ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS,

ONDER REDACTIE VAN

J. G. R. ACQUOY, H. C. ROGGE EN
AEM. W. WYBRANDS.

EERSTE DEEL.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1885.

ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

I.

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS,

ONDER REDACTIE VAN

J. G. R. ACQUOY, H. C. ROGGE EN

AEM. W. WYBRANDS.

EERSTE DEEL.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1885.

VOORREDE.

Toen in Mei 1884 *de eerste aflevering van dit „Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis" in het licht verscheen, gaven wij in een daarbij gevoegden Prospectus de redenen op, die ons tot de uitgave er van hadden bewogen. Die redenen kwamen hierop neder, dat de „Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie", sedert* 1866 *door Moll en De Hoop Scheffer bezorgd, naar aanleiding van den dood des eersten en wegens steeds verminderend debiet, in* 1880 *waren gestaakt, zoodat het eenig Protestantsch orgaan voor de geschiedenis des Christendoms in Nederland, was komen te vervallen; dat juist het ontbreken van zulk een orgaan de behoefte er aan te sterker had doen gevoelen; dat de wensch, van verschillende zijden tot ons gekomen, dat wij een nieuw zouden oprichten, bij sommigen getuigde van verblijdende belangstelling, en bij anderen met belofte van medewerking gepaard was gegaan; bovenal, dat er sinds eenigen tijd bij enkele jonge mannen meer liefde voor wetenschappelijke onderzoekingen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis begon te ontwaken. Wel ontveinsden wij ons geenszins den staat van verval, waarin dit vak eenige jaren lang had verkeerd, maar, ziende op de meer bemoedigende teekenen des tijds, meenden wij de oprichting van een nieuw „Archief" te mogen ondernemen.*

Ons plan bij de uitgave omschreven wij bij die zelfde gelegenheid als volgt. Bij voorkeur zouden wij plaatsen, wat voor afzonderlijke uitgave minder geschikt was: geene verhandelingen die een boekdoel zouden vullen, maar kleinere bijdragen, die allicht in de pen zouden blijven, of, geschre-

ven zijnde, misschien verloren zouden gaan, indien zij geen gewenscht onderkomen konden vinden. Voorts zou, zooveel mogelijk, in ieder deel een beredeneerd overzicht worden gegeven van hetgeen binnens- en buitenslands, vooral ook in tijdschriften, merkwaardigs zou zijn verschenen voor de geschiedenis van het Christendom, bepaaldelijk in Nederland. Daarentegen zouden in dit Archief, evenals in de lange reeks zijner voorgangers sinds 1829, *geene opzettelijke boekbeoordeelingen worden opgenomen.*

Ten slotte deden wij een beroep op de welwillendheid van allen, die, op welke wijze ook, onze onderneming zouden kunnen steunen. Aan de wetenschappelijke beoefenaars der Nederlandsche Kerkgeschiedenis vroegen wij om medewerking, aan hare belangstellende vrienden om inteekening, aan een iegelijk om hetgeen hij zou meenen te kunnen toebrengen aan het welslagen van onze poging. „Niemand", zoo eindigden wij, „zal eene afzonderlijke uitnoodiging tot medewerking ontvangen, maar op allen, die medewerken kunnen, wordt gerekend".

Het verblijdt ons, thans te kunnen verklaren, dat ons vertrouwen niet is beschaamd geworden. Wie de inhoudsopgave inziet, zal het terstond kunnen bemerken. Gaarne betuigen wij den geachten inzenders van bijdragen, hetzij deze reeds in dit Eerste Deel zijn opgenomen of in het Tweede eene plaats zullen vinden, onzen welgemeenden dank.

En nu bevelen wij ons tijdschrift nogmaals in de ondersteuning en medewerking van allen aan. Wat ons betreft, wij zullen met blijden moed voortgaan in ons pogen, om de vaderlandsch-kerkhistorische wetenschap, die ons lief is, zooveel mogelijk in eere te brengen en te houden.

15 December 1885.

J. G. R. ACQUOY.
H. C. ROGGE.
AEM. W. WYBRANDS.

INHOUD.

HET OUDE PAASCHLIED

„CHRISTUS IS OPGESTANDEN",

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

Liederen hebben soms een taai leven. Hetzij de woorden er duurzaamheid aan schenken, of de zangwijze er het blijvend bestaan van verzekert; hetzij ze zich vastknoopen aan onvergetelijke feiten, of eene grillige volksliefde er zich om onverklaarbare redenen aan hecht, — zeker is het, dat menig wereldlijk en geestelijk lied van de ouderen tot de jongeren overgaat en gezongen wordt van geslacht tot geslacht. Wat de wereldlijke liederen betreft, denke men bijv. aan het aloude „Naer Oostland willen wy varen", „Het waren twee conincs kinderen", „Het daghet in den Oosten" en dergelijke [1]; wat de geestelijke aangaat, moge het oudste van alle, het „Christus is opgestanden", als proeve dienen. Vooraf zij nog opgemerkt, dat door de groote overeenkomst van taal, de onmiddellijke aardrijkskundige nabijheid, en het levendig scheeps- en handelsverkeer tusschen Nederland en Duitschland, de volksliederen dier beide landen in de 15de en 16de eeuw zich niet altijd nauwkeurig laten scheiden. Menig Duitsch lied kwam onbemerkt naar Nederland over, menig

---

1) Zie deze liederen met hunne zangwijzen afgedrukt bij Willems, *Oude Vlaemsche liederen*, Gent, 1848, nº. XIX, XLVIII en LV.

Nederlandsch lied wederkeerig naar Duitschland, ja, de twee landen hadden in dit opzicht eenigermate alle goederen gemeen [1]).

Toen de groote Windesheimsche kloosterhervormer, de Zwollenaar Johannes Busch [2]), proost van het klooster Neuwerk bij Halle was (1448—1455), werd hij op zekeren Paaschdag ter maaltijd genoodigd bij den Markgraaf Frederik II van Brandenburg in het kasteel Gevikenstein, toebehoorende aan den Aartsbisschop van Maagdenburg. De met hem aanwezige gasten waren vier graven en vier doctoren. Nadat men zich op uitnoodiging van den Markgraaf tegen den maaltijd gewasschen had, zongen allen aan het gansche hof met luider stemme:

Christus ist uperstanden
von der Todten Hande;
dess sollen wir alle froh seyn,
Gott will unser Trost syn.
Kyrieeleis.

Nadat dit driemaal was gezongen, maakte men zich gereed, om ter tafel te gaan [3]).

Uit dit verhaal blijkt, dat ons lied omstreeks 1450 in Duitschland in de hoogste kringen der maatschappij bekend was, en zóó geliefd, dat men het met elkander aanhief, zelfs meerdere malen achtereen.

Dit schijnt reeds aan te duiden, dat het lied ouder moet zijn dan de tijd, waarin wij het aantroffen. Inderdaad klimt het hooger op, gelijk een ander bericht ons zal leeren. Den 14den Juli 1410 stond het leger der Duitsche Orde

---

1) Zie Böhme, *Altdeutsches Liederbuch. Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem* 12. *bis zum* 17. *Jahrhundert*, Leipz. 1877, Vorwort, S. X, Note.

2) Zie over hem mijn *Klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1875, dl. I, blz. 289—325, alsmede het sedert verschenen werkje van Grube, *Johannes Busch*, Freib. 1881.

3) Zie Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 941.

bij Tannenberg in Pruisen tegenover dat van den Koning van Polen. Drie uren lang werd er hevig gestreden. De Koning week, en de overwinnaars zongen:

Christ ist entstanden [1]).

In verband met deze gegevens vinden wij een nog ouder spoor van ons lied en van zijne algemeene bekendheid in een gedicht op de lente van zekeren Konrad von Queinfurt, gestorven te Löwenberg in Silezië, 1382. In een gedeelte hiervan, dat aan het met de lente samenvallend Paaschfeest is gewijd, roept de dichter den leeken in de kerken en den geestelijken in de koren toe:

Nun singet: Christus ist erstanden
Wohl heute von des Todes Banden [2]).

En nog veel verder gaat het terug. Het komt reeds voor in twee handschriften uit de 13de eeuw, van welke het eene de plechtigheden bij de viering van het Paaschfeest beschrijft, en het andere een kerkelijk paaschspel bevat [3]). Dit laatste eindigt aldus: „Et populus universus iam certificatus de Domino, cantor sic imponit: Christ der ist erstanden" [4]). De gansche gemeente hief dus na afloop van het mysteriespel het meermalen genoemde lied in de landtaal aan. Het moet dan in de 13de eeuw reeds algemeen bekend zijn geweest.

Dit wijst natuurlijk op een nog vroegeren tijd van ontstaan, zoodat hier aan de 12de eeuw schijnt gedacht te

---

1) „Jahrbücher Johannes Lindenblatts von Voigt und Schubert S. 217", aangehaald bij Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes bis auf Luthers Zeit*, 2te Ausg., Hannov. 1854, S. 181.

2) Zie Rambach, *Anthologie christlicher Gesänge aus allen Jahrhunderten der Kirche*, Altona, 1817, Bd. I, S. 406, 407.

3) Het eerste berust te Weenen, het andere te Kloster-Neuburg bij Weenen. Zie over beide Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 63 f. Hoffmann maakt uit het voorkomen van ons lied in dezen „ludus paschalis" op, dat het reeds destijds in de paaschspelen een gebruikelijk gezang schijnt geweest te zijn (S. 64). Uit de 15de eeuw vermeldt hij zes voorbeelden van dit gebruik (S. 181 f.), en besluit daaruit: „Wol in allen Osterspielen des XV. Jahrh. wurde dies Lied gesungen" (S. 182).

4) Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 64, Note 62.

mogen worden [1]). Hoe dit zij, volgens alle literarisch-historische en hymnologische onderzoekingen is ons lied het oudst bekende voortbrengsel van het geestelijk volksgezang in Duitschland [2]). Dit geldt ook van de melodie, die zóó innig met den tekst samenhangt, dat beide eene onmiskenbare eenheid vormen en te gelijker tijd moeten zijn geboren [3]).

Ofschoon het lied, gelijk zoo aanstonds zal blijken, later meer coupletten telde, bestond het oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid uit slechts één [4]). Dit ééne klonk omstreeks het jaar 1500 ongeveer aldus:

Christ ist erstanden
von der Marter alle,
desz solln wir alle froh seyn,
Christ will vnser Trost seyn.
Kyrieleyson [5]).

of wel in iets langere redactie:

Christ ist erstanden
von der marter aller,
Des schüll wir allew fro sein,
christ scholl vnser trost sein.
Kirioleis.

Alleluia, alleluia, alleluia.
des schüll wir allew fro sein,
christ scholl vnser trost sein.
Kirioleis [6]).

Intusschen zal het niemand verwonderen, dat een zóó

1) Verg. Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 39, en Böhme, a. a. O. S. 660.

2) Zie Böhme, a. a. O.

3) Verg. Böhme, a. a. O. S. 661, en zie aldaar ook in 't algemeen S. XLVII der „Einleitung".

4) Verg. Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 187.

5) Zie Böhme, a. a. O. S. 659, alwaar meerdere lezingen.

6) Zie Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Leipz. 1864, Bd. II, S. 43, alsmede Böhme, a. a. O. S. 659. Verg. ook Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 187.

wijd verspreid lied [1]) met zulke alledaagsche rijmklanken licht tot varianten aanleiding gaf. Zoo vindt men reeds in een handschrift der 15de eeuw te München:

Christ ist erstanden,
judas ist derhangen,
des soll wir alle fro sein
christ sol vnser trost sein.
alleluia, alleluia, alleluia, alleluia [2]);

ja, toen Hagenbach, landvoogd over den Elzas vanwege Karel den Stoute, in April 1474 was gevangen genomen, en Aartshertog Sigismund van Oostenrijk den 20sten dier maand zijn intocht in Bazel hield, waar hij door de vroedschap met huldebetoon aan de poort werd verwelkomd, zongen de schoolknapen te zijner eere het welbekende paaschlied, naar tijdsgelegenheid aldus gewijzigd:

Christ ist erstanden!
Der Landvogt ist gefangen.
Des sollen wir froh sein;
Sigismund soll unser Trost sein!
Kyrie eleyson [3]).

---

1) Hoe populair het „Christ ist erstanden" omstreeks 1500 in Duitschland was, kan o. a. blijken uit een paar vermakelijke anecdotes, medegedeeld door Heinricus Bebelius in zijne *Facetiae*, Tub. 1561, fol. 5v, en daaruit overgenomen door Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 198, Note 56 (de *Facetiae* van Henr. Bebelius zijn ook afgedrukt achter de *Facetiae selectiores* van Nicodemus Frischlinus, Argent. 1600; een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Leiden; de bedoelde anecdotes aldaar fol. 19v): Een prediker te Waiblingen, op Paaschdag handelende naar de gewoonte „ut plerumque eo die aliquid ioci et facetiarum inter concionandum afferri solet", noodigde iederen man, die in zijne woning de baas was, uit, het „Christ ist erstanden" aan te heffen. Allen zwegen. Slechts één, door verontwaardiging gedreven, begon het lied te zingen, en de overige mannen namen hem met zich en tracteerden hem als handhaver van aller eer. — In 1506 deed een ander prediker van de orde der Predikheeren hetzelfde. Toen geen der mannen begon, gebood hij de vrouwen, die thuis de heerschappij voerden, het lied aan te heffen, en onmiddellijk zongen allen.

2) Zie Böhme, S. 658, en Wackernagel, Bd. II, S. 43. Verg. ook Hoffmann von Fallersleben, S. 188.

3) Zie Von Rodt, *Die Feldzüge Karls des Kühnen*, Schaffh. 1843, Bd. I, S. 222.

Volgens een ander bericht hadden in die zelfde dagen te Breisach, Freiburg en elders dergelijke intochten van den Aartshertog plaats, en zongen de kinderen op de straten benevens het eerste couplet nog een tweede:

Wär er nicht gefangen,
so wär es übel gangen.
seit dasz er nun gefangen ist,
so hilft in nichts sein böser list.
[Kyrie eleison] [1]).

Dit tweede couplet, dat eveneens eene parodie is, duidt tevens den tijd aan, waarop de tweede strophe van het „Christ ist erstanden" reeds moet hebben bestaan. Met deze strophe te zamen klonk het lied als volgt:

Christ ist erstanden
von der marter alle [2]):
Des sollen wir alle fro sein,
Christ sol vnser trost sein.
Kyrioleis.

Wer er nicht erstanden,
die welt die wer vergangen:
Seid das er erstanden ist,
so lob wir den vater Jhesu Christ [3]).
Kyrioleis.

Alleluia, Alleluia, Alleluia!
des sollenn wir alle fro sein,
Christ sol vnser trost sein.
Kyrioleis [4]).

---

1) Aldus Hoffmann von Fallersleben, S. 182, met beroep op Sebastian Münster, *Cosmographey*, S. 624. — In de Latijnsche uitgave van dit werk, *Cosmographiae uniuersalis Lib. VI*, Bas. 1552 (een exemplaar in de Bibliotheca Thysiana te Leiden, N°. 1929), p. 417, vond ik deze bijzonderheid niet. — Voorts heb ik aan het einde van het tweede couplet het „Kyrie eleison" geplaatst, wijl de melodie zonder die woorden geen slot heeft.

2) Of: „von der Marter banden".

3) Of: „so loben wir den Herrn Jhesum Christ".

4) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 726, en Hoffmann von Fallersleben, S. 188 f.

Later werden de uitbreidingen en omwerkingen veelvuldiger en langer. In de 16de eeuw bestonden er lezingen van vier, vijf, zes, zeven, acht, elf, vijftien, ja zelfs van zes en twintig en zeven en twintig coupletten, waaraan natuurlijk alle kracht en heerlijkheid ontbrak. Wie ze wenscht te kennen, kan ze bij Philipp Wackernagel vinden [1]). Voor ons doel zijn ze hier niet noodig.

Reeds heb ik de 16de eeuw genoemd en daarmede tevens den tijd der Reformatie. Men wane niet, dat deze laatste aan ons lied vijandig was. Integendeel, Luther hield het in hooge eere. Op minstens twee plaatsen in zijne werken wordt het met lof vermeld [2]); op ééne daarvan zegt hij: „Aller Lieder singet man sich mit der Zeit müde, aber das Christus ist erstanden, musz man alle Jahr wieder singen" [3]). Hij zelf leverde er in 1524 eene omwerking van [4]), die wel is waar van het oude lied geheel afwijkt, maar toch van Luther's belangstelling daarin getuigt. Het opschrift van deze omwerking luidt: „Der Lobsanck Christ is erstanden, Gebessert". Het eerste der zeven coupletten vinde hier eene plaats.

Christ lag yn todes banden
für vnser sund gegeben,
Der ist widder erstanden
vnd hat vns bracht das leben.

---

1) Bd. II, S. 727—733; Bd. IV, S. 35 f.; Bd. V, S. 1031—1033; verg. ook nog Bd. III, S. 399 f. en Bd. IV, S. 603 f.

2) Namelijk in *Die doppelte Hauspostill*, „Die erste Predigt am heiligen Ostertage" (*Luthers Sämtliche Schriften*, herausgegeben von Walch, Th. XIII, Kol. 1106), en in de *Tischreden*, Capitel LXXIV, „Von den Jüden", nº. 13 (bij Walch, Th. XXII, Kol. 2304).

3) *Tischreden*, a. a. O.

4) In *Eyn Enchiridion oder Handbuchlein*, Erf. 1524 (zie Wackernagel, Bd. III, S. 12 verg. met S. 3).

Des wir sollen frohlich seyn,
Got loben vnd danckbar seyn,
vnd syngen Alleluia [1]).

Ook in de volgende uitgaven zijner Geestelijke Gezangen komt het lied aldus voor [2]). Doch reeds in die van 1529 nam het oorspronkelijke zijne plaats daarnevens in [3]), en zoo staat het o. a. ook in den druk van 1545 bij Babst te Leipzig [4]), die door Luther zelven van eene nieuwe voorrede voorzien is [5]).

Zoo kwam dan in 1529, d. i. twaalf jaren na het begin der Hervorming, het aloude paaschlied „Christ ist erstanden" met zijne melodie in het gezangboek van Luther's volgelingen te staan. Daarenboven ontvingen zij zestien jaar later (namelijk in den reeds genoemden druk van 1545 [6]) een hemelvaartslied, dat er blijkbaar naar was gevormd en ook op dezelfde wijze werd gezongen. Dit hemelvaartslied was eveneens vóórreformatorisch. Immers het moet reeds in 1516 hebben bestaan [7]), maar is ongetwijfeld veel ouder [8]). Evenals het „Christ ist erstanden" was het een leekenlied en schijnt bij de ceremonie op den Hemelvaartsdag, waarbij ter verzinnelijking van het gebeurde een Christusbeeld door middel van een koord naar

---

1) Zie Wackernagel, Bd. III, S. 12, alwaar de zeven coupletten zijn afgedrukt. Dit lied is steeds een der voornaamste gezangen der Lutherschen in Duitschland gebleven. Bij de Lutherschen in Nederland heeft het zich in afwisselende berijmingen gehandhaafd tot 1826, bij de Hersteld-Lutherschen tot 1857. De vertaling van Ten Kate, *Luthers Harp,* Arnh. 1853, blz. 32—35, past niet bij de melodie.

2) Zie Wackernagel, Bd. III, S. 12.

3) Namelijk in de uitgave van dat jaar bij Klug te Wittemberg; zie Böhme, S. 661, en verg. Wackernagel, Bd. II, S. 726.

4) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 726, en Böhme, S. 661.

5) Zie Wackernagel, Bd. III, S. 3.

6) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 744, en Böhme, S. 674.

7) Het komt namelijk als gedeelte van een paaschlied voor in een handschrift, dat in 1516 aan zeker ingezetene van Augsburg behoorde en thans te Heidelberg berust; zie Böhme, S. 674.

8) In het Luthersch gezangboek van 1545 komt het voor onder de „alte Lieder"; zie Wackernagel, Bd. II, S. 744.

het gewelf der kerk werd opgetrokken [1]), door de aanwezigen te zijn gezongen [2]). Dit hemelvaartslied, dat oorspronkelijk uit slechts één couplet moet hebben bestaan [3]) en eerst in de tweede helft der 16de eeuw eenige meerdere uitbreiding heeft gekregen [4]), vindt men in het reeds genoemd gezangboek van 1545 bij Babst te Leipzig, waar het 't eerst als Luthersch kerklied voorkomt, nog aldus:

Christ fur gen himel,
da sant er uns hernider
den tröster den heiligen geist
zu trost der armen christenheit.
Kyrioleis [5]).

De oudste lezing van dit couplet in Katholieke zangbundels vertoont hiermede geen wezenlijk verschil [6]).

Want ook in Katholieke zangbundels werd het „Christ fur gen himel", evenzeer als het „Christ ist erstanden", bij herhaling afgedrukt. Zoo leest men ze beide in den „Psaltes ecclesiasticus" van Wicelius of Witzel, 1550 [7]), in „Ein edel Kleinat der Seelen" van Walasser, 1561 [8]), in het Gesangbuch van Leisentrit, 1567 [9]), en elders [10]). En zoo zetten de twee oude liederen hun stichtenden invloed in kerk en huisgezin voort. Zij doen dat in Duitschland nog: want ofschoon men ze aldaar in de meeste gezangbundels onzer dagen te vergeefs zoeken zal, komen zij er toch nog altijd in Katholieke liederboeken en

---

1) Zie Böhme, S. 674; verg. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. 3, blz. 234, en vooral ook het uittreksel uit den *Comptoir Almanach* van Caspar Coolhaes, Amst. 1606, in *De Navorscher*, jaarg. VII (Amst. 1857), blz. 65.
2) Zie Böhme, S. 674.
3) Verg. Böhme, a. a. O.
4) Zie Böhme, a. a. O., en Wackernagel, Bd. II, S. 745.
5) Zie Böhme, a. a. O.; verg. Wackernagel, Bd. II, S. 744.
6) Zie Böhme, a. a. O., en Wackernagel, Bd. II, S. 745.
7) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 726 en 744.
8) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 727 en 745, alsmede Bd. I, S. 474.
9) Zie Wackernagel, Bd. II, S. 727 en 745.
10) Zie Wackernagel omstreeks de zooeven genoemde plaatsen.

Luthersche kerkboeken [1]), alsmede in het gezangboek der Hernhutsche Broedergemeente voor [2]). Ja, al mocht ook het gansche lied te eeniger tijd in vergetelheid geraken, de eerste regel er van zal bekend blijven door het Engelenkoor in Göthe's „Faust", dat niet anders dan een heerlijke nagalm van dezen ouden paaschzang is.

Tot dusverre hebben wij ons uitsluitend beziggehouden met de geschiedenis van ons lied in Duitschland. Dit mocht niet anders, daar het blijkbaar van Duitschen oorsprong is [3]) en eerst later naar Nederland werd overge-

1) Verg. Böhme, S. 661 en 674. Zie ook Hoffmann von Fallersleben, S. 63 en 194.

2) *Kleines Gesangbuch der evangelischen Brüdergemeine,* Gnadau, 1870, S. 71, n°. 130. Gelijk bij elk der gezangen in dezen bundel de dichter wordt vermeld of de herkomst wordt aangewezen, staat onder dit lied: „12. Jahrhundert".

3) Toen ik deze verhandeling in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voordroeg (11 Febr. 1884), richtte mijn hooggeschat medelid Dr. Th. Borret tot mij de vraag, of deze Duitsche oorsprong wel zoo geheel zeker mag worden geacht en of niet misschien dit lied afkomstig is van een of ander Grieksch of Latijnsch paaschgezang. De vraag zou ook bij anderen kunnen oprijzen. Daarom zij hier vermeld, dat wel is waar het Grieksche paaschlied Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν (afgedrukt bij Daniel, *Thesaurus hymnologicus,* Hal. 1841, tom. III, p. 135 seq.; verg. ook Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters,* Freib. 1853, Bd. I, S. 189) en het Latijnsche „Surrexit Christus hodie" (afgedrukt bij Daniel, l. l. tom. I, p. 341 seq., bij Mone, a. a. O. Bd. I, S. 195 f., en bij Hoffmann von Fallersleben, a. a. O. S. 353 f.) op dezelfde manier als het „Christ ist erstanden" beginnen, maar er overigens naar inhoud en versmaat geene verwantschap mede vertoonen (zie echter beneden, blz. 13, noot 4). Ook de oude sequentie „Victimae paschali" (bij Daniel, l. l. tom. II, p. 95) kan hier niet in aanmerking komen. Het eenige mij bekende Latijnsche lied, dat door den beginregel „Surrexit Christus a mortuis" en vier Alleluia's aan 't einde een oogenblik, maar ook niet langer, aan eenige onderlinge betrekking zou kunnen doen denken, vond ik bij Morel, *Lateinische Hymnen des Mittelalters .... als Nachtrag,* Einsiedeln, 1868, S. 43, waar het daarenboven wordt opgegeven als ontleend aan een handschrift uit de 12de eeuw. — Wat mij betreft, ik geloof niet, dat ons kunsteloos lied, hetwelk al zijne waarde aan de zangwijze ontleent, waarmede het te gelijker tijd ter wereld moet zijn gekomen (verg. boven, blz. 4), een ander dan een Germaan tot vader heeft gehad.

bracht. Wanneer dit geschiedde, durf ik niet bepalen; zeker niet later dan in de 15de eeuw, want reeds in het begin der 16de klinkt het ons in ons vaderland tegen, en wel in den vorm der parodie.

Toen namelijk Graaf Edzard I van Oost-Friesland in 1506 Groningen uit de handen van Vijt van Drachsdorf, bevelhebber van den Hertog van Saksen, had gered, en onder het luiden der klokken de stad binnentrok, zongen de kinderen langs de straten:

> Christus is upgestande,
> Herr Vyth moet nu uth dissen lande,
> Des willen wy alle froh syn,
> Grave Edsard wil onse troost syn.
> Kyrie eleison [1]).

In de tweede helft der 16de eeuw treffen wij het lied in een gansch ander gedeelte van ons land, en wederom als parodie aan. Want toen in December 1572 het Spaansche leger voor Haarlem lag, zong men daarin „alom veele spytige woorden", als:

> Christus is opgestanden:
> Te Haarlem is een buit voor handen;
> Dus willen wy allegader vrolyk zyn,
> Morgen zal de stad ons eigen zyn.
> Kyri elyson [2]).

Ieder zal gaarne toestemmen, dat deze twee parodieën, de eene in den mond der straatjeugd te Groningen, de

1) Eggeric Beningha, *Chronyck oft historie van Oost-Frieslant*, uitgegeven door Matthaeus, Leyd. 1706, blz. 481 (eveneens, doch niet zeer nauwkeurig afgedrukt in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. IV, p. 463). Opmerking verdienen Beningha's eigene woorden: „De kinderen up der straten veranderden de lovesanck von der upstandinge Christi". Hieruit blijkt de bekendheid van het „Christus is opgestanden" nog te meer.

2) *Korte historische aanteekeningen, wegens de belegering der Stad Haarlem*, Haarl. 1739, blz. 9 v.

andere in dien van het krijgsvolk voor Haarlem, eene groote bekendheid en wijde verspreiding van ons lied in de 16de eeuw onderstellen. Nochtans dagteekent de oudste mij bekende lezing van het lied zelf eerst van het jaar 1542. In het Stedelijk Museum van Leiden namelijk bevindt zich eene klok, die weleer aan een of ander klooster kan hebben behoord [1]. Om de klok staat een randschrift, welks afzonderlijke woorden door mispelbloemen van elkander zijn gescheiden. Dit randschrift, in Gotische letters gegoten, luidt aldus: „crystus ys opgeestanden (sic) al van die martellaers handen. 1542".

Hier zijn althans de twee eerste regels bijeen. Doch in 1606 vernemen wij het gansche couplet, gelijk het in den mond der Katholieken voortleefde. Onder de geschriften van Caspar Janszoon Coolhaes is er een met den titel „Comptoir Almanach: oft Journael, op het Jaer.... M.DC.VI" [2]. De schrijver spreekt daarin o. a. over de kerkelijke feestdagen en geeft bij die gelegenheid bericht aangaande verschillende gebruiken, destijds in de Roomsche kerk, waartoe hij zelf behoord had, in zwang. Zoo verhaalt hij ook, wat er op Paschen placht te geschieden, en zegt dan: „Dit dus ghedaen zijnde, is daer een sulck gherasen in der kercken, vant singhen der papen ende Scholieren, vant speelen der Orghelen, vant roepen en singhen beyde der ouden ende jonghen vrouwen ende Mans persoonen

---

1) *Catalogus van het stedelijk museum te Leiden*, Leid. 1879, blz. 47, nº. 447, alwaar het randschrift niet volkomen juist is afgedrukt.

2) Zie over dit uiterst zeldzaam werkje, dat te Amsterdam in 1606 verscheen, Rogge, *Bijdrage tot de geschiedenis van den evangelischen kalender in Nederland* (in den *Referent voor de theologische wetenschap*, uitgegeven door Gunning, Utr. 1856, Bijblad, blz. 104—115); denzelfden in *De Navorscher*, jaarg. VII (Amst. 1857), blz. 7 v., 33 v., 65 v., 99—101; denzelfden, *Caspar Janszoon Coolhaes*, Amst. 1857, dl. II, blz. 113—118. Zie voorts ook nog denzelfden, *De Roomsche feestdagen en hunne viering in de 16de eeuw* (in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* van Fruin, Nieuwe reeks, dl. VIII, 's Grav. 1875, blz. 277—304).

Christus is opgestanden,
van der marter alle,
des sullen wy alle vro zyn,
Christus wil onser aller troost zyn.
Kyrieleyson" [1]).

Dit ééne oorspronkelijke couplet in den mond van geestelijken en schoolknapen is ons vrij wat meer waard dan de langgerekte omwerking in elf strophen van Tonis Harmansz. van Warvershoef [2]), die o. a. ook te lezen staat in het „Leysen-boeck der Catholijcken", Loven, 1605 [3]), of eene andere, eveneens in elf coupletten, die van ouden Duitschen oorsprong is [4]), maar in vertaling o. a. nog voorkomt in de „Geestelycke harmonie", uitgegeven te Antwerpen, 1762 [5]). Vrij wat beter is eene andere, meer bescheiden uitbreiding in vijf coupletten, die uit Zuid-Nederland afkomstig schijnt en blijkbaar eveneens van Katholieken oorsprong is. De verzameling toch, waarvan zij een deel uitmaakt, is kerkelijk goedgekeurd vanwege den Bisschop van Antwerpen in 1570 [6]). Hieruit blijkt tevens, dat zij althans niet jonger kan zijn dan het genoemde jaar, ofschoon ik haar leerde kennen uit eene „verbeterde" uitgave van den boekdrukker Cornelis Claesz. te Amster-

---

1) Aldus naar een exemplaar, berustende in een band in 4° met meer andere werkjes van Coolhaes op het Stedelijk Archief te Leiden (n°. 122: „Kerklijke Tractaaten"). Verg. het uittreksel er van in *De Navorscher*, t. a. p., blz. 65, alsmede *Bijdragen* van Fruin, t. a. p., blz. 292.

2) Te vinden in *Een suyverlijck Boecxken, begrypende alle die Gheestelijcke Liedekens, ghemaeckt eertijts by de salighe Tonis Harmansz. van Warvershoef*, z. pl. en j., ongepagineerd. Een exemplaar is aanwezig ter Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage in een merkwaardigen band met verschillende andere liedeboekjes uit de eerste helft der 17de eeuw, weleer behoord hebbende aan den dichter A. Bogaers.

3) Fol. 85—87. Een exemplaar eveneens in de Kon. Bibliotheek.

4) Uit *Alte Catholische Geistliche Kirchengesäng*, Köln 1600, Blatt 70b, afgedrukt bij Wackernagel, Bd. II, S. 732. Deze omwerking kan tevens in verband staan met het „Surrexit Christus hodie" (zie boven, blz. 10, noot 3), doch in hoeverre, laat zich niet gemakkelijk bepalen.

5) Blz. 110 v. Een exemplaar is aanwezig in de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

6) Zie fol. 45v van de zoo aanstonds te noemen uitgave te Amsterdam.

dam [1]), die aldaar iets later werkzaam was [2]). Deze uitbreiding is waardig, hier te worden opgenomen. Ik zal er de zakelijke varianten aan toevoegen, die een veel later, maar dikwijls wel onderricht Geestelijk Leisenboekske bevat [3]).

Christus is op ghestanden
Al van der martelijen allen [4]),
Dus willen wy alle gader vrolijck zijn [5]),
Christus sal onsen trooster zijn [6]).
Kyrieleyson.

Al zijn wy Godts ghevanghen,
Nae Christus is ons verlanghen,
Dat Cruys dat moeten wy draghen,
Sullen wy Christo behaghen.
Kyrieleyson.

Christus heeft gheleden,
Hy heeft voor ons ghestreden,
Die vyandt is verwonnen,
Den doot heeft hy verslonden [7]).
Kyrieleyson.

---

1) De titel luidt aldus: *Dit is een schoon suyverlijck Boecxken, in den welcken ghy vinden sult veel schoone Leysenen ende Gheestelijcke Liedekens* (een exemplaar maakt deel uit van den zooeven genoemden merkwaardigen band ter Koninklijke Bibliotheek). Zie het bedoelde lied aldaar fol. 25ᵛ—26ʳ.

2) Namelijk 1582—1609. Zie Ledeboer, *De boekdrukkers in Noord-Nederland*, Dev. 1872, blz. 22, en *Alfabetische lijst der boekdrukkers in Noord-Nederland*, Utr. 1876, blz. 34.

3) Namelijk een zeer zeldzaam ongepagineerd werkje in mijn bezit, getiteld *Een Geestelijk Leysen-boecxken, Verciert met Nieuwe Leysene ende Geestelyke Liedekens* enz. Den Twaelfsten Druk. Tot Antwerpen. En zijn te bekomen tot Dordrecht, by Hendrik Walpot (geen jaartal; doch Hendrik Walpot was te Dordrecht werkzaam 1728—1759; zie Ledeboer, *De boekdrukkers* enz., blz. 141; *Alfabetische lijst* enz., bl. 188).

4) „Al uyt der Joden handen".

5) „Alle gader" ontbreekt.

6) „Christus is ons Medecijn".

7) Er staat eigenlijk: „Den doot heeft my verslonden", wat blijkbaar fout is. Het *Geestelijk Leysen-boecxken* heeft de ware lezing: „Die doodt heeft hy verslonnen".

Christus is neder gesteghen [1]),
Hy heeft victorie vercreghen,
Hy is ons allen een medecijn [2]).
Christus is onse verlosser fijn.
Kyrieleyson.

Christus is nu verresen,
Aldus willen wy vroolijck wesen,
Die doot heeft verlooren haren naem,
Christus is onse verlosser saen [3]).
Kyrieleyson.

Ziedaar de beste omwerking van het lied, die van Katholieke zijde tot ons is gekomen [4]). Wij willen thans zien, welk gebruik de Lutherschen in ons vaderland van het „Christ ist erstanden" hebben gemaakt.

---

1) „Christus is neder geslegen".

2) „Hij is alleen een Medecijn".

3) „Christus is ons verlosser eersaem". Het oude „saen" (gelijk bekend is, nog over in het Eng. „soon") zal wel het oorspronkelijke, en „eersaem" eene latere lezing zijn.

4) Eene omwerking van deze omwerking vond ik in *Sommige schone geestelijcke Liedekens, Lofsanghen, Psalmen, Hymnen, ende Sequentien,* enz. (een boekje van acht blaadjes of zestien ongepagineerde bladzijden, zonder vermelding van plaats, jaar of uitgever), eveneens vervat in den meer genoemden merkwaardigen band. Zij bestaat uit veertien coupletten. De drie eerste aldaar zijn gelijk aan de drie eerste hier; het twaalfde aan ons vijfde; ons vierde ontbreekt, zoodat strophe 4—11, benevens 13 en 14 nieuw bijgevoegd of aan andere liederen ontleend zijn. — Met deze omwerking in veertien coupletten is verwant eene andere in tien, die men vinden kan in de *Passie, Paasch en Pinxter-gezangen*, Amst., Erfgenamen der Wed. C. Stichter (omstr. 1790; zijnde het 2de deel der *Oude en nieuwe lofzangen*, bij de genoemde uitgevers; een exemplaar ter bibliotheek der Maatsch. v. Ned. Letterk.), blz. 22 v. — Nog veel verder, ja door woord en maat en melodie geheel en al, wijken andere liederen af, wier begin aan het onze doet denken, zooals: „Christus is ons verresen" (in *Het prieel der gheestelicker melodie*, Antw. 1620, blz. 110—112), „Heer Jesus is verrezen" (bij Alberdingk Thijm, *Oude en nieuwere kerstliederen*, Amst. 1852, blz. 228—230) en „Christus is verrezen" (eveneens aldaar, blz. 217 v.).

Het is bekend, dat de Lutheraan Willem van Haecht te Antwerpen ten jare 1579 aan zijne geloofsgenooten eene berijming van de Psalmen Davids met de Lofzangen en Liederen schonk 1). Exemplaren van dezen oudsten druk zijn hoogst zeldzaam 2). Het door mij gebruikte behoort aan de „Bibliothèque Royale" te Brussel 3). Zoowel het „Christus is Verresen" als het „Christus voer ten Hemel" komt er in voor 4). Dit laatste, als niet rechtstreeks tot ons onderwerp behoorende, zal ik laten rusten. Het eerste vinde hier eene welverdiende plaats.

Christus is Verresen,
Van sijn Pijn ghenesen,
Dies souden wy all' bly sijn:
Christus is onsen Troost fijn:
Heer' ontfermt v ons.

---

1) Zie hierover Van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezang*, Amst. 1777, blz. 143—146. De voorrede van Van Haecht „Totten Christelijcken Sangher" is afgedrukt bij Wackernagel, a. a. O. Bd. I, S. 883 f.

2) Isaäc Le Long bezat er twee (*Catalogus*, Amst. 1744, Libri in octavo, p. 104 seq., n°. 1241); voorts een van Antw. 1582? (l. l. p. 105, n°. 1242). Jacobus Koning had er een van Antw. 1583 (*Catalogue*, Amst. 1833, 2e partie, p. 274, n°. 1080). Evenzoo Van Voorst (*Catalogue*, Amst. 1859, afd. Theologie, p. 180, n°. 3136) en Serrure (*Catalogue*, Brux. 1872, p. 4, n°. 28).

3) N°. 17,641. Een alleszins keurig exemplaar van een alleszins keurigen druk (439 + 145 blzz. in zeer kl. 8°, behalve het voorwerk en het „Register", die beide ongepagineerd zijn). Titels: „De CL. psalmen Dauids, in dichte ghestelt Door Willem van Haecht.... T'hantvverpen. Anno 1579"; „Het Tweede Deel, inhovdende de Psalmen, Lofsanghen, Hymnen ende Geestelijcke Liedekens diemen meest inder Christelijcke Ghemeynten, ghewoonlijk is te singhen.... Anno 1579". In dit 2de deel eerst zeventien „diversche Psalmen overgeset wten Hoogduytschen dichte" (bijv. Psalm XLVI: „Een vaste Borcht is onse Godt" met de bekende melodie); vervolgens een en vijftig „Lof-sanghen, Hymnen ende Gheestelijcke Liedekens"; eindelijk zeven „Gloria's" (zie de titels der „Lofsanghen" enz. bij v. Iperen, a. w. dl. I, blz. 151—153, waar de spelling zeer onnauwkeurig, en de telling bepaald fout is, gelijk ieder, die op de cijfers 9 en 31 acht geeft, terstond bemerken zal). Zie voorts over dit werkje Wackernagel, a. a. O. Bd. I, S. 825—827, 883 f.

4) Namelijk op blz. 73 v. en 76.

Waer hy niet opghestaene,
De Werelt waer vergaene:
Om dat hy Verresen is,
Soo louen wy Jesum Christum ghewis,
Heer' ontfermt v ons.

Verresen is Christus ghewis
Die der Werelt verlosser is.
Alleluia, Alleluia,
Alleluia, Alleluia.

Boven de laatste vier regels staat in een veel lateren druk, dien van Amsterdam 1662: „Sommige singen hier noch dit navolgende Vers by" [1]). Zij waren dus in den loop der jaren vrij algemeen in onbruik geraakt, zoodat men ze bij het zingen meestal achterwege liet. In eene editie van nog geen twintig jaar daarna, verschenen te Amsterdam 1680 en „Van nieuws met groote neerstigheydt oversien, en van veele fauten gesuyvert" [2]), ontbreekt het geheel.

Inmiddels was de Luthersche gemeente te Woerden, de oudste van ons vaderland, ook ten opzichte van haar kerkgezang haren eigenen weg gegaan. Niet de Psalmen en Lofzangen van Van Haecht, maar geheel andere met eene voorrede van den Woerdenschen predikant Johannes Ligarius [3]), waren daar in gebruik. Reeds de bekwame

---

1) *De CL. Psalmen Davids, in Nederduytschen Dichte gestelt door Willem van Haeght*, Amst. 1662, blz. 501. Een fraai exemplaar van dezen fraaien druk is aanwezig in de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

2) Een exemplaar van deze uitgave berust in de bibliotheek van het Evangelisch-Luthersch Seminarium te Amsterdam (ter Universiteitsbibliotheek aldaar).

3) Zie over Johannes Ligarius, die van 1586 tot 1591 Luthersch predikant te Woerden was: Reudler, *Geschiedenis van Joh. Pistorius, en der Ev. Luth. gemeente te Woerden* (in Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang.-Luthersche kerk*, st. III, Utr. 1841), blz. 89—99; alsmede Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Gron. 1738, dl. II, blz. 82—85 en elders; voorts het zeldzaam werk van Reershemius, *Ostfriesländisches Prediger-Denkmahl*, 2te

Luthersche geschiedvorscher J. C. Schultz Jacobi heeft van de eerste uitgave van dit gezangboek geen exemplaar gekend, noch ook eenige aanteekening dienaangaande gevonden [1]), en is geneigd aan te nemen, dat het in 't jaar van Ligarius' komst te Woerden, d. i. in 1586, in de genoemde stad zelve zal zijn verschenen [2]). Deze gissing schijnt echter niet volkomen juist te zijn. Immers in een exemplaar der editie van 1647, behoorende aan de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden [3]), staat met eene gelijktijdige hand geschreven: „is te voren gedrukt, tot Woerden. 1589. in 8°". De aanteekening geeft den indruk van te zijn gemaakt door iemand, die een exemplaar der eerste, destijds nog niet zeldzame uitgave kende. Daarom aarzel ik niet, deze opgave van plaats, jaar en formaat behoudens betere inlichting voor juist te houden. In deze editie nu vindt men het oude lied aldus:

Christus is verresen,
Van alle Pijn ghenesen,
Des sullen wy alle bly zijn,
Christus wil onse Troost zijn,
Alleluia.

Waer hy niet opghestane
Die Werelt waer vergane,
Maer want hy opghestanden is,
Soo Loven wy den Heere Christ,
Alleluia.

Ausg., Aurich, 1796, S. 24—37, en vooral ook het hoogst zeldzaam *Gründtlicker Warhafftiger Bericht: Van der Euangelischen Reformation, der Christlicken Kercken tho Embden vnd in Ostfrieszlandt,* Brem. 1594, S. 433—455 en passim.

1) Zie zijne *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden* (in Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, a. w., st. IV, Utr. 1843), blz. 59.

2) T. a. p., blz. 60.

3) De titel luidt: *Dat Woerdische Sangboeck. De CL. Psalmen Davids, ende Geestelijcke Liedekens, wtgelesen, mitsgaeders eenige nieuwe Loffsangen, die hier noch bygevoegt zijn,* Utr. 1647. Eene beschrijving van dit gezangboek, doch naar eene andere uitgave, leverde v. Iperen, a. w., dl. II, Voorrede, blz. XXI—XXVIII.

Alleluia, Alleluia, Alleluia.
Dies sullen wy alle bly zijn
Christus wel (sic) onse Troost zijn,
Alleluia [1]).

Uit het medegedeelde blijkt, dat de twee oudste Luthersche gezangboeken in ons vaderland, dat van Van Haecht en het Woerdensche, ons lied trouw hebben bewaard, zelfs met archaïsmen, die er een echt antiek voorkomen aan geven. Het „Christus is onsen Troost fijn" in de eene vertaling doet in dit opzicht niet onder voor het „Maer want" in de andere. Toch schroom ik niet, aan die van het „Woerdische Sangboeck" de voorkeur te schenken, eensdeels omdat zij het derde couplet getrouwer teruggeeft, anderdeels omdat zij het oorspronkelijke „Kyrieleison" niet met een minder welluidend „Heer, ontfermt u ons" vertaalt, maar door een hartverheffend „Alleluia" vervangt.

Het „Heer, ontfermt u ons" behield nochtans de overhand. Men vindt het ook in de drie verbeterde berijmingen, die bij de Luthersche gemeente te Amsterdam en in de meeste andere plaatsen achtereenvolgens in gebruik zijn geweest [2]), namelijk in die van Jan van Duisberg (1688), die van Christoffel Beudeker (1739) en die van eenige „Consistoriale Leden" (1779). Het is zeker niet onaardig en allicht niet van belang ontbloot, het lied te leeren kennen, gelijk het bij herhaling is veranderd.

De uitgave van Jan van Duisberg, Amst. 1688 [3]), ver-

1) Fol. 194v—195r. Ook in dit *Woerdische Sangboeck* komt „Op de Voys: Christus is verresen" het reeds dikwijls genoemde hemelvaartslied „Christus voer ten Hemel" voor (fol. 199r).

2) Ik spreek hier alleen van de drie officieel ingevoerde berijmingen, en ga dus eene daaraan voorafgaande van Aernout van Overbeke, Amst. 1663, en eene latere van Jan Everhard Grave, Amst. 1776, stilzwijgend voorbij. Beide bevatten ons lied; de eerste vrij getrouw, de laatste sterk gewijzigd. Een exemplaar van beide in de bibliotheek der Maatsch. van Nederl. Letterkunde te Leiden.

3) Volgens een ongepagineerd uitgaafje van Amst. 1712, behoorende aan de Maatsch. v. Nederl. Letterkunde, luidde de titel: *De CL. Psalmen Davids, In Nederduytsche Zang-verssen,... Beneffens Alle de gewoone Geestelyke Liederen.* Ons lied komt daar voor met verwijzing naar Fol. 500 „van het Oude groot Psalmboek".

schilt slechts door wijziging van ettelijke psalmen en door bijvoeging van eenige nieuwe liederen, van die van Van Haecht. Zij behoudt ons lied volgens diens vertaling, maar laat de vier laatste, reeds in 1680 losgelaten regels weg. Hierdoor klinkt het dan als volgt:

Christus is verresen,
Van zijn pijn genesen.
Dies sullen wy alle blij zijn:
Christus is onsen troost fijn.
  Heer, ontferm U ons!

Waar Hy niet op-gestaane,
De wereld waar vergaane;
Om dat Hy verresen is,
Soo loven wy Christus gewis.
  Heer, ontferm U ons!

In de nieuwe Nederduitsche berijming van Christoffel Beudeker, Amst. 1739 [1]), werd dit, met groote afwijking van het oorspronkelijke:

Christus is verrezen,
  Van pijn en smert genezen:
Dies zich de gantsche Christenheid,
In Hem, haar Ziele-troost, verblijd.
  Heer, ontferm U ons!

Waar Hy niet verrezen,
  Wy waren all' verwezen:
De gantsche waereld moest vergaan,
Waar Christus niet we'er opgestaan.
  Heer, ontferm U ons!

In de „betere beryming", op verzoek van den Kerkeraad der Luthersche gemeente te Amsterdam door eenige

---

1) *De CL. Psalmen Des Konings en Profeets Davids,... Benevens een getal van honderd en negentig lofsangen en geestelyke liederen.* Een exemplaar bij de Maatschappij als boven. Ons lied is het 65ste (blz. 494).

daartoe benoemde „Consistoriale Leden" bezorgd [1]), Amst. [1779], komt ons lied voor als „het 61ste gezang". Hier treedt het weer in geheel andere gedaante voor onze oogen.

Christus is verreezen:
  Hy zy altoos geprezen,
Die ons van zond' en 's doods geweld
Verlost, en in Gods gunst herstelt!
  Looft Gods erberming!

Jesus, 't graf onttoogen,
  Bewyst door zyn vermogen
Dat hy des aardryks Heiland is:
Men juich' om zyn' verryzenis!
  Looft Gods ontferming!

Men bemerkt het, ons lied moge op die wijze geschikt zijn gebleven voor kerkelijk gebruik, het heeft alle oorspronkelijkheid en naïeveteit verloren: een middeleeuwsch zanger in een achttiende-eeuwschen staatsierok! Het werd nochtans in zijn nieuwst gewaad eveneens opgenomen in het ten jare 1790 ingevoerd gezangboek der Luthersche gemeente te 's Gravenhage [2]). Daarentegen komt het in een dergelijk plaatselijk gezangboek der Luthersche ge-

1) Zie de Voorrede. De titel luidt: *Het boek der psalmen nevens christelyke gezangen*. Een exemplaar bij de Maatschappij als boven. Ons lied op blz. 429. Zie over de zeer voorzichtige invoering van dezen bundel op 2 Januari 1780: Schultz Jacobi, *Gesch. v. h. godsd. gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden* (zie boven, blz. 18, noot 1), blz. 112 v. Dat de invoering ook te Middelburg veel beleid heeft gevorderd, blijkt uit Domela Nieuwenhuis, *Aanteekeningen betreffende de Luthersche Gemeente te Middelburg* (in de *Bijdragen* als boven, st. V, blz. 84—116), blz. 109—111.

2) *Christelyk gezangboek, by de Evangelisch-Luthersche gemeente te 's Graavenhaage in gebruik*, 's Grav. 1790, blz. 272. Een exemplaar bij de Maatschappij als boven. Zie over dit gezangboek Schultz Jacobi in zijne meer genoemde *Gesch. v. h. godsd. gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden*, blz. 125—131, en Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Evangeliesch Luthersche gemeente te 's Gravenhage*, Amst. 1854, blz. 67.

meente te Rotterdam, vijf jaren later, niet meer voor [1]).

Dit was de eerste schrede op den weg der afschaffing. Nog maar dertig en nogmaals dertig jaar, en het oude lied, dat men allerlei verjongingskuren had doen ondergaan, zou met zijne heerlijke melodie voorgoed uit de gezangbundels der Lutherschen in ons vaderland verdwijnen. Toen de Synode der Evangelisch-Luthersche kerk in 1826 een algemeenen bundel invoerde [2]), ten gevolge waarvan de plaatselijke van Amsterdam, 's Gravenhage en Rotterdam werden afgeschaft, vond het „Christus is verrezen" daarin niet meer zijne zoo lang gehandhaafde bescheidene plaats [3]). Ja, zelfs in de meer behoudende zustergemeente, de Hersteld-Evangelisch-Luthersche kerk, is het sinds 16 December 1857 uit de rij der gezangen verdwenen. Op dien dag toch werd aldaar, in plaats van het straks genoemd Evangelisch-Luthersch gezangboek van 1779, dat er steeds in gebruik was gebleven, een nieuwe bundel ingevoerd [4]). Ook in dien bundel is alle herinnering aan het „Christus is verrezen" weggevaagd. Men zou dus den 16den December 1857 den begrafenisdag van dit lied in de Luthersche kerk van Nederland kunnen noemen.

---

1) *Gezangen, in dichtmaet gebragt, ten dienste van de Christelyke gemeente, toegedaen der onveranderde Augsburgsche geloofsbelydenis te Rotterdam*, Rott. 1795. Zie over dit gezangboek Schultz Jacobi, t. a. p., blz. 132—135, alsmede denzelfden, *Geschiedenis der Evang. Luthersche gemeente te Rotterdam*, Rott. 1865, blz. 345—348.

2) *Christelijke gezangen voor de Evang. Luthersche gemeenten in het Koningrijk der Nederlanden*, Amst. 1826. Zie over de wording enz. van dezen bundel Schultz Jacobi, *Geschied. v. h. godsd. gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden*, blz. 139—167.

3) In het nieuwe gezangboek voor de Evang.-Luthersche gemeenten, dat thans in wording is, zal het die plaats wel niet terug ontvangen. Althans in den reeds gedrukten concept-bundel komt het niet voor.

4) *Christelijke gezangen der Hersteld-Evangelisch-Luthersche gemeenten in Nederland*, Amst. 1857. Zie over dit gezangboek Sonstral, *De zamenstelling en invoering van den nieuwen bundel der Christelijke gezangen in de Hersteld Evangelisch-Luthersche kerk in het Koningrijk der Nederlanden* (in *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk*, uitgegeven door Schultz Jacobi, jaarg. 1865, blz. 143—192).

In de gezangboeken der Doopsgezinden is mij geen spoor van ons lied voorgekomen. Daarentegen is de vraag, hoe het er bij de Gereformeerden mede gegaan is, niet zoo ineens te beantwoorden. Wie den streng bijbelschen geest onzer oude Calvinisten ook maar eenigermate kent, zal zich niet verwonderen over hun tegenzin, om in de kerk veel anders te zingen, dan hetgeen in de Schrift stond, zooals de Psalmen Davids, de Tien Geboden, de Lofzang van Zacharia, die van Maria en die van Simeon, alsmede het Gebed des Heeren [1]). En wie ook maar een weinig bekend is met hun hartstochtelijken afkeer van alles, wat Roomsch was of scheen, zal gemakkelijk begrijpen, dat een lied, hetwelk tot de oude „leyssen" behoorde [2]) en het „Kyrieleis" tot refrein had, onmogelijk genade kon vinden in hunne oogen.

Een paar voorbeelden van dien tegenzin, die geheel bij ons onderwerp behooren, mogen hier worden vermeld. Het eene ontleen ik aan eene Leidsche ordonnnantie van 30 October 1578 op het stuk der scholen. In die ordonnantie wordt bepaald: „De schoolmeesteren off meestressen en zullen de kinderen niet mogen leeren de oude bedingen [3])

---

1) Zie de bepalingen van de oudste synoden der Gereformeerde kerken in Nederland aangaande het kerkgezang in de kerkordeningen van Wesel, 1568, cap. II, art. 31; Dordrecht, 1574, art. 41 en 43; Dordrecht, 1578, art. 76; Middelburg, 1581, art. 51; 's Gravenhage, 1586, art. 62; Dordrecht, 1818, art. 69 (bij Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Zalt-Bommel 1865, blz. 41, 103, 156, 206, 277, 457). — Consequenter dan de kerkelijke mannen zelven was in dit opzicht Filips van Marnix, die achter de 2de uitgave zijner psalmberijming (*Het boeck der psalmen*, Middelb. 1591) geen enkel lied van Utenhove of anderen opnam, maar zich bepaalde tot de Lofzangen uit het O. en N. Testament benevens de Tien Geboden, het Gebed des Heeren en .... de Twaalf artikelen des geloofs. In zijne „Voirrede" schreef hij, dat de ervaring hem meer dan voldoende had geleerd, „hoe sorgelijck dat het sy, in Godes Gemeynte yet in te voeren, dat niet eyghentlijck op de heylige ende alleen gheloofweirdige schriften des ouden ende nieuwen Testaments gegrondet sy".

2) „Leyssen" zijn geestelijke liederen. De naam is ontstaan uit het referein „Kyrieleis" of „Kyrieleison", dat meestal aan het einde van elk couplet voorkwam. Dit is overtuigend aangetoond door Hoffmann von Fallersleben, a. a. O., S. 45—48.

3) Gebeden.

daer d' Ingelsche groete [1]) ooc eenige wangelovige spreucken inne vervatet staen, noch ooc d'oude benedysten [2]) noch de zeven psalmen daer de letanie innestaet [3]) noch de Leyssenboucxkens [4]) ende diergelycke den kinderen vande ware Christelycke relige afleydende", enz. [5]). Het andere voorbeeld vindt men in de voorrede van de langen tijd vergeten, maar thans weer geheel bekende „Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelijcke Feest-Dagen, ende Andersins", 's Grav. 1615, die door de Staten van Utrecht voor kerkelijk gebruik in hunne provincie waren bestemd, al zijn zij nooit ingevoerd geworden [6]). Daar leest men: „Alleen sijn in sommige Oorden den Gemeynen Man in handen gelaten eenige Geestelycke Liedekens, die men Leyssen noemde, som heel, som halff Duytsch ende Latijn; als, Een Kindeken is ons geboren, Puer nobis nascitur, In dulci Iubilo, Dit's den Dagh der vrolijckheydt, Christus is op-gestanden, &c." Hier hebben wij dus een streng

---

1) Engelsche groet, d. i. de groet van den engel Gabriël aan Maria, Luc. I : 28.

2) Gebeden vóór den maaltijd (verg. het nog steeds gebruikelijk Fransche „bénédicité").

3) De zeven boetpsalmen zijn volgens de nummers der Vulgata Ps. 6, 31 (bij de Protestanten 32), 37 (38), 50 (51), 101 (102), 129 (130) en 142 (143). De Dietsche vertaling er van komt in handschriften en gedrukte boeken meermalen voor. Aan het einde staan litanieën (d. i. smeekgebeden) onder aanroeping van vele Heiligen. Vandaar het verbod.

4) Boekjes met oude geestelijke liederen, zooals er boven (blz. 14) meer dan een is vermeld.

5) De geheele ordonnantie is door den Archivaris der stad Leiden, Jhr. W. I. C. Rammelman Elsevier, geplaatst in de *Leidsche Courant* van 27 April 1860.

6) Zie daarover Van der Linde, *Het oudste gezangboek*, 's Grav. 1869. De eerste, die op het werkje de aandacht vestigde, was Heringa in zijn *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, dl. II, st. 2 (Utr. 1826), blz. 245—353. Over de vier in 1869 bekende exemplaren, waarin nog weer twee verschillende drukken te herkennen zijn, schreef Doedes, *Merkwaardigheden uit den oude-boeken-schat* (in de *Godgeleerde bijdragen*, dl. XLIII, Leyd. 1869, blz. 193—200 en 305—319). Niet lang geleden is een fraai vijfde exemplaar aan het licht gekomen, behoorende aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Hieruit heb ik het in den tekst geplaatste afgeschreven.

afkeurend oordeel over de „leyssen" in het algemeen, en eene besliste verwerping van het „Christus is opgestanden" in het bijzonder.

Nochtans schijnen er in ons land wel degelijk streken te zijn, waar men weleer in de Gereformeerde kerken soms „leyssen" zong. Zeker is het, dat er gemeenten waren, waar men op Christelijke feestdagen en bij enkele plechtige gelegenheden nog andere liederen aanhief dan de Psalmen van Dathenus en de weinige daaraan toegevoegde gezangen. Blijkbaar ging hier de wil van het volk boven den wensch der streng kerkelijke mannen.

De streken, waarop ik het oog heb, zijn Friesland, Groningen en Drente. Wat Friesland betreft, — in den Catalogus van Isaäc Le Long [1]) komt een werkje voor, getiteld „De Psalmen Davids, geheel op Noten, mitsgaders eenige Liederen Lutheri en andere. Leeuwarden, by Peter Hendricksoon van Campen, door Costen van de Staaten van Vrieslandt. 1586. in 8". Ongelukkig schijnt dit werkje, dat in den genoemden Catalogus reeds als „Seer Raar" werd aangeduid, thans geheel te zijn verdwenen [2]), doch reeds de titel, die ons dan toch bewaard is gebleven, legt een opmerkelijk getuigenis af. Hij zegt ons, dat in 1586, d. i. zes jaren na de invoering van de Gereformeerde religie in Friesland [3]), op kosten der Staten van dat gewest Psalmen van Dathenus [4]) zijn uitgegeven met eenige liederen van Luther en anderen er achter.

Wat Groningen aangaat, — aan wijlen den Heer H. W. Haselhoff, predikant te Rijperkerk en Hardegarijp bij Leeu-

1) Amst. 1744; afdeeling „Libri in octavo", p. 101, n°. 1214.

2) Al mijne pogingen, om het machtig te worden, waren vergeefsch. Zelfs de Provinciale Bibliotheek van Friesland, die der stad Leeuwarden en die van het Friesch Genootschap bezitten het niet.

3) Gelijk bekend is, werd na het verraad van Rennenberg in 1580, waardoor Groningen aan de Spanjaarden kwam, de Roomsche godsdienst in Friesland afgeschaft en „de waere Gereformeerde religie" aangenomen. Zie bijv. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in Friesland*, Leeuw. 1876, blz. 189—191.

4) Geene andere kunnen, uit den aard der zaak en in verband met de voorgaande nummers in den Catalogus, bedoeld zijn.

warden, werd „geruimen tijd" vóór 1841 ten huize eener „achtingwaardige familie" in zijne gemeente een kerkbijbel vertoond, die wegens een kleinen daarachter gevoegden bundel gezangen niet onbelangrijk scheen [1]. Het was een bijbel in octavo van 't jaar 1663 [2], bevattende het O. en N. Testament met de Apocryphe Boeken volgens de Statenvertaling, alsmede de Psalmen van Dathenus. Aan het einde des boeks, terstond achter „de Geloofsforme en Bekentenisse des H. Athanasii", volgde een afzonderlijke titel, luidende aldus: „Eenige der voor-naamste Geestelijcke Lieden, door D. Marth. Luther. Soo als die in de Nederlandtsche Gereformeerde Kercken op eenige der Feestdagen gesongen werden. Gedruckt tot Groeningen, bij Gerrit Klaessen, Boeckdrucker en Boeck-verkoper, wonende by 't Kijck in 't jat in de grauwe kater". Luther's borstbeeld prijkte op den titel [3]. — Helaas, ook deze bijbel schijnt aan het dwalen te zijn geraakt en is misschien wel voorgoed verloren. Mijne nasporingen hebben geleid tot het resultaat, dat hij waarschijnlijk behoord heeft aan eene familie te Rijperkerk, die is uitgestorven en wier goederen onder neven en nichten zijn verdeeld [4]. Alle hoop op wedervinden is nog wel niet weggenomen, maar de kans is zeer gering. Dit is te meer te bejammeren, wijl het hier een inderdaad merkwaardig boek geldt. Let wel: een Gereformeerde bijbel met de Psalmen van Datheen, saamgebonden met eenige geestelijke liederen door Luther en anderen, met 's mans borstbeeld op den titel! En veel sterker nog: op dien titel de bijvoeging, „zooals die in de Nederland-

---

1) Zie Haselhoff's eigen verhaal in zijn werk *Jezus Christus, de psalmen en de evangelische gezangen*, Gron. 1841, blz. 102.

2) Onder de drie octavo-bijbels van 1663, door Isaäc Le Long opgegeven in zijn *Boek-zaal der Nederduytsche bijbels*, Amst. 1732, blz. 821 en 884 v., is er geen, die hier schijnt in aanmerking te kunnen komen.

3) Zie Haselhoff, a. w. blz. 102 v. De genoemde boekdrukker Gerrit Klaessen werkte te Groningen van 1661 tot 1687 (zie Ledeboer, *De boekdrukkers in Noord-Nederland*, blz. 174, en *Alfabetische lijst der boekdrukkers in Noord-Nederland*, blz. 57).

4) Volgens vriendelijke mededeeling van Dr. J. van Loenen L.Lzn., predikant te Hardegarijp.

sche Gereformeerde Kerken op eenige der Feestdagen gezongen worden"! Deze bijvoeging, in verband met de plaats der uitgave, wijst ons op het gebruik van geestelijke liederen op sommige feestdagen in Gereformeerde gemeenten van ons land, allernaast in de provincie Groningen. Ik weet wel, dat dit laatste niet rechtstreeks uit den titel volgt, maar zal zoo aanstonds doen zien, dat een dergelijk gebruik althans in de stad Groningen bestond.

Wat nu ten slotte Drente betreft, — in 1638 vaardigden Drost en Gedeputeerden aldaar eene kerkorde uit. Art. 83 dier kerkorde bepaalt, wat er in de kerken der Landschap zal worden gezongen. Dit zijn dan de Psalmen Davids, de Tien Geboden, het Gebed des Heeren enz. Maar daarop volgt de voor ons onderwerp belangrijke bijvoeging: „Werdt oock in de vryheyt der kercken gestelt daerenboven sommige geestlicke gesangen, die in sommige kercken noch op de Feestdaegen gesongen werden, ofte te gebruicken ofte nae te laeten" [1]). Dus ook hier weder eenige geestelijke liederen, die in sommige gemeenten op de Feestdagen werden gezongen, en die blijkbaar te geliefd waren, dan dat men ze durfde verbieden. Drost en Gedeputeerden handelden wijs; zij stelden het gebruik er van facultatief. Hierdoor stierf het vanzelf uit. Toen men eene eeuw later in eene nieuwe kerkorde de zaak van het kerkgezang andermaal regelde, kon men dit punt eenvoudig onvermeld laten [2]).

Het besluit uit de genoemde feiten is spoedig getrokken. In de drie noordelijke provinciën zijn, nevens de Psalmen van Dathenus en de weinige daarachter geplaatste Gezangen, ook nog eenige liederen voor de Feestdagen in zwang geweest. Alleen blijft nog de vraag, welke liederen dat waren.

Volgens wijlen Dr. R. Bennink Janssonius, die door den

---

1) Zie Magnin, *Overzigt der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, Gron. 1855, Bijlagen, blz. 104 (ook afgedrukt bij Hooijer, a. w. blz. 480).

2) Zie art. 71 der „Kerken-ordre" van 1730, afgedrukt bij Magnin, a. w., Bijlagen, blz. 136 v.

destijds nog levenden predikant Haselhoff in staat was gesteld, enkele nadere bijzonderheden aangaande het meergenoemd Groningsch gezangbundeltje mede te deelen, komen al de daarin afgedrukte liederen, ofschoon in betere vertalingen, eveneens voor in het Amsterdamsch Luthersch gezangboek van die dagen [1]). Hij duidt ze aan met de cijfers der bladzijden, waar men ze in dat boek kan vinden [2]). Hierop afgaande bevind ik, dat de liederen, twaalf in getal, deze of dergelijke beginregels hadden: „Gelooft zijt ghy, Heer Jesu Christ", „Van den Hemel kom ick tot u", „Een Kindeken soo lovelijck", „O Lam Godes onschuldigh", „Christus is verresen", „Christus lagh in 's Doots banden swaer", „Jesus Christus, onse Heylant", „Nu bidden wy den heyligen Geest", „Alleen Godt in 't hooghste zy Eer", „Hoe schoon lichtet de Morgen-sterr' ", „Uyt mijnes herten gronde" en „Heer, wy dancken u voor uw' Goet" [3]).

Het zou ons, daar het ons eigenlijk om slechts één van deze liederen te doen is, te ver voeren, ze alle twaalf, hoe kort ook, na te gaan. Ik deed dat nochtans voor mij zelven en bevond, dat zij, hoewel misschien niet alle in rechtstreeksche vertaling uit een Duitschen bundel, toch alle in het Duitsch bestaan [4]); voorts dat vijf er van,

---

1) Zie Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het kerkgezang by de Hervormden in Nederland*, Arnh. 1860, blz. 86.

2) Namelijk fol. 467, 469, 474, 494, 500, 502, 504, 515, 519, 562, 582, 591.

3) De volgorde, door Bennink Janssonius naar de bladzijden van het Luthersch gezangboek van Van Haeght [Amst. 1662] opgegeven, is helaas eene andere dan die van het bundeltje zelf. Dit blijkt uit hetgeen Haselhoff als proeve van deze liederen heeft doen afdrukken op blz. 103—105. Wat hij, die het bundeltje voor zich had, noemde „Uit het tweede Lied", wordt bij Bennink Janssonius in de derde plaats genoemd. Zoolang de verloren bijbel niet zal zijn teruggevonden, zal het weinige, dat Haselhoff er uit overnam, als surrogaat moeten dienen. En daar zijn eigen werk óók al aan 't verdwijnen is, meen ik wel te doen, dat weinige, zoo gebrekkig als het is, letterlijk te doen overdrukken als Bijlage achter deze verhandeling.

4) In de bij Bennink Janssonius aangenomen volgorde kan men ze vinden bij Wackernagel, Bd. III, S. 9, 23, 520 f., 568; II, S. 726; III, S. 12, 11, 18, 566 f.; V, S. 258, 177; III, S. 902 f.

waaronder ook ons lied, dagteekenen uit de dagen vóór de Hervorming [1]), dat twee zijn gemaakt door Luther [2]), twee door Nicolaus Hovesch [3]), één door Nicolas Boie [4]), één door Philippus Nicolai [5]), en één door een onbekend dichter [6]). Het oudste der na-reformatorische komt het eerst voor in een bundel van 1524 [7]), het jongste in een van 1592 [8]). Laatstgenoemd jaartal wijst dus tevens aan, dat de verzameling, gelijk zij achter den meer vermelden kerkbijbel van 1663 staat, in geen geval hooger kan opklimmen dan de allerlaatste jaren der 16de eeuw. Dit neemt evenwel niet weg, dat er reeds vroeger eene andere met minder, of ook met meer liederen kan hebben bestaan.

Dat deze liederen niet slechts gedrukt zijn geweest, maar in sommige Gereformeerde gemeenten werkelijk op de Feestdagen werden aangeheven, is ons alreede gebleken. Tot meerdere bevestiging er van mogen de volgende bijzonderheden dienen.

In het midden der 17de eeuw zong men in de kerken der stad Groningen vóór de bediening van het H. Avondmaal gewoonlijk het oude lied:

O Lam Godes onschuldich,
Aan stam des kruyces geslachtet,
Altijt bevonden geduldich,
Hoewel Ghy wordet verachtet,
All' sond' hebt ghy gedragen,
Sunst moesten wij vertsagen.
Ontfermt u onser, o Jesu [9]).

---

1) Namelijk in diezelfde volgorde n°. 1, 3, 5, 7, 8.

2) In diezelfde volgorde n°. 2 en 6 (zie Wackernagel, Bd. III, S. 23 en 12).

3) N°. 4 en 9 (zie Wackernagel, Bd. III, S. 568 en 566 f.).

4) N°. 12 (zie Wackernagel, Bd. III, S. 902 f.).

5) N°. 10 (zie Wackernagel, Bd. V, S. 258).

6) N°. 11 (zie Wackernagel, Bd. V, S. 177).

7) Namelijk n°. 1 (zie Wackernagel, Bd. III, S. 9 verg. met S. 3).

8) Namelijk n°. 11 (zie Wackernagel, Bd. V, S. 177).

9) Johannes Martinus (predikant te Groningen), *De gekruysigde Christus*, Gron. 1649, blz. 646, volgens mededeeling van Heringa, *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, dl. II, st. 2 (Utr. 1826), blz. 352. In den 4den druk, Amst. 1689, staat het met eenigszins andere spelling op blz. 591.

Welnu, deze paraphraseerende omwerking van het roerend „Agnus Dei", oorspronkelijk door Nicolaus Hovesch in het Hoogduitsch vervaardigd [1]), komt onder de genoemde twaalf liederen voor.

De voortreffelijke Jacobus Koelman, predikant van Sluis in Vlaanderen, maar om politieke redenen door de Algemeene Staten ontslagen en verbannen [2]), schreef ten jare 1678 de volgende, voor ons onderwerp belangrijke regelen: „en hier kan ik niet voor by gaen, hoe men tot Leeuwaerden op den eersten Feestdag van Kersmis, voor den Psalm, 'k weet niet wat voor een rijmtjen, ofte Paepsch kurie Eleyson, ofte iets diergelijks zingt, zijnde dry ofte vier regeltjens, dewelke achter het Psalm-boek niet en staen, maer lichtelijk achter haeren Almanak, daer zommige van haer Leeraers niet van weeten; nogtans de Tyran de gewoonte en superstitie houdt dat staende; 't volk wil het also; en Kerkenraedt, Classis en Synode zien het aen, ende bemoeyen'er zich niet mede, hoewel het Paapsch en ergerlijk is" [3]). Nog eenmaal: belangrijke regelen! Op den eersten Kerstdag, vóór den psalm (d. i. nádat er eenige kapittels uit de Schrift zijn voorgelezen, en vóórdat de psalm, aan welks einde de predikant den kansel beklimmen zal, is aangeheven [4]), zingt men te Leeuwarden een drie- of vierregelig versje, dat met een „Kyrie eleison" eindigt. Het volk wil het zoo, en de kerkelijke machten doen er niets tegen. Natuurlijk rijst hier de vraag, welk rijmpje door Koelman kan zijn bedoeld. En het antwoord luidt: het kan niet anders wezen dan het oorspronkelijk

---

1) Zie Wackernagel, Bd. III, S. 568.

2) Gelukkig kan ik mededeelen, dat eene bekwame hand bezig is met het verzamelen van bouwstoffen voor eene monografie over dezen merkwaardigen man.

3) Christophilus Eubulus (pseudoniem van Jacobus Koelman), *De Pointen Van Nodige Reformatie*, Vliss. 1678, blz. 192.

4) Zie over deze orde der toenmalige godsdienstoefeningen bij de Gereformeerden in Nederland: Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, Franckf. 1698, Th. I, S. 229.

monostrophisch en eerst later tot meer coupletten uitgebreid kerklied

Gheloovet zijtstu Jesu Christ,
Dat du Mensche gheboren bist,
Van [een]der Jonckvrou, dat is waer,
Des vrouwet sich aller Enghelen schaer,
Kirieeleys [1]).

Ook dit lied nu, ofschoon waarschijnlijk in den lateren polystrophischen vorm, was een der twaalf meer genoemde gezangen.

Ten slotte nog eene derde bijzonderheid, die ons tevens na een vrij langen maar onvermijdelijken omweg tot ons eigenlijk onderwerp terugvoeren zal. Wijlen de Utrechtsche Hoogleeraar Jodocus Heringa deelt ergens in zijn „Kerkelijke raadvrager en raadgever" mede [2]), dat zijn oom Johannes Heringa, laatst predikant te 's Gravenhage, hem meermalen had verhaald en ook in zekere aanteekeningen had geboekt, hoe de voorzanger van Beesterzwaag in Friesland, waar de genoemde Johannes Heringa van 1755 tot 1758 predikant was, op het Paaschfeest voor de gemeente een oud gezang placht aan te heffen, dus beginnende:

Christus is opgestanden
Van des martelaars handen
Kurie-leys.

Ieder herkent hierin terstond het oude paaschlied, welks geschiedenis ik getracht heb te schetsen, en dat, zooals

1) Aldus volgens de oudste mij bekende lezing van het eerste couplet in *Dit is een schoon suyverlijck Boecxken*, Amst., Cornelis Claesz. (omstr. 1600; zie boven, blz. 14, noot 2), fol. 46v. Het staat echter in verschillende Katholieke verzamelingen, zooals *Een Geestelijk Leysen-boecxken*, Dordr., Hendrik Walpot (omstr. 1740; zie boven, blz. 14, noot 3), *Geestelycke harmonie*, Antw., Henricus van Soest, 1762 (zie boven, blz. 13), blz. 28, en andere. — Zie over de oudheid van dit lied Wackernagel, Bd. II, S. 703, alwaar de Duitsche tekst nog slechts uit één couplet bestaat, terwijl hij in Bd. III, S. 9, tot zeven coupletten is uitgedijd.

2) Dl. II, st. 2 (Utr. 1826), blz. 351.

ook reeds boven gebleken is, deel uitmaakte van den kleinen, uit twaalf liederen bestaanden bundel van 1663. De onverklaarbare „martelaars handen", die wij trouwens reeds op de Leidsche klok van 1542 aantroffen [1]), mogen van verregaande tekstontaarding getuigen, — het feit, dat een geestelijk lied uit de 13de, ja hoogst waarschijnlijk uit de 12de eeuw, nog in het midden der 18de uit oude gewoonte in eene Gereformeerde kerk in Friesland op het Paaschfeest werd aangeheven, pleit wel voor de liefde, die het volk er aan toedroeg, en is een bewijs te meer voor de taaiheid van leven, die aan liederen eigen kan zijn.
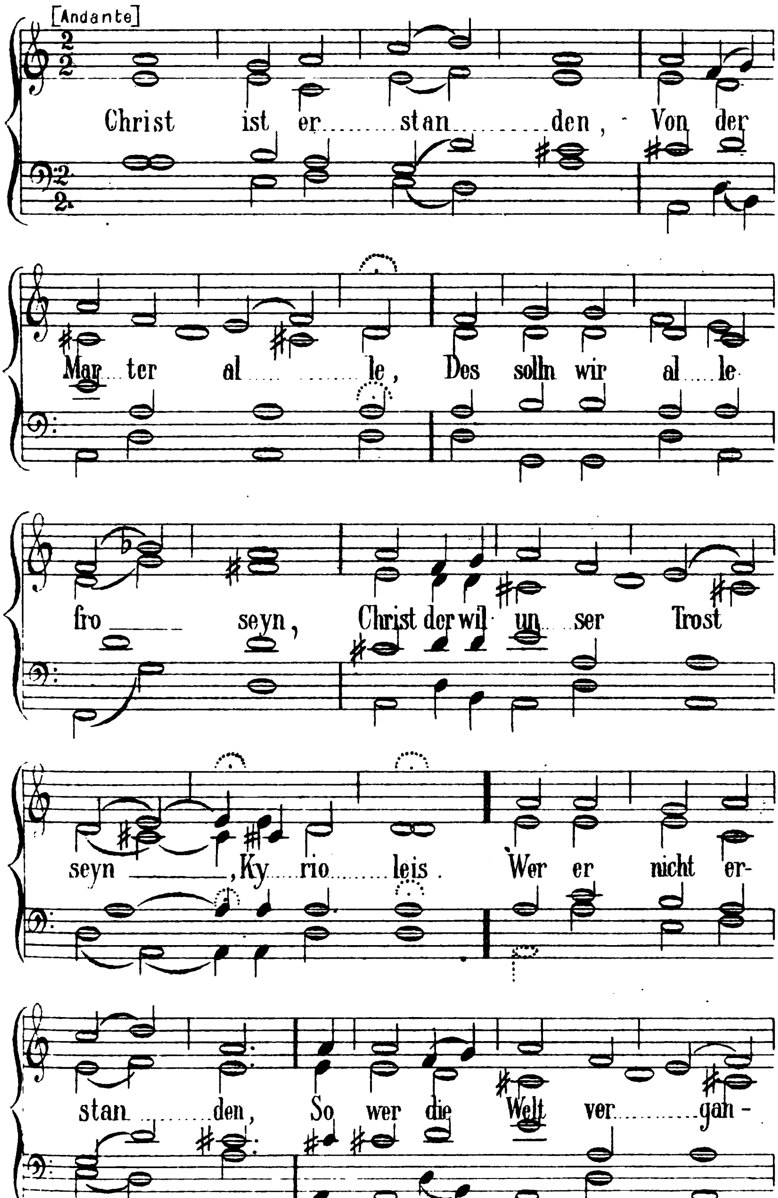
Er rest mij nog eene vraag. Waaraan toch had het „Christ ist erstanden" zijne wijde verspreiding en zijn eeuwenlang bestaan te danken? Wat maakte het zoo uitnemend geliefd, zoo bijzonder populair?... Laat ons niet vergeten, dat het volk even grillig is in de keuze der liederen, waar het zich aan hecht, als kinderen dat zijn in de keuze van de voorwerpen, waar zij het liefst mede spelen. Maar die grilligheid is toch eigenlijk slechts schijnbaar; want al begrijpen wij, meer ontwikkelden, de redenen der voorliefde niet, er moeten toch redenen zijn, waarom hier een onbeduidend lied, en daar een onoogelijk stuk speelgoed het hart zóó kan bekoren. Wat ons lied aangaat, zijne bekoorlijkheid schuilt, als ik wel zie, in zijne melodie. Die melodie ligt volkomen in het gehoor; zij valt binnen het bereik van iedere stem; zij heeft bij alle waardigheid iets opwekkends, en bij alle levendigheid eene kracht, die haar geschikt maakt zoowel tot triomflied op Christus' verrijzenis in de kerken, als tot zegelied op overwinnende vorsten langs de straten. Om zich hiervan te overtuigen, behoeft men het slechts te hooren. De eenvoudige melodie is
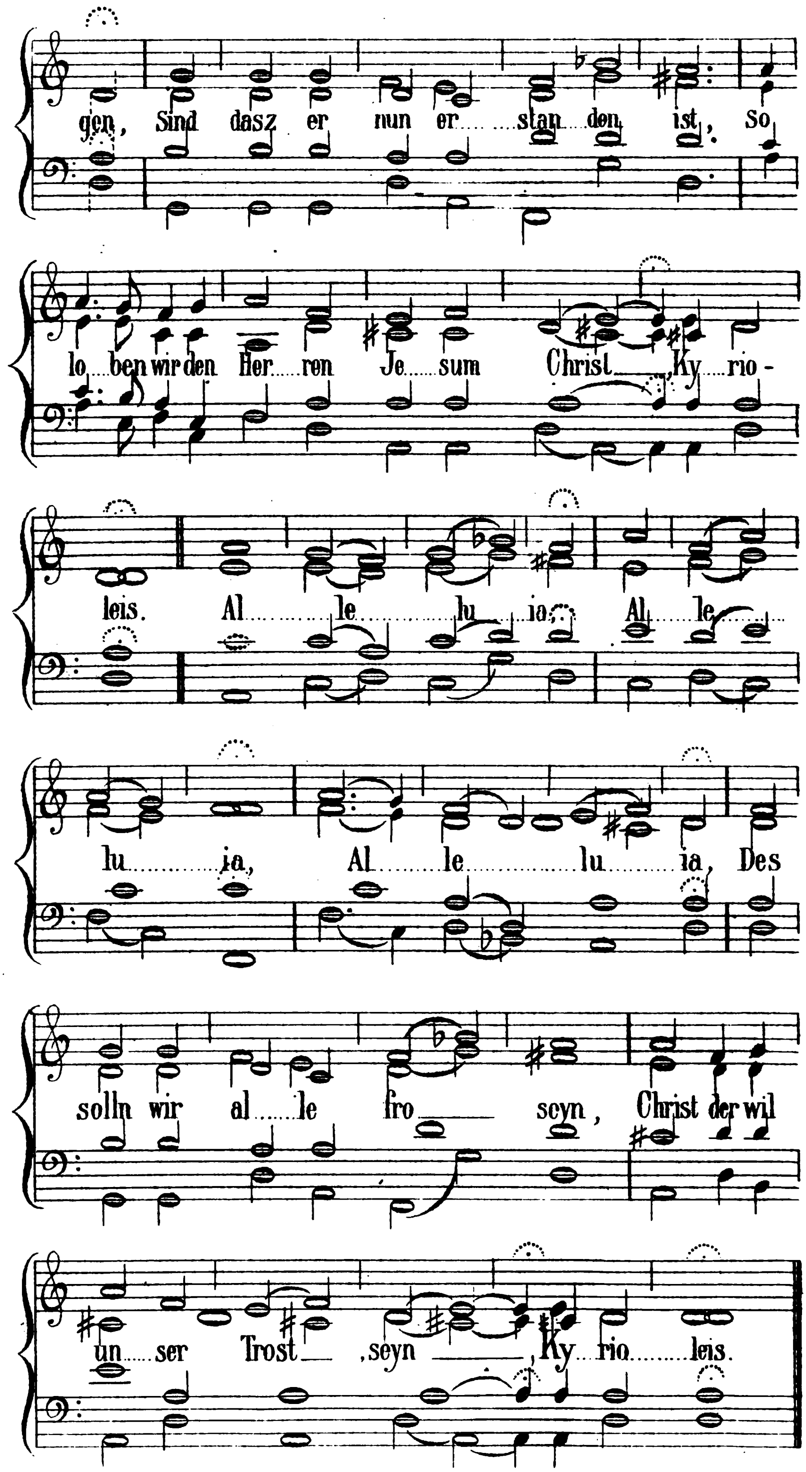
---

1) Zie boven, blz. 12.

„Christ ist erstanden"

volgens de vierstemmige zetting van Sethus Calvisius (1597).

gen, Sind dasz er nun er....stan...den ist, So
lo...ben wir den Her....ren Je....sum Christ___, Ky....rio-
leis. Al.....le.....lu....ia. Al.....le
lu......ia, Al.....le.....lu.....ia, Des
solln wir al....le fro___ seyn, Christ der wil
un.....ser Trost___, seyn___, Ky...rio......leis.

daartoe voldoende [1]). Grootscher evenwel is natuurlijk de indruk, wanneer zij wordt aangevuld door eene gepaste harmonie. Maar dan niet de weeke akkoorden, die Fransche of verfranschte toonzetters, onbekend met de eigenaardige middeleeuwsche toonsoorten, er allicht bij zouden plaatsen; neen, maar eene harmoniseering in Germaanschen geest, met strenge handhaving van den Dorischen kerktoon, waarin dit lied is gedacht. Gelukkig zijn er zulke harmoniseeringen tot ons gekomen [2]). Zoo heeft ook een der grootste componisten uit de tweede helft der 16de eeuw, de beroemde Sethus Calvisius [3]), het „Christ ist erstanden" op meesterlijke wijze vierstemmig gezet [4]). Die zetting, zoo nauwkeurig mogelijk naar de afzonderlijke stemmen uit het oude notenschrift in het hedendaagsche overgebracht, in maten afgedeeld en van eenige aanwijzingen betreffende de voordracht voorzien, gaat hiernevens [5]).

Ofschoon ik aan deze vierstemmige harmoniseering zeer verre de voorkeur geef, wil ik toch niet eindigen zonder

---

1) Men kan haar in vier verschillende noteeringen afgedrukt vinden bij Böhme, a. a. O. S. 658 f.

2) Bijv. eene van Praetorius, 1607, en eene van Haszler, 1608, beide afgedrukt bij Schoeberlein en Riegel, *Schatz des liturgischen Chor- und Gemeindegesangs*, Gött. 1864, Th. II, Abth. I, S. 617—619 en 577 f.

3) Zijn Duitsche naam was Seth Kallwitz. Geboren als zoon van een daglooner, 1555, stierf hij als Cantor aan de Thomaskerk te Leipzig, 1615. Zie aangaande hem en zijne werken o. a. Reissmann, *Illustrirte Geschichte der deutschen Musik*, Leipz. 1881, S. 185—187 (alwaar ook zijn portret), alsmede de lofspraak van Ambros, *Geschichte der Musik*, Bresl. 1862, Bd. III, S. 563.

4) In zijne *Harmonia Cantionum Ecclesiasticarum*, 1597. Het helaas onvolledig exemplaar van dit hoogst zeldzaam werkje in kl. 8°, dat mij ten dienste stond, berust in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. — Zie over andere vier- tot achtstemmige bewerkingen van het Luthersch gezangboek Böhme, a. a. O. S. 782 f.

5) Wat gestippeld is gedrukt, staat niet in het oorspronkelijke. De maat heb ik van $^2/_1$ in $^2/_2$ overgebracht, eensdeels om den indruk te voorkomen, dat het lied slepend en temend moet worden gezongen, anderdeels om de melodie te kunnen aanduiden ook dáár, waar de alt zich boven de sopraan verheft. Eene gematigde beweging dunkt mij het meest in overeenstemming met den aard van dit lied. Daarom heb ik er „Andante" boven geplaatst (verg. hiermede Böhme, a. a. O., Vorwort, S. LXVIII). Kennelijke drukfouten zijn verbeterd.

melding te hebben gemaakt van eene tweestemmige, die ongetwijfeld eveneens uit Duitschland afkomstig is, hoewel ik haar vond in een klein Nederlandsch boekje, „Basuinklank" getiteld en vervaardigd door zekeren Tjard Sonnema, rechtsgeleerde. Uit de drukken van Groningen 1664 en Amsterdam 1705 [1]) blijkt, dat de schrijver zijne pennevrucht heeft opgedragen aan prins Wilhelm Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drente. In zijne opdracht zegt hij, dat hij deze psalmen en geestelijke liedekens genomen heeft uit het Hoogduitsch. Hij voegt er bij, dat het zijne meening niet is, ze in gemeenten te doen invoeren, maar dat hij ze slechts voor huiselijk gebruik heeft bestemd. Ware dit niet uitdrukkelijk door hem verzekerd, zoo zou men schier geneigd zijn, eenig verband te zoeken tusschen het verschijnen van twee werkjes van gelijke strekking omstreeks denzelfden tijd en in dezelfde plaats: het meer gemeld bundeltje van twaalf liederen in 1663, en deze verzameling van drie en dertig psalmen en acht en zeventig gezangen in 1664, beide te Groningen [2]). Hoe het hiermede zij, de tweestemmige zetting bij Sonnema is niet alleen uit den aard der zaak zwakker, maar ook op theoretische gronden minder voortreffelijk dan de vierstemmige van Calvisius. Deze laatste, veel meer dan de eerste, kan verklaren, welk een kracht er zit in dit lied, waarom het volk het zoo gaarne zong in de kerken en galmde langs de straten, waarom men het aanhief op het hoogste aller feesten en parodieerde bij den intocht van vorsten, in één woord, waarom men dit lied zoo bij uitnemendheid liefhad en de herinnering er van zoo lang bewaarde.

---

1) Beide in het bezit der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Volgens den *Catalogus* van Isaäc Le Long (Libri in octavo, p. 110, n°. 1301) verscheen de eerste uitgave te Amsterdam, 1661.

2) De twaalf liederen van het bundeltje staan eveneens in het werkje van Sonnema (fol. 65, 68, 73, 75, 76, 83, 93, 94, 95, 103, 108, 141), doch in meer nieuwerwetsche berijming.

BIJLAGE.

(Zie boven, blz. 28, noot 3.)

»OP CHRIST-DAGEN, VAN DER GEBOORTE CHRISTI."

Uit het eerste Lied.

»Des laet ons alle vrolick zijn,
Und met den Herd'ren gaen hen in.
Te sien, wat ons Godt heeft bescheert
End' met sijn Lieven soon ver-eert.

Merckt op mijn hert und siet daer in,
Wie licht daar in de krubbelin?
Wie is dat schone kindelijn?
Idt is dat lieve Jesulijn.

Wees welle-kom, du Edele gast,
De sondaers niet versmadet hast,
Und komst in elend' Heer tot mij,
Woe sal ick immer dancken dij."

Uit het tweede Lied.

»Een kindelijn soo lovelijck
  Is ons ghebooren huyden,
Van eijner jonckvrou suiverlijk,
  Tot troost ons arme Luijden
Was ons dat kindelijn niet gebooren
Soo were wij altemael verloorn,
  Dat heyl is onser alle
Eij du soete Jesu Christ,
Dats du Mensch geboren bist
  Behoet ons voor de helle."

»OP HET PASCHA-FEEST."

»Christ lagh in doodes banden,
Voor onse sonden gegeven,
Hij is weder erstanden,
Und heeft ons bracht dat leven,
Dies souden wij al vrolijck zijn,
Godt loven ende dancken fijn,
Und singen Alleluja, Alleluja.

Wij eten en leven wel
In rechten Oostervladen.
Den ouden suijer-diegh niet is fel
Bij het woort der genaden,
Christus wil zijn de spijze reijn,
En voeden onze siel alleijn,
't Gelove wil geen ander leven, Alleluja.

Dus vieren wij dees hooge-Feest,
Met 's herten vreugt aendachtig,
Dat ons de Heer verschijne meest,
Hij is selfs de Sonn' machtig
Die door Sijner genaden glans
Erluchtet onser herten gants,
De Sonden nacht is vergaen, Alleluja."

»OP HET PINXSTERFEEST."

»Nu bidden wij den Heijlighen Geest
Om den rechten, Geloove aller meest,
Dat hij ons behoede aan onsen ende,
Als wij hen-varen uijt desen elende,
Kyrioleijs.

Du werdes licht gif ons dijnen scheijn,
Leer ons Jesum Christum kennen alleijn,
Dat wij bij hem blijven, den trouwen Heijlant,
Die ons brogt heeft tot den rechten vaderlant,
Kyrioleijs."

EEN VIERTAL BRIEVEN VAN JACOBUS TRIGLAND,

DOOR

Dr. H. C. ROGGE.

Ondanks alles, wat in de laatste jaren over de gebeurtenissen van het Twaalfjarig Bestand is geschreven en aan het licht gebracht, zal wel niemand beweren, dat het onderzoek betreffende dit tijdperk van onze staatkundige en kerkelijke geschiedenis als afgesloten kan worden beschouwd. Sedert ontelbare vlugschriften uit het stof van bibliotheken zijn te voorschijn gehaald, en de geschriften der toongevende godgeleerden van dien tijd — men heeft ze geheel ten onrechte tot de pamfletten-litteratuur gebracht — nauwkeurig werden onderzocht, zijn wij beter dan ooit in staat, om over den strijd, die toen zoovele hoofden verhitte, zoovele harten van elkander vervreemdde, en ten slotte tot zulk een tragische ontknooping leidde, een meer volledig en juist oordeel te vellen. Stukken en brieven, die meer dan twee eeuwen ongebruikt in archieven, op bibliotheken of in bijzondere verzamelingen werden bewaard, kunnen thans door ieder worden geraadpleegd, die de daden en drijfveeren der hoofdpersonen verlangt te kennen. En nog voortdurend worden er documenten gevonden, die wel niet altijd nieuwe feiten opleveren, maar toch bijdragen, om het reeds bekende nader toe te lichten en beter te doen begrijpen.

Nu de belangrijkste gebeurtenissen van verschillende kanten zijn beschouwd en beoordeeld, wordt het meer dan tijd, dat eenige hoofdfiguren de onderwerpen van nauwgezette studie gaan uitmaken. Aan de biographie is tot hiertoe weinig gedaan. Is het de dogmatische atmosfeer, waarin zij leefden, die afschrikt, of houdt de omvang van het onderzoek dezen en genen terug? Wat het eerste betreft, ik erken, dat er in de 17de eeuw binnen de enge grenzen van onze Republiek, ja zelfs in de provincie Holland, een aantal mannen hebben geleefd, wier geschiedenis en werkzaamheid voor velen, althans in dezen tijd, meer aantrekkelijkheid bezitten. Maar het is waarlijk geen ondankbaar werk, mannen van karakter en beginselen als Gomarus en Arminius te teekenen; ook afgezien van hunne wetenschappelijke verdiensten, geven zij stof tot psychologische studiën. Ten aanzien van het tweede bezwaar valt niet te ontkennen, dat zulke monographieën op breede schaal moeten worden aangelegd. Om slechts iets te noemen: kerkelijke archieven, die op vele plaatsen in tamelijk verwaarloosden staat verkeeren, en waarmede men zich nog bijna niet heeft beziggehouden, moeten worden onderzocht. Behalve hetgeen zij bevatten omtrent de werkzaamheid van een Plancius, of welken anderen gewichtigen kerkelijken persoon ook uit dien tijd, zal men er een schat van gegevens in vinden betreffende het kerkelijk leven van die dagen, waarvan nog bijna geen gebruik is gemaakt.

Onder de mannen, wier biographie wij met belangstelling te gemoet zien, mag zeker de Amsterdamsche predikant en Leidsche hoogleeraar Jacobus Trigland genoemd worden. Na hetgeen ik beproefde voor zijn tegenstander Wtenbogaert te doen, ligt hij, naar het mij voorkomt, het eerst aan de beurt. Wat er van en voor de Remonstranten was te zeggen, heb ik getracht in mijn boek saam te vatten. In het tafereel, dat ik schetste, vormden de Contra-Remonstranten meer den achtergrond. De aanvoerder dezer partij, die even welbespraakt was als zijne pen welversneden, verdient in alle opzichten beter gekend te worden, dan tot dusverre het geval is. Wat biografische woordenboeken

ons omtrent zijne levensgeschiedenis vermelden, is uiterst sober. Hoe weinig weten wij van zijn leven, vóórdat hij in 1610 als predikant te Amsterdam optrad! Zijne talrijke geschriften zijn bekend, maar wie heeft aan zijn strijd met Taurinus over het kenmerk van den waren Christen, met Wtenbogaert over het tolerantie-edict, met Poppius over het karakter der godzaligheid, recht laten wedervaren? En dan, om van al het overige te zwijgen, zijne „Kerckelicke historie", zoo rijk van inhoud, eene der hoofdbronnen voor de kennis der kerkelijke beroeringen vóor het Bestand!

Ongetwijfeld heeft Trigland, die de ziel zijner partij in Holland was, eene zeer uitgebreide correspondentie gevoerd, en wij mogen het betreuren dat verreweg de meeste zijner brieven verloren zijn gegaan. Althans het is niet te verwachten, dat het doorzoeken van archieven en verzamelingen van handschriften ooit eene briefwisseling zal opleveren, zóo veelomvattend als die van Wtenbogaert. Hadden de Contra-Remonstranten het geluk gehad, in de 17de eeuw mannen als G. Brandt en Ph. van Limborch te bezitten, die bijeenbrachten wat toen nog te redden was, zij zouden niet alleen eene daad van piëteit hebben verricht, maar ook aan de wetenschap een grooten dienst hebben bewezen. Nu moeten wij ons tevreden stellen met het weinige, dat nog over is. Misschien is het meer dan wij denken, als men ernstig gaat zoeken. In de hoop, dat mijn voorbeeld navolging moge vinden, geef ik hier, wat voor het oogenblik onder mijn bereik ligt, namelijk een tweetal brieven, die in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bewaard worden (N°. 1 en 4), en twee, die tot de Handschriften van de Remonstrantsche kerk te Rotterdam behooren. Zij vereischen weinig toelichting, daar zij duidelijk genoeg voor zichzelve spreken.

De eerste is gericht aan Lambert Jemming, predikant te Moordrecht [1]), blijkbaar een geestverwant, dien Trigland

---

1) Volgens Soermans, *Kerkelijk register*, 2de druk, Haarl. 1702, blz. 68 en 72, kwam hij derwaarts uit Schoonhoven over in 1589.

zeker kende uit de dagen, toen hij in Stolwijk stond. Het schijnt, dat de Moordrechtsche kerkeraad niet eenstemmig met hem dacht; althans zijne opvolgers Nanning Geesteranus en Bax stonden aan de zijde der Remonstranten, en de laatste werd daarom in 1618 afgezet. Het uitvoerig verslag omtrent de eerste zittingen van de Haagsche Conferentie bevestigt, wat dienaangaande door anderen werd opgeteekend, en deelt ons enkele bijzonderheden mede. Trigland was goed op de hoogte, en in ondubbelzinnige woorden spreekt hij zijn oordeel uit over de tegenpartij en hare leiders. — De tweede brief, in het Latijn geschreven aan den bekenden Franeker hoogleeraar Lubbertus, handelt over Vorstius, over wiens leerstellingen hij ook in den eersten brief den staf breekt. Dat Lubbertus' weerlegging van Vorstius' boeken zijne volle sympathie had, wisten wij reeds, maar het is niet onbelangrijk, dit hier uit zijne eigene pen te vernemen. — Het derde stuk is een request, afgeschreven naar eene copie, waarop het jaar 1624 geschreven staat. De lasterlijke beschuldiging, waartegen hij zich bij de Schepenen verdedigt, staat, zoover ik weet, op zich zelve, en indien er op zijn zedelijk gedrag werkelijk iets te zeggen ware geweest, zijne vijanden zouden zeker niet nagelaten hebben, hem in schotschriften hiervan een verwijt te maken. Er moeten deugdelijker bewijzen zijn dan dergelijke praatjes, eer men aan de moraliteit van zulk een ijveraar voor de rechtzinnigheid mag twijfelen. — De laatste brief, hoewel de kortste, is niet de minst belangrijke. Wij wisten sedert lang, dat de Hugenoten in Frankrijk door hunne Nederlandsche geestverwanten krachtig werden gesteund, en hoe de laatsten openlijk en onbewimpeld de maatregelen der Staten afkeurden, toen dezen de Fransche Regeering met schepen bijstonden, om aan de eersten La Rochelle te ontnemen. Doch wij zouden nog gaarne meer bijzonderheden weten omtrent hetgeen hier te lande in het werk werd gesteld, om de geloofsbroeders in hun verzet tegen een Katholiek gouvernement te stijven. Hier blijkt ons, dat reeds in 1625 geldinzamelingen in Holland plaats hadden, en dat men er geen bezwaar in zag, de diaconale

kas aan te spreken, ten einde de oorlogskosten te helpen dragen.

Doch genoeg tot inleiding van de vier brieven, die ik hier thans laat volgen.

I.

Weerde seer lieve broeder. Ick hebbe U. L. schrijuens wel ontfanghen, dient voor antwoort, dat ick seer geerne met myn lieue broeders de getrouwe dienaers vrientschap houde ende de oude kennisse beware; waer ick oock den seluigen dienst ende vrientschap can doen, sullen my in alles bereyt vinden. Gelyck dit ten allen tijden behoorlyck is alsoo is het nu vooral noodich, nu men met der daet bevint, dat herders huerlinghen ende diemen voor schapen aensiet woluen syn. De rechtveerdige straffe Godts hanght sonder twyfel ouer dese landen, het vier brant ende die het behoorden vuyt te blusschen blasen het op ende onsteecken het meer. Den roem van de vijanden der waerheyt is groot ende de vroome bedroeuen sich. Dan diergener roem is ijdel want sy steunt op eenen vleeschelycken arm, dewelcke doch moet wycken. Doch der deser droeffheyt wordt vermindert door de bedenckinge van Godes voorsienicheyt, door de aenmerckinge van syne getrouwe sorge vuer syne schapen ende kinderen, door de ouerlegginghe van syne voorsegginge: Waert ghy vander werelt de werelt soude het hare lieff hebben, ende de discipel is niet beter als syn meester, door de betrachtinge van de wet der kercke Christi, de welcke is als een lelye onder de doornen, ende door het behertigen van syne vaste belofften dat de poorten der hellen syne kercke niet en sullen ouerweldigen. Dus en moeten wij niet schroomen, dijes en behoeuen wij de ooren niet in te houden, nae haer seggen, maer mogen vryelyck tegen haer roemen. Hebben sy faueur by de grooten, die dijen wij vertrouwen, wiens eere wij verdedigen, is noch grooter. Sy en behoeuen haer niet te roemen van hare kloeckheyt int disputeeren off welspreeckentheyt, de Heere heeft (eere sy zijnen naem) synen trouwen dienaren soo veel gegeuen, dat sy door syn hulpe syn waerheyt connen verdedigen. Ten is voorwaer voor hen niet al gewonnen, ne canant triumphum ante victoriam. Onse broeders hebben haer seer cloeckelyck gequeten, soe ick hebbe vuyt een van onse Schepenen, die selffs is in de vergaderinge vande Heeren Staten tegenwoordich geweest. Onse broederen voor eerst versche-

nen synde hebben haer commissie ouergeleyt, onderteyckent van de dienaren alhier vuyt de classe vergadert synde, ende hebben begeert dat Vuytenbogaert met den synen oock hare commissie souden ouerleggen, twelck niet en is geschiet, ende sy en hebben de onse voor geen gedeputeerden vande kercke willen erkennen. De onse hebben hier op aengehouden ende aengewesen dat sy haer qualite als gedeputeerden synde niet en souden affleggen, ten ware sy vande kercken de welcke haer gedeputeert hadden werden ontslagen. De Staten hebben dat tusschen beyden laten staan ende geordonneert dat beyde parthijen in conferentie souden coomen. Onse broeders hebben volgens haren commissie ouergele[v]ert een seeckere seer beleeffde remonstrantie, tegens de vijleijnige remonstrantie bij de parthijen in Junio 1610 voorleden ouergegeuen, inde welcke seer bequamelyck de calumnien, waer mede de kercke beswaert worden wederleyt worden, mits oock die artijckelen de welcke sij L. onse kercken hebben opgedicht als onder andere: dat wij souden leeren dat sommige gedoopte kinderen der bontgenooten in haer jonckheyt steruende souden verdoemt worden, twelck onse kercken noyt gedacht en hebben. Dese remonstrantie is met de voorige andere remonstrantie vande parthije inde vergaderinge vande heeren Staten voorgeleesen ende heeft vry wat goets gedaen. Vuytenboogaert is met den synen ouer dese remonstrantie seer ontroert, ende is den geheelen nacht besich geweest omme te mediteeren een seeckere harengue, welcke hij des anderen daechs inde vergaderinge heeft gedaen wel vyff quartier vuyren lanck, inde welcke hy over de veertich materien ouer gehaelt heeft. De broederen versochten copie omme de selue harengue te wederleggen, dan hij seyde de selue niet geschreuen te hebben, soo dat onse broeders op het voornaemste cortelyck hebben geantwoort, als D. Festus [1]) op het geene datter geseyt was dat de oorsaecke vande oproer ende twist inde kercke was de geitereerde onderteyckeninge van de confessie ende catechismus ende dat men derseluer revisie niet en wilde toelaten. D. Festus heeft hierop seer bequamelyck geantwoort ende aengewesen dat niet de onderteyckeninge maer het weygeren vande onderteyckeninge ende het invoeren vande revisie ende van nieuwe leeringen oorsaecke was van twist ende scheuringe. D. Plancius onse lieue broeder heeft geantwoort op het geene van Vorstio was aangeroert, ende heeft

1) Festus Hommius, predikant te Leiden.

aangewesen dat Vorstius nieuwe vonden leert van Gode, dewelcke niet alleen verdoemt en worden vande Gereformeerde kercken maer oock vande Luthersche ende pausselycke kercken, de welcke noch rechtsinnich vande Godtheyt gevoelen. Daer ouer heeft D. Plancius geallegeert den brieff vande Academie van Heydelberch aen de gedeputeerden van onse kercken in Augusto laetstleden geschreuen, den brieff D. Parei all ouer 12 iaer aen Vorstium gesonden, het oordeel van de Academie van Basel ouer twaelff iaer ouer Vorstium gestreecken ende waerouer hij heeft moeten wederroepinge doen, ende nu wederom nieuwe grillen voortbrenght, waer van syn boeck de natura dei vol is. Waer ouer eenen Martinus Becanus Jesuwyt in Duytschlant schryft, dat de Caluinisten openbare atheisterie dryuen, allegeert daertoe Vorstium, die quansuys een professor theologiae wil syn in Ecclesia reformata ende wyst aen de groue grouwelen Vorstij als dat Godt niet en sy immensus infinitus ubique praesens maer tantum in coelo, waer vuyt volcht (gelyck Becanus wel besluyt) dat Christus hier op eerden synde geen Godt en is geweest. Dese dingen heeft Plancius den Staten geremonstreert. Onse broeders hebben versocht dat de handelinge schriftelyck soude geschieden, opdat (seyden sij) wij den kercken vande welcke wij gesonden syn mogen rekenschap geuen. De parthije heeft het lange geweygert, doch is by den Heeren Staten goet gevonden dat [een] yegelyck syn redenen schriftelyck sall stellen, ende daernaer daerouer mondelyck confereeren, hetwelck by beijde parthijen is aengenomen. Ick hebbe het geschrift vande conferentie noch niet gelesen, het wordt voor onse kercke gecopieert, als ick het sal gelesen hebben, sal ick ul. het summier inhout van het selue wel doen bekent syn. Doen de vergaderinge scheyde en was haer laetste schrift noch niet gereet, maer sy belooffden het selue aen D. Festum als scriba synde onder onsen broederen ouer te senden, ende noch seggen sy dat wy in gebreecke syn gebleuen. Den eersten artyckel is geeyndicht, het was geresolueert dat onse broederen met de andere op morgen wederomme souden in den Hage syn, om inde conferentie voort te gaen, maer het is acht dagen opgeschort (soo men seyt) om dat Vuytenbogaerts wyffs dochter de bruyt sal syn. Anders onser broederen schrift op het tweede artyckel is al gereet. Wat d'uytcomste sal syn sal de tyt leeren. Onse broeders hebben in haer remonstrantie versocht, dat het ghene hier sal werden gehandelt mochte gestelt worden ten oordeele van een wettelycke nationaele synode, off ten oordeel van andere gereformeerde kercken buyten landts.

Wat de Staten hierop sullen resolueeren is Gode bekent. Ick moet hier noch verhaelen eenige redenen welcke tusschen beyden gevallen syn. Vuytenboogaert prees den Staten seer hooch aen een Goddeloos boecxken eens Samosateniaenschen ketters in Poollant n. Socini. Waerop als D. Plancius aenwees de goddeloosicheden in dat boecxken vervatet als dat Christum nieuwers en noemt den Soone Godts, dat hij seyt dat de Schriftuere vervalscht inden ouden testamente ende de Apostelen veel hebben geschreuen inden nieuwen testamente vuyt haer eygen drijvinge, dat oock het geene genoechsaem is ter salicheyt ende niet meer noodich is dan 2 dingen ten 1en het geene Jesus van Nasareth (sic enim loquitur) gesproocken heeft Math. 5, 6 en 7 ende ten 2en wie daernae doet sal salich wesen: soo seyde Vuytenboogaert dat hem het selue boecxken ouer 18 iaeren seer was gerecommandeert, ende dat hyt wederom int leger voor Sluys hadde gesien ende soo gefulgeteert, maer dat hy het nu met ernst soude lesen ende ondersoecken. Merckt wat een lichtveerdicheyt. Nicolaus [1]) te Rotterdam maeckte een argument aldus: sonder welcke wy Gode niet en connen behagen sonder tseluige en syn wy niet vercooren, sonder gelooue en connen wy Gode niet behagen etc. Waer op als hem D. Festus seer wel ende distinctelyck hadde geantwoort insisteerde Nicolaus ende en liet hem niet payen, soo dat D. Plancius oorsaecke nam ons de sophisterye syns arguments op dese wyse te wederlegghen. Sonder goede wercken en connen wy Gode niet behagen, gelyck d'apostel seyt: Staet nae vrede ende heylicheyt sonder de welcke niemant Godt sal sien. Ergo volgens het voorige argument syn wy niet sonder goede wercken, maer door opsien op deselve vercooren, twelck sy nochtans selffs loochenen. In summa, sy en hebben niet veel te roemen. Op huyden reysen de gedeputeerden van Suyt ende noorthollantsche Synoden met een gedeputeerde vuyt ijder vande andere provincien mitsgaders D. Jacobus Rolandus als gedeputeerde van onse kercke van Amsterdam naer den Hage omme aende heeren Generale Staten te versoecken eenen wettelycken nationalen Synodum. De Heere geue daer toe synen segen. D. Gomarus vertreckt naer Middelborch, op Woensdach toecoomende sal hy syn laetste lesse doen. Daermede is de heerlycke Academie van Leyden te gronde gegaen. Dat ist gene

1) Nicolaas Grevinchoven, predikant te Rotterdam.

ick VL. over desen hebbe te schryuen. Tot een besluyt hebbe ick VL. wel vriendelyck ..... [1]) VL. doch niet nae en laet omme de goede welstant der kerck .. de saecke van Stolwyck te helpen voorderen met alle mogelycke ... ende neersticheyt, daer aen VL. my ende de kercke Godes eenen aengen ... dienst sult doen.

Weerde seer lieve broeder syt met VL. huysvrouwe ende familie gegroet ende de genade des Heeren bevoolen. Groet alle de gesond ... Geschreuen met haest in Amsterdam den xviij^{en} Ap. 1611.

VL. dienstwillige medebroeder in Christum

JACOBUS TRIGLANDIUS.

Tgeene ick hier hebbe geschreven en behoeft VL. niet secreet .. houden, maer moocht het vryelyck alle vroome liefhebbers mede....

Eersaeme Voorsieninghe Welgeleerde
en Godtsalige LAMBERTO JEMMINGIO
Bedienaer des Euangelij tot
Moordrecht.

Door vrient.

II.

Salutem et pacem a Domino.

Legi tuum vir Doctissime Antivorstium: Judicium tamen de isto meum necdum plene expono. Sunt enim in eo (ut bene mones) quaedam hactenus non satis excussa explicataque, quae uti nunc a te paulo latius tractata sunt ita et accuratius ea expendere in animo habeo; uti non solum rectum de ijs iudicium ferre, sed eiusdem etiam mei iudicij rationes reddere possim. Hoc solummodo nunc dicam, me summopere lectione tuae tam accommodatae et solidae refutationis delectatum esse. Catalogum quos tibi Vorstius attingit errorum, ante lectionem tui responsi non inspexeram. Taedebat enim tempus istius hominis naevijs legendis terere, et bonas horas tam male collocare. Quid enim nisi crambem toties recoctam et repositam nobis porrigit? Verum cum eundem nunc legerim simul cum tua Apologia, non possum, quin, uti immotam a te defensae veritatis firmitatem

---

1) De brief heeft veel geleden. Hier zijn aan den kant enkele letters weggescheurd.

suspicio, ita doctrinae Vorstianae futilitatem, et hominis istius in tuendis erroribus et effingendis calumnijs audaciam effrontemque impudentiam demirer quam maxime. Hoc unum saltem vidi, quo se magis purgare nititur, eo se turpiorem ostendit; quo se magis extricare satagit, eo se magis intricat. Nomen metuit Socinianum, sed doctrinam non refugit. Imperitis persuadere conatur se nihil cum Socinianis commercij habere, et interim istorom blasphemias obstinate defendere non desinit. Dicere non possum, vir Clarissime, quantum gavisus fuerim, cum percepi quam egregie, subterfugia quaerentem in lucem protaxeris (sic); effugijs elabi conantem suis constrictum vinculis tenueris, errores defendentem profligaveris, veritatemque ab ipso quidem impugnatam, attamen immotam, firmis rationibus munieris. Haec in praesentia, postea, Deo volente, latius et distinctius. Aliorum fratrum de tuo scripto iudicium indicare non possum: nemo enim, illorum saltem quos ego compellavi, integrum legit. Illud tamen intellexi hoc quod legerunt singulis quam maxime arridere. Vorstium ad tuam praefationem iam respondisse mihi relatum est: verum responsionem istam non prius mittendam in lucem, quam per deputatos D. D. Ordinum hollandiae, qui se tua praefatione lesos existimant, sit examinata; uti vel ista, vel alia quaepiam nomine D. D. Ordinum tuae praefationi opponatur responsio. Hic et constantia et prudentia opus erit. Quid istud sit quod D. D. Ordines merito potuit ledere non video, suo tempore forte indicabitur. Turbatores isti Ecclesiarum suis sophismatibus quibusvis imponere cupiunt, tâm magistratibus quam subditis, et nobis non liceat istorum technas detigere? Ac quicquid tandem sit, Deus Ecclesiae suae curam gerit. Stat invicta veritas, quae premitur quidem, at non opprimitur. Propediem absque dubio anniversarius Ordinum et Civitatum conventus habebitur: quid iste nobis boni daturus sit, tempus docebit. Multa de formula quadam concordiae concipienda feruntur, quae a D. D. Ordinibus approbanda et Ecclesijs obtrudenda sit. Convenient sc. patres Bergenses non Ubiquisticae sed Socinisticae factionis, qui concordiam (si dijs placet) nobis cudent, discordiarum videlicet seminatricem et extirpatricem Ecclesiarum, imo totius Christianismi. Antiquum Satanae strategema, quod utinam Deus Opt. Max. pro sua bonitate confundat et dissipet! Goesae in Zelandia res Ecclesiae in non admodum bono statu versantur, videntur esse qui D. Lansbergio tendiculas seruunt (sic). Totum negotium quale sit, ubi plenius intellexero, articulatim exponam. Ecclesia nostra (Dei gratia) in felici satis statu hactenus versatur, quem uti benignus ille Pater

diuturnum conservet obnixe precamur. Cui benigno Patri protectori suorum te tuosque omnes commendo, obsecrans uti te utile Ecclesiae ornamentum diu incolumem nobis praestet, in sui nominis gloriam et intemeratae suae veritatis defensionem. Vale, vir praestantissime, veritatem fortiter tuere. meque uti cepisti amare ne desine. Scripsi in musaeo meo Amsterodami 24ª Septemb. 1613.

Tuae dignitatis ex animo addictissimus
JACOBUS TRIGLANDIUS.

Clarissimo Doctissimoque
Viro D. Sibrando Lubberto
S. Theologiae doctori et professori eximio
in Academia Franequerena.
Franequerae.

III.

Aen E. E. Achtbare Voorsienige
Heeren, mijn Heeren de Schepenen
der Stede Amstelredam.

Geeft met behoorlijcke eerbiedinghe onderdanichlijck te kennen Jacobus Triglandius Bedienaar des H. Evangelii, hoe dat hem een seer quaet ende valsch gerucht tot zijn onschult, over de geheele Stadt wordt naegestroeijt, als dat hij Supplt hem soo droncken soude gedroncken hebben, dat hij noch zijn verstant, noch zijn ganck soude hebben konnen gebruicken, spruytende wt een seeckere calumnia bij Pieter Evertsz. Hulst, brouwer in het Haentje alhier, hem Supplt naegegeven. Om welcke calumnia in tijts met gevoegelijcke middelen te stuijten, hij Supplt, geassisteert met Rochus Pietersz., Ouderlingh der Gemeijnte Christi (welcken hij Supplt tot getuyghe van het ghene hij met Pieter Evertsz. handelen soude, specialijcken versocht hadde) op den 9 Januarij laestleden ten huijse van Pieter Evertsz. is gegaan, ende nae verscheyden debatten, waer inne hij Supplt. wt de omstandicheden bij Pieter Evertsz. verhaelt, de onwaerheyt van deze calumnie naecktelijck aanwees, hem daerover beleeffdelijck heeft bestraft ende versocht dat hij sich voortaen van het naestroeijen van soodanighe calumnien wilde wachten. Ende alsoo Pieter Evertsz. soo onbeschaemt was, dat hij dit voor geen calumnie wilde bekennen, ook geseyt hadde, dat een seecker

manspersoon, Lidmaet der Gemeynte alhier, die met hem stont te praten, ook neffens hem den Supplt. alsoo droncken soude hebben gesien, hij Supplt niet eens heeft versocht, dat hy den selven persoon wilde noemen om dien oock hier op te mogen hooren. Waerop Pieter Evertsz. belooft heeft hem op die persoon te sullen bedencken, ende den selven ofte aen hem ofte aen Rochus Pietersz. bekent maecken. De Supplt. hadde wel gemeent, dat Pieter Evertsz. op dese christelycke ende vriendelycke aenspraecke dese calumnie voortaen soude hebben naegelaten, off anders getracht hebben, gelijck hij aengenomen hadde, de selve naerder te verifieren, tot welcken eynde hij Supplt. den selven tot twee onderscheyden malen door Rochus Pietersz. heeft doen aenspreecken. Maer alsoo dat leelycke valsche geruchte hoe langs hoe verder liep, oock de voorsz. aenspraecke den Supplt soo wierdt naegeduijdt, alsoff hij de selve wt vreese ende wt conscientie van schult soude hebben gedaen, ende Pieter Evertsz. getuijge niet voor den dagh en quam, soo is hy Supplt. eijndelyck gedrongen geweest, twee eerlijcke mannen als Hans van Soest ende Salomon van der Voort, beijde Coopluijden, woonende in de Warmoesstraet binnen deser Stede, aen Pieter Evertsz. Hulft voorsz. te senden, die hem op den 25 January laetstleden, 't zijnen huijse, wt naeme des Supplt. hebben affgevraecht, off hij zijn getuijge ende bewijs gereet hadde, ende nae eenige telle quelle excusen van verlet geweest te zijn, hebben geprotesteert van Injurie den Supplt aengedaen, ende hem aengeseijt, dat se zijn seggen hielden voor een opgeraepte Calumnie ende verdichte logen, tot dat hy het soude bewesen hebben. Waer op hij belooft hebbende zijn voorsz. pretense getuijge ende bewijs eerstdaegs te sullen inbrengen, echter tot nae in gebreecke gebleven is, doch op ghisteren tot Rochus Pietersz. geseijt heeft, dat hij ten dijen selven dage aen Uwe E. E. soude overleveren, 't welck hij Supplt. noch niet en heeft konnen verneemen geschiet te zijn. Alsoo nu ondertusschen dit valsche geruchte soo lange de geheele stadt overgeloopen heeft ende nog loopt, ende lichtelyck bij d'een ende d'ander, die van des Supplts. onschult geen kennisse hebben, kan worden ende wordt aengenoomen, niet alleen tot onteering van zijn persoon, maar oock vande H. Kerckendienst, die hij Supplt. onweerdich bedient, ende alsoo tot lasteringe van Godes H. naem ende blame vande ware Christelijcke Religie: Soo is hij Supplt. genootsaeckt hem ten laetsten te keeren [tot] Uwe E. E., als tot Administrateurs van de Justitie, voorstanders van de onschuldige, ende insonderheyt

voorstanders ende hanthavers van de ware Christelycke Religie, onderdanichlijck versoeckende dat Uwe E. gelieven zijn Supplts onschult in desen voor te staen, ende tot dijen eijnde Pieter Evertsz. Hulft voorsz. niet alleen op te leggen een eeuwich stilswijgen, maer oock die zijn calumnie doen revoceren ende in zijn hals halen, opdat dit quaet gerucht gedempt ende andere geleert werden eerlycke ende publycke persoonen niet te calumnieren. De Supplt. soude hem wel, nae ordre van dese stadt, adresseren aende kleijne banck vande H.H. Commissarissen, maer alsoo hy een publijck persoon is, ende dese calumnie niet alleen op zijn persoon rust, maer oock op zijnen dienst, ende andere gelegentheden meer, soo is hij Supplt genootsaeckt hem voorder aen Uwe E. E. te adresseren, nochmaels onderdanichlyck versoekende, dat Uwe E. E. believe behoorlijcke ordre te stellen, dat des Supplts onschult (daervan hy zich in zijn conscientie verseekert houdt) tot eere, niet alleen van zijn persoon, maer ook vande H. Kerckdienst, verdedight werde. Dit doende etc.

(was getekend) Uwe E. E. onderdanige
ende Dienstbereijde

JACOBUS TRIGLANDIUS.

IV.

Eerweerde Godvruchtige Welgeleerde seer lieve medebroeder in den Heere.

Uwe E. schryven vande 12^{en} deses is my wel geworden. Ben door verscheyden occupatien ende oorsaecken verhindert geweest eer te antwoorden. Verblyde my seer dat uwe E. kercke genegen is die bedroeffde gemeijnte van Rochelle de handt te bieden. Het welck voorwaer wel noodigh ende billyck is. De maniere hoe dit sal konnen geschieden kan wesen tweederley. Off dat de diaconie daerse wel bij gelde is wat liberalyck mededeijle. Off dat men de getrouwe lieffhebberen van Godes kercke, die van den Heere gesegent zijn particulierlyck aenspreke ende wt haer een goeden penninck versamele. Off nu alle kercken eenen eenparigen voet sullen konnen houden, daeraen is seer te twyffelen. Veellicht sullen eenige swaricheijt inde collecte maecken ende daerom de diaconie, soo se redelycken wel gestelt is, aenspreecken. Doch alsoo vast deurgaens de diaconien groote lasten hebben, dunckt ons het bequaemste middel te zijn het tweede n[amelyck]

het aenspreecken vande vermogende litmaten ende lieffhebberen. Waer by men oock, alsoo de noot seer groot is, noch ijet wt de diaconie konde voegen, daer de diaconie sulcx vermach. Dit is Eerwaerde broeder dat ick uwe E. op die saecke tot antwoort ende advijs schryven kan, biddende dat hierin met den eersten ende met diligentie moge worden gearbeijt, want het de noot vereischt.

Desen dan tot geenen anderen eijnde dienende zijt vriendelyck gegroet ende den Heere in genade ter salichheyt bevolen. Groet alle uwe E. Collegas, insonderheyt D. Abrahamum 1). Met haest in Amstelredam den 16 Decemb. 1625.

Uwe E. dienstwillige medebroeder in den Heere
JACOBUS TRIGLANDIUS.

Eerwaerde Godvruchtige Welgeleerde
seer discrete D. Henricus Westius,
getrouwe Bedienaer des H. Euangelij
tot
Loont. *Enckhuysen.*

---

1) Abraham Doreslaer, predikant te Enkhuizen.

MARINUS ADRIAANSZ. BOOMS.

EENE BLADZIJDE UIT DE GESCHIEDENIS DER SPINOZISTERIJ IN NEDERLAND,

DOOR

AEM. W. WYBRANDS.

„Men zegt," zoo schreef tegen 't einde der achttiende eeuw de Harderwijksche hoogleeraar Bernardus Nieuhoff [1]), „dat voorheen zeer velen gevonden wierden, vooral in Nederland, die het Spinozisme in stilte koesterden". Hij had er bij kunnen voegen, dat bovendien zeer velen, te recht of ten onrechte, openlijk werden aangeduid als Spinozisten en ten gevolge daarvan aan felle vervolging blootstonden.

Een „Geschiedenis der Spinozistische bewegingen in Nederland in de 17de en het begin der 18de eeuw" zou, vooral indien de schrijver zoowel aan de gewaande als aan de echte Spinozisterij zijn aandacht wijdde, ongetwijfeld zeer belangrijke bijdragen leveren tot de kennis van het godsdienstig en maatschappelijk leven in die dagen.

Wat bonte verscheidenheid van stoffen! Let eens (om

---

1) *Over Spinozisme*, Harderw. 1799, blz. 40.

maar iets uit het vele te noemen) op al die „conventikelen" en „oefeningen", allerwegen in Nederland gehouden, van de dagen af, waarin Spinoza's Amsterdamsche vrienden ten huize van een hunner, Jan Knol in de Nes, hunne samenkomsten hielden [1]), tot 1730 en later, toen Hendrik Woutelaars in vele „sluipvergaderingen" het woord voerde, o. a. te Amsterdam „in agterstraaten over de Prinsegraft op Kamers, en in de Smoussen hoek, in een slop bij het water in een kelder, ook op de Kaydijk, en achter in de Plantagie in een Tuintje" [2]). Met welk een ijver werkten die Spinozisten, om hun gevoelens voort te planten, ook in allerlei boekjes en vlugschriften, zelfs in zulke, waarin men 't nauwlijks zou zoeken: in een Leerboek der Logica [3]) of een Verklarende Lijst van Bastaardwoorden [4]). Geen wonder, dat ook in de trekschuit de Spinozisterij tot de onderwerpen van het gesprek behoorde; maar hoe bedenkelijk het was, zelfs op die plaats van vrijmoedig redekavelen, een tegenstander der Spinozisten naar zijn bevoegdheid te vragen, dat ondervond bijv. de jonge Boerhave, die ten gevolge van zulk een gesprek in zóó kwade geruchten kwam, dat hij van zijn plannen op het predikambt af-

---

1) Zie *De Navorscher*, 26ste jaargang (Amst. 1876), blz. 610; 27ste jaargang (1877), blz. 499.

2) *Het Masker der Hattemisten afgeligt, ... door* Jacobus Post, *Krankbezoeker*, Amst. 1734, [blz. VII].

3) Zulk een leerboek werd in 1691 te Rotterdam uitgegeven door Petrus van Balen, vroeger predikant te Breda. Zie daarover *Andere Remonstrantie door de E. Classis van Walcheren in den jare* 1714 *overgeleverd aan HEM. Heeren Staten ... van Zeeland,* Middelb. 1714, blz. 19.

4) Ik bedoel: *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet Geplant door Vrederijk Waarmond, onderzoeker der waarheyd .... Of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Griekscke, Latijnse, Franse en andere vreemde bastaart-woorden en wijsen vun spreeken, die ('t welk te beklagen is) soo inde Godsgeleertheyd, regtsgeleertheyd, geneeskonst, als in andere konsten en weetenschappen, en ook in het dagelijks gebruyk van spreeken, in de Nederduytse taal gebruikt worden. Gedrukt te leyden voor Goedaart onderwijs. In tjaar* 1668. (In andere exemplaren: *door Mr. Adr. Koerbagh, regtsgel. en geneesmeester, t' Amsterdam, Gedrukt voor den schrijver. In 't jaer* 1668).

zag en voortaan der geneeskunst al de krachten van een gelukkige werkzaamheid wijdde [1]). En wat sombere tooneelen trekken hier de aandacht! — tooneelen als dat van de begrafenis van Mr. Adriaan Koerbagh, den rechtsgeleerde en geneesmeester, die als schrijver van Spinozistische boeken tot tien jaren gevangenisstraf was veroordeeld en, na een jaar in het rasphuis te Amsterdam onder landloopers en deugnieten te hebben doorgebracht, door den dood uit zijn lijden verlost werd; een begrafenis, waarbij ongetwijfeld onder de nieuwsgierige menigte het ergerlijk gemompel rondging, dat deze Spinozist wel blijkbaar een kind van den Booze was; immers „onder 't henengaan vloog een pikswarte henn' op de kist, die er lang op bleef zitten, zonder dat ze met dreygen, goojen of weuven met de hoeden, daar was af te jagen" [2]). — Gelukkig, er zijn ook vriendelijker tafereelen, en gaarne wijden wij onze aandacht aan de beeltenissen van vrouwen als Grietje van Dijk en Dina Dane of „Dominé Dina", wier geheime prediking in den loop van vele jaren door duizenden werd aangehoord. Voorts, bij de kinderen des volks, die van de verfoeide leeringen 't een en ander hebben opgevangen en zich toegeëigend, wat wijduiteenloopende opvattingen en toepassingen! Hier de ruwste en wildste aanvallen tegen de kerk, — neen, erger! de vermetelste blasphemieën zelfs; maar ginds ook een merkwaardige mystiek, die, ofschoon door hare tegenstanders veroordeeld als „verfoeielijke en hemeltergende spinozisterij", nochtans door duizenden als de hoogste wijsheid en vroomheid wordt toegejuicht. Een mystiek als van een Jakob Bril, die, nadat hij 't van fabriekwerker aan een der Leidsche weefspoelen tot catechiseermeester gebracht had, tractaten schreef, die hem onder zijne talrijke bewonderaars den naam van den „hoog-verlichten" deden verkrijgen, en die ook buiten de grenzen van zijn vaderland belangstellende

1) Zie A. Schultens, *Oratio Academica in memoriam Hermanni Boerhaavii .... habita*, Lugd. Bat. 1738, p. 23 s.
2) *Navorscher's Bijblad*, Amst. 1855, blz. CXXXI.

lezers vonden [1]). En nog noemde ik de algemeen bekende namen niet van Van Hattem, Deurhof, Van Leenhof, Buitendijk, enz., mannen, wier leven en meeningen inderdaad wel een nauwkeurig en volledig onderzoek verdienen.

Wie, vijfentwintig jaar geleden, het schrijven van zulk een Geschiedenis had willen ondernemen, zou op moeielijkheden gestuit zijn, die thans niet meer bestaan. Met al de toewijding zijner uitnemende krachten heeft Dr. A. van der Linde, niet het minst door zijn bibliografische studiën over Spinoza en het Spinozisme [2]), voor een dergelijk onderzoek den weg gebaand; en onze Koninklijke Bibliotheek kwam in het bezit van een rijke en hoogstbelangrijke verzameling van grootendeels zeldzame tractaten, strijd- en vlugschriften vóór en tegen het Spinozisme.

Daarmede zijn de meeste, maar niet alle moeielijkheden uit den weg geruimd. Een groot deel van het materiaal ligt nog begraven in allerlei, vooral kerkelijke, archieven in vele gemeenten van ons vaderland.

Daarom zal 't voorshands wel het meest wenschelijk zijn, dat zij, die aan het onderwerp hunne aandacht hebben gewijd, zich bepalen tot het schrijven van kleine monografieën of schetsen. In die overtuiging zend ik alvast in het licht, wat ik mee te deelen heb omtrent een man, die in deze geschiedenis een eigenaardige plaats inneemt, den Middelburgschen meester-schoenmaker Marinus Adriaansz. Booms [3]). Ik doe het in de hoop, dat mijne mededeelin-

---

1) Zij werden ook in het Duitsch vertaald. In mijn bezit zijn twee bundeltjes, getiteld, het eene: *Verschiedene bishero in teutscher Sprache noch niemahlen gedruckte Tractätgen, welche von dem Geistreichen und Hoch-erleuchteten Jacob Brill . . . in holländischer Sprache ehemahlen aufgestellet* u. s. w., Franckf. u. Leipz. 1730; het andere: *Jacob Brill's Erweckliche Bibellust, aus der Niederl. in die Hochd. Sprache übersetzt*, Franckf. u. Leipzig, 1734.

2) Van der Linde, *Benedictus Spinoza, Bibliografie*, 's Grav. 1871. In zijne dissertatie: *Spinoza*, Gött. 1862, had dezelfde schrijver reeds een belangrijk hoofdstuk gewijd aan: „Die ersten Nachwirkungen des Spinozismus in Holland" (S. 134—170).

3) De bronnen, waaruit dit verhaal werd geput, zijn: 1°. Een aantal vlugschriften, die in dit opstel passim zijn genoemd; van de meeste dier boekjes

gen mogen worden aangevuld in dit Archief of elders, vooral door hen, die van personen en toestanden te Middelburg in de dagen van Booms meer kunnen weten dan onder mijn bereik viel. Over onderwerpen als hetgeen in dit opstel behandeld wordt, mag men, meen ik, in sommige gevallen de vrijheid nemen, „te geven wat men heeft", ook al vermoedt men, dat voor volgende maaiers een niet onbelangrijke nalezing is overgebleven.

In den loop van mijn verhaal heb ik, om den gang niet noodeloos te storen, opzettelijk, zooveel ik kon, achterwege gelaten wat betrekking heeft op de vraag, welke denkbeelden dan nu eigenlijk door Booms werden verkondigd en in hoever men hem te recht van Spinozisterij heeft beschuldigd. Wat ik ter beantwoording dier vraag in mijne bronnen vond, heb ik aan 't einde van dit opstel samengebracht.

I.

Voordat wij den heftigen strijd, te Middelburg tegen Marinus Booms en zijne geestverwanten in 1713 en '14 gevoerd, trachten te schetsen, willen wij nagaan, hoe die strijd gedurende vele jaren langzaam werd voorbereid. In dit eerste hoofdstuk alzoo, waarboven men als titel zou

---

berust een exemplaar op de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage; de overige vond ik in de Universiteitsbibliotheek en de Bibliotheca Thysiana te Leiden, in de Bibliotheek van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg (waaruit ze mij, met welwillende aanwijzingen, door den heer F. Nagtglas werden verstrekt), in de Stadsbibliotheek te Hamburg, in de boekerij van mijn mederedacteur en vriend Acquoy en in mijne eigene verzameling. — 2°. Kerkelijke archieven, met name Kerkeraadsacten van Middelburg en Zierikzee, notulen van de Classis Bergen en Tolen, en stukken uit het Oud Synodaal Archief, dat in de Willemskerk te 's Gravenhage bewaard wordt. Voor de gelegenheid om die stukken gedurende eenigen tijd rustig te raadplegen, ben ik grooten dank verschuldigd aan de vriendelijke tusschenkomst van de HH. Dr. J. Riemens te Middelburg, Dr. W. C. van Manen te Zierikzee, Ds. C. E. Crull te Tolen, Prof. J. Offerhaus te Leiden en den Hoogeerw. Heer B. A. Overman, Secretaris van de Synode der Ned. Hervormde Kerk.

kunnen schrijven: „Het smeulend vuur", behoort het weinig onderhoudend verhaal te worden gedaan van velerlei kleine onaangenaamheden, die aan de geweldige uitbarsting voorafgingen. Als bijdrage tot de kennis van eigenaardige kerkelijke toestanden moge 't bij den lezer eenige belangstelling vinden.

Marinus Adriaansz. Booms, afkomstig van Driewegen op Zuidbeveland [1]), had zich, naar 't schijnt, reeds op jeugdigen leeftijd te Middelburg metterwoon gevestigd. Daar althans was hij [2]) „op een rechtzinnige Geloofsbelijdenis" aangenomen tot „Lidmaat der Hervormde Kerk". Zijn felste tegenstander, Ds. Tuinman, verscheiden jaren later hiervan gewagende, voegt er bij: „Hij heeft zelfs een tijd lang des Rustdags in de openbaare Kerk-catechisatie mede aangezeten. Zijn borgerlijk gedrag was niet opspraaklijk. Hij scheen ook lust te hebben tot verdere naspeuring der Godgeheimen. Niet alleen woonde hij den openbaaren Godsdienst bij, maar hij liet zig ook vinden in de bijzondere t'zamenkomsten van eenige vrienden, waar in men Godgeleerde stoffen behandelde; ja hij voerde op zijn beurt daar in wel zelf het woord; vermits het hem niet ontbrak aan eenige bequaamheid". Ware hij zoo voortgegaan, meent Ds. Tuinman, dan „had hij een nuttig werktuig konnen zijn, niet slechts voor hem zelven, maar ook voor anderen". Maar.... „men bemerkte welhaast in hem een dertele nieuwsgierigheid, opgeblazen laatdunkendheid, en vermetenheid op zijn eigen verstand, en een begeerte om wat groots te schijnen, waartegen Paulus zo trouwhertig waarschouwt Rom. 12, 16; 1 Tim. 3, 6".

---

1) De tegen hem gerichte sententie van den Middelburgschen Kerkeraad (Acten van 20 Januari 1714) begint met deze vermelding: „Marinus Adriaanszen Booms, geboortig van Driewegen in den Eilande van Zuidbeveland, Schoenmaker van zijnen stijle, Borger dezer Stede, ende voorheenen Lidmaat van de heilige, Christelijke en na Gods woord Gereformeerde Religie", enz.

2) Verscheidene jaren vóór 1695; zie C. Tuinman, *Sibboleth of Leugen en Bedrog van den vermomden Vrygeest Marinus Booms*, Middelb. 1715, blz. 4 vgl. met blz. 15.

In den vriendenkring, „waarin men godgeleerde stoffen behandelde", ontstonden de eerste onaangenaamheden. Booms kwam hier nu en dan met zonderlinge uitspraken voor den dag, waardoor al spoedig eenige leden van het gezelschap geërgerd werden. Aanvankelijk was 't hun voorgekomen, dat vriend Booms Sociniaansche gevoelens koesterde [1]), maar al spoedig bleek het, dat de wind uit een anderen hoek woei. Eenigen, die met de geschriften van Pontiaan van Hattem hadden kennis gemaakt, begrepen, dat Booms gerekend moest worden onder de geestverwanten van dien afgezetten predikant van Philipsland, die nog voortdurend [2]) rondreisde om oefeningen te houden, en bovendien door een uitgebreide briefwisseling aanhangers zocht te vinden voor zijne gevoelens, die in 't oog van velen, en daaronder van de rechtzinnige Middelburgsche predikanten, voor „vermomde Spinozisterij" golden. En inderdaad, Marinus Booms maakte ijverig studie van de geschriften van Van Hattem, die hem bezorgd werden door zekeren dokter Bliek, met wien onze schoenmaker op zeer vertrouwelijken voet omging [3]).

Dat verkeer met den dokter schijnt op Booms een beslissenden invloed te hebben uitgeoefend. In later tijd getuigden sommigen, die weleer met Booms hadden omgegaan, dat hij, niettegenstaande de ernstige waarschuwingen van trouwe vrienden, heele en halve dagen doorbracht bij Dr. Bliek op den molen, die hem ook Spinoza verklaarde [4]).

Wat er verder tusschen die twee vrienden „op den molen" verhandeld werd, bleef grootendeels onbekend. Een paar kleine berichten, die ons dienaangaande bewaard

---

1) Men zie voor 't hier volgende de uitvoerige mededeelingen en bescheiden bij Tuinman, a. w. blz. 6—89.

2) Zijne afzetting had plaats in 1683.

3) Tuinman, a. w. blz. 5 vgl. met blz. 205.

4) Booms heeft dit laatste tegengesproken (zie Tuinman, a. w. blz. 205); met welk recht, zal ons later blijken, als wij over de gevoelens van Booms, en dus ook over zijne bekendheid met Spinoza's geschriften, hebben te handelen.

bleven, zijn der vermelding waardig, omdat zij een eigenaardig licht werpen op het karakter van den leergragen schoenmaker. Toen in later dagen aan Booms verweten werd, dat „zij hem op den molen geen anderen naam gaven als Professor", kon onze vriend dat blijkbaar niet tegenspreken, maar antwoordde alleen „dat zulks in spot was gedaan" [1]); en toen Dr. Bliek na verloop van tijd getuigde, zijn liefde voor Spinoza te hebben laten varen, en men hem vraagde, waarom hij dan zijn best niet deed „om ook Booms daarvan af te helpen", gaf hij ten antwoord: „Dat is een hovaardig sotje, en zal daarvan niet afstaan".

„Hovaardig", dat was Booms waarschijnlijk óók wel in 't oog van vele zijner medeleden in het oefeningsgezelschap, zoo menigmaal hij er zijne afwijkende gevoelens uitsprak; althans de tijd kwam al zeer spoedig, dat hij den kring verliet: „hij zag, dat hij in 't gezelschap geen dienst noch stichting meer konde doen, en dus bedankte hij die vrienden". Booms ging echter niet alleen; hij moet geestverwanten en medestanders hebben gehad; want bij zijn bedanken is, naar 't schijnt, het geheele oefeningsgezelschap opgeheven.

Maar, al was dit gezelschap ontbonden, zij, die er eertijds toe behoord hadden, moesten elkander voordurend te Middelburg blijven ontmoeten; de oude disputen werden dan soms weer opgehaald, en.... het muisje had een staartje.

Al spoedig na 't scheiden van het gezelschap geraakte een der geestverwanten van Booms in woordenwisseling met zekeren Vervest, insgelijks oud-lid van 't gezelschap, maar tot de andersdenkenden behoorende. De redetwist gaf aanleiding tot een uitnoodiging aan Booms, om zijne gevoelens in schrift te brengen. Booms voldeed aan het verzoek, en schreef zeven stellingen op, die welhaast door Vervest met even zoovele „tegenstellingen" werden beantwoord [2]). Op dat antwoord volgde nu een breedvoerige

1) Acten Kerkeraad Middelburg, HS., 26 Dec. 1713.

2) De „stellingen" en „tegenstellingen" zijn afgedrukt bij Tuinman, a. w. blz. 10.

briefwisseling tusschen Booms en Vervest [1]), die hiermee eindigde, dat Booms in zijn derden brief te kennen gaf, alle verdere onderhandelingen te willen afsnijden en geen antwoord op dien brief in ontvangst te zullen nemen. Het geschil was echter niet tusschen de oud-leden van het gezelschap gebleven: Vervest had het oorbaar geacht, de zeven stellingen van Booms ter kennis te brengen van een „naburig" predikant, die na lezing er van met verwondering gevraagd had: „Wat is dat? is dat kwakerij?"

Dit alles geschiedde in de jaren 1692—1694. Booms ging ook later ijverig voort met het verbreiden zijner meeningen, en welhaast „verspreidde zich een algemeen straatgerucht" omtrent vele Spinozistische en Hattemistische stellingen, door hem verkondigd. Dat gerucht kwam natuurlijk ook ter kennis van den wijkpredikant, Daniël Beukelaar, die niet naliet zijn ambtsplicht te vervullen en herhaaldelijk (A° 1695) Booms bezocht, om hem over zijn meeningen te onderhouden. Wat er tusschen den predikant en het verdachte gemeentelid is voorgevallen, blijft onzeker; de berichten, door Booms hieromtrent gegeven, verschillen merkelijk van die zijner tegenstanders [2]), en daar Ds. Beukelaar in dezen slechts proprio motu, als wijkpredikant, opgetreden was, geven de Acten van den Middelburgschen kerkeraad over zijne onderhandelingen geen bericht. In later jaren vond men onder oude papieren een aanteekening van de hand van Ds. Beukelaar, „behelsende een snoode uitlegginge van Gods voorleden, tegenwoordigen en toekomenden toorn", met het onderschrift: „Dit heeft M. Booms voor zijn stellingen erkent, en aangenomen te defenderen".

't Zou echter maar zeer korten tijd duren, of in de Acten van den Middelburgschen kerkeraad moest de naam van den afgedwaalden schoenmaker worden vermeld, niet

---

1) Stukken daaruit komen passim voor bij C. Tuinman, *De liegende en bedriegende Vrijgeest, ontmaskert in een andwoord aan den vermomden Constantius Prudens*, enz., Middelb. 1715.

2) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 14, 15.

naar aanleiding van een enkele moeielijkheid, maar keer op keer.

In de allereerste aanteekening, hem betreffende, wordt zijn naam nog verzwegen. Zij luidt [1]: „Alzo N.N. op verscheide vragen, hem van de Gedeputeerde voorgestelt, geandwoord heeft, welke andwoord de E. Vergaderinge is voorgelezen, zoo heeft de E. Vergadering goedgevonden hem aan den Predikant van zijn wijk aan te bevelen, en na serieuse vermaaninge op zijn eigen beproevinge over dit stuk, tot des Heeren H. Avondmaal toe te laten. En is zijn verzoek dat zijn naam uit het Acteboek mogt worden uitgedaan, toegestaan".

Het rapport, door den wijkpredikant aangaande zijn gesprek met Booms ingediend, was verre van gunstig. De kerkeraadsacten van 15 Maart 1697 vermelden: „Heeft Ds. Ossewaarde rapport gedaan, dat hij ... gesproken had met M. Booms, en is geresolveert dat Ds. Ossewaarde uit naam van deze vergaderinge hem zal aanzeggen, dat hij zich van des Heeren H. Avondmaal voor ditmaal zal afhouden, totdat nader met hem zal gehandelt wezen".

Intusschen werden de klachten over Booms al dringender en ernstiger. Zekere Abraham Raas, diaken der Middelburgsche gemeente, — een man, dien wij van elders kennen als een heftig partijganger op politiek gebied [2], — had in 't voorjaar van 1697 „in de volle vergadering des grooten kerkeraads, 's Vrijdags vóór de bediening van 's Heeren avondmaal, met veel bescheidenheid, tederhertigheid en ernst" over leeringen, die hij zelf uit den mond van Booms had gehoord, zijn bezwaren meegedeeld, „betuigende daartoe gedrongen te worden door een vuurige

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 9 Nov. 1696.

2) Hij schijnt een van de hoofdpersonen geweest te zijn bij het bekende oproer te Middelburg, 26 Jan. 1704, waarover men o.a. zien kan Wagenaar, *Vaderl. Historie*, Dl. XVII, blz. 246 vv. — Onder de „principale belhamels" toch, „op welckers lijf een premie van honderd daalders" door den magistraat werd gezet, komt ook Abraham Raas voor, blijkens eene publicatie van 31 Jan. 1704, berustende in de pamfletten-verzameling der Bibliotheca Thysiana te Leiden.

begeerte, dat die afgewekene van zulk een zielverderflijke dwaalweg weder op het spoor der waarheid mogt gebragt worden". De vergadering vond aanvankelijk goed, dat Raas zijne bezwaren in een klein getal beknopte vragen zou saambrengen, opdat Booms door den wijkpredikant daarover mocht worden gehoord. Evenwel, men bedacht al spoedig, dat de groote kerkeraad „de gevallen van leer en leven der bijzondere lidmaten" niet kon behandelen, en Raas werd dus uitgenoodigd, de onrechtzinnige meeningen, die hij van Booms had gehoord, in eenige stellingen saam te vatten en die aan den gewonen kerkeraad over te geven. Die stellingen, door den kerkeraad als Hattemistisch afgekeurd, werden nu aan Booms overhandigd, met verzoek er schriftelijk zijn antwoord op mede te deelen.

Booms voldeed aan de uitnoodiging [1]). Een commissie van predikanten en ouderlingen werd benoemd (13 Juli 1697), om over zijn geschrift rapport uit te brengen. Er volgde nu, gedurende meer dan een jaar, vrij wat geschrijf en gesprek, totdat de kerkeraad eindelijk, 15 November 1698, een beslissenden stap deed. Booms werd toen nl. voor de vergadering ontboden, om gehoord te worden op eenige vragen. De antwoorden door hem gegeven, voldeden zóó weinig, dat men besloot, hem een week later nogmaals te doen verschijnen en, om aan alle weifeling en onzekerheid een einde te maken, hem de volgende allessins duidelijke vragen voor te leggen:

1. Of gij tot verzekeringe van deze Vergaderinge en wegneminge van alle nagedachte in oprechtigheid als voor den Heere betuigt een vollen afkeer te hebben van de leere en stellingen van P. van Hattem, gelijk die in het Coetus van Zeeland zijn verworpen en veroordeelt, die houdende valsch en strijdende te zijn tegen de rechtzinnige Gereformeerde Religie, en openhertig voor waarheid en rechtzinnig aanneemt de stellingen van dezelve Coetus daar tegen aangestelt?

---

1) Zijn antwoord is, met de stellingen van Raas, afgedrukt bij Tuinman, *Sibboleth*, blz. 25—67.

2. Of gij belooft U af te houden van alle zulke menschen of gezelschappen, die berucht zijn deel te hebben aan de gevoelens van P. van Hattem?

3. Wat zwakheden in leere en leven der Leeraren dezer Gemeente gij bespeurd hebt? [1]).

4. Of gij gezint zijt na te laten alle hetzij informeele hetzij formeele oeffeningen in uw huis of elders? [2]).

5. Of gij belooft, den openbaaren Godsdienst zo niet meer als voor dezen na te laten, maar ter bequaamer gelegentheid na oprecht vermogen bij te woonen?

Booms verscheen ook thans voor de vergadering, maar om terstond, en voordat hij nog de nieuwe vragen gehoord had, alle redewisseling af te snijden met de verklaring, „dat hij op geene vragen meer begeerde te antwoorden; dat hij met de zaken van P. van Hattem niet te doen had, maar alleen over zijn belijdenis wilde geoordeeld worden".

Nadat hij de vergadering verlaten had, liet hij door de kosterin een brief binnenbrengen, waarin hij herinnerde, dat het nu reeds zestien maanden geleden was, sinds hij

---

1) Op de vorige vergadering was o. a. aan Booms gevraagd, „of hij erkende, geloofde en beleed de leere van de Gereformeerden, zooals die in de Catechismus en Confessie der Geref. Kerken van Nederland begrepen is en in onze kerken alhier geleert, uitgelegt en verstaan word, de waarachtige en volkomene leere der zaligheid te zijn?" Booms had daarop geantwoord, dat hij „volkomelijk toestemde de 12 artikelen, zooals die in de Catechismus zijn uitgebreid, ook de Catechisatie en Verklaring van Ursinus over dezelve; de 37 Articulen der Nederlandsche Confessie zijn heel mooi in zijn oog, zijnde niet bewust, daar in iets te zijn, dat met Gods Woord niet overeenkomt; ook de uitlegginge der Predikanten alhier grosso modo, uitgeweerd eenige zwakheden in leer of leven. Maar wil niet zeggen, wat zwakheden; 't en zij de Broederen haar zuiveren, dat zij er geen en hebben".

2) Op de vorige vergadering was o. a. aan Booms gevraagd, of 't waar was, wat den E. Kerkeraad was bericht, dat hij in de uren „van den publijken Godsdienst" herhaaldelijk oefeningen gehouden had „tot voortplanting zijner gevoelens"; waarop hij geantwoord had, dat dit „een volslagen leugen" was,... „ten ware onder de avondkerke ik wel met de eene of andere in mijn huis gesproken hebbe; doe ook anders formeel geen ander oeffeninge als bij discours met deeze en geene vrienden in mijn huis of elders".

den kerkeraad zijn „belijdenis over de gedachte punten"[1]) had meegedeeld, en dat hij later herhaaldelijk door de gemachtigden van den kerkeraad over die „belijdenis" was gehoord: redenen te over, waarom hij daarover niet opnieuw onderzocht wilde worden; ieder lid der vergadering, die „van zijne onrechtzinnigheid kundig" was, werd uitgenoodigd tegen hem te getuigen; werd door iemand aan die uitnoodiging gevolg gegeven, dan „stelde" Booms zich „volvaardig tot beter onderwijs".

De vergadering nam nog denzelfden dag een krachtig besluit: zoolang Booms niet openlijk voor den kerkeraad betuigde, de bekende stellingen van Van Hattem te verfoeien, en beloofde geen oefeningen meer te zullen houden, zoolang kon „deze E. Vergaderinge hem met geen stichtinge tot des Heeren H. Avondmaal toelaten".

De kerkeraad meende het echter niet bij dezen zuiver kerkelijken maatregel te moeten laten, maar besloot te gelijker tijd, de tusschenkomst der Middelburgsche overheid in te roepen. Het gevolg was, dat Booms weinige weken later ontboden werd, om voor den magistraat der stad te verschijnen „binnen balie", waar hem gelast werd, voortaan geene oefeningen meer te houden.

Na deze onaangenaamheden verliep er een tijdperk van ruim acht jaren, waarin, naar 't schijnt, geenerlei botsing tusschen Booms en den kerkeraad plaats vond. Men leide hieruit niet af, dat Booms door de ernstige vermaning die hij ontvangen had, in den eersten tijd althans, tot stilzwijgen gebracht was. Integendeel, hoe geneigd hij bleef tot redetwisten over de geschilpunten, waarin hij belang stelde, bleek al zeer spoedig. Ten jare 1700 verscheen te

1) Hij bedoelt de stellingen van Abraham Raas; zie boven, blz. 61.

Goes een boekje van Willem Spandaw, predikant te Oudelande, waarin de schrijver trachtte te betoogen, dat het Hattemisme, onder den schijn van getrouwe belijdenis der Gereformeerde leer, niets anders bedoelde, „dan de Spinozisteri op den troon te setten en de Godlikke waarheden te ontsielen" [1]). Het schijnt, dat Van Hattem zelf op dezen aanval het stilzwijgen bewaard heeft; maar Booms kon er het hoofd niet rustig bij neerleggen. Hij noodigde Ds. Spandaw uit tot een gesprek te zijnen huize, waarbij hij bereid was, in tegenwoordigheid van getuigen het bewijs te leveren, dat Van Hattem geen Spinozist was. Ds. Spandaw raapte den handschoen op, en de redetwist had plaats, natuurlijk zonder tot eenig resultaat te leiden.

Ter kenschetsing, in meer dan één opzicht, van de toestanden mag hier een kleine bijzonderheid niet onvermeld blijven. Ds. Spandaw had zijn collega Breukeland (toen predikant te West-Souburg, korten tijd later te Middelburg) uitgenoodigd, het gesprek mede te gaan bijwonen. Ds. Breukeland begaf zich dan ook naar de woning van Booms, maar.... hij deed dat onder het vaderlijk geleide van een der leden van de Middelburgsche gemeente, den heer Jacob Willems, een zoowel om zijn bekwaamheid als om zijn handel en wandel alom geacht rechtzinnige. Ronduit had de heer Jacob Willems aan Ds. Breukeland ongeveer het volgende onder 't oog gebracht: Voor mij zelf zou ik aan die samenkomst weinig lust hebben, maar om uwentwil ga ik mede: „want zoo gij dat stuk niet doorzien hebt, en hun taal niet verstaat, zal hij u met eenige schriftuurlijke woorden bedriegen, zoodat gij hem lichtelijk zoudt toestemmen, en dan zullen zij zich daarop beroepen. Daar is met dat volk niet te doen, zoo lang zij spreken van Christus en het gelove in hem, van de vrije genade, van de dooding

1) W. Spandaw, *De bedekte Spinosist ontdekt in de persoon van P. van Hattem*, Goes, 1700 (Van der Linde's *Spinoza-Bibliografie*, n°. 160). Over het dispuut tusschen Ds. Spandaw en Marinus Booms vindt men nadere bijzonderheden bij Tuinman, *Sibboleth*, blz. 85—87.

van den ouden mensch, enz.; maar men moet hen laten bepalen, wat zij er door verstaan: want die woorden beduiden bij hen wat anders. Inzonderheid moet men hen vragen, wat zij verstaan door God, door de schepping, door de ziele en deszelfs onsterflijkheid; waarop zij doorgaans niet genegen zijn rechtuit te antwoorden. Dáár schort het hen: ik heb 'er mijn werk van gemaakt om hun geheim te kennen; zonder dat zijn ze in staat om de geleerdste mannen zelfs te bedriegen; en daarom is het niet raadzaam voor een geleerd man met hen te spreken, tenzij hij eerst zijn werk gemaakt heeft van hunne woorden te verstaan".

Toen Ds. Breukeland zich met zijn Mentor aan de huisdeur van Booms had aangemeld, wachtte hem een teleurstelling: Booms gaf te kennen, dat het hem aangenaam zou zijn, den heer Jacob Willems bij het dispuut te zien, doch weigerde den predikant er bij toe te laten. „Er wordt toch", zeide hij, „altemet in het discoureren wel iets gezegd, hetgeen men dan later maar brengt in kerkeraad of classis". Jacob Willems had nu geen lust, om van de hem aangeboden gelegenheid gebruik te maken, en de beide ongenoode gasten gingen huns weegs.

Na dit dispuut vernemen wij geruimen tijd niets meer van Booms. Toch schijnt hij ook in die meer kalme jaren voortdurend voor zijne meeningen te hebben geijverd. „Hij volherdde", zoo verweet hem later Ds. Tuinman [1]), „in beroering onder onze gemeente te verwekken en aanhang te werven. Dit nam zoo merkelijk toe, dat de E. Kerkeraad ambtshalve niet langer kon dralen, daar na onderzoek te laten doen". Aan de predikanten Immens, Van Aalst en Smijtegelt werd dan ook den 2den Juli 1707 door den kerkeraad opgedragen, „in alle ordentelijke omzichtigheid en stilheid onderzoek te doen over de oeffeningen en gevoelens van M. Booms, en met den anderen te overleggen en doen wat daar in te doen staat".

---

1) *Sibboleth*, blz. 89.

Krachtiger dan ooit te voren werd nu de zaak ter hand genomen. Al spoedig hadden de gedeputeerde predikanten een vijftal personen gevonden, die zich bereid verklaarden om als getuigen tegen Booms op te treden, en twintig artikelen of stellingen in schrift brachten, die zij verklaarden uit den mond van den verdachte gehoord te hebben. Zoodra de gedeputeerden in 't bezit waren van dit geschrift, ontboden zij Booms in de consistorie-kamer (16 Nov. 1707), maar nu bleek het, dat de beschuldigde hoe langer hoe minder geneigd was, zich te schikken naar de bevelen der kerkelijke overheid. Hij weigerde te komen, maar liet weten, dat hij bereid was, de heeren te ontvangen, zoo zij zich te zijnent wilden vervoegen.

Herhaaldelijk bezochten hem nu de predikanten, en telkens ontving hij hen in tegenwoordigheid van zijne vrouw en dochter en van enkele zijner bijzondere vrienden en vriendinnen. Op de vraag der heeren, of hij niet beter vond, hun zonder het bijzijn van getuigen te woord te staan, gaf hij een ontkennend antwoord.

Na de gesprekken met de predikanten volgden zeer langwijlige schriftelijke vertoogen. Booms diende een uitvoerige beantwoording in van de twintig artikelen, hem door de getuigen te laste gelegd. Sommige dier stellingen ontkende hij, ooit te hebben uitgesproken; aan andere gaf hij zijn eigene uitlegging en verklaring. Er volgde een schriftelijke repliek van de vijf getuigen, en nog weer een dupliek van Booms. En zoo was het 8 Maart 1710 geworden, eer de commissie van predikanten al deze stukken aan den kerkeraad kon overleggen en haar volledig rapport daarbij kon voegen.

Maar nu ook was men genaderd aan 't begin van het einde, d. i. aan 't begin van een fellen, geruchtmakenden strijd. Van de zijde van den kerkeraad had men een zoo spoedige en hevige uitbarsting als er nu volgde, naar 't schijnt, noch verwacht noch gewenscht. Niet verwacht: immers er kwamen bijzondere omstandigheden tusschenbeide, die den kerkeraad tot vertraging noopten; een der gecommitteerde predikanten, Ds. Immens, werd door een

langdurige ziekte aangetast; een tweede, Ds. Van Aalst, kwam te overlijden, en het duurde geruimen tijd, eer men de papieren betreffende de zaak van Booms uit het sterfhuis kon machtig worden. — Niet gewenscht: immers men mag het er voor houden, dat die vertraging den kerkeraad verre van onaangenaam was: eenige jaren later toch schreef Ds. Tuinman [1]), — en er is alle reden, om deze eenigszins naïeve verklaring van den felsten tegenstander van Booms zonder voorbehoud aan te nemen: „De E. Kerkeraad wilde ook beproeven, of men met langmoedigheid en zachtmoedigheid op hem niet zoude konnen winnen, en begeerde alle beroerte en opschudding, zo veel doenlijk was, te verhoeden. Men ontzag ook het openbaar worden van zulke heillooze stellingen, die men liefst onbekent en vergeten wilde hebben".

Doch terwijl de kerkeraad geruimen tijd zweeg en een afwachtende houding aannam, bleek het, dat de geestverwanten van Booms in aantal krachtig waren toegenomen en, geprikkeld door kleine maar langdurige kwellingen, aan hun strijdlust geen weerstand meer konden bieden.

II.

Thans willen wij het terrein opnemen, waarop welhaast de strijd zou worden gevoerd.

Kerkelijke gemeenten, in wier midden sinds tal van jaren door allerlei geschillen de hartstochten zijn opgewekt, komen niet gemakkelijk tot kalmte. Het opgewonden, en straks doldriftig partij kiezen met de leuze „vóór of tegen" wordt er van de ouderen op de jongeren overgebracht, en het gevaar dreigt, dat in zulke kringen de neiging tot strijdvoeren een ziekelijke hebbelijkheid wordt, waarvan men ten laatste de pijn niet meer gevoelt en het gevaar niet meer beseft, sinds men verdoofd is geraakt

1) a. w. blz. 162.

door den waan, dat met het heftig aanvallen van den andersdenkende een bij uitnemendheid loffelijk en godgewijd werk wordt verricht.

Wie met eenige oplettendheid de diagnose maakt van den toestand der Hervormde Gemeente te Middelburg in 't begin der achttiende eeuw, moet wel tot de overtuiging komen, dat die talrijke en krachtige gemeente sinds geruimen tijd aan deze ziekte leed.

Waarlijk, zij die omstreeks het jaar 1700 tot de bejaarde ingezetenen van Middelburg behoorden, wisten van bange en booze dagen in het kerkelijk leven te spreken! Zij hadden De Labadie nog gekend en herinnerden zich de ergerlijke tooneelen uit den laatsten tijd van zijn vertoef in de Waalsche gemeente; zij wisten er van te gewagen hoe, korten tijd later, naar aanleiding van het beroep van Ds. Momma bij de Nederduitsch-Hervormden, de burgerij gewapend in de vergadering der classis was binnengedrongen [1]), en thans hoorden zij, hoe door de predikanten allerwegen gewaarschuwd werd tegen het „ingeslopen rot", de „bende" van Hattemistische en Spinozistische libertijnen.

't Was niet alleen Marinus Booms, die beschuldigd werd van het houden van bedenkelijke conventikels: er hadden nog andere sluipvergaderingen plaats, wel niet van Hattemisten, maar toch van gevaarlijke libertijnen, onder de leiding van Grietje van Dijk. Deze merkwaardige vrouw [2]), die haar opvoeding (in een weeshuis?) te Leiden ontvangen had en al spoedig, ook door aangenaam uiterlijk en welbespraaktheid op velen een goeden indruk maakte, was jaren lang de huisgenoot en vertrouwde vriendin geweest van Verschoor. Zij had met hem de sekte der Hebreën

---

1) H. Boonen, *De strijd tegen W. Momma* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, Amst. 1866), blz. 303.

2) Over haar en de secte der Hebreën zie men, in afwachting van een nader onderzoek, J. van Leeuwen, *De Antinomianen* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, dl. VIII, Leid. 1848, blz. 57—169), en de mededeelingen van een tijdgenoot, Hasaeus, *De nupera Schoristarum et Hattemistarum in Belgio secta relatio* (in het *Museum Hist.-Philol.-Theol.*, vol. II, pars I, Bremae, 1729, p. 149—154 .

of Antinomianen bestuurd, en ijverig medegewerkt bij de oefeningen en samenkomsten, die Verschoor in het laatst van zijn leven op West-Souburg voor tal van hoorders uit Middelburg en Vlissingen placht te houden. Na den dood van Verschoor (1700) was zij erfgenaam geworden van een groot deel zijner nalatenschap [1]) en had zich te Middelburg metterwoon gevestigd. Hier was zij geen onbekende; reeds bij 't leven van Verschoor was zij er oefeningen komen houden, die aan het nauwlettend oog van den kerkeraad niet waren ontsnapt en aanleiding hadden gegeven, dat haar naam in éénen adem met dien van Booms werd genoemd [2]). Er waren er sinds lang onder hare tegenstanders, die op het woord van Paulus wezen, dat het voor de vrouwen leelijk staat, in de gemeente te spreken; maar daartegenover werd van den kant van Grietje van Dijk gewezen op het schriftwoord, dat iedere vrouw, die bidt of profeteert met ongedekten hoofde, haar hoofd onteert, en op het bericht in Hand. XXI aangaande Philippus den evangelist: „Deze nu had vier dochters, maag-

---

1) Over de verhouding tusschen Verschoor en Grietje van Dijk schijnt in sommige kringen een slecht gerucht geloopen te hebben. Hasaeus, die zijne berichten van Ds. Tuinman ontving, schrijft dienaangaande, l. l. p. 152: „Neque parum illorum causam afflixit inopinus quidam casus qui, quid in pectore foverent Christianae virtutis, aperuit. Accidit enim eopse die, quo conventus ille habendus esset" [nl. een twistgesprek, ten huize van den burgemeester Voet, tusschen de predikanten Schorer en Fruitier aan de eene, en Verschoor en Grietje van Dijk aan de andere zijde], „duabus ante congressum horis, cum Verschorius cum Dyckia sua in conclavi quodam una essent soli, ut matrona quaedam praenobilis suspenso pede accedens, per rimam januae furtivo oculo aure clancularia eorum facta dictaque sublegens, ea deprehenderet nefandi commercii documenta, quae cum honestate et pudicitia conciliari neutiquam quivissent. Qua re illa, ut par erat, graviter commota atque insignem in modum offensa, non solum gravibus dictis petulantiam eorum atque hypocrisin castigavit, sed et tam alieno ab iis cepit esse animo, quam antea benevolo et faventi erga eos fuerat usa".

2) De kerkeraad had reeds bij 't leven van Verschoor (Acten Kerkeraad Middelburg, 5 Dec. 1698) besloten „te verzoeken het gezag van haar Ed. Achtb. tot weeringe van de oeffeningen van Grietje van Dijk en van Marinus Booms".

den, die profeteerden" [1]). Trots al deze en dergelijke opmerkingen zette zij hare oefeningen krachtig voort, en zoodoende werd ze welhaast als het hoofd der sekte van Verschoor beschouwd. De Middelburgsche predikant Tuinman noemde haar „de bekende Jesabel en Leermeesteresse der Antinomianen" [2]) en dichtte op haar dit bijschrift [3]):

„De paapsche Griet was gram, als zij den duivel bond
Op 't kussen. — Griet van Dijk wil haar de loef afsteken:
Zij spreit hem kussens in de herten, tot een teken
Van vriendschap, opdat hij daar zachte zitplaats vond."

In dezelfde dagen, waarin men Booms in het nauw trachtte te brengen door de verklaringen der vijf getuigen, werden ook tegen Grietje van Dijk krachtige maatregelen genomen. Een naamloos boekje, getiteld: „Licht schijnende in een duistere plaats" [4]), verwekte groote ergernis, en in den kerkeraad hield men, zooals uitdrukkelijk in de Acten werd opgeteekend, Grietje van Dijk voor de schrijfster [5]). Snel en krachtig trad nu de kerkeraad op. Tegen 30 December 1709 werd Grietje ontboden voor gedeputeerden uit zijn midden. Grietje weigerde te verschijnen; eerst na de vierde citatie zond zij een notaris, die uit haar naam de vraag deed: „wat de vergadering aan Grietje van Dijk had te zeggen?" De notaris kreeg ten antwoord, dat men met hem niet kon handelen, dat men met Grietje over kerkelijke zaken te spreken had, en dat de vergadering, om haar af te wachten, nog een tijdlang zou samenblijven. De vergadering wachtte vergeefs, maar — Grietje

1) Zie de uitvoerige berichten hierover van Ds. Hulsius, *De hedensdaegsche Antinomianerie*, Middelb. 1696, blz. 569—578.

2) *Sibboleth*, blz. 158.

3) C. Tuinman, *Rijmlust*, Middelb. 1729, *Bijvoegsel*, blz. 15.

4) Niet te verwarren met het boekje, vroeger onder denzelfden titel uitgegeven door Mr. Adr. Koerbagh. Zie Van der Linde, a. w. n°. 150.

5) Acten Kerkeraad Middelburg, 7 Dec. 1709: „van welkers opstel zij verdacht is". Het bij Van der Linde vermelde en ter Kon. Bibliotheek aanwezige exemplaar draagt het jaartal 1711, en schijnt dus een latere druk te zijn.

zou haar weigering boeten! Een „recueil" van de voornaamste stellingen uit het verafschuwde boek werd den magistraat der stad aangeboden en daarbij het verzoek gedaan, „dat deselve (zo zachter middelen vruchteloos mochten zijn) zulk een Pest uit hunne Stad wilden doen vertrekken". Reeds den 4den Januari 1710, dus vijf dagen nadat de heeren van den kerkeraad vergeefs op de komst van Grietje van Dijk hadden gewacht, nam de magistraat „na deliberatie", het volgend, kort en bondig besluit: „Is goedgevonden en geresolveert, dat Margarita van Dijk deze Stad en Jurisdictie van dien binnen den tijd van tweemaal 24 uuren zal moeten ontruimen, met interdictie van daar in weder te komen, op zwaarder poene; gelijk haar dit ontzegd word bij dezen".

Ds. Tuinman meent [1]), dat Marinus Booms door dit „geval met Grietje van Dijk", althans voor korten tijd, „wat week" geworden is.

Een ander geschil van kerkelijken aard trok in dezelfde dagen de belangstelling van duizenden in geheel Zeeland, en al ging de beweging niet van Middelburg uit, zij werd er zeer levendig gevoeld, want de hoofdpersoon behoorde tot de boezemvrienden van Booms. Het was de bekende Gosuinus van Buitendijk, predikant van Schore en Vlake op Zuidbeveland [2]).

Evenals Booms gold hij bij velen voor een Hattemist, ja er waren er die beweerden, dat hij vooral na den dood van Pontiaan van Hattem (1706) alle krachten inspande, om het werk van zijn beruchten geestverwant voort te zetten. Zijn prediking vond bij velen ingang. Ds. Tuinman zegt [3]), dat hij „een grooten toeloop kreeg van.... wispelturige en nieuwszuchtige menschen; en veele wierden

---

1) *Sibboleth*, blz. 158.

2) Over hem, zijn vroegere geschiedenis en die zijner ambtsvervulling te Schore en Vlake, zie men J. F. van Binsbergen, *Korte geschiedenis der kerken en gemeente van Schore en Vlake*, Zierikzee, 1845, blz. 34—42, en J. van Leeuwen, t. a. p. blz. 136—143.

3) *Sibboleth*, blz. 163.

vergiftigd, niet alleen in zijn gemeente, maar ook in de stad Goes en verscheiden omliggende dorpen, behalve dat hij elders voorstanders en leerlingen had". Eindelijk, 17 Augustus 1710, kwam het, na vele troebelen, tot een openlijke aanklacht tegen hem; het einde was, dat hij „na veele tegenstribbelingen en konststreeken" van zijn ambt werd ontzet [1]).

In al die moeielijkheden was Marinus Booms zijn „medestemmer, hertevriend en raadsman". Buitendijk vertoefde na zijn afzetting herhaaldelijk (ja woonde misschien een tijdlang) te Middelburg, en in 't vervolg van ons verhaal zal blijken, hoe voortaan die twee mannen als in bondgenootschap hun leven hebben gewijd aan de verbreiding hunner denkbeelden.

Ook omtrent andere der bijzondere vrienden van Booms kwamen berichten tot ons, waaruit blijkt, dat er onder hen waren, die den toorn van de kerkelijke en de burgerlijke overheid weinig ontzagen.

Toen in 1707 de gedeputeerden van den kerkeraad Booms aan zijn huis kwamen spreken [2]), vonden zij er niet alleen zijn vrouw en dochter, maar ook „Monsr Roggeveen en de Bauhiere met zijn huisvrouw" [3]). — Monsr Roggeveen is niemand anders dan de bekende kloeke Zeeuwsche zeevaarder en ontdekkingsreiziger Mr. Jacob Roggeveen, die later openlijk als uitgever van Van Hattem's werken optrad. Omtrent hem kan ik den lezer verwijzen naar de voortreffelijke studie van Dr. J. Borsius [4]), waarin aan hem en zijn karakter recht is gedaan.

---

1) Acten van den Coetus der vier Classen van Zeeland, gehouden 25 Nov. 1711. De uitspraak werd bevestigd door Gecommitteerde Raden der Staten van Zeeland, in hunne vergadering van 19 Febr. 1712. — Den 15den Maart daaraanvolgende „zette de Classis de leden des Kerkeraads benevens den schoolmeester van hunne posten af, die allen de zijde van hunnen leeraar hielden"; vlg. Van Binsbergen, a. w. blz. 41.

2) Zie boven, blz. 66.

3) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 90.

4) Dr. J. Borsius, *Mr. Jacob Roggeveen* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, dl. I, Leid. 1841, blz.

Niet van alle vrienden van Booms kunnen wij met zooveel lof en achting spreken als van Roggeveen, die krachtig, maar kalm en waardig, voor zijn gevoelens uitkwam. Er waren er ook, die hun vriend en diens denkbeelden waarlijk geen eer aandeden. Daartoe behoorde vooral een der aanzienlijken uit den kring, Mr. Daniël Fannius [1]). Niet alleen dat hij in verscheiden gezelschappen „die heillooze taal voerde, dat een tang, een schop, enz. en alles God was, en dat de dingen geen eerste oorzaak hebben, maar alles van eeuwigheit geweest is, en alleen verscheide veranderingen heeft ondergaan"; niet alleen, dat hij „in een openbaar koffiehuis staande hield, dat de ziel geen werking had buiten het lichaam, tot ergernisse der toehoorders en omstaanders"; maar hij had zelfs in een schuit tot een predikant gezegd: „Gijlieden weet de menschen op te houden met de historie van een Jezusje, een Timmermans Zoon". De lichtzinnige man „stiet" bovendien dikwijls „zulke vloeken uit, dat de hairen te berge rezen", en ontzag zich niet (wij zijn nog maar in de allereerste jaren der achttiende eeuw), „in een aanzienlijk gezelschap" te zeggen: „Dewijl ons land niet volkrijk genoeg is, behoorden de Heeren Staaten een premie te stellen voor zulke, die buiten huwelijk de meeste kinderen teelden".

Niet minder aanstoot gaf een ander der vrienden, zekere Steven Kloet, die reeds geruimen tijd vroeger, onder verdenking van Hattemisme, de stad Tolen had moeten ver-

---

269—361). — Voor de geschiedenis der reizen van Roggeveen teeken ik hier aan, dat over de door Borsius (t. a. p. blz. 285) besproken vraag naar het tijdperk van Roggeveen's vertrek naar Indië eenig licht opgaat door een mededeeling van Tuinman, *Sibboleth*, blz. 89v., volgens welke Roggeveen den 17den November 1707 zich nog te Middelburg moet bevonden hebben.

1) Zie Acten Kerkeraad Middelburg, 16 Juni, 26 Juni, 30 Juni 1703. Fannius is de „ongenoemde heer", van wien Tuinman, *Sibboleth*, blz. 87, spreekt, zooals blijkt uit vergelijking met de Acteboeken. — De Acten van 30 Juni 1703 melden, dat de kerkeraad, zoodra hij vernomen had, dat Fannius belijdenis wilde doen bij de Fransche gemeente te Middelburg, het besluit nam, „de fransche broederen te waarschouwen". Zie voorts Borsius, a. w. blz. 354.

laten. Niet slechts ijverde hij voor 't verspreiden van verboden boekjes, maar hij liet zich „verachtelijk" uit over „Gods geschreven Woord"; hij beweerde: „men konde dit op het vuur werpen; maar het innerlijk woord is dat yder heeft". Hij sprak met groote minachting over de predikanten en over de kerk; „al waren er geen kerken in de wereld", zeide hij, „hij zou er niet om geven". Zelfs had hij eens „tegen een burgeresse" gezegd: „Wat beduid het Avondmaal? om een brok brood en een slok wijn te slikken of te zuipen?" [1]).

Zeker, wij mogen Booms niet aansprakelijk stellen voor de overdrijvingen, waaraan zijn vrienden en leerlingen zich schuldig maakten; ja, uit alles was van hem bekend werd, mogen wij opmaken, dat hij, die bij vriend en vijand als een ordelijk en onberispelijk en gematigd man stond aangeschreven, dergelijke gezegden stellig en streng zou hebben afgekeurd. Maar aan den anderen kant mag de opmerking niet achterwege worden gelaten, dat sommige vrienden van Booms, door hunne lichtzinnige en ongepaste taal, aan hunne partij het voorkomen gaven, alsof deze opzettelijk ergernis zocht te wekken bij de rechtzinnigen.

Het schijnt wel, alsof vooral na de afzetting van Buitendijk door de vrienden van Booms een gedurig stouter toon werd aangeslagen. „Men hoorde", zoo verklaart Ds. Tuinman [2]), „vuile lasterleugens en smaadredenen van de vrijgeesten uitbraken, en zij durfden openlijk voorgeven, dat zij de zaak van hunnen God met kracht wilden doorzetten. Zij waren ook aan alle kanten driftig in de weer en poogden af te trekken al wie ze konden".

Vooral werd den rechtzinnigen ergernis gegeven door het krachtig verspreiden van eenige kleine anonieme geschriften in 1712 en 1713 [3]). Die boekjes gaven den

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 11 April 1714.

2) *Sibboleth*, blz. 164.

3) In de *Twee Remonstrantien door de E. Classis van Walcheren, Schouwen, Tholen en Bergen in den jare* 1713 *overgeleverd aan HaarEd.Mog. Heeren Staten des Lands en Gravelijkheid van Zeeland*,

kerkeraad van Middelburg aanleiding, bij de Classis van Walcheren een gravamen in te dienen. Het gevolg was, dat de Classis zich met die van Schouwen en die van Bergen-op-Zoom—Tolen vereenigde tot het schrijven eener Remonstrantie aan de Staten van Zeeland [1]), waarbij „eenige gruwelstellingen der vrijgeesten" werden „aangetoont" en op het „beteugelen en dempen van zulke snoodheden" werd aangedrongen. Al was de naam van Booms in deze Remonstrantie nog niet genoemd, men had, gelijk later erkend werd [2]), hem en de zijnen wel degelijk bedoeld.

Hij meende dan ook den handschoen voor de beschuldigde „Hattemisten of Spinozisten, vrijgeesten en libertijnen" te moeten opnemen, en gaf een tegenschrift tegen de vertoogen der Zeeuwsche Classen in het licht [3]).

Maar met die vermetele daad had hij ook den beker doen overloopen. Nu kon „de E. Kerkeraad van Middelburg niet langer stilzitten, maar zij oordeelde het hoog tijd en noodwendig, de zaak van M. Booms te hervatten daar ze gelaten was". Op de kerkeraadsvergadering van 9 Sept. 1713 werd de vraag ter sprake gebracht, „of de zaak van Marinus Booms van 1710 niet wederom zal bij der hand genomen worden?" De vraag werd bevestigend be-

---

Middelb. 1713, wordt, blz. 30, gezegd: „Zoo dat sy, zoo veel tot onse kennisse is gekomen, dry Boeken verspreiden, die int jaar 1712 gedrukt zijn, *Over Eph.* I:3—14, *Over Matth.* 5 &c. En *Over Col.* 2.—Twee, dit jaar gedrukt, het *Handgeley*, en een *Over eenige Vragen van de Catechismus*". — Over eenige dezer boekjes zullen hieronder nadere berichten worden meegedeeld.

1) Het eerste der twee vertoogen is te vinden in het zooeven aangehaalde boekje *Twee Remonstrantien*, enz. De Classis van Zuidbeveland gaf welhaast hare instemming met dit vertoog te kennen.

2) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 167.

3) *Missive dienende tot antwoord aan den Heer N.N. op zijn Weledelheids drieledig verzoek, nopende de Requesten der vier Classes van Zeeland: gepresenteert aan haar Ed. Mog. de Heeren Staaten van den Lande en Graaflijkheid van Zeeland. Geschreven door* M. Booms. 1713. — Zóó wordt de titel opgegeven bij Tuinman, *Sibboleth*, blz. 166. Het vlugschrift zelf kon ik niet machtig worden. Vele uittreksels komen passim voor in de strijdschriften van Tuinman, vooral in zijn *Wederlegging der Apologie van M. B.* (*Sibboleth*, blz. 277—398).

antwoord, en van nu aan liet de kerkeraad Marinus Booms niet los. Wel duurde de behandeling der zaak nog maanden lang, maar dat was waarlijk niet het gevolg van dralen of uitstellen. Integendeel, bijna op elke gewone vergadering kwam het onderwerp ter tafel, en men hield, zoo menigmaal dit maar eenigszins wenschelijk scheen, buitengewone vergaderingen; zoodat het meer dan eens gebeurde, dat de kerkeraad tweemaal in ééne week ter wille van deze questie vergaderde, en vele uren aan haar wijdde [1]).

De twintig stellingen, door de vijf getuigen aan Booms te last gelegd, gaven aanleiding tot mondelinge ondervraging en tot schriftelijk antwoord van den beschuldigde. Men scheen elkander van weerszijden niet te vertrouwen. Als Booms kopie vraagde van de aanteekeningen omtrent eenige door hem gegevene antwoorden, deed hij dat uit wantrouwen; en als de kerkeraad die weigerde, handelde hij insgelijks uit wantrouwen, „nademaal men klaarlijk zag, dat M. Booms oogmerk en toeleg maar was, om, die hebbende, daarop te knibbelen en vitten, van de wezenlijke zaak tot omstandigheden af te leiden", enz. Over 't algemeen meende de kerkeraad zich te mogen beklagen over de dubbelzinnige antwoorden en de uitvluchten van den beschuldigde. Men trachtte hem daarom in 't nauw te brengen, door hem vragen te stellen, waarop een duidelijk en ondubbelzinnig antwoord onmisbaar scheen. Na lang dralen kwam het schriftelijk antwoord, maar het bleek aan duidelijkheid nog zéér veel te wenschen over te laten. Herhaaldelijk werd nu den beschuldigde gelast, „door beter en kategorisch antwoord voldoeninge te geven"; telkens kwam Booms na verloop van eenige dagen met een nieuw geschrift; maar telkens ook bleef men zich over de oude dubbelzinnigheid beklagen. Intusschen liet

---

1) De zaak van Booms werd, blijkens de Acten, achtereenvolgens behandeld in de kerkeraadsvergaderingen van 9 Sept. 1713; 16 Sept.; 28 Oct.; 1 Nov. (buiteng. verg.); 8 Nov.; 11 Nov.; 22 Nov.; 25 Nov.; 29 Nov. (buiteng. verg.); 23 Dec.; 30 Dec.; 6 Jan. 1714; 10 Jan.; 13 Jan.; 20 Jan.; 27 Jan.; 31 Jan.; 3 Febr.; 14 Febr.; 24 Maart.

Booms zich nu en dan bij zijn optreden voor den kerkeraad in zoodanige woorden uit, dat zijn rechtzinnigheid hoe langer hoe ernstiger in verdenking kwam.

Ook ontbrak het Booms meermalen aan de bescheidenheid, die de kerkeraad van hem verwachtte. Merkwaardig in dit opzicht is vooral de zitting van 2 Dec. 1713. De beschuldigde zeide toen o. a.: „Over 14 jaren ben ik onverhoord veroordeelt, en nu wederom. Den oven is gestookt eer het brood klaar is. De vergadering wil haar eigen sententie doen bestaan, en tot dien einde de beschuldiging uit mijn eigen mond hooren; ik wil binnens kamers niet gemoffelt zijn". Ook ontzag hij zich niet, Ds. Breukeland en den ouderling Jacob Willems toe te voegen, „dat hij mogelijk Van Hattem beter verstond als iemand". In de wrevelige stemming, waarin hij op deze vergadering verkeerde, vond hij goed den hoed op het hoofd te houden; en toen een der ouderlingen hem toevoegde: „Marinus Booms, ik zoude mijn hoed af doen, als ik sprak tegen den praeses", gaf hij ten antwoord: „Dat zal ik doen, als het met mijn gemak overeen komt". De Acten dezer vergadering vermelden dan ook: „Ondertusschen betoonde hij in zijn gantsche gedrag, minen en woorden een zonderlinge stoutheid, oneerbiedigheid, ja verachting voor deze Vergaderinge, ... over en weder wandelende met zijn hoed op 't hoofd, niet zonder bedreiginge. De Vergaderinge is ten uiterste misnoegt over dit uitspoorig wangedrag en hardnekkigheid van M. B., met droefheid over zijne onverbeterlijkheid. Zij vind goed, dat hij tegens Woensdag avond ... weder zal worden geciteert, ... met aanzegging dat hij zich zediger en eerbiediger voor deze E. Vergaderinge zal hebben te gedragen".

Onder de langdurige behandeling der zaak werd den kerkeraad nog een alleronaangenaamste teleurstelling bereid. Van de vijf getuigen, die de geruchtmakende twintig stellingen aan Booms hadden te last gelegd, trokken zich twee terug. 't Waren J. Wildschut en A. de Bak, van wie de kerkeraad brieven ontving, waarin zij ver-

klaarden, bij nader inzien te hebben begrepen, dat de stellingen van Booms, mits ze maar behoorlijk in verband met elkander werden gebracht en „gezuivert van die woorden, welke door misverstand daarvan waren afgelaten en bijgedaan", niet verwerpelijk waren; zij erkenden dus, voorbarig gehandeld te hebben, toen zij Booms veroordeelden [1]). Dat de kerkeraad over deze daad der getuigen ten hoogste gebelgd was, valt licht te begrijpen; beiden werden dan ook weinige dagen later ontboden, om voor gedeputeerden van den kerkeraad te verschijnen. Wildschut antwoordde met de vraag, „of de Gedeputeerden wel bedachten, dat hij geen lidmaat van de kerke was?" en weigerde te komen. De Bak gaf aan de oproeping gevolg, en legde nu voor gedeputeerden, in een verhoor dat niet minder dan twee en half uur duurde, verklaringen en belijdenissen af, vrij wat minder dubbelzinnig dan die van Booms. Straks zullen wij zien, hoe hij er de kwade gevolgen van ondervinden moest.

Ware De Bak als getuige tegen Booms blijven optreden, hij zou den beschuldigde waarschijnlijk minder hebben bezwaard, dan hij thans deed, nu hij zijn zijde koos, maar daarbij een belijdenis uitsprak, die den kerkeraad in hooge mate ergerde. „Hier", zoo werd er geredeneerd, „heeft men dan nu een katechisatie van een der vertrouwde leerlingen van Booms", en men kon er uit besluiten, wat de leermeester eigenlijk bedoelde.

De kerkeraad achtte dan nu ook den tijd gekomen, om den laatsten, den beslissenden maatregel te nemen; den 31sten Januari werd Booms voor een buitengewone vergadering ontboden, om de breedvoerige sententie te hooren voorlezen, waarvan het besluit luidde:

„Om dit alles oordeelt de Vergaderinge nochmaals, of liever persisteert bij haar genomen finaal oordeel, en houd hem afgeval-

1) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 202—214. De twee brieven waren door de dienstbode van Booms aan den koster bezorgd, en dus waarschijnlijk onder zijn invloed geschreven. — Over J. Wildschut zie men H. M. Kesteloo, *Arnemuiden*, Middelb. 1876, blz. 264.

len te zijn van het heilig, ongetwijfelt, algemeen Christelijk en na Gods Woord gereformeert gelove, onwaardig voor een Christen aangezien te worden en de Zegelen van Gods Verbond te ontfangen, totdat hij een daadelike verbeteringe belooft en bewijst".

Toen op die sententie het advies was ingewonnen van de Classis van Walcheren, werd, overeenkomstig dat advies, tot de openbare excommunicatie van Booms overgegaan. Nadat op drie Zondagen achtereen in alle kerken van Middelburg Marinus Booms was geproclameerd als „afgevallen van de waare Christelijke Gereformeerde Godsdienst tot atheisterije en libertinisterije", werd eindelijk, den 27sten Mei 1714, „in den naam en vreeze Gods tot de excommunicatie der afsnijdinge voor de gantsche Gemeente" overgegaan.

Toen die plechtige handeling in de kerken van Middelburg plaats had, behoorde Marinus Booms reeds niet meer tot de ingezetenen der stad: de wereldlijke overheid was met strenge maatregelen tusschen beide gekomen.

Naar aanleiding van 't verschijnen van eenige anonieme ketttersche boekjes hadden reeds in 't voorjaar van 1713, gelijk wij boven (blz. 75) zagen, vier Zeeuwsche Classes zich in een Remonstrantie tot de Staten van Zeeland gewend. Na dien tijd zouden de notulen dier Staten herhaaldelijk van dergelijke klachten en vertoogen te gewagen hebben [1]). Immers men hield niet op met het drukken en verspreiden van geschriften, waarin het „libertinisdom" werd aangeprezen of verdedigd. En het verschijnen van zulke geschriften, steeds vermeteler van toon, noopte de Classis, telkens met een nieuwe remonstrantie zich tot de

1) Zie o. a. *Notulen der Staten van Zeeland*, 9 Febr. 1713, blz. 27; 12 Maart 1713, blz. 30; 15 d°., blz. 36; 19 d°., blz. 41; 3 Dec. 1714, blz. 246, enz.

Staten te wenden. Toen Booms naar aanleiding van de eerste remonstrantie der Classes zijne boven (blz. 75) vermelde „Missive" had uitgegeven, volgde er al zeer spoedig van de zijde der Classes een tweede en scherpere remonstrantie aan de Staten (October 1713). Maar nauwlijks was ze verschenen, of de beklaagde partij liet opnieuw van zich hooren; er verscheen een „Brief van Theophilus", die de Classis van Walcheren aanleiding gaf tot een derde remonstrantie, waarin stoutweg Marinus Booms werd genoemd als de man, wien de Overheid, zoo zij den schrijver van het „lasterschrift" wilde uitvinden en vervolgen, het eerst zou hebben aan te spreken [1]). In April 1714 volgde er een vierde, eenige maanden na de afsnijding van Booms nog een vijfde remonstrantie [2]). Die latere vertoogen waren alleen iets scherper van toon, maar kwamen, wat den inhoud aangaat, in hoofdzaak overeen met de vroegere.

In het algemeen vraagden de remonstrantiën om handhaving of verscherping der plakkaten betreffende boeken of geschriften, „handelende van de religie". In het bijzonder gaven zij wenken omtrent het noodig toezicht op magistraatspersonen, op geneesheeren, op rectoren, praeceptoren en schoolmeesters, of deze klassen van lieden wel zuiver in de leer waren. Op krachtige maatregelen tot demping van het kwaad meenden de schrijvers bij de Staten te mogen aandringen, óók omdat er naar hun inzien politiek gevaar te duchten was van de libertijnen: bij een nieuwen, desastreusen oorlog was het te vreezen, dat te Bergen-op-Zoom, op Tolen en elders „de libertijnen met de Pausgezinden zouden te hoop loopen en den vijand te hulp komen" [3]). — Eindelijk

1) *Nader Remonstrantie door de E. Classis van Walcheren*, enz., Middelb. 1714, blz. 8: „dat het komt uit een van 't gezelschap van Marinus Booms...., ja dat hij van de uytdeelinge ook kennis heeft. En langs dien weg kan den Maker ontdekt worden".

2) *Andere Remonstrantie*, enz., en: *Nieuwe Remonstrantie*, beide uitgegeven te Middelburg in 1714, in 4°.

3) Dergelijke vrees uitte ook de Classis van Walcheren in een brief,

wordt door de schrijvers in herinnering gebracht, dat „godslastering genoegzaam onder alle volkeren gehouden is voor een misdaad, die bij den Rechter strafbaar was". Merkwaardig is in dit opzicht de redeneering van de Classis van Walcheren [1]): „Volgens de leere en ordre onser Rechtzinnige Kerke, welke UEd. Mog. met de andere Heeren uwe Bondgenoten staatswijse hebben geaggreert en bevestigt, moeten wij van den Predikstoel jaarlijks in de verklaring van het derde Gebod der Zedenwet aandringen dese waarheid: Dat 'er geen grooter zonde is en die God meer vertoornt dan de Lasteringe sijnes Naams, waarom hij ook deselve met de Dood te straffen bevolen heeft. Dit doen wij ook Amptswegen, niet alleen door vertoog, dat dit niet slegts gold onder de Oude Wetbediening van Moses, wanneer doodstraffe tegen een godslasteraar uytdrukkelijk was gelast, ook met dit aanhangsel, dat zelf zulk een sijne straffe zoude dragen, die een Vloek gehoord of maar geweten, dog niet aangebragt had. Maar wij bewijsen dat dit noch hedensdaags behoord plaats te hebben, in navolginge van die groote Mannen, welke in de gezegende Hervorminge zulk een roem hebben behaalt. Want wanneer het doodvonnis, gevelt te Geneve, in den Jaare 1557, over den Godslasteraar Servetus, geen klein gerugt maakte, bij gelegentheid dat de beroemde Kalvyn zijne bezwaarnissen tegen dien man hadde overgebragt tot de Overigheid: nadat ook de vermaarde

door haar in Juli 1714 aan de Zuidhollandsche Synode gericht, in deze woorden: „En dewijl wy niet zonder reden beducht zijn, vooral bij een nieuwe desastreuse oorlog met paapsche vorsten, daar God ons goedelijck voor beware, voor den aanwasch en voor de stoutigheden van de papisten, insonderheyt wanneer sy eens met de vrijgeesten te hoop liepen, die alreede opentlijck durven seggen en schrijven, dat sy verwagten dat hare gedagten in het pausdom zullen inganck vinden, en dat sy eerder met seekere Fransen uit het gevolg van pater Quesnel zouden symboliseeren, als met de gereformeerde van Nederlant, en daarom van die kant een broederschap naar den geest haar verbeelden".

1) *Nieuwe Remonstrantie*, blz. 5 v.

H. Bullingerus van Zurig en andere Zwitzersche Godsgeleerde hunne Advyzen dien aangaande door Brieven hadden overgezonden; doe is 't, dat ook andere (onder welke zelfs Philippus Melanchthon geweest is) die straffe hebben gebillijkt, en daarbij ook den yver van Kalvyn, als heylig en rechtveerdig. — Doch de Godslasteringen onzer Vrijgeesten gaan nog hooger dan die van Servetus. 't Is wel waar, dat de Vrijheid des Gewetens in dese Landen aan yder vergunt word; doch daarom echter staat elk niet vrij te zeggen en te schrijven alles wat zijne boosheid opwelt".

De Staten van Zeeland, hoe krachtig ook toegesproken, bepaalden zich voorshands tot het uitvaardigen van een plakkaat (15 en 19 Maart 1714), waarbij — met verwijzing naar vroegere plakkaten op de ongeoorloofde bijeenkomsten — thans op het bijwonen van ongeoorloofde conventikelen een boete gesteld werd van vijf pond Vlaamsch, „en twintigh gelijcke ponden, die hare huysen daartoe sullen hebben geleent, en voor die dewelcke soodanige clandestijne Oeffeningen sullen hebben gedaan, dertigh Vlaems; voor de tweede maal dobbel; en voor de derde maal op arbitrale correctie". Voorts werden de oude bepalingen in herinnering gebracht betreffende het drukken of invoeren van boeken, over de religie handelende, en die niet „wettelijk waren geapprobeert".

Krachtiger dan de Staten van Zeeland trad, tien dagen later, de magistraat van Middelburg op. Den 29sten Maart 1714 sprak Mr. Caspar Adriaan Parduin, Baljuw van Middelburg, „ratione officii" de klacht uit, dat in de jaren 1712—1714 in die stad waren „gedissemineerd vele schandaleuse boekjes, die.... de strekking hadden om mingeoefenden af te trekken van de Leere der waarheid, die na de Godzaligheid is" [1]). En daar de heer Baljuw „ver-

---

1) De Baljuw noemde met name deze geschriften:

1. *Tweeledige Apostolische Waarschouwing aan alle geloovige, of onderzoek en verhandelinge van 2 Colossensen* 2:13—23;

2. *Predikatien van onzen Zaligmaker op den berg*, enz.

meende, dat Gods eere ende eene goede justitie vorderden en dat er ook dat gemeene best van Middelburg aan gelegen was, dat, de autheurs en uitgevers van zoodanige Boekjes niet in handen zijnde, ten minsten aan derselver geschriften exempelen wierden gestatueert", concludeerde hij, „dat de voorgemelde Boekjens op een schavot voor dezen Stadhuize, ter plaatse daar men gewoon is crimineele Justitie te oeffenen, door handen van den Scherprechter zouden werden verscheurt en met vuur verbrand". — Burgemeester en Schepenen, recht doende, stonden dien eisch van den Baljuw toe, en de boekjes werden „op het straftooneel" aan de vlammen prijsgegeven.

Maar het bleef bij de boekjes niet. Twee dagen na het merkwaardig auto da fe werd de navolgende uitspraak gedaan:

„Burgemeester, Schepenen en Raaden der Stad Middelburg in

---

3. *De Gereformeerde Belijdenis ontheven van haar hedensdaags misbruik, aangetoont uit den rechten zin van de Catechismus*, enz.

4. *Brief van Theophilus, dienende tot andwoord aan den Heer N.N.*, enz.

5. *Brief aan den Heer N. N., bestaande in eenige aanmerkingen op het Extract van de Classen*, enz.

6. *Tzamenspraak tusschen een Hollander en Zeelander, aangaande den eenigen waarachtigen God, en Jesus Christus.*

7. *Korte onderwijzinge, te zamen gestelt met vragen en andwoorden*, enz.

Voorts „meer andere, als daar zijn, die genoemt *Over den Ephesen, de Wet, het Handgelei,* alle vol van de verfoeyelijke ende godslasterlijke gevoelens der Libertijnen, hedendaagsche Spinosisten, Hattemisten en Vrijgeesten". — Van drie dezer boekjes bezit het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen een exemplaar, nl. van *De Gereformeerde Belijdenisse*, enz., van de *Verklaring van de Thien Geboden Gods* (door den Baljuw genaamd: *de Wet*), en van het *Handgeley tot eene Christelijke Pligtsbetragting.* Alle drie heeten uitgegeven „tot Amsterdam, gedrukt voor den Uytgever, 1713". De drie boekjes, thans aan 't Zeeuwsch Genootschap behoorende, zijn indertijd door denzelfden man uit den brand gered, zooals blijkt uit de aanteekening, die ze alle op het voorste schutblad dragen: „Den 17 Maart 1778 heeft de Heer J. Noordhoek, Oud-„Scheepen der stad Sluys, out 77 jaar, mij dit ter gedagtenisse gegeven, „zeggende dat hij A° 1713 [sic] deeze Boekjens, als zijnde Libertijnsch, „te Middelburg in Zeeland heeft zien verbranden. (Bovengen. Noordhoek „stierf den 14 Febr. 1779)."

Zeeland hebben om redenen haar Ed. Achtb. daartoe moverende, goedgevonden te ordonneren, gelijk geordonneert word bij dezen, aan Marinus Booms, Meesterschoenmaker, en Abraham de Bak, Knaape van de Beurs, dat zij deze Stad en Jurisdictie van dien binnen driemaal 24 uuren zullen hebben te ruimen, en daar niet weder binnen te komen, op poene van zwaarder straffe. Actum int Collegie van Weth. en Raad, den 31 Maart 1714."

Eenige maanden later werd een veel strenger vonnis geveld. De bovenvermelde Steven Kloet, die voor „een boezemvriend" van Booms gold, had zich omtrent bijbel, zonde, avondmaal en predikanten zeer oneerbiedige en ruwe uitdrukkingen veroorloofd [1]). Op een aanklacht van den Baljuw was hij voorloopig op 's Gravensteen gevangen gezet, en eerst na geruim tijdsverloop trof hem de straffende hand der Overheid. Haar vonnis, ingeschreven in het „Register van Sententiën berustende op het 's Gravensteen", luidde aldus:

„Burgermeesters en Schepenen, ter aanklagte van den Heer Mr. Caspar Adriaan Parduin, Bailliu dezer Stad, gezien en geëxamineert hebbende de examinatien, mitsgaders alle de verdere stukken, acten en munimenten daartoe dienende, ook de respective advijzen van de Theologise Faculteiten van Leiden, Utrecht en Franiker, ingewonnen in de zaake van Steven Kloet, gedetineerde op 's Gravensteen, en op alles daartoe specteerende rijpelijk hebbende gelet, en gebleken zijnde, dat den zelven zich niet alleen aan Heretise of Ketterse gevoelens, maar ook aan ingewikkelde godslasteringen heeft schuldig gemaakt, confineren den zelven Steven Kloet in het tuchthuis dezer stad (buiten acces van menschen) voor den tijd van drie achtereenvolgende jaaren: welke geëxpireert zijnde, bannen den zelven voor altoos uit de Provintie van Zeeland, Holland en Westvriesland, en condemneren den zelven in de kosten en misen van Justitie. Aldus gepronuntieert op 's Gravensteen dezen 18 October 1714" [2]).

---

1) Zie bij Tuinman, *Sibboleth*, blz. 263—266, en hierboven, blz. 73 v.

2) Het vonnis tegen Steven Kloet beschouwe men niet als een buitengewoon verschijnsel. Te Amsterdam waren in de zeventiende eeuw twee „spinozisten" in het rasphuis geconfineerd, nl. Adriaan Koerbagh (zie over hem boven, blz. 53) en, in 1698, Aert Wolsgreen, schrijver of althans uitgever van het boekje: *Vervolg van het leven van Philopater*

De uitbanning van Booms en De Bak en het vonnis tegen Kloet brachten blijkbaar onder hunne geestverwanten grooten schrik. Toch niet zóó groot, of sommigen in de gemeente waagden het, ronduit hun ergernis over het gebeurde te kennen te geven. „Onder deze was er een", zoo verhaalt o. a. Ds. Tuinman [1]), „die de stoutheid had van tegen een predikant en ouderling in de huisbezoeking meer dan eens vinnig en smadelijk uit te varen op de handelingen des E. Kerkeraads omtrent M. Booms, en hem te rechtveerdigen. Ja, eenmaal (23 Juni 1714) gebruikte hij deze woorden: „Ik ben gereformeert, gij niet. Meent gij, dat gijlieden alleen de wetenschap bewaart, om dat gij op de Akademie geweest zijt en als Simon de tovenaar de gaven des geests om geld gekocht hebt? Gij behoeft mij uwe gemeenschap niet op te zeggen; ik heb het zelfs u al gedaan. Die onnoozele Steven [Kloet], wat heeft die gedaan? Die moet ook al een voorwerp van uwe woede zijn, enz." — Dit is opgetekent in ons Acten-boek. Uit dit staaltje kan men bespeuren, van wat geest deze menschen gedreven worden, en wat pest en kanker M. Booms onder ons geweest had, door zulke leerlingen te maken."

In dat afkeurend oordeel over de handelingen van den kerkeraad werd waarschijnlijk menigeen versterkt door de lezing van eenige vlugschriften, waarin de zaak van Booms en de zijnen krachtig verdedigd werd. De bovenvermelde „Brief van Theophilus" werd al spoedig gevolgd door een boekje van Constantius Prudens [2]), dat onder de recht-

---

geredded uit de Verborgentheden der Coccejanen en geworden een waeragtig wijsgeer (Van der Linde, a. w. n°. 73). — Met welbehagen wijst Ds. Tuinman op die Amsterdamsche voorbeelden, in zijn *Helsche gruwelgeheim der Vrijgeesten*, blz. 275 (Over Aert Wolsgreen of Wolfsgreen staan nadere berichten in de *Amsterdamsche Kerkeraads-protocollen*, HS., XVII, f°. 9, 10).

1) *Sibboleth*, blz. 267.

2) *Missive aan den Heer Carolus Tuinman, Predikant tot Middelburg . . . wegens het gevoelen der zoogenaamde Vrijgeesten. Alles nauwkeurig geobserveert en aangetekent door Constantius Prudens.* Altena, 1714. — Het vlugschrift zelf kwam mij niet ter hand; een belangrijk gedeelte er van kan men construeeren uit de stukken, die passim wor-

zinnigen groote ergernis verwekte. Dezen hielden Marinus Booms zelf voor den schrijver; althans hun woordvoerder, Ds. Tuinman, sprak in een tegenschrift die gissing zonder veel plichtplegingen uit met deze woorden: „Het zij gij U dan vertoont met de huid van Theophilus of met den mantel van Constantius Prudens, of met het ombangsel van eenig ander wangedrocht, daar onder schuilt altoos de zelve Marinus Booms, zo ik wel gisse; gelijk een slang altoos het zelve vergiftige beest blijft, al verandert zij nog zoo dikmaal haare huid" [1]. — De tegenpartij ontkende dit, en vond in de gissing zelfs een bewijs van gebrek aan doorzicht [2]. Hoe dit zij, al spoedig bleek het, dat Booms niet schroomde, zijn zaak te verdedigen in een geschrift, dat zijn naam droeg: de „Apologie of Verandwoording van M. Booms" [3]. Het boek werd door den magistraat van Middelburg verboden; doch dit kon niet beletten, dat er

---

den aangehaald bij C. Tuinman, *De liegende en bedriegende Vrijgeest, ontmaskert in een andwoord aan den vermomden Constantius Prudens*, Middelb. 1715. — Aanvankelijk was de *Missive* in handschrift, in den vorm van een brief, bij Ds. Tuinman door een onbekende bezorgd „als een pakje uit Nijmegen"; later verscheen zij in druk: zie Tuinman, a.w. blz. 1 vgl. met blz. 181 v.

1) *De liegende en bedriegende Vrijgeest*, blz. 3.

2) Zie vooral de *Missive aan den Heer I. M. H. V. H., behelsende eenige aenmerkingen over het boek genaemt de Liegende en Bedriegende Vrijgeest*, enz. *Door Pius Fidelis*, Altena, 1715. Een exemplaar vond ik in de pamfletten-verzameling der Leidsche Universiteitsbibliotheek.

3) *Apologie of Verandwoording: zijnde een waarachtig verhaal van de proceduren der Consistorie van Middelburg, met alle de stukken, zo Beschuldigingen als Andwoorden, daar toe behoorende, door Marinus Booms*, 1714. — Het geschrift zelf kwam mij niet ter hand; het grootste gedeelte is overgedrukt bij C. Tuinman, *Sibboleth*, blz. 277—398 (passim). In dat geschrift zegt Booms rondweg: „ik heb nooit iets aan de Drukpers gegeven, als met ondertekening van mijn naam, en meen zulks voor het toekomende niet anders te doen" (*Apol.* blz. 155). Ds. Tuinman echter, die woorden vermeldende (*Sibboleth*, blz. 389, v.), schroomt niet, hierop te antwoorden: „Dit steunt op zijne geloofbaarheid. Maar ik twijfel nauwelijks, of indien Theophilus en Constantius Prudens eens wilden klappen, zij zouden zeggen, onze eigentlijke naam is Marinus Booms. Doch willen zij achter de gordijn blijven schuilen, ik laatze in hun sluiphol".

in 't geheim exemplaren van verspreid werden; bovendien werd het in andere steden van Zeeland openlijk te koop aangeboden. Het gevolg bleef niet achter. Er waren er straks, die ronduit zeiden: „De kerkeraad is voorbarig met Booms te werk gegaan en had geen genoegzamen grond om hem te veroordeelen. Die man heeft ongelijk geleden". — „Ja", zoo verhaalt Ds. Tuinman, „op die grond bersten zommige zelf uit tot quaadspreken, schelden en lasteren".

Zóó groot was de indruk, door dit geschrift te weeg gebracht, dat de kerkeraad begreep, op tegenweer tegen die „grouwelijke leugenen" bedacht te moeten zijn. Ds. Tuinman werd uitgenoodigd [1]), uit naam van den kerkeraad de Apologie van Booms te beantwoorden.

De keuze van den kerkeraad zal wel niemand verwonderd hebben: Ds. Tuinman was de aangewezen persoon voor dit werk. Reeds bij herhaling had hij de pen gevoerd tegen Booms en diens geestverwanten, en ook thans volbracht hij de hem opgedragen taak met de grootste ingenomenheid. Tot een juiste voorstelling van den strijd zal het veel kunnen bijdragen, de aandacht eenige oogenblikken te wijden aan Ds. Tuinman en zijne polemische geschriften.

Carolus Tuinman was een predikant [2]) met grooten ijver, onvermoeide werkkracht en meer dan gewone bekwaamheid. In zijn strijdschriften geeft hij herhaaldelijk blijk van een veelomvattende belezenheid in de theologische literatuur zoowel van zijne dagen als van een vroeger tijdperk. Hij was bovendien in zijn dienstwerk altijd volijverig, in

---

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 20 Febr. 1715.

2) Sedert 1699 was hij predikant te Middelburg; zie F. Nagtglas, *De Alg. Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Middelburg*, Middelb. 1860, blz. 42.

den strijd tegen Hattemisten en Libertijnen jarenlang dagelijks werkzaam met rustelooze opgewondenheid, hetzij hij aan de talrijke en langdurige kerkeraadsvergaderingen een werkzaam aandeel nam, 't zij hij de gemeenteleden bezocht, om met scherpziend oog ook het geringste verschijnsel van „libertinisdom" op te merken, 't zij hij de pen voerde, om over dien „gruwelijken afval" briefwisseling te houden met ambtgenooten in de nabijheid of in de verte, of om in zijne boeken den tegenstanders op zijn eigenaardige wijze ronduit te zeggen, wat hij van hen dacht. Bij dat alles vond hij den tijd voor studiën in de Nederlandsche taal, voor het verzamelen en verklaren van Nederlandsche spreekwoorden, en voor het schrijven van een (helaas, veel te groot) aantal van dichten en rijmen.

Van geheel zijn letterkundige nalatenschap zijn de strijdschriften zeker het belangrijkste, misschien ook het best geschreven gedeelte. Hier is, bij alle gebreken, het „pectus, quod disertos facit". Jammer, dat het gemoed van den eerlijken, maar fellen strijder al te vaak verbitterd was door hetgeen er in zijn gemeente voorviel, en dat hij in zijn uren van toorn niet nalaten kon, de grofste woorden te kiezen en op bladzijden vol smaadredenen te toonen, in welken trant hij trouw dacht te blijven aan zijn stelregel:

„Ik heet een schop een schop, en noem een spa een spa;
'k Bewimpel waarheid niet, maakt iemant het daar na;
Dit is geen lastertaal, waardoor ik iemant schende,
'k Zeg niets van hem, dan daar de wereld hem voor kende".

Van den toon, waarop hij gewoon was tegen Booms en de zijnen te schrijven, volge hier een enkele proeve. In den boven (blz. 85 v.) vermelden brief van Constantius Prudens aan Ds. Tuinman kwamen deze zinsneden voor: „Uw boek kon ik, met het terloops maar te lezen, al half van buiten, voor zoover als UE. eigen gedachten belangt, die daar in uitgedrukt waren; als zijnde hetzelve vervult met zeer gemeene en makkelijk te onthoudene spreekwijzen, die gij gebruikt en uwen lezer mede leert gebruiken, om de Vrijgeesten den mond te stoppen. Te weten:

haar uit te maken voor Pestige Beesten, Kinkels, Varkens, Duivels, Honden, Wolven, Spinosisten, Hattemisten, enz." — En hierop meent Ds. Tuinman het volgende te mogen antwoorden [1]): „Dat hoog opgeven van Uw groote geheugenis valt straks zeer laag af. Alles komt uit op 8 of 9 naamen; zo dat zeker verre de kleinste helft is, en gij bij een wonderbaarlijke vergrooting spreekt. Ja noch in dat klein getal speelt de memorie U verscheide parten. Waar hebt gij gelesen in mijn Boek, dat ik de vrijgeesten uitmaak voor pestige Beesten? 't Is waar, ik noem ze Pesten, maar mag wel lijden, dat men daardoor pestige Menschen verstaat. — Kinkels is geen naam, dien ik aan alle Vrijgeesten als zodanig toeschrijve; maar niet eigenlijker wist ik te noemen eenige lompe vlegels van uw rot. Ik sta toe, dat in Uw nieuwe gemeente niet alleen Kinkels zijn ingelijft, maar ook doorslepen Gauwerts, als gij en uws gelijken; en niet slechts Boeren maar ook Stedelingen, ja onder deze zulke aanzienlijken, die men groet Mijn Heer.... — Gij knort, ik noem uwe broederschap Varkens: 't is juist zwijnen (p. 140); doch daar komt het niet op aan: want tusschen een zwijn en een varken is, na veeler oordeel, zo weinig onderscheid als tusschen Constantius Prudens en Marinus Booms. — Gij paart daarmede Duivels. Deze passen zeer wel bij Varkens, Matth. 8:32. Maar nergens gaf ik Ulieden dien naam. — Al zoo weinig noemde ik U Honden; schoon Kalvijn u dien eertitel niet betwist. — Maar Wolven hebt gij beter onthouden; 't is niet nieuws, dat men door de waarheid te spreken ongunst vind. Gij wilt niet hebben, dat ik de schaapen waarschouw en U het lamsvlies afstroope. — Of ik aan Uw gebroedsel den naam van Spinozisten en Hattemisten ten onrechte toeeigene, betogen mijne uittrekzels.... Uw misnoegen zal mogelijk ontstaan zijn, omdat ik de nieuwe Bende niet en

---

1) Tuinman, *De liegende en bedriegende Vrijgeest*, Middelb. 1715, blz. 6 v.

doopte met den naam van Boomisten. Maar dan mogt' er noch krakeel en twijffel ontstaan, of ze dien titel erfden van onzen Marinus Booms of van Jakob Bohm, in de voorleden eeuw schoemaker te Gorlitz, wiens mottige herssenwinkel al diergelijke doorpeste waaren van contrabande uitleverde, en kiekens naliet. Zelf meenen wel zommige, dat Marinus zijnen bijnaam Booms van dien Jakob heeft overgenomen. Ik wil die beide den buit wel t'zamen laten deelen; want het zijn vogels van eener veeren," enz.

Het hier meegedeelde proefje is één uit vele: gemakkelijk zou men uit de strijdschriften van Tuinman vele dozijnen dergelijke staaltjes kunnen verzamelen. En bleef het nog maar bij zúlke uitvallen! Zeer dikwijls zinkt de schrijver lager, en op honderden bladzijden komen uitdrukkingen voor in den trant van deze [1]: „Mijn antwoord is een kladborstel, om Uwe aangekletste lasterkladden schoon af te boenen; zij dient voor een heldere spiegel, waar in elk Uwe stinkende vuilnishoopen, tot afgrijzen en schuwen kan zien, indien hij niet mede een zwijn is en slijk houd voor borduursel". — „Vaart gij voort uit uw sluiphol, en vermomt, lasterquijl tegen den Hemel uit te braaken, het zal walgelijk wederkeeren op uw eigen aangezicht; en zo gij tegen mij leugenzwadder uitzevert, ik zal dat versmaaden gelijk het bassen van een bandrekel".

Dergelijke volzinnen maken het lezen van Tuinman's strijdschriften op den duur tot een zeer onaangename taak. Langwijlig is die taak buitendien reeds, want in weinige jaren schreef onze onvermoeide kampioen, zoo ik goed tel, bijna tweeduizend bladzijden tot „weerlegging" of „ontmaskering" van Booms en de zijnen. Het eerst (voor zoover ik weet) trad hij op in 1712, met zijn „Johan Kalvijn's Onderrichting tegen de Vrijgeesten" [2]. 't Was een vertaling van Calvijn's geschrift „Adversus Libertinos", gevolgd door een zeer uitvoerige verhandeling,

---

1) t. a. p. blz. 178, 182.

2) Een exemplaar berust in de Bibliotheek van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.

waarin Tuinman de „overeenstemming" trachtte aan te toonen „der vrijgeesten, tegen welke Johan Kalvijn zijn onderrichting schreef met die zich hedendaags opdoen". In die verhandeling worden vooral Van Hattem en Jakob Bril met name genoemd, doch blijkbaar is zij geschreven onder den indruk van de troebelen, door Booms verwekt. Dit werk was opgesteld op verzoek van Tuinman's ambtgenooten te Middelburg. Korten tijd later (1714) verscheen, in antwoord op den Brief van Theophilus, een tweede boek van Tuinman, getiteld: „De heillooze gruwelleere der Vrijgeesten" [1]), waarachter de schrijver de sententie van den kerkeraad over Booms liet afdrukken: alles op verzoek van de Classis van Walcheren. Zoodra in antwoord op dit boek het bovenvermelde geschrift van Constantius Prudens verschenen was, haastte Tuinman zich opnieuw in het strijdperk te treden, en gaf zijn boek in het licht: „De liegende en bedriegende vrijgeest" (1715 [2]), met een naschrift, dat een heftigen aanval tegen de Ethica van Geulincx bevatte en trachtte aan te toonen, dat Geulincx „een medemaat van Spinosa" is. Dit boekje bevat vooral vele ruwe uitvallen tegen Booms. Maar die uitvallen schijnen den kerkeraad van Middelburg zóó weinig aanstootelijk voorgekomen te zijn, dat hij kort daarop (gelijk wij zagen) Tuinman officieel uitnoodigde, de Apologie van Booms in een geschrift te weerleggen. Ten gevolge dier uitnoodiging verscheen, insgelijks in 1715, het zeer uitvoerige boek: „Sibboleth of leugen en bedrog van den vermomden Vrijgeest Marinus Booms" [3]). En toen weldra van de tegenpartij een nieuw vlugschrift in 't licht kwam, thans onder den naam van Pius Fidelis [4]), gordde Tuinman opnieuw zich aan. Onuitputtelijk, zelfs in 't vinden van nieuwe titels, schreef hij thans: „Het helsche gruwelgeheim der heillooze

1) Men vindt den zeer wijdloopigen titel in zijn geheel bij Van der Linde, *Spinoza-Bibliografie*, n°. 185.

2) Van der Linde, a. w. n°. 182 (bij de *Corrigenda*).

3) Van der Linde, a. w. n°. 187.

4) De *Missive aan den Heer* I. M. H. V. H., boven (blz. 86, n. 2) nader aangeduid.

Vrijgeesten" (1717 [1]). Achter dat boekje gaf Tuinman een merkwaardige „Woordenlijst van de nieuw verzonnen Boeventaal der Vrijgeesten". Hij beweerde namelijk, dat Booms en zijn geestverwanten, als zij over onderwerpen van godsdienst spraken, aan vele bekende woorden, als „God", „Christus", „Schepper", „zonde", „opstanding" enz., een anderen zin hechtten dan den gebruikelijken, en dat zij er dus eigenlijk onder elkander een soort van dieventaal op nahielden, waarvan het noodzakelijk was, den sleutel, tot waarschuwing van anderen, bekend te maken. In alfabetische volgorde komen in deze lijst een aantal woorden voor, met verklaring volgens den zin, dien de vrijgeesten (naar Tuinman's meening althans) er aan hechtten. Een paar voorbeelden mogen de inrichting der lijst duidelijk maken.

„Bidden is begeren, dat de eeuwige ordre uitgevoert werde; en dus bid de God der Vrijgeesten in hen.

Gelove is bij de Vrijgeesten het aannemen van het inwendig getuigenis van hunnen God: en zo gelooft die God zelve in hen.

God is bij de vrijgeesten een eeuwig Iet, waarvan niets kan gezegt of begrepen worden. Alle bevatting van God noemen zij een beeld van God maken.

Gods besluit is de noodzaaklijke schikking der eeuwige ordre, zo als die uit de natuur van den God der vrijgeesten vloeit.

Zonde is geen zedelijk quaad met gedachten, woorden en werken, door doen of laten, bedreven tegen een goddelijke bevelwet, maar een min-wezentlijke volmaaktheid, die men door misbegrijp voor quaad aanziet, maar zo wezen moet volgens de eeuwige ordre. 't Is dan zonde, te meenen dat er zonde is".

Ds. Tuinman had bij 't voltooien van dit geschrift de hoop, dat het voortaan niet meer noodig zou zijn, tegen de vrijgeesten te schrijven. Booms was sinds lang uit Middelburg vertrokken, en het scheen of alles rustiger zou worden. „Het ontmaskeren van hunne drogtaal", schreef Tuinman, „heeft dat rot schuwer gemaakt, om hunnen geest uit te laten. Veeler oogen zijn verlicht. En de vrien-

---

1) Van der Linde, a. w. n°. 188.

den of voorsprekers schaamen zich daar voor bekent of aangezien te worden".

Er waren „vrienden en voorstanders", die deze verwachting van Ds. Tuinman welhaast deerlijk zouden teleurstellen. De trouwe vriend van Booms, Mr. Jacob Roggeveen, bezorgde reeds in 't volgend jaar in een zwaar kwarto-deel een uitgave van verscheidene geschriften van Van Hattem, onder den titel: „Den val van 's Werelts Af-god" [1]). Tuinman liet de pen niet rusten, maar schreef terstond zijn „Korte afschetzing van de ijsselijkheden, welke van de Spinozistische vrijgeesten uitdrukkelijk worden geleert" enz. [2]). In dit geschrift, dat voornamelijk tegen de stellingen van Van Hattem gericht is, ziet de schrijver de toekomst nu weer zeer donker in: „Het getal der Spinosisten groeit leider aan in ons gansche vaderland.... God ontferme zich over land en kerk!" — „Welhaast", vreest hij, zal de strijd ook van anderen kant opdagen en „zullen wij ons, gelijk in de voorgaande eeuw, opentlijk aangevochten zien van de Pelagiaanery. De dertele vernuften der Nederlanderen zijn in het veilig midden niet wel te beperken, maar hellen en hollen tot het eene of het andere uiterste, en jeuken gestadig na veranderingen en wat nieuws" [3]).

Om den polemischen arbeid van Tuinman in zijn geheel te doen kennen, moest ik een weinig op het verhaal vooruitloopen. Keeren wij terug tot het jaar 1714, om de handelingen van den Middelburgschen Kerkeraad na het vertrek van Marinus Booms gade te slaan.

Den 31sten Maart was Booms, gelijk wij zagen, door de overheid uit Middelburg gebannen; den 7den April

---

1) Van der Linde, a. w. n°. 171. Zie daarover verder de boven (blz. 72, n. 4) aangehaalde verhandeling van J. Borsius.

2) Van der Linde, a. w. n°. 172.

3) *Korte Afschetzing der IJsselijkheden*, blz. 13, 45.

hield de kerkeraad een buitengewone vergadering, om te beraadslagen, wat er te doen stond ook met andere leden der gemeente, die van libertinisterij verdacht werden. En reeds in de vergadering van 11 April kon uitvoerige mededeeling worden gedaan van hetgeen den predikanten in hunne wijken dienaangaande was voorgekomen [1]).

Uit die rapporten bleek, dat meer dan één onder de aanhangers van Booms, ook na al het gebeurde, niet schroomde voor zijn gevoelen krachtig uit te komen.

Nog in dezelfde vergadering werd dan ook besloten, aan de bovengenoemde personen het Avondmaal te ontzeggen. Maar bovendien ging men tot een maatregel van scherp onderzoek over: er werd last gegeven tot het opstellen van Theses en Antitheses, die aan alle verdachte personen zouden worden voorgelegd. Op deze wijze:

Thesis. Ik geloof, dat God is enz.

Antithesis. Ik verwerp (verfoei) de stelling, dat God is enz.

Die Theses wenschte men „zoo na gecoucheert, dat er bijna geen uitvlucht op is: zij zullen worden voorgehouden aan alle verdachte persoonen, opdat ze daarop, zonder veel inmenginge van discourssen, categorisch antwoord geven mogten". Spoedig was het opstel, bevattende niet minder dan twee en twintig thesen en antithesen, gereed. Vooral het slot mocht zeker wel zeer „na gecoucheert" heeten; het bevatte o. a. de verklaring, dat men, instemmende met de Formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerk, de veroordeelde leerstellingen van Van Hattem verfoeide en in hooge mate godslasterlijk en zielverderfelijk achtte, — insgelijks die van Buitendijk en Booms; dat men betuigde, „een gruwel" te hebben van al zulke Spinozistische en libertijnsche gedachten, onder welke spreekwijzen ook voorgesteld of verscholen; dat men beloofde, met Hattemisten en menschen „van dergelijke leergronden" geen gemeenzamen omgang te houden, hunne boeken en samensprekin-

---

1) Vgl. hierover ook J. Borsius, t. a. p. blz. 282.

gen over geloofszaken te schuwen, en libertijnsche boeken, zoo men ze in handen mocht krijgen, aan de opzieners der gemeente bekend te maken". Bij het huisbezoek moesten deze stellingen aan de verdachte personen ter onderteekening worden voorgelegd [1]).

Nog een ander document getuigt krachtig van den ijver, door de kerkelijk rechtzinnigen in dezen kring getoond. Het berust thans in de Willemskerk te 's Gravenhage, in een der folianten van het Oud Synodaal Archief [2]). 't Is een uitvoerige brief, den 27sten Juni 1714 door de Classis van Walcheren aan de Zuidhollandsche Synode gericht, en waarin de Zeeuwsche broeders de aandacht der Synode vestigen niet alleen op het goede, dat reeds door hen is verricht in den strijd tegen Booms en de zijnen, maar ook op menig ander werk, dat nog te doen staat tot afwering van de gevaren, waardoor de Kerk wordt bedreigd. En hoe ernstig zijn die gevaren! De Spinozistische dwalingen zijn zelfs tot onze Oost-Indische koloniën doorgedrongen [3]); in ons eigen land zijn booze dingen te duchten van de Papisten, en niet minder van de Remonstranten, onder wie vooral de „professor Jan de Clerck te Amsterdam" te beschouwen is als een gevaarlijk man,... en, waar men ver van de Remonstranten verwijderd is, zijn

---

1) Met toestemming van den kerkeraad (Acten Kerkeraad Middelburg, 24 Aug. 1715) zijn ze door Ds. Tuinman in druk uitgegeven in zijn *Sibboleth*, blz. 502—514. Ook de geestverwanten van Booms zorgden er voor, dat die theses algemeen bekend werden. In de boven meermalen genoemde *Missive* van Pius Fidelis werden ze in haar geheel afgedrukt; hier evenwel betitelde men ze spottenderwijs: „de nieuwe Leere, of Catechismus van de Consistorie van Middelburg". — In onze eeuw werden ze nog eens afgedrukt door J. van Leeuwen, t. a. p. blz. 160—169.

2) In den Catalogus van dat Archief, door H. Q. Janssen, 's Grav. 1878, blz. 55, gemerkt als III (Zuid-Holland), 35, V, 6.

3) Ook elders in de vlugschriften van die dagen blijkt, dat de Spinozisterij in de O. I. koloniën aanhangers vond. Van zeker geschrift: *De mensch dependent van God* getuigde Abraham de Bak in zijn verhoor voor de gedeputeerden van den Middelburgschen Kerkeraad (Acten, 3 Jan. 1714), „dat hij den maker wist, maar niet noemen wilde; 't was een man in Oostindien". Was misschien Mr. Jacob Roggeveen schuldig aan het overbrengen der ketterij naar Insulinde ?

daar niet de Mennisten? Hoognoodig vooral schijnt het der Classis in dezen bedenkelijken toestand, dat men zich tot de theologische faculteiten wende, opdat voor de opleiding der studenten zoodanige maatregelen genomen worden, als de tijdsomstandigheden schijnen te vorderen.

Men ziet, de boog was wel zeer sterk gespannen in het jaar, waarin Booms van de gemeente werd afgesneden en uit de stad zijner inwoning verdreven. Maar in dat jaar 1714 heeft dan ook het ijveren der kerkelijken tegen de libertijnen zijn toppunt bereikt. Wel gewagen de kerkeraadsacten nog herhaaldelijk van onderzoek naar verdachte personen en van klachten over gruwelijke boeken, maar dat geschiedt slechts sporadisch: de tijden van den hevigsten strijd zijn voorgoed voorbij.

Vanwaar die windstilte na zoo hevigen storm? Voor een deel zal ze verklaard moeten worden uit het vertrek van Marinus Booms, „het kopstuk der libertijnen", gelijk zijn tegenstanders hem gaarne noemden. Toch maar voor een deel; want al misten de Middelburgsche libertijnen de persoonlijke medewerking van dezen leidsman, ze bleven toch met hem, die elders rusteloos arbeidde, in voortdurende verstandhouding; en bovendien, ze waren talrijk genoeg om zich nog te doen gelden, en mannen als Mr. Jacob Roggeveen toonden wel duidelijk, dat het hun waarlijk niet ontbrak aan den moed en den lust, om voor hun gevoelen in het strijdperk te treden.

Neen, niet vooral bij de „Spinozisten" hebben wij 't eerst de oorzaak te zoeken van die verslapping in den strijd, maar in het Middelburgsch consistorie zelf.

De boog was te sterk gespannen geweest. In het geloofsonderzoek, waaraan men door het voorleggen der Thesen en Antithesen de verdachten onderwerpen wilde, had men zich voorgesteld een afdoend middel te vinden; doch... dat middel bleek niet slechts moeielijk toe te passen, maar bovendien hoogst gevaarlijk, niet zoozeer voor den patient als voor de geneesmeesters zelven, die het aanwendden.

Dat zich bij de toepassing van het middel moeielijkheden

voordeden, blijkt wel hieruit, dat reeds in de kerkeraadsvergadering van 14 September 1715 een voorstel aangenomen werd, om „de bekende Theses en Antitheses betreffende de verdagte Vrijgeesten te verkorten en te brengen in eenvoudige vragen”.

En hoe gevaarlijk de maatregel was, een geloofsonderzoek in te stellen door middel van bepaalde vragen, die zoo „na gecoucheerd” waren, bleek in die zelfde dagen. Den 7den September 1715 was een brief ingekomen van juffrouw Sabbinge, huisvrouw van P. Wildschut, waarbij zij attestatie verzocht naar Arnemuiden. Men hield haar, wat niet te verwonderen was, van onrechtzinnige gevoelens verdacht; een onderzoek door middel van eenige vragen had plaats, en het gevolg was .... een hevige twist tusschen de kerkeraadsleden over de vraag, of zij al dan niet voldoende had geantwoord. Straks verdween het laatste overblijfsel van harmonie tusschen de „soogenaamde Broederen Voetianen en Coccejanen” in den Kerkeraad; men sprak van „geruchten onder de goede gemeynte, alsof uit de leere van d' heer Coccejus alle secten, selfs de Hattemisten, Spinosisten en Libertinen hervoortquamen”; er werd gezegd, „dat het niet soo seer om de Libertinen, maar, op die naam en onder dat voorwendsel, om de soogenaamde Broederen Coccejaanen te doen was” [1]). De hevige twisten, die er nu in den kerkeraad ontstonden, zijn wel ten laatste met groote moeite bijgelegd, doch niet zonder den invloed der Voetianen in de Middelburgsche gemeente merkelijk verzwakt te hebben.

Andere moeielijkheden, die hier niet nader behoeven omschreven te worden, kwamen bovendien de aandacht van den kerkeraad vragen; de jaren 1715—1720 waren voor het Middelburgsch consistorie jaren van een felle tweedracht, waarvan het notulenboek nog op eigenaardige wijze de sporen vertoont [2]).

---

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 25 Juli 1716, fol. 157, vgl. fol. 293. Over dezen P. Wildschut zie H. M. Kesteloo, *Arnemuiden*, Middelb. 1876, blz. 262.

2) Den 20sten Jan. 1720 werd besloten, het actenboek, dat nog lang

Dat inderdaad dan ook in die jaren de kerkeraad niet meer, gelijk voorheen, beschouwd werd als een gesloten phalanx tegen de libertijnen, blijkt ook wel uit deze merkwaardige volzinnen, die Ds. Tuinman in 1717 in de Voorrede voor zijn „Helsche Gruwelgeheim der heillooze Vrijgeesten" meende te moeten schrijven [1]: „De goedkeuring mijner werkjens door geleerde en godvruchtige mannen is mij tot versterking geweest. Bijzonderlijk ook, dat onze Eerw. Classis genoegen en dank voor mijnen arbeid heeft betuigt. Ik danke God hartelijk, dat ik ook zodanige Ambtgenooten en medewerkers hebbe, die mij al tot mijn eerste schrijven hebben aangemoedigt... Zij bieden mij noch heden getrouwelijk de hand, en geven daar van blijken aan de wereld, zo als onze Gemeente weet. Laat dan niet gezegt worden, gelijk ik wel heb moeten hooren, dat niemand tegen de libertijnen schrijft, dan ik."

Uit dergelijke verklaringen mogen wij opmaken, dat Tuinman herhaaldelijk bittere teleurstellingen ondervond; toch bleef hij, onder goed en kwaad gerucht, den strijd voortzetten. Nog in 1717 en 1718 vermelden de kerkeraadsacten zijne uitvoerige rapporten aangaande huisbezoeken bij Nicolaas Barre en Allard Bouillon, beiden geestverwanten van Booms; maar tot aanvallen en vervolgingen, zoo heftig als voorheen tegen Booms, De Bak en Kloet, kwam het niet meer.

---

niet volgeschreven was, „voor volschreven te houden", en vóór de volgende bijeenkomst een nieuw notulenboek aan te schaffen. Het actenboek, loopende tot 20 Jan. 1720, werd in bewaring gegeven aan een der ouderlingen, opdat niemand gelegenheid zou hebben, er iets „uyt te royeren of daar in te stellen" buiten voorkennis van den geheelen kerkeraad. Eerst den 24sten April 1751, toen de meesten van hen die aan de vroegere twisten hadden deelgenomen, reeds overleden waren, nam men het besluit, „dit geseponeerde Acteboek wederom in de Consistorie te brengen en bij de ordinaire Consistoriale boeken te leggen", evenwel met deze voorzichtige bepaling, dat een gedeelte (de bladen 263—300) zou worden „zaamgeregen en vervolgens met het cachet van den tegenw. Praeses en Scriba toegesloten en verzegelt worden". Dat dit besluit met groote zorg werd ten uitvoer gebracht, is aan het notulenboek zichtbaar.

1) Aldaar, „Aan den Lezer", blz. 7.

Integendeel, dat de geestverwanten dezer libertijnen een vrij stouten toon hadden leeren aanslaan, blijkt o. a. uit het verslag omtrent het huisbezoek van Ds. Bodaan bij juffrouw Johanna de Vlaming [1]). Wij lezen daar o. a., hoe de juffrouw rondweg aan den predikant en den ouderling te kennen gaf, „dat zy in geen vier jaar in de kerk was geweest, om haar gemoed niet te ontrusten", dat zij „zich niet vereenigen kon met een kerk, die dreiging en moord blies"; ja zij verklaarde, „wat M. Booms aanging, dat zy dien voor een stichtelijk man hield, dat zy nog met diergelijk soort van menschen omging en soude blijven omgaan, en dat sy van hetselfde gevoelen was". Het slot van haar gesprek met de kerkelijke commissie kenschetst op eigenaardige wijze den toestand. Vóór het afscheid nemen vraagde de predikant haar, „of zy zig dan, na het voorbeeld van andere, op een nieuwe belijdenis en erkentenis van hare voorgaande dwalingen, niet wederom tot de kerk zoude willen begeven?" De juffrouw antwoordde: „Andere moesten weten, wat oogmerk zy daarin hadden. Wat haar aanging, zy kon zig met geen goed gemoed paren met een kerk, die oorsaak was van de placaaten, die nu onlangs van de Staaten van Zeeland wederom waaren uitgekomen.... Wat een nieuwe belijdenis betreft, daarop seyde sy: ik heb eens mijn belijdenis gedaan, en daar blijf ik bij; ik erken Godts woord, de 12 articulen des geloofs en Catechismus. Mijn neus is my al afgesneden: ik staa ter kwader naam door de gansche Stadt; al mijne neering ontvalt my, ik wil niet verder in de strik zijn". En wat het bekennen van dwaling aanging, „sy sag niet dat sy ergens in gedwaalt of afgeweken had, brengende daartoe twee teksten by, de eene, daar Paulus segt: evenwel het vaste fondament Gods staat, hebbende dese segel: de Heere kent degene die de sijne zijn; de andere, daar Christus segt: dengenen die geloofft hebben, sullen dese teekenen volgen: slangen sullen sy opnemen en al ist, dat sy yets doodelijks drinken, dat sal haar niet schaden". De predikant

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 14 Mei 1718, fol. 198 vo.

vraagde, hoe die laatste tekst hier te pas kwam: „of sy dan van oordeel was, dat de extraordinaire gaven van de eerste tijd nu nog plaats vinden?" De ouderling echter zeide: „Wil ik den sin Uwer woorden eens verklaren? Is uwe meyning niet, dat uw geloof soo vast is, dat al is het dat gy U hand op een slang, dat is slangen of fenijnige leer, leydet, sulks U niet soude konnen vergiftigen in den geest? en al was het dat gy een doodlijke leer had ingedronken, die U echter niet beschadigen soude?" Zij stemde toe, „dat dit haar meening was, en daarom de kerkeraad over haar behoefde geen bekommering te maken". Nu echter maakte de predikant de opmerking, „dat het niet genoeg was, dat sy haar self afsneed; dat sy, als belijdenis gedaan hebbende, onder ons opsigt stond, dat de Consistorie het dierhalven daar by niet laten soude", enz. Waarop juffrouw De Vlaming zei: „Sy konnen my niet meer als in 't Rasphuys setten". Nadat de predikant opgemerkt had: „Dat is het werk van politijke, maar de Kerkelijke sullen doen, dat sy te rade sullen vinden", vertrok hij met den ouderling. Juffrouw De Vlaming is, zoover mij bekend werd, niet in het rasphuis gekomen.

Nog eenmaal (1718) riep de kerkeraad de hulp der overheid in, en wel tegen Mr. Jacob Roggeveen, wien, naar aanleiding zijner uitgave van Van Hattem's werken, het verblijf verboden werd in zijn geboortestad Middelburg, die hij trouwens reeds verlaten had [1]).

Maar dit was een der laatste tafereelen van den strijd te Middelburg; in 1727 woonde Roggeveen er weer ongestoord en gaf, zonder te worden lastig gevallen, het vierde of laatste deel der geschriften van Van Hattem uit.

Het tooneel van den strijd was verplaatst; in 1732 waren het de Staten van Holland en Zeeland, en een jaar later de Staten Generaal, die last gaven [2]) tot het ophalen van Roggeveen's werk.

1) Over de handelingen met Roggeveen vindt men volledige mededeelingen bij Borsius, t. a. p., blz. 305 vv.

2) Zie *Europ. Mercurius*, 1732, I, blz. 139 v., en 1733, I, blz. 257 v.

III.

Hoe is het met Marinus Booms gegaan en wat heeft hij verricht na zijn verbanning uit Middelburg?

Ook ten opzichte van deze vraag laten onze bronnen ons niet in het onzekere. Al was Booms uit zijn woonplaats en werkkring gebannen, hij was er de man niet naar om te laten varen wat hij sinds lang als zijn levenstaak had beschouwd; en zijn tegenstanders hadden te groote waakzaamheid en te scherpziende oogen, dan dat ze hem uit het gezicht konden verliezen, ook nadat hij niet meer in hunne gemeente vertoefde.

Gehoor gevende aan het banvonnis van den 31sten Maart 1714, had Booms zijn woonplaats verlaten; een zijner boezemvrienden, Allard Bouillon, had hem openlijk uitgeleide gedaan, maar was daarover weinige dagen later in een kerkelijk huisbezoek ernstig onderhouden [1]). Een tijdlang leidde Booms een zwervend leven: wij vinden hem in de eerste maanden na zijn uitbanning nu eens te Rotterdam [2]), dan weer te Goes, maar ook in de nabijheid van Middelburg, „even buiten de Vlissingsche poort, alwaar zijn aanhang hem toevloeide en hij op de oude wijze voortging" [3]).

Na eenige maanden zwervens zocht de banneling een vaste woonplaats en vestigde zich te Bergen-op-Zoom. Die keuze verwonderde zeker niemand: te Bergen-op-Zoom toch was Pontiaan Van Hattem geboren, hij had er na zijn afzetting gewoond tot zijn overlijden, en er nog „gebroedsel nagelaten, bij welke M. Booms zonderling welkom was". Men liet er den nieuw aangekomene niet lang met rust. Reeds den 6den Januari 1715 werd in den kerkeraad de vraag ter tafel gebracht, of men er in berusten zou, dat Booms „hier was komen woonen". Een-

1) Acten Kerkeraad Middelburg, 11 April 1714, fol. 88, r°.
2) Ald., fol. 186, r°.
3) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 268.

parig was de vergadering van oordeel, dat er „periculum in mora" was, en ze besloot daarom, dat hare gedeputeerden met den heer burgemeester over de zaak zouden gaan spreken [1]).

Aanvankelijk scheen het, of de overheid weinig geneigd was, Booms te verwijderen. Maar de kerkeraad zette de zaak door en schreef aan de broeders te Middelburg om nadere inlichtingen aangaande den banneling. De noodige mededeelingen betreffende „het werktuyg des Satans" werden nu door Ds. Tuinman, namens den Middelburgschen kerkeraad, aan de broeders van Bergen-op-Zoom gezonden [2]). Het gewenschte gevolg bleef niet uit: de kerkeraad van Breda bracht „den Heer Drossard" in kennis van de Middelburgsche berichten en ontving van hem weldra de belofte, dat Marinus Booms „in zijn voornemen zou worden gestuit", ja „als een onwaardig burger" niet zou worden geduld (5 April 1715).

Van Bergen-op-Zoom vertrok de zwerveling naar het nabij gelegene Rozendaal. Daar vestigde zich ook zijn vriend, de afgezette predikant Buitendijk, die inmiddels zich den tijd had ten nutte gemaakt, om te Utrecht in de medicijnen te promoveeren (23 April 1715 [3]). — „Wat dit gespan daar [te Rozendaal] brouwen zal, leert de tijd", zoo schreef Ds. Tuinman in die dagen [4]). 't Schijnt, dat zij

---

1) Dit bericht is, gelijk de meeste der hierna volgende, ontleend aan een verzameling documenten, de bedrijven van Booms na zijn verbanning uit Middelburg betreffende, en in HS. bewaard in het Oud Synodaal Archief te 's Gravenhage (zie den *Catalogus* van dat Archief door H. Q. Janssen, 's Grav. 1878, blz. 56, waar ze vermeld worden als gemerkt: III, Zuid-Holland, 35, V, 3). Ik zal die verzameling voortaan aanhalen onder de letters O. S. A., en ieder tot haar behoorend stuk, zooveel mogelijk, nader aanduiden door bijvoeging van de letter, waarmede het gemerkt is. — De in den tekst hierboven vermelde berichten omtrent het vertoef van Booms te Bergen-op-Zoom zijn ontleend aan O. S. A., H.

2) De brief van den kerkeraad te Bergen-op-Zoom is afgedrukt bij Tuinman, *Sibboleth*, blz. 269 v.; het antwoord van den Middelburgschen kerkeraad komt, in kopie, voor O. S. A., H.

3) Volgens de opgave op den titel zijner dissertatie *De epilepsia*, Traj. ad Rhen. 1715.

4) *Sibboleth*, blz. 270.

er weinig tegenkanting — of weinig medestanders? — vonden; althans een onderzoek, in de kerkelijke en gemeente-archieven te Rozendaal ingesteld, bracht niets omtrent „het gespan" aan het licht [1]).

Lang bleven zij er zeker niet. „Na omtrent een jaar, of anderhalf, in Roosendaal te hebben vertoefd, zijn die twee monsters op ons afgekomen", schreef in later tijd de Classis van Breda [2]). We mogen 't er dus voor houden, dat de twee vrienden ongeveer in 't najaar van 1716 te Breda een rustig dak hebben gezocht.

De kerkeraad aldaar was spoedig van het gevaar verwittigd en deed „op het allernadrukkelijkst en iterative" bij den magistraat van Breda het verzoek, „dat men hen niet zou admitteren". Toch werden ze toegelaten, onder voorwaarde echter, dat ze ten stadhuize de belofte aflegden, „dat zy zigh als goede ingezetenen en orthodoxe gevoelens hebbende zouden comporteren". Daarbij deelde de magistraat hun mede, dat zij „andersints de stad zouden moeten ruymen" [3]).

Al spoedig werd er in den kerkeraad geklaagd, dat het op treurige wijze bleek, „hoe dat luyden van die eer haar woord houden". Hunne geschriften, met name hunne Apologieën, „wandelden" welhaast „door veele handen". Verscheidene huisgezinnen, „en daaronder niet van de minste, kleefden hen aan", ja, men zag de leden dier gezinnen „dagelijks met die booswigten eten en drinken". Werden zij door predikanten namens den kerkeraad over die „conversatie" onderhouden, dan antwoordden zij „bitterlijk".

Intusschen, hoe innig overtuigd de kerkeraad mocht zijn, dat Booms en Buitendijk zich aan „kwade praktijken" schuldig maakten, en hoe vurig men ook wenschte, de overheid tot krasser handelen te kunnen aansporen, men bleef geruimen tijd vruchteloos zoeken naar behoor-

---

1) Ds. H. W. T. Tydeman te Rozendaal stelde op mijn aanvraag met de meeste bereidwilligheid het noodig onderzoek in.

2) In een memorie „aan de Ed. Heeren Gedeputeerden des Synodi van Zuydholland", 15 Juli 1718, O. S. A., K.

3) O. S. A., K. vgl. met M.

lijke bewijzen voor de schuld der verdachten. „Wy hebben vrugteloos", zoo moest de Classis van Breda in 1718 berichten aan gedeputeerden der Zuidhollandsche synode [1]), „na staaltiens van conventiculen of spinosistische samensprekingen gezogt,.... omdat die booswigten het middel gevonden hebben, om al de wereld hierin te eluderen". Waarin dat middel bestond, schreef de kerkeraad geruimen tijd later aan den magistraat van Breda [2]); Booms en Buitendijk, zoo lezen wij in den bedoelden brief, weten „sonder het gerugt van bekende conventiculen, by wijse van visites, van Borgerlijcke conversatien, enz. hun onkruyt voort te saayen".

Toch kwam de Classis van Breda welhaast in het bezit van een document, waarmede men hopen mocht, althans tegen Buitendijk de beschuldiging van het verbreiden van onrechtzinnige gevoelens te kunnen staven. In het laatst van Mei 1718 had Buitendijk in een gezelschap, waar ook Ds. Liebman, predikant „van de Augsburgsche confessie" te Breda, tegenwoordig was, zich zeer ongunstig uitgelaten over de bestaande kerkgenootschappen en het lidmaatschap daarvan, over Calvijn en zijn geschriften, over de „instelling" van den predikdienst, enz. De Hervormde predikanten, wien dit welhaast ter oore gekomen was, wisten van Ds. Liebman een door hem onderteekend verslag te verkrijgen aangaande de door Buitendijk voorgedragen meeningen [3]), en twee leden der Luthersche ge-

---

1) O. S. A., K.

2) In een brief van 17 Febr. 1723, O. S. A., U, fol. 3.

3) Een afschrift is bewaard in O. S. A., L[a]. In dat stuk verklaart Ds. Liebman, van Buitendijk „de volgende gruwelstellingen" te hebben gehoord: „1. Dat geen 2 of meer substantiën van dezelve natuir kunnen zijn, die yets med malkanderen gemeyn hebben, ofdat de ene de oorzaak vande andere zoude kunnen zijn.

2. Dat Calvinus schrivten niets goeds behelzen, en geen lezens waard zijn.

3. Dat Calvijn en de Calvinistische predikanten maar vleesch waren en den Geest niet hadden; maar dat hij Buytendijk den Geest had, en uit kragt zijner wedergeboorte, niet kon zondigen.

4. Dat men gene religie behoevde te erkennen, en het genoeg zij den Geest te hebben: aangezien ook Christus gene religie heeft gehad, als dewelke zelve God was.

meente, die in den gezelligen kring waren tegenwoordig geweest, werden bereid gevonden om, waar 't noodig mocht zijn, de verklaring van hun predikant als getuigen te bevestigen. En nu eerst gevoelden kerkeraad en classis zich sterk genoeg, om nadrukkelijk hunne klachten tegen de twee vrienden uit te spreken.

De beschuldigden schijnen al spoedig te hebben ingezien, dat ze door een niet gering gevaar werden bedreigd. Althans in November 1718 vertoefde geen van beide meer te Breda [1]): Buitendijk had „zijne meubelen aan verscheyde goede vrienden in bewaring gegeven en [was] naar Vlaanderen vertrokken, om daar eenige maanden onbepaald te blijven"; en Booms, wiens vrouw kort te voren overleden was [2]), had zijn huishouding opgebroken en zich te Zevenbergen gevestigd. Hij hield evenwel te Breda nog een kamer in gebruik, waar hij nu en dan kwam vertoeven; „welke conduite", schreef de Classis van Breda, „ons meer bekommert, als of hy geheel in de stad woonagtig was".

Na verloop van eenigen tijd schijnen de vrienden er geen gevaar in te hebben gezien, zich opnieuw te Breda

---

5. Dat er nergens enige instellinge zij van den predikdienst, gelijk die bij ons werd waargenomen.

6. Dat en Gereformeerde, en Lutersche, en Paapsche alle te zamen Babel zijn, en de Gereformeerde wel bijzonder en allermeest Babel, van hetwelke men moet uitgaan.

7. Dat het zeggen van P. aangaande de letter, die dood en den G. die levendig maakt 2 Kor. 3:6. zo moet verstaan werden, dat nu de letter, d. i. de schrivt en de wet geen gebruik meer en hebbe, en men nu niet als geest van noden hebbe; voegende daar bij: Gijlieden hebt de letter, en zijt dood: maar ik heb den geest, die maakt mij levendig; zodat ik een met God ben; want ik leve in hem en hij in mij.

8. Dat men ook op de overzettingen der H. Schrivt geen staat mag maken.

9. Dat een predikant, die de antinomianen wederlegt, zijn volk maar uit de kerk predikt.

10. Dat het geen ware kerk kan zijn, daar twist is; dewijle, al waar twist is de duyvel is: maar dat wij hier reeds al zijn in de triumpherende Kerk."

1) O. S. A., K, fol. 2.

2) Dit blijkt uit een brief van Ds. Noortbergh te Breda, 11 Nov. 1718, O. S. A., Lb.

te vestigen. Dat ze daar ijverig arbeidden, blijkt uit de klachten, die gedurende verscheidene jaren door den kerkeraad tot de overheid werden gericht. Maar de rustelooze mannen zochten hun arbeidsveld ook elders. Er zijn enkele berichten tot ons gekomen, die het vermoeden wettigen, dat zij voortdurend ook buiten hunne woonplaats „oefening" hielden.

Zoo ging er in het najaar van 1718 te Breda een gerucht [1]) „dat Buitendijk in Zuidbeveland geweest was, en aldaar tegens verbod byeenkomste hebbende gehouden, van den heere Officier was aangesproken, en hem deze onzoete ontmoetinge ruim 300 Rijxsdlrs. gekost heeft". — In November 1721 vinden wij Booms te Dordrecht; maar ook dáár als een onwelkom gast. De kerkeraad wendde er zich niet te vergeefs tot burgemeesteren; in de vergadering van 13 Nov. 1721 [2]) kon Ds. Wittebol rapporteeren, dat hij en zijne medegecommitteerden van den voorzittenden burgemeester hadden mogen vernemen: „dat zijn Wel Ed. het versoek van den kerkenraad den Ed. Gr. Agtb. Heren Borgemeesteren hadde voorgedragen; — dat Marinus Booms, door een kamerbewaarder, ontboden was omme *des donderdags morgens* te komen voor de heeren Borgemeesteren; — dog dat hy, voorwendende haastig te moeten vertrekken, *des woensdags* was gekomen ten huyze van den voorzittenden Borgemr Eelboo; — dat zijn Wel Edt. hem hadde gevraagd na zijn bedrijv en de oorzaak van zijn verblijv in deze stad; — dat hij voorgav, alhier te zijn gekomen om enige koopmanschap, en van voornemen was, in het korte te vertrekken; — en dat daar op de heer Borgemr hem hadde aangezegd, *wel te weten, om wat oorzake alhier gekomen was, en hem gelast ten spoedigste te vertrekken, en noyt weder te komen; alzo ordre gegeven was om op hem*

1) Medegedeeld in den bovenaangehaalden brief van Ds. Noortbergh, O. S. A., Lb.

2) HS. „Extract uit het Acteboek des Kerkenraads van Dordregt, Groote Vergaderinge d. 13 Nov. 1721". (O. S. A., G).

te laten passen". De kerkeraad besloot, dat de heer burgemeester bij de eerste gelegenheid bedankt zou worden „voor de spoedige expeditie".

Zoo werden ze overal, waar ze zich vertoonden, vervolgd en, zoo mogelijk, verjaagd: en dat het zelfs gevaarlijk was, aan zulke mannen huisvesting te verleenen, ondervond Dina Jans, huisvrouw van Dane, te Zierikzee. Deze voormalige dienstbode van Pontiaan van Hattem, die jarenlang met goed gevolg gearbeid had aan de verbreiding van het Hattemisme en in Zeeland als Dominé Dina bekend stond [1]), werd den 2den Juni 1726 door den kerkeraad van Zierikzee in den grooten ban gedaan, en onder de punten van bezwaar, welke de tegen het „pestilentiael vroumens" gerichte sententie vermeldde, komt ook dit voor, dat zij „soodanige persoonen, die om de meergemelde zielverdervende ketterijen van Van Hattem waren gedeporteerd, als Gosinus van Buitendijk, — openbaar gecensureerdt, door de E. A. Magistraat van Middelburg uyt haar E. Stadt en Jurisdictie waren geobligeerdt, als Marinus Booms, — en welker scriften openbarlijk door de justitie waren gecondemneerd, als beneven den laastgemelde N. Roggeveen, ten haren huyse ontfangen en geherbergt [heeft], ten betoog van de nauwe band van vrindscap en vereeniging van gevoelen met deselve" [2]).

Terwijl de twee onrustige vrienden alzoo gestadig het land doorreisden, bleven in hunne woonplaats de rechtzinnigen voortdurend er op aandringen, dat de magistraat hen uit de stad zou bannen. Daartoe bestonden, zoo meende men, alle redenen, sinds het duidelijk gebleken was, dat Booms en Buitendijk zich niet hielden aan de voorwaarden, waaronder hun aanvankelijk was vergund, zich te Breda te vestigen. De kerkelijken wendden zich tot burgemeester, drossaard, stadhouder, doch geruimen

1) Zie over haar vooral J. Borsius, t. a. p. blz. 299 v., nº. 32; verg. boven, blz. 53.

2) Acten Kerkeraad Zierikzee, 21 Sept. 1724, fº. 131. Met N. Roggeveen wordt onze Mr. Jacob Roggeveen bedoeld; de letter N. moet aanduiden, dat de schrijver den voornaam niet kent.

tijd zonder gevolg: de overheid toch ontving de klagers beleefd, prees hun ijver, deed goedklinkende beloften, maar.... bleef dralen, ook zelfs nadat de Zuidhollandsche Synode, door de Classis van Breda te hulp geroepen, krachtig op het verwijderen van het tweetal had aangedrongen.

Eindelijk viel er een vonnis; maar het trof, na gedurende een tijdperk van zeven of acht jaar, als het zwaard aan den zijden draad, boven het hoofd der beide vrienden te hebben gehangen, alleen Buitendijk. Hem werd, bij Resolutie van den magistraat van Breda dd. 18 Februari 1726, aangezegd, dat hij „vóór den eersten Mey aanstaande de voorsz. Stad metterwoon zou hebben te ontruymen", aangezien men hem „niet anders kon considereren en aenmercken als een pernitieusen en gevaerlijcken Inwoonder" [1]. Buitendijk wendde alle mogelijke middelen aan, om „die resolutie te doen annulleeren", en wendde zich zelfs tot de Staten Generaal; maar de Hoogmogende Heeren besloten, het zegel hunner goedkeuring te hechten aan het besluit der Bredasche overheid, alleen op grond hiervan, „dat de suppliant Gosuinus van Buitendijk niet heeft nagekomen de condities, waarop hij metter woon te Breda is geadmitteert" [2].

Hoe het kwam, dat het zwaard alleen het hoofd van Buitendijk trof en zijn trouwen vriend ongedeerd liet? Het antwoord op die vraag is niet met zekerheid te geven. Bij het doorlezen der officieele stukken komt men tot het vermoeden, dat Booms nog veelvuldiger dan zijn vriend buiten Breda vertoefde en ook ten gevolge daarvan in de meest hachelijke oogenblikken buiten schot bleef [3]. Wel-

---

1) *Extract uit het Register van Notulen en Resolutien vanden magistraat der Stadt Breda*, O.S.A., Q, vgl. met O.S.A., T.

2) *Resolutie Staten Generaal* 23 April 1726, (Extract O.S.A., T.).

3) Zie bijv. *Extract uit het Register van Notulen en Resolutien der Stadt Breda*, 17 Juli 1719, O.S.A., N, f°. 2 v°.: „ende is wijders aangaande 't versoeck van de.... Synodale vergaderinge tegens Marijnis Booms gedaan, goedgevonden daar over voor als nogh niets te delibereren offte te arresteren, vermits dese voorsz. Marijnis Booms tegenswoordigh binnen Breda niet present is," enz.

licht was Booms voorzichtiger dan zijn vriend. Men meene echter niet, dat hij minder werkzaam was. Uitdrukkelijk verklaarde de Classis van Breda [1]): Er is beweerd, „dat men slegts tot het removeren van Buytendijk en niet van Booms kan concluderen; maar hier op diend, dat dese twee als complicen van deselve boosheyd zamen wandelen en zamen doen,.... en dat ook Booms by ons ruym zo veel menschen van de Godsdienst heeft afkerig gemaakt, als den andere". Die meening, dat men gemakkelijker zou kunnen besluiten tot het „removeren" van Buitendijk dan van Booms, zal wel vooral hieruit te verklaren zijn, dat de kerkelijken zich tegen Buitendijk bedienen konden van het boven (blz. 104) vermelde getuigenis van Ds. Liebman, terwijl Booms bij zijn gezellig verkeer met de burgers van Breda niet onder het bereik schijnt gekomen te zijn van zulk een ijverigen denuntiant, als deze leeraar van de Augsburgsche confessie zich tegenover Buitendijk betoond heeft.

De uitspraak der Hoogmogende Heeren, die Buitendijk voor altijd uit Breda verwijderde, maakte ook voorgoed een einde aan het samenwonen der twee vrienden. Buitendijk bleef, ook na 't gevelde vonnis, vol goeden moed en ijverig werkzaam. Zijn uitbanning uit Breda was het begin van een nieuwen zwerftocht: eerst ging het naar Veere, vervolgens naar Utrecht, naar Amsterdam, overal in strijd met kerkeraad en burgerlijke overheid, maar ook overal volgelingen zoekend en vindend [2]). Omtrent Booms kwamen geene verdere berichten tot ons; men schijnt hem eindelijk te Breda ongemoeid te hebben gelaten. Hij stierf er korten tijd na het vertrek van Buitendijk, en wel, naar sommige schrijvers berichten, in Mei 1728 [3]).

1) In haar *Memorie aan Gedeput. Synodi Zuidholland*, 15 Juli 1718, O.S.A., K, f°. 3.

2) Over Buitendijk's rondzwerven na zijn uitbanning uit Breda vindt men een kort bericht bij J. van Leeuwen, t. a. p., blz. 140.

3) Zie bijv. J. van Leeuwen, t. a. p., blz. 134. Een poging om nauwkeuriger inlichting te verkrijgen over den tijd van Booms' overlijden,

IV.

Welke zijn de meeningen en opvattingen geweest, voor wier verkondiging en uitbreiding Booms zoo rusteloos heeft geijverd?

Het antwoord op die vraag is niet gemakkelijk te geven. Wij hebben hier te doen met een man, die beweert de Twaalf Artikelen, den Catechismus en de zeven en dertig artikelen van de Confessie der Gereformeerde Kerk van Nederland aan te nemen [1]), en die nochtans door de kerkelijke overheid veroordeeld wordt als een onrechtzinnige, wiens onrechtzinnigheid zich tracht te verbergen achter woorden, waaraan hij en de zijnen een andere beteekenis hechten dan die, waarin ze door de groote menigte worden gebruikt en verstaan.

We bezitten van zijne hand een Geloofsbelijdenis [2]), waaraan hij zelf beweert groote waarde te hechten, maar die hij blijkbaar met opzet zóó heeft gesteld, dat hij er telkens weer naar verwijzen kan. Als men hem op den man af vraagt, of hij verklaren wil de stellingen van Van Hattem te verwerpen, dan antwoordt hij: „Ik heb met Van Hattem niet te maken, ik wil over hem niet ondervraagd worden, maar over mijn eigen geloofsbelijdenis". Doch die Geloofsbelijdenis baat ons al even weinig als zijn bewering, dat hij met de Twaalf Artikelen en den Catechismus instemt. Of wij hem al hooren verklaren, dat hij gelooft, dat God Schepper en Onderhouder is, volstrekt volmaakt, drievuldig en toch enkel; dat de Verlosser een middelaar Gods en der menschen moest wezen, en dat hij is God geopenbaard in het vleesch, enz., — het brengt ons niets verder. Gedurig is het ons bij het lezen, of wij

---

was vruchteloos: uit een vriendelijke mededeeling van Dr. A. B. van der Vies te Breda vernam ik, dat aan het gemeente-archief aldaar de registers uit dat tijdperk ontbreken.

1) Zie boven, blz. 62, n. 1.

2) Door hem aan den Middelburgschen kerkeraad ingeleverd den 22sten November 1713.

ons door Ds. Tuinman hooren toeroepen: „Die woorden moeten eerst „ontmaskerd" worden; op die „boeventaal" moet gij eerst mijn sleutel hebben". Hetzelfde geldt van Booms' Apologie, voorzoover we die uit de geschriften van Tuinman kennen.

'sMans eigene geschriften komen derhalve voor ons onderzoek eerst in de tweede plaats in aanmerking. Meer licht ontvangen wij uit de twee verzamelingen van stellingen, hem te laste gelegd, de eerste door Abraham Raas [1]), de tweede door de vijf getuigen in 1707 [2]). 't Is waar, Booms heeft niet alle die stellingen, zooals ze daar liggen, als de zijne erkend; maar daartegenover staat de plechtige bewering der getuigen, dat ze die stellingen niet eens, maar herhaaldelijk, en in dezelfde bewoordingen uit zijn mond hebben gehoord; en voorts, uit zijne antwoorden zelve, in de kerkeraadsacten opgeteekend, blijkt dat hij het, althans in den regel, toch niet verder heeft kunnen brengen, dan in andere, zachtere, bijna zouden we zeggen verslapte en verwaterde bewoordingen hetzelfde te zeggen, als wat hem in de stellingen werd te laste gelegd. Het heeft hem in zijne antwoorden niet mogen gelukken, ook maar van ééne dier stellingen ondubbelzinnig te doen blijken, dat ze niet met zijne opvatting overeenstemde. Daarbij kwam nog, dat hem in die antwoorden, zoodra ze eenigszins uitvoerig werden, uitdrukkingen ontsnapten, die den kerkeraad aanleiding gaven tot het opmaken van een nieuw, een derde recueil van stellingen, — ditmaal van stellingen, door den beschuldigde zelf voor den kerkeraad uitgesproken.

De stellingen van Booms volgens de opgave van Abraham Raas luiden:

1°. Dat Adam door het eeten van de verboden vrucht niet onaangenaamer is geworden voor God, maar dat hy van zijn zijde God onaangenaamer heeft begrepen.

2°. Dat gedurende den ouden Testamente alle menschen in dat verkeerde begrijp hebben gelegen.

1) Zie boven, blz. 61.
2) Zie boven, blz. 66.

3°. Dat Christus nu is in de wereld gekomen, om ons van dat verkeerde oordeel vry te maken, en ons te openbaren, dat de Vader nooit op eenig schepzel vertoornt had geweest.

4°. Dat Christus in zijn lijden des Vaders toorn niet heeft gedragen, maar dat Christus lijden maar bestond in al die bespottingen en dood, die hem van zijne vyanden wierden aangedaan.

5°. Dat men van nu aan een yder moest verkondigen, dat Christus voor hem gestorven was.

Als ik (t. w. A. Raas) hem vraagde, waarom zy dan niet alle zalig wierden? Andwoordde hy, om dat zy die verzoeninge, die Christus voor haar verdient had, niet aannamen, maar door ongelove quamen te verwerpen: en heeft menigmaal herhaalt, dat voor yder een te zullen staande houden.

6°. Dat God zo wel het quaad der zonde als het quaad der straffe werkt: ja dat alle daaden Gode even aangenaam zijn.

7°. Dat overspel, doodslag, dieverye en diergelijke, geen oorzaaken en zijn van dat Gods plagen over een volk worden uitgestort.

8°. Dat men geen leedschap en moet hebben over al het geen men doet, want dat men alles zo moet doen, en dat ons alles gegeven word, opdat wy zijner heiligheid zouden deelachtig worden.

9°. Dat de heiligheid Gods bestaat in 't werken uit volle vergenoegen, weshalven moesten wy dan ook vergenoegt wezen in alles wat wy doen: want anders te willen doen, is gebrek van heiligheid.

10°. Alles dat God quam te werken, was uit liefde tot het schepzel, maar hy en deed geen daad als vertoornt over de zonde.

Ik (Raas) vraagde dan, of de zondvloet, het omkeeren van Sodoma en Gomorha, enz. en wat dies meer is, alles was gewrogt uit liefde tot het schepzel? Hy andwoordde, ja, en zeide, dat was oude Testaments. Ik zeide, Rom. 1: 18 word het zo nadrukkelijk getoont. Waar op hy weigerde verder te andwoorden.

11°. De plaatzen Col. 3: 10 en Eph. 4: 24 ontkent hy, dat zy dienen om te toonen dat het beeld van den herschapen mensch bestaat in een overeenkomst van 't beeld dat Adam had voor den val.

12°. En de Gereformeerde met tastelijke onwaarheid beschuldigende, b.v. als men Gods toorn noemt, zegt hy dat men dan die passie verstaat, gelijk de mensch is in zijn toornig zijn.

De stellingen, door de vijf getuigen aan Booms te laste gelegd, luiden:

1°. Na eene bepaalinge van God gevraagt zijnde, heeft altijd ge-

weigert eene te geven, zeggende, dat God oneindig was, en wy, eindig zijnde, het oneindige niet konnen begrijpen noch bepaalen.

2°. Dat het Goddelijk Wezen bestond in een volstrektelijke bezitting der Wezentlijkheid door de wezentheid.

3°. Dat van God niet wel te ontkennen was iets lichaamelijks, en meende dat het ongerijmt was een geestelijk lichaam van God te ontkennen.

4°. Dat door werkinge en uitwerkinge [1]) Gods altijd het zelve verstond.

5°. Noemende God in opzicht tot de schepping, Wijziger, en de schepzelen Gewijzigdens.

6°. Makende tusschen wijzigen en veroorzaaken geen onderscheid.

7°. Stellende het daadelijk stellen, zijn of bestaan der schepzelen, aan de zijde Gods noodzaakelijk.

8°. En de dingen zo eeuwig, als God eeuwig is.

9°. Dat de godsdienst uit Politie was ingevoert.

10°. Om dat geen Staat zonder godsdienst bestaan kan.

11°. Dat godsdienstig te zijn is lijdelijk te zijn, en dat te weten, daar in gerust te zijn, is zalig te zijn.

12°. Dat'er geen zonde dan by inbeelding is.

13°. Dewijl meest alle menschen zich waanen werkelijk te zijn.

14°. Dat het duurende bestaan, of de onsterflijkheid der ziele, een geloofspoint is.

15°. Dat de reden geen voldoende bewijs voor de onsterflijkheid der ziele aan de hand geeft.

16°. Dat de H. Schrift geschikt is na de bevatting van 't gemeen.

17°. En dat daarom God ons als een vertoornde Majesteit in de zelve voorkomt.

18°. Dat de Propheeten droomers zijn geweest, menschen die sterk van inbeeldinge waren.

19°. Gevraagt na het gevoelen van Doctor Bekker, zeide hy, als men eigentlijk zal spreken, is God de duivel, hemel en hel.

20°. Bedankende veel geleerde, dat ze hem van veele grollen verlost hadden. Onder anderen Bekker, dat hy hem van den duivel verlost had.

In zijne antwoorden op deze stellingen of artikelen sprak Booms nog de volgende stellingen uit:

---

1) Wij zouden zeggen: „door werking en *gewrocht*".

1°. Gods wil die vry is, om dat niets buiten God die bepaalt of dwingt, is echter by hem niet onverschillig, maar noodzaakelijk, uit de noodzaakelijkheid van zyn natuur, en dus een absoluite noodzaakelijkheid des besluits, en de conditioneele noodzaakelijkheid ofte des besluits voegt God gantsch oneigentlijk, maar alleen op een menschelijke wyze. In zijn antwoord op Art. 5—8.

2°. God werkt alles in allen noodzaakelijk, volgens de volmaaktheid van zijn natuur. Op Art. 7.

3°. Het zyn of bestaan der schepzelen is aan Gods zijde noodzaakelijk. Op Art. 7, 8.

4°. Dat de wil, die oorzaak der schepzelen is, eeuwig is, en in die wil tusschen voornemen en daad geen onderscheid is. En dat God geen oneindige during voor het worden der schepzelen heeft, schoon hy ook met Spinoza de schepzelen tijdig noemt. Op Art. 8.

5°. Alle Gods werken geschieden in God, en alle zyne gewrochten bestaan in, en niet buiten God. Op Art. 4.

6°. Dat men volgens den weg der natuurlijke Wijsbegeerte, het niet alleen niet ongerijmt, maar zelfs noodzaakelijk zoude moeten achten, dat de eerste beginzelen der uitbreiding, of neven God, of tot zyn natuur behoorende, bestaan hebben. Op Art. 3.

7°. Het werk van den eersten dag noemt hy louter veroorzaaken, zonder te verklaaren wat hy door louter veroorzaaken verstaat. En het werk van de vijf volgende dagen noemt hy wijzigen.

Gevolgelijk wil hy dat de ziel des menschen een gewijzigde is. Op Art. 5, 6.

8°. God is zo een volstrekte oorzaak aller dingen, dat alle andere oorzaaken ten aanzien van hem lijdelijk zijn, en niet werkelijk, schoon zy ten aanzien van haar ondergeschikte werkelijk worden aangemerkt. Op Art. 11.

9°. De zonde bestaat niet in deze of geene daad, of in die inbeeldinge, die ook een daad is, aangezien God alles in allen werkt, maar is een ontbeeringe van het recht begin, einde of regelmaat, van de verbeeldinge, of eenige andere daad. Op Art. 12, 13. (Wat hij door die ontbeering verstaat, zal uit de volgende stelling blijken.)

10°. Alle daad als daad, moet God welgevallig te zijn begrepen worden, om dat ze door en volgens zijn wil geschied: alleen is de eene daad hem aangenaamer als de andere, om dat ze meer volmaaktheid heeft. In zijn andwoord op Art. 6 van Raas.

11°. De H. Schrift is geschikt na de bevatting van 't gemeen. Op Art. 14, 15. (Hoe dit verstaan moet worden, blijkt uit het boven gestelde, en zal uit het volgende noch nader blijken.)

12°. De geloofswaarheden worden van een natuurlijk verstand, of het geene verlicht is door Gods Geest, recht strijdig begrepen. Zoo goddelijk als het eene begrijp is, zo duivelsch en godverzakende is het andere. In zijn andwoord op Art. 12 van Raas.

13°. Alle menschen in de natuur-staat waanen zich werkelijk te zijn, en daar in zondigen zy alle. Dit is de grond van verkeerde godsdienst, en daar uit spruit het verschil of men uit de werken, dan of men uit het geloof moet gerechtveerdigt worden. Des menschen werkzaamheid in opzicht tot den godsdienst, is maar waan: en hy (M. Booms) begrijpt zich ten aanzien van zijn geloven afhangelijk en lijdelijk ten opzichte Gods, en laat dien door zijnen geest zo in en door hem werken, en hy houd Sabbath. Op Art. 12—15.

14°. Geen mensch maakt zich door zijn doen aangenaam of onaangenaam by God, maar is Gode aangenaam voor al zijn doen, met geloof te geven aan het getuigenis van Gods Zoon, als de mond der waarheid. Op Art. 1 van Raas.

15°. Adam is Gode onaangenaam geworden, niet door, maar voor het eeten, door geloof te geven aan het getuigenis des duivels, en doe hy had gegeten, begreep hy van zijne zyde, dat hy Gode onaangenaam was, en doe was God ook onaangenaam aan hem. Zo dat hy deze of geene werken aanziet als vruchten van 't eene of 't andere gelove, en stelt zo tegen het Satans getuigenis, het getuigenis van Gods Zoon, zonder welkers geloof geen mensch Gode aangenaam kan zijn. Op Art. 1 van Raas.

16°. Dat Gods Beeld, na welke Adam geschapen is, en wy herschapen worden, Gods Zoon is: en dat Adam kennis en liefde tot God had, en daar in Gods Zoon verbeeldde; maar dat hy niet weet waar in die kennis van Adam gelegen was, of wat voor waarheden hy heeft verstaan, en hoe groot een trap van volmaaktheden hy had. Dat Col. 3: 10 en Eph. 4: 24 geen evenmaatige overeenkomst toonen. Dat het beeld na welke Adam geschapen is, bestond in de gelijkvormigheid met Gods Zoon, geestelijk in zijn kennis en liefde Gods, en lichaamelijk in zijn huwelijk, verbeeldende daar door Gods Zoon en zijn gemeente. Op Art. 11 van Raas.

17°. Alle natuurlijke nakomelingen Adams, niet Christi, hebben een verkeert begrijp van Gods toorn. God heeft op die wijze nooit getoornt. Gedurende den tijd des Ouden Testaments begrepen alle, ook de gelovige, zich onder Gods toorn. Op Art. 2 van Raas.

18°. Om godloozen van Gods plagen en oordeelen te verlossen, moet niet Gods bestier, maar hun begrijp, verandert worden. Op Art. 7 van Raas.

19°. Het geloof van een verzoende Godheid, of het denkbeeld van een wrekend Rechter, maakt de plaats, waar zy ook zijn, aanstonds tot Hemel of hel. Op Art. 19.

20°. God doet geen daad anders als vertoornt over de zonde. Als zodanig heeft hy alle zijne werken gedaan. Hy heeft getoornt over het gantsche geschapene, toornt noch, en zal na dezen eens volstrekt toornen. God toornt over de zonde, met het ontdekken der waarheid, en het vernietigen van de leugen: zo dat al wat God nu doet, is ter vernietiging van de zonde, omdat hy over de zelve vertoornt is. Op Art. 3 en 10 van Raas.

21°. Hy durft te dezer tijd geen mensch onrein achten, naamentlijk om hem niet aan te zeggen, dat Christus voor hem gestorven is. Op den 5 Art. van Raas.

22°. Dat de Politie, om bestendig te zijn, dien godsdienst, die ze vind, beschermen moet, al was ze valsch, om dat het invoeren gevaarlijk is. Op Art. 10.

Op de bovenvermelde drie reeksen van stellingen is dan ook de sententie van den Middelburgschen kerkeraad gegrond, waarin de excommunicatie van Booms werd uitgesproken. Hoe een man, die dergelijke meeningen was toegedaan, volkomen instemming betuigen kon met de Twaalf Artikelen en den Catechismus, wordt ons eerst duidelijk, als wij letten op het eigenaardig gebruik, dat door Booms en zijne geestverwanten van sommige woorden gemaakt werd; m. a. w., als wij den sleutel van Ds. Tuinman toepassen.

Ongetwijfeld is Tuinman niet ver van de waarheid, als hij herhaaldelijk [1]) beweert, dat zoowel Booms als Bril, zoo menigmaal zij van de „drievuldigheid, enz." spreken, dit bedoelen: „De vader is het grondwezen, (een eeuwig Iet, waarvan niets kan gezegt of begrepen worden); de Zoon, dat grondwezen geopenbaard in denking en uitgebreidheid; de H. Geest het regt begrijp daar van". En verder: „Christus Jesus is by hen tweederley, een vleeschelijke, en een geestelijke. De vleeschelijke Christus is, dien wij voor onzen Zaligmaker erkennen en van wien

1) *Sibboleth*, blz. 413; *Overeenstemming*, blz. 43; *Woordenlijst der nieuw verzonnen Boeventaal*, blz. 316 v.

wy geloven het geene onze God in zijn geschreven Woord daar van getuigt. Maar dezen verloochenen en bespotten de Vrijgeesten, hoewel zy tot bedrog den naam behouden. In zijn plaats hebben zy verdicht een geestelijken Christus. Deze is hun God zelf in wezen, maar voortgebragt tot Gods Zoon, namelijk denking en uitgebreidheid, en zoo is hy de eene Mensch, in wien alle de fatzoenen zijn, alleen Man of Werker, maar alle de fatzoenen vrouwelijk, dat is lijdende. — Aan dezen geestelijken Christus eigenen zy na hunnen trant alles toe, wat van onzen Christus geschreven is. By voorbeeld, zijn vleeschwerding is het aannemen van het vleeschelijk begrijp in een dwalend fatzoen. Dat Vleesch is van den God der Vrijgeesten vervloekt, omdat het met hem strijdig is. Zijn kruiciging, bloedstorting, sterven is het afleggen van die meening. — Zijn zoenoffer is, dat hy zich zelven geheel over gaf aan den Vader, het grondwezen, erkennende dat hy buiten het zelve niets was noch had. Zijn voldoening is het zelve, en dat hy ons Gods wet heeft doen begrijpen niet als een eisch (want dat alleen vorderde de God der vrijgeesten). Zijn opstanding is de openbaaring dat hy in zijn fatzoen leeft. Zijn hemelvaart, verliezing in het Grondwezen. Zijn zitten aan Gods rechterhand, het blijken dat hy zulk een Zoon van dien God is. Zijn wederkomst ten oordeele, wanneer hy een recht oordeel in den Vrijgeest velt, en dan is 't: de jongste dag. — Dat alles geschied niet buiten, maar in hen. Daar volbrengt hy ook zijn Ampten van Propheet, Priester en Koning, en daar geschieden ook alle de Mirakelen in den geestelijken zin der Vrijgeesten." Elders zegt Tuinman [1]: „Nieuwe Mensch is de Christus der Vrijgeesten, de eene Mensch, in wien alle zijn als fatzoenen. Doch alleen de Vrijgeesten weten dat, en zo is elk van hen Christus, God en Mensch in dien Christus als Middelaar, die het grondwezen met dat fatzoen vereenigt. Oude Mensch

1) *Woordenlijst van de nieuw verzonnen Boeventaal*, blz. 320 vv.

is de dwalende bevatting, dat men een zelf wezig en onderwettig mensch is. Zij noemen den zelven ook Adam, Vleesch, Duivel, Antichrist, enz. — Opstaan en levend worden is te komen tot het begrijp, dat de Christus der Vrijgeesten in ons leeft en wy in en door hem. Geen andere opstanding verwachten zy: behalven dat in de lichaamelijke dood het grondwezen ontdekt word, door 't verdwijnen van het overdekkend fatzoen."

Leest men, met de gedachte aan dit eigenaardig gebruik van eenige woorden, de schijnbaar rechtzinnige Geloofsbelijdenis van Booms, dan vindt men inderdaad niet de minste tegenspraak tusschen haren inhoud en de stellingen, waarop Booms werd veroordeeld.

Mogen wij 't alzoo er voor houden, dat in de bovenvermelde stellingen werkelijk in hoofdzaak de gevoelens van Booms zijn uitgesproken, dan schijnt ook het antwoord niet moeielijk op de vraag, in hoeverre Booms te recht voor een Spinozist werd gehouden.

Dat hij zelf niet gaarne den naam van Spinoza in verband met zijne opvattingen hoorde noemen, is licht te begrijpen: „Spinozist" was destijds een bij uitnemendheid verfoeide naam. Gelijk wij boven [1]) zagen, heeft Booms indertijd ontkend, dat Dr. Bliek op den molen hem Spinoza zou hebben verklaard; achter die ontkenning schuilt echter waarschijnlijk iets van hetgeen Ds. Tuinman „de konststreeken van Booms" noemde; bij dat ontkennen zal hij toch waarschijnlijk voor zich zelf vrij sterk den nadruk hebben gelegd op het woord verklaren; immers tegenover de ontkenning van Booms staat de bewering van Dr. Bliek, dat zij samen Spinoza hebben gelezen [2]). Bij een andere gelegenheid hooren wij Booms zeggen: „Spi-

---

1) Blz. 57, n. 4.
2) Zie o. a. Tuinman, *Sibboleth*, blz. 205 v.

noza heb ik in veele jaaren niet in handen genomen."

Intusschen, hoe weinig Booms ook van Spinoza wilde hooren, de lezer, die de bovenvermelde stellingen heeft nagegaan, moet daarbij wel op meer dan ééne plaats aan Spinozisterij hebben gedacht, met name bij de meeste der stellingen van de vijf getuigen, waaronder er voorkomen, die bijna woordelijk overeenstemmen met welbekende plaatsen uit den „Tractatus theologico-politicus".

Na dit te hebben opgemerkt, lezen wij inderdaad niet zonder verbazing in de sententie van den Middelburgschen kerkeraad, dat Booms ter elfder ure verklaard had, „drie dingen in Spinoza te verwerpen, namelijk dat hy Gode de uitgebreidheid toeschreef, de opstandinge der dooden loochende en dat Mosis wetten niet tot voorbeelden, maar uit Politie gegeven werden; doch dat hy veel genoegen had in zijn verhandeling van de hertstochten; dat hy daar in niet min volmaakt was dan Cartesius".

De sententie voegt hier terstond bij: „dat de vergadering daar mede geen genoegen kon nemen, om dat het voor de vergaderinge gebleken is, dat hy niet alleen ongestadig is in zijn woorden, maar ook veelsints leugenachtig in haar tegenwoordigheid, die het niet scheelt wat hij zegt". M. a. w. de vergadering verklaart die bewering van Booms eenvoudig voor een leugen. Maar al moeten we toestemmen, dat Booms in die dagen zich weleens schuldig maakte aan lafhartige uitvluchten, die ons geene hooge denkbeelden doen koesteren aangaande zijn waarheidsliefde [1]), de bewering van den Middelburgschen kerkeraad schijnt toch wel wat al te vermetel.

---

1) Daartoe zou ik het volgende brengen: „Voor Gedeputeerde beschuldigt zijnde 1. Dat hy gezegt had, dat de drie eerste Kapittelen van Genesis allegorisch of zinnebeeldig, en geen waare historie waren: gaf tot andwoord, dat hy wel gezegt had, dat zy beeldsprakig waren. En schoon hy iterativelijk verzocht wierd, dat hy wilde zeggen wat onderscheid daar in was, zo weigerde hy dat te zeggen. Wou daar liever over schrijven: het welk hy ook niet gedaan heeft. — 2. Dat hy gezegt had, Zo de Bibel noch moest opgestelt worden, zy zoude vry anders wezen: daar hy op andwoorde: Zo ik dat gezegt hebbe, zo heb ik op de vertaalinge gezien. Doch zijn vriend toonde hem, dat hy daar niet kon op gezien

Wat dan? Is Booms misschien een Cartesiaan geweest, die ook in Spinoza gelezen had en enkele opmerkingen in de „Ethica" en den „Tractatus theologico-politicus" met instemming had begroet? — Indien men dit aanneemt, hoe dan stellingen te verklaren als deze: „Dat van God niet wel te ontkennen was iets lichaamelijks, en meende dat het ongerijmt was een geestelijk lichaam van God te ontkennen"? Neen, een Cartesiaan is Booms althans aanvankelijk niet geweest. Een bewijs daarvoor is ons elders bewaard gebleven. In de nagelatene papieren van Ds. Breukeland werd ook een aanteekening gevonden betreffende een gesprek, door dien predikant met Booms gehouden ten huize van Ds. Immens. Daar werd ook gehandeld over de vraag: „of de uitgebreidheid tot het wezen Gods behoorde". Ds. Breukeland „betoogde hem, dat de uitgebreidheid zich niet bewust is, en daarom niet kan van eeuwigheit bestaan of tot Gods wezen behoort hebben". En toen nu aan Booms gevraagd werd, of hij zijn stelling liet varen, zeide hij: „Neen, maar het argument wil ik onderzoeken" [1]).

Mocht dan Booms in later dagen waarheid gesproken hebben, toen hij beweerde, in Spinoza „aftekeuren, dat hy Gode de uitgebreidheid toeschreef", — dan moet hij in verloop van tijd, en waarschijnlijk in de laatste jaren van zijn vertoef te Middelburg, van meening veranderd zijn [2]).

Hoe en waardoor? Mag ik een gissing wagen, ik zou vermoeden: door het lezen der werken van onzen uitnemenden Cartesiaan Arnold Geulincx. Een Nederlandsche

---

hebben, om dat hy 't zeide als hy hem uit de H. Schrift het Hattemistisch gevoelen tegensprak" (*Sententie van den Middelburgschen kerkeraad tegen Marinus Booms*).

1) Tuinman, *Sibboleth*, blz. 319.

2) Hieruit zou misschien o.a. ook verklaard worden, waarom de stelling: „Dat van God niet wel te ontkennen was iets lichaamlijks, enz." later door Booms zeer voorzichtig aldus wordt gewijzigd: „Dat men volgens den weg der natuurlijke wijsbegeerte het niet alleen ongerijmt, maar zelfs noodzaakelijk zoude moeten achten, dat de eerste beginselen der uitbreiding of neven God [!] of tot zijn natuur behoorende, bestaan hebben".

vertaling van diens werken, bezorgd door A. de Reus, werd in de dagen van Booms te Middelburg in zekere kringen druk gelezen en gaf den rusteloozen Tuinman in 1715 aanleiding tot het schrijven van een streng afkeurende beoordeeling [1]). Uit deze onderstelling zou, naar ik meen, voldoende verklaard zijn, hoe Booms in later tijd, met oprechte loochening der bovengenoemde grondstelling van het Spinozisme, toch bij een groot aantal van zijne overige geïncrimineerde stellingen blijven kon, — en zou tevens misschien voor een deel de weifeling en veranderlijkheid in zijne antwoorden, waarover de kerkeraad klaagde, zijn opgehelderd.

Na het medegedeelde zal het nauwelijks noodig zijn, nog iets in 't algemeen te zeggen over het karakter en het werk van Booms. De man, die bij zijn allereerste verhoor voor den kerkeraad verzocht, dat zijn naam toch vooral niet voluit in het notulenboek mocht geschreven worden, blijft jarenlang boven alles er op gesteld, te bewijzen dat hij niet in strijd is gekomen met de kerkleer. Van daar zijn sofismen en uitvluchten, zijn velerlei zwakheid en onwaarheid. Maar naast deze verkeerdheden tegenover predikanten en kerkeraad, staat toch ook een onverpoosd ijveren voor wat hem de hoogste waarheid scheen, een bereidwillig ten offer brengen van rust en levensvreugde, ja van alle tijdelijke goederen. Hij en zijn vriend Buitendijk verdienen de opmerkzaamheid van de beoefenaars onzer kerkgeschiedenis, omdat zij de mannen geweest zijn, die de Hattemistische (of althans daaraan nauw verwante) opvattingen gedurende de eerste jaren der achttiende eeuw in Nederland onder het volk hebben levend gehouden en aan het volgend geslacht overgedragen.

---

1) Gedrukt achter zijn *Liegende en bedriegende Vrijgeest.* Hij noemt daarin onzen Cartesiaan „een medemaat van B. de Spinoza". Dit verwondert ons niet bij Ds. Tuinman, die alle „libertijnen" over één hekel haalt, en voor wiens aangezicht David Joris, Jacob Böhme, Spinoza, Van Hattem, Bril, enz. „vogels van eenderlei veeren" waren, daar het „toch maar alles David-Joristerie" was.

B IJ L A G E.

Uit den Brief van de Classis van Walcheren aan de Zuidhollandsche Synode, 27 Juni 1714 [1]).

Eerwaarde, Godsalige, seer geleerde Heeren, Vaders en Broeders in Christo, de Leden van het Zuijthollantsche Sijnode, in Julij dezes Jaars 1714 vergadert tot [Gorcum [2])].

Hoewel de Zeeusche Kercken bij gebreck van een Sijnode het ongeluck hebben, dat sij met UEerw., gelijck oock met de andere Sijnoden van Nederlant geen Correspondentie konnen houden, om als het bijsonderste middel tegen de inbreucke van alle qualen, gesamentlijck te helpen delibereren, 'tgeene tot verseeckeringe en meerder vaststellinge van de eenige, ware, na Gods Woort gereformeerde godsdienst, tegen alle bestrijdingen door vijanden van binnen ende van buijten sou konnen nodig en dienstigh geagt worden, soo laten nogtans deselve in den haren niet na, ingevolge van de wagt des Heijligdoms, welcke haer mede is aenbevolen, haren ijver voor den Heere getrouwelijck daer in op te wecken.

voor al in een tijt als dese, waar in (soo het haar voorkomt) de kercken in soo grooten noot en gevaer sijn, als sij nauwlijcx tsedert de opkomste van onse glorieuse Republijcke geweest hebben.

---

1) Zie boven, blz. 95. Uit den brief heb ik vooral die gedeelten overgenomen, waarin de Classis hare wenschen uitspreekt betreffende de akademische opleiding der aanstaande predikanten.

2) De naam is in den brief niet ingevuld, maar de bedoelde Synode werd te Gorkum gehouden.

maar maecken de Zeeusche Kercken daar over een seer wijt begrijp des herten, sij doen dat niet minder over het beklagelijcke verval en verslappinge van onse hedendaagse studerende Jeugt, in de dogmatice, elenctice en voornamentlijck in de practice godsgeleertheyt off studie.

aengesien het al is gebeurt, dat ons sulcke subjecten van de accademie zijn voorgekomen, hoewel met loffelijcke getuijgenissen van hare professoren voorsien, die selffs in de eerste gronden, en ordinaire classicale schriftuurtexten, maar voornamentlijck in de verschillen met de partijen, gants onbedreven waren.

daar voor de partijen niet als groot voordeel, en daar en tegen groot nadeel voor de gereformeerde kercken uijt voort komen kan, ia door den tijt een totaal verval uijt te vreesen sou wesen.

en wat het nodige stuck van de practijcke betreft, opdat 'er een verstandig volck, ijverig in alle goede wercken mogt toebereyt worden, wie en moet oock in dese laodiceesche dagen de verslappinge daer in, op de accademien soo wel als op veel predijckstoelen, met ons niet erkennen? want sij worden selffs gehaet en gelastert die 'er nog eenigsints voor uijt komen.

gelijck oock Sixtinus Amama in sijn Oratio de barbarie daer over al klaagde [1]), dat selffs de naem van gevallen der Conscientie by de meeste bespottelijck was, oock die door professie theologanten waren, en dat sij, welcke die verhandelde, van de profanen Casuisten genaemt wierden.

en hoe verre in onse dagen dit gaet, is oock tot droeffheijt van de vroome nog eerlange gebleecken, uijt de publijcke voorrede van dien bekenden schoolmeester, en van dien vermomden Aquila Aquilonides [2]), welcke daerom in onse handen niet sijn gekomen, of wij hebben in onse herten daar over geschreijt en het moeten vergruijwelen!

terwijl dan de practicale behandelingen niet veele geagt, ia bij de meeste veragt worden, soo vint men oock het gros der studenten seer weijnig daar toe genegen, van welcke veele op de accademie sig overgeven tot een ijdel en los leven na de eeuwe van dese weerelt, en daarom dat ontdeckende ligt haten, opdat

---

1) Sixtinus Amama hield zijn *Oratio de barbarie morum* bij de aanvaarding van het rectoraat te Franeker, in 1628; zie Mr. W. B. S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, dl. II, 1, Leeuw. 1879, blz. 102, n. 1.

2) Te vergeefs zocht ik naar de verklaring van dit pseudoniem, en evenmin kon ik ontdekken, wie „die bekende schoolmeester" geweest is.

hare wercken niet daar van bestraft en worden, waer van daen het gebeurt, als sulcke door den tijt zielversorgers worden, dat sij dan niet alleen geen herte en hebben, maar oock meerendeels in geen staet zijn, om hare toehoorders onderscheijdentlijck te behandelen, op den weg des levens wel te bestieren, en alsoo medewerckers van hare blijtschap te wesen. het welcke oock Amesius al bij sijn tijt heeft aengemerkt in sijn paraenesis ad studiosos theologiae, Franekerae habita; illi vero qui principia, et omnia fere practica negligunt, tanquam vulgaria, pervia ac omnibus exposita, cum postea ad concionandum accedent, sibimet ipsis nimis placent, sed prudentibus omnibus misericordiam movere solent, cum de practicis verba facere coacti, in alium mundum videntur translati et magis frigent, quam multi ex plebe facerent, in eorum loco constituti.

een misbruijck, of soo men het liever soo noemen wilt, een verslappinge ende vertraginge, die oock nadeeliger aen de gereformeerde Leere niet sijn kan.

aengesien het te over bekent is, dat niet alleen de Remonstranten onse Godgeleertheijt al voorlange dien Laster opgelegt hebben, dat sij niet practicaal is, ia de practijcke benadeelt.

gelijck eertijts Socinus van de gebreecken der protestanten hem selven bediende, om de euangelische in Polen tot sijn geselschap te trecken, Operum Socin. tom. 1. pag. 692.

maar dat oock de onrustige pietisten, enthusiaste mijstiken en selffs de hattemistise libertinen, die door deselve geest al te samen gedreven worden, schoon sij de eene in een andere gedaente voorkomen als d'andere, groot voordeel in dese dagen meijnen te vinden, bij de dorre en geesteloose bedieninge van veel jonge proponenten en predijckanten in de gereformeerde kercke, om onder een schoone gedaente van geestelijckheijt, maar die uijt de waerheijt niet is, veele menschen in te nemen, en was het mogelijck van ons aff te scheuren.

behalven dat het oock niet bestaen kan met een opregt godsgeleerde, en met het eijnde van onse voortreffelijcke bedieninge, van welcke wij sulcken swaren reeckenschap aen den Heere eens sullen te geven hebben.

wij seggen met een opregt godsgeleerde, aengesien alle de gereformeerde eenparig belijden, dat die alleen een opregt godsgeleerde maer kan genaemt worden, die van den Heere geleert is, en uijt een geestelijcke bevindende kennisse de waarheijt van herten lieff heeft, door sijn leven verciert en bewandelt, gelijck als de waarheijt van het euangelium, een waarheijt is na de godsalicheijt.

en soo moet immers het groote eijnde van onse gantsche bedieninge oock sijn, ons selven, en die geene te behouden dewelcke ons hooren, opdat wij een ijgelijck mensche volmaeckt mogten stellen in C. J. tot allen goeden werck volmaecktelijck toegerust.

en om uijt eijgen ondervindinge, hoe goet het is na bij God te wesen en wat God is voor de geene die hem lieffhebben, andere tot sijn verborgen gemeijnschap oock over te brengen, en tot dien eijnde sulcke stoffen veel te verhandelen, die op het dood bedde meest sullen te pas komen.

sonder het welcke wij niet alleen het eijnde van onse gantsche bedieninge missen, ontrouw sijn aen den Heere, en aen de ons toevertrouwde gemeijnten, maer selffs te vreesen hebben, dat de sorgeloosheijt en weereltsgesintheijt de kercke geheel overstroomen, en door den tijt, alle teerheijt en nauwgesette godvrugt uijt den lande geheel verbannen sal worden.

en wat souden wij dan te wagten hebben, gelijck de gemeijnte eertijts van Laodicea, omdat sij nog kout nog heet was, als dat oock de Heere ons uijt sijn mont eens sal spouwen, en den kandelaar tot een ander volck doen overbrengen.

Het E. Classis van Walcheren, om soo veel dringende en al te samen gewigtige reden, heeft voor eenigen tijt een Commissie gestreckt op ons Ondergetn met eenparigheijt van alle de leden, en uijt een pieusen ijver voor den Heere, om broederlijck en op het serieuste te schrijven aen de theologische faculteijten van ons Vaderland, en daar bij de Heeren professoren (als onder de bequaemste werktuijgen, van welcke de kercken onder Gods zegen de meeste verbeteringe in het een en het ander door den tijt souden konnen verwagten) ernstig te betuijgen en gemoedelijck bij haar aan te houden, om tot herstellinge van dit beklagelijcke verval oock hare hand dog te leenen.

welcken brief in de maent van meij deses Jaars affgesonden, sommierlijck dese versoucken daartoe behelsde.

1. dat d'Heeren professoren in het toekomende geen testimonia aen de studenten gelieffden te geven, als op genougsaeme blijcken van hare bequaemheden, bij eijgen preuve en bevindinge, en niet grooter als sij verdienen, om dan ten vollen op deselve te konnen staet maecken.

't welcke ons voorquam als een prickel tot neerstigheijt voor de studenten.

dewijl sij sonder testimonia geen proponent konnende worden, terstont voor de Classen van haar neerstigheijt op de Accademien

uijt deselve souden gekent, of van het contrarie ontdeckt worden; en als het bekomen van deselve wat difficilder gemaeckt wierde, dat sij oock souden genoodsaeckt worden, beter en meerder vlijt daar toe aen te wenden.

2. benevens het ordentlijck onderwijs in de theologia dogmatico Elenctica, en in de bijbelsche studie, om de H. Schrift, en voor al het prophetische woort te leeren verstaen, tot overtuijginge en tot beschaminge van de Deisten en Ongodisten deser Eeuwe, datter oock meer werck voortaen mogt worden gemaeckt op de accademien van de theologia practica en van de gevallen der Conscientie. mitsgaders om die studie aen de studenten meer smaeckelijck te maecken.

3. dat oock in alle haar onderwijsingen de studenten met ernst geduurig mogt worden ingescherpt, het groote onderscheijt tusschen de gemeene en tusschen de saligmakende verligtinge door Gods Geest, in eijgen gevoel van bevindinge.

4. dat de studenten veel mogten opgeweckt worden

(*a*) tot het dagelijcx aendagtig lesen van Gods H. Woort.

(*b*) tot neerstigheijt in het studeeren.

(*c*) voor al om haar eeuwig eijgen welwesen ter herten te nemen, en aen alle Christelijcke deugden haar te gewennen.

(*d*) oock tot statigheijt ende deftigheijt in haar kleederen, om de weerelt in haar ijdele vercieringen niet gelijckformig te wesen.

(*e*) om een deftige wel, maer schriftuurlijcke eenvoudige stijl in hare predijkatien te gebruijcken, om verstaenbaar te sijn voor die geene selffs, die in doorgangen staen van de kercken, gelijck verhaelt wort dat de doorgeleerde Usserius aen doctor Pax, als hij eens predijckant wiert, tot een Lesse gegeven sou hebben.

(*f*) dat sij gematigt mogten sijn op de predijckstoelen in hare gedagten, meest staen op wesentlijcke dingen, en veel werck van een doorwrogte toepassinge maecken.

5. dat de studenten oock onder wat nauwer opsigt mogten zijn van de professoren en van de KerckenRaden, en dat in het geven aen haar van kerckelijcke attestatien wat meerder onderscheijt mogte gemaeckt worden, na dat sij ergerlijck, borgerlijck, of meer stigtelijck mogten geweest hebben . . . .

[Hierop volgen uitvoerige klachten over Marinus Booms en de libertijnen en over het verspreiden der gevaarlijke boeken „van Jan de Clerck, remonstrants professor tot

Amsterdam"; waarna de Classis haar schrijven aldus vervolgt:]

Als wij nu alle dese dingen eens t'samen vougen, worden wij dan aen alle kanten van God niet geroepen, die de eere hebben om als wagters te staen op de muren van het geestelijcke Ierusalem, terwijle de Heere met ons aen de voorspitze nog is, om een allarm geklanck te maecken? en als een onder de gereetste en beste hulpmiddelen daar tegen, ons eijgen selven oock te verbeteren?

't is op dien gront, volgens resolutie des E. Cl. van den 7 Junij, dat wij dan UEw. seer ernstigh bij desen komen versoucken, om tot het voorsz. eijnde, in desen swaren nood van de kercken in het gemeen, en van onse Zeeusche in het bijsonder, oock mede te wercken, en onse handen te helpen stercken, in het bijsonder,

dat UEw. na hare groote wijsheijt ende beproeffden ijver, in ernstige en seer nadruckelijcke termen oock gelieven te schrijven aen de theologische faculteijten van Nederland, om in sulcke tijden van algemeijn gevaer ende verslappinge, haer broederlijck nevens ons op te wecken en te verwackeren, dat sij dog van haer sijde alles toebrengen wilden, om de ingebroocken vertraginge der godsgeleerde studien in het gemeen, ende der practicalia in het bijsonder te helpen herstellen, en dat ex professo van dat laeste stuck op de accademien voortaen meer werck mogte gemaeckt worden.

opdat de Jongelingen, beneffens een welgegronde kennisse van de leere der waarheijt, van de verschillen met de partijen, en van den schakel der H. Schriftuure, oock grondig onderwesen mogten worden in het stuck van de Christelijcke Zedekunde en van de gevallen der Conscientie, ten eijnde soo te beter, door een te samen gevougde magt, een goet effect (onder Gods zegen) daar van te wagten.

een versouck, 'twelcke bij UEw. uijt intrest voor de gemeene saeck, ten hoogsten billijck in dese Eeuwe sal voorkomen, gelijck wij in navolginge van UEerw. seer loffelijcke en godvrugtige voorvaderen, niet twijffelen, off sult ons seer gaarne daar in te wille sijn.

aengesien verscheijde Zuijt en Noorthollantsche Sijnoden, voornamentlijck op het herstel van de practicale studien, seer ernstigh te vooren al aengedrongen hebben.

als dat van Leijden 1619, dat aldaar een bijsonder professor mogt sijn, die de practijck en gevallen der Conscientie leerde.

waar op sijn gevolgt dat van Gouda, Rotterdam en Gorinchem,

welckers gedeputeerde aen d'Heeren Curatoren van Leijden daar over oock schreven.

gelijck mede de Noortholllantsche Sijnoden van Alckmaar 1644, Haarlem 1645, Amsterdam 1646 en Hoorn 1647, de Leijdsche professoren eens ende andermael daertoe vermaent hebben en het daar en boven een stuck is, daar alle de gemeijnten in het gemeen, maar bijsonder die den Heere vreesen, met uijtgestreckten halse na uijtsien, en alreede veel te lang na verlangt hebben . . . .

Verder behelst de brief het uitvoerig verzoek, dat de Synode maatregelen berame tegen „de inbreuck van de libertijnen", aangezien men vernomen heeft, dat Marinus Booms in Holland vertoeft; dat zij wake tegen „de al te groote vrijheijt, aenwasch en stoutigheden van de papisten", en dat zij „op kragtige middelen gelieve te dencken, was het niet om hem te konnen weeren, ten minsten om te beteugelen de groote vrijheijt en stoutigheijt van dien grooten Sociniaen, soo niet erger, Jan de Klerck tot Amsterdam".

De brief draagt de onderteekening:

„UEerw. gods. seer geleerdens dienstveerdige dienaars en seer genegen medebroeders in Christo, die van het Classis van Walcheren, en uijt aller naam, als haar gedeputeerden: Petrus Immens (bij uijtlandigheid door ons ondergeschreven vervangen), Jacobus Breukeland, Jacobus Ratel, Johan de Crane, scriba".

DE PSALMBERIJMING VAN PH. VAN MARNIX

DOOR DE BOEKHANDELAARS MET SUCCES BELAAGD EN DOOR DE NATIONALE SYNODE VAN 1586 ZONDER SUCCES TOT KERKELIJK GEBRUIK AANGENOMEN,

DOOR

Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN.

Wilhelm Broes heeft in zijn bekend en zaakrijk werk, aan Philips van Marnix gewijd, reeds vermeld dat diens voortreffelijke Psalmberijming, toen zij in het licht verscheen, meer gewaardeerd werd dan men zou kunnen opmaken uit het feit, dat het rijmwerk van Datheen zich tegen haar heeft kunnen handhaven in het gebruik bij de Gereformeerde kerken. Later werd door mij bij eene vernieuwde uitgave van Marnix' berijming, zooals die door den auteur zelven was beschaafd en verbeterd, de strijd verhaald die tegen haar gevoerd is geworden. Ik heb bij die gelegenheid naar aanleiding van de Handelingen der Provinciale Synode van Zuid-Holland, in 1582 gehouden, doen opmerken, hoe de boekhandel zich toen bijzonder ijverig betoond heeft om „het verleggen" van Datheen's berijming tegen te houden. Inderdaad is het eerste verzet daartegen van die zijde gekomen, en wat nog opmerkelijker schijnt is wel dit, dat een kerkeraad, t. w. van de

Gereformeerde gemeente te Dordrecht, zich door boekhandelaars in die stad heeft laten aanspannen voor hunne belangen. Zeker hadden de voorstanders van de Gereformeerde kerken dier dagen groote verplichting aan hunne medeleden Jan Canin en Jan en Peter Verhagen, daar zij immers bezig waren met groote kosten den Emdenschen Bijbel te drukken en in het algemeen hunne persen beschikbaar hielden voor het in 't licht brengen van hetgeen der Kerke dienstbaar kon geacht worden, maar toch was in dit geval de wederkeerige dienstbetooning buiten alle verhouding met den ondienst, die aan het wezenlijk welzijn der Kerk gedaan werd. De Dordrechtsche opzieners konden toch ook weten wat aan de genoemde Synode zonder tegenspraak voorgehouden werd, „dat veel treffe„lijcke luyden lieten ter predicatie te gaen, so lange als „die Psalmen Datheni daer gesongen werden."

Uit den hier volgenden brief, in het archief der Delftsche Gereformeerde gemeente bewaard, blijkt, dat zoodra de Gereformeerde boekhandelaars te Dordrecht kennis gekregen hadden van het voornemen om eene nieuwe Psalmberijming uit te geven, hetwelk bij hun confrater Gillis van den Rade te Antwerpen bestond, zij zich wendden tot hun kerkeraad, ten einde die ramp van hun bedrijf afgewend mocht worden, en dat deze vergadering met gemoedelijken aandrang hun pleitbezorger was bij den kerkeraad van Antwerpen, opdat deze aan Gillis van den Rade de volvoering van zijn voornemen beletten mocht. Zeker karakteristiek genoeg voor de kennis van de kerktucht in dien tijd en niet onbeteekenend om eenige verklaring te geven van het verschijnsel, dat men tegen hare algemeene toepassing, met sanctie en medehulp van de overheid, nog al bezwaar had.

Wat van het aan de nieuwe berijming verleende privilegie te Dordrecht bekend geworden was, geeft grond aan het vermoeden dat men er niet onkundig zal geweest zijn, wie de bewerker van de „onder handen" zijnde „nieuwe overzetting" was. Wij zouden anders niet ongezind zijn, voor den Dordrechtschen kerkeraad verzachtende omstandigheden aan te voeren. Doch laat hem voor zich zelven spreken:

Seer weerde lieve broederen, wy gebieden ons dienstlick tuwer E. De oorsaeke deses schrievens is, dat onse boeckvercoopers ons gisteren hebben te kennen gegeven, dat sy verstaen hebben, hoe dat Gielijs van den Raede, boeckdrucker aldaer, onderhanden heeft eene nyeuwe oeversettinghe der psalmen Davids met privilegie van Brabant, Hollant, Zeelant, Embden ende meer anderen, deselve niet nae te drucken noch te vercoopen binnen den tijt van seven jaeren, ende wort daer bij gesecht, dat onder het gemein volck verspreit wort, datmen die voortaen sall gebruycken inden ghereformyerden kercken, Soe hebben wy noodich geacht opt alleryrste onse bedencken uwe E. daer aff over te schrieven. Ons dunckt gheensins raetsaem, datmen dien angaende eenighe veranderinghe sal doen inden gereformeerden kercken voor andentijt, dat die nyeuwe oversien ende in eenen generalen Synodo gevisiteert, ende voor die andere die men nu gebruyckt, geaccepteert ende gepre-fereert sullen sijn. Ende hier inne hebben wy vele motyven die ons dringhen, maer voornemelick dat wy weeten, dat alle veranderinghen, hoewell dickwijls in cleinen saeken, periculoos sijn, ende des te meer in deesen periculoosen bedroefden tijden. Ten anderen soe dit by eenen gemeinen Synodo niet beslooten is, soo salt lichtelick een oorsaeke moeghen geven van divisie offt scheuringe, die in alle maenieren te verhoeden staet. Daertoe wordt ons angedient, dat inden generalen lestgehouden Synodo besloten is, dat de gewoontelicke psalmodiën (hebben wijt recht) noch gesongen sullen worden totten naesten Synodo. Daerenboeven soo moet geconsidereert worden wat een groote schaede een gemeenen man gedaen sall worden, de welcke dyckwijls vier, vijff ende meer psalmboecken in eenen huyse hebben ende soe 'tgebruyck der kercken verandert worde, nyeuwen tot groote costen sullen moeten coopen, daer sy nu met soeveel lants lasten belaeden sijn, ende soo sy macht hebben te copen, beter haer gelt aen Testamenten ende Bibelen ende andere nuttelicke boeken souden leggen, om daer wat vut geleert tworden. Die ghemeene man leeren oock een groot deell der psalmboeken van buyten: wat verdriet hem die veranderinghe geven sall kan men lichtelick bedencken. Voorder soo claeghen die boeckvercoopers van haer particuliere interest, Jan Kanin dat hem well voor duysent guldens, Jan Hermans ende Pieter Verhaege dat hem well omtrent voor hondert ponden Vlaems psalmboeken gebonden ende ongebonden tot niet ende tot maculatuer souden werden. Die te Delfft, tho Leyden, te Amsterdam ende in andere plaetsen sullen noch meer schaeden daer oever lijden, dwelck hoewell dattet particulier is, wel nochtans ante-

mercken staet, ende als eenighe veranderinghe souden gheschieden, deselve preventive eude met voorgaende waerschouwinghe, soo de liefde heyscht, voorgenoemen zoude behooren te worden. Daer sijn soo veele saeken te considereren, dat ons dunckt gheensins op dese tijt geraeden eenige veranderinge toe te laeten. Altijt onder correctie van beeter verstaen, schrieven vwe E. daeromme onse advijs, opdat vE. oock van dese geadverteert sijnde, ons uwe meeninghe in deesen over souden schrieven, dewelcke soo sy met der onse over eene stemt, well noodich soude sijn Gielis vanden Rade te waerschouwen, dat hy ophielt mit sijn druckerye, ter tijt toe eens oft anders eensaemelick by allen kerken besloten sall sijn. Ende onze druckers voor hen particulier sullen well tho vreeden sijn met den voorss. Gielys te handelen oever sijne schaede, soo hy eenighe door die ophoudinghe lijden soude nae alle billickheit, twijvelen oock niet andere druckers ende boeckvercoopers sullen hen oock guetwillich laten vynden om tsamentlick hem die schaeden te helpen draeghen. Lieve broeders, wilt doch deese saeke in uwen kerckenraet neerstelick oeverweegen ende ons terstont vwe antwoort oeverschrieven, opdat vreede ende eenigheit zij inde kercken, argernesse vyt veranderinghe ontstaende, ghemeene schaede, ende particuliere der druckers ende boeckvercoopers verhindert moeghe werden. Wy hebben mit droever herten verstaen den whtganck onses broeders Joannes Cubii. Godts wille is geschiet, wy verstaen well, dat hem well gheschiet is, dat hy vut deesen jaemerendall verlost, ende inde ruste ghenomen is. Sijne weduwe ende kynderen konnen oock well versorcht worden, mer wy beclaegen die wonde die vwe ende oyck die ghemeene kercken door sijn afsterven ontfangen hebben. God die heere bewijst sijne toorne als hy sulcke weerde instrumenten wechneempt, niettemin sijn beloften sullen waerachtich blieven, dat hy ons by blieven sall tot aent eynde der werrelt: laet ons bidden dat hy andere trouwe arbeiders in sijne oogst wille vuthsenden. Onse heere Godt, lieve broeders, neeme v in sijn heylighe bewaeringe, segene uwe arbeit ende geve wijsheyt int gheene bovengeschreven te doen, wat tot sijnder eeren, opbouwinghe sijnder kercken ende die liefte des naesten is dienende. Met haesten wth Dordrecht den XIX Octobris 1579.

Uve E. goetwillighe broeder inden
naeme onses Kerckenraets,

HENDRICK DE CORPUT.

Was het tot hiertoe weinig bekend, dat de boekhandelaars te Dordrecht onder de belagers van de Psalmberijming van Marnix vooraan stonden, veel belangrijker is eene andere nieuwe bijzonderheid in de geschiedenis van dat werk, die wij leeren kennen uit een H.S. van Wernerus Helmichius, Scriba der Synode van 1586, dat mede in het Delftsche archief is bewaard gebleven.

Uit een brief aan Marnix van het Moderamen der Synode wisten wij alleen, dat „er ernstig geraadpleegd werd over de invoering van zijne Psalmberijming, indien zij op goede gronden en zonder nadeel voor de Kerk kon plaats hebben". De hierop betrekking hebbende correspondentie (zie Van Iperen: „Kerkel. Hist. van het Psalmgezang", 1e dl. blz. 492; „Corresp. de Marnix", p. 329) is gedateerd [1]) vóór den dag der vergadering, waarin definitief tot de invoering van de Psalmen van den Heer van St. Aldegonde werd besloten. Daar de Acta der Leycestersche Synode niet bewaard zijn en in den brief van het Moderamen, die bewaard bleef, van de zaak slechts zeer onbepaald werd gesproken, kon men tot hiertoe onkundig blijven van dit merkwaardig synodaal besluit:

Extract uyt d'Acten des Nationalen Synodi gehouden in Sgravenhage den 20en Junii, etc. 1586, van den 21 Julii.

„Op d'invoeringe vande Psalmen Aldegondii, besloten hierboven den X Julii, zijn genomen dese navolgende pointen end artyckelen. In den eersten sal den voorsz. heere van St. Aldegonde versocht worden in de aengevangen correctie ende versoetinge (sic) sijner Psalmen tot den einde te willen voorts varen. Ten anderen, dat met goet believen van den Autheur den naam desseluen in den druck der Psalmen verswegen worde. Ten iijden sal oock met een Voorrede uyt den naem des Synodi de voorsz. verbete-

1) 12 Juli schreef het Moderamen ter zake van de opdracht tot Bijbelvertaling. Uit een brief van Marnix aan A. van der Myle, van 19 Juli, blijkt, dat toen aan genen nog geen besluit omtrent zijne Psalmberijming bekend was.

ringe gerecommandeert ende den volcke aengepresen worden. Ten iiijden, de Psalmen alsoo gedruckt sijnde, sullen byde Dienaers des Woorts met de Ouderlingen ende Diaconen ende andere voornaemste personen privatelick gerecommandeert worden. Ten vden, dese voorbereidinghe also gedaen, sal daer na te gelegener tijdt de voorsz. verbeteringe vanden predickstoel den volcke aengepresen worden, met aenwijsinge van de nutticheyt van dien, sonder nochtans de vorige Psalmen, te weten Datheni, tot noch toe gebruyckt, preciselick te verwerpen, maer latende evenwel inder Gemeente vrijheit die te behouden ende te singen. Ten vjsten, men sal oock mogen den Schoolmeesters aenseggen, datse de kinderen dese Psalmen inder schole leeren ende daer toe gewennen. Eindelick sal aen sijne Excell. bestelt worden, dat de druck deser Psalmen allen druckers vrij blyve, sonder yemant daer van eenige privilegie te verleenen, latende voorts in de discretie van de Kerckeraden van elcke plaetse hierinne alsulcke voorder middelen te gebruicken, als sy na gelegentheit harer Gemeente oirbaer ende bequaem sullen achten.

Geextraheert als boven, in kennisse van my

WERNERUS HELMICHIUS,
Synodi Scriba."

Dus werd in 1586 tot de invoering van de Psalmen van Marnix synodaal besloten en werden de noodige maatregelen verordend, die tot uitvoering van dit besluit vereischt werden. Het heeft niet gebaat! Onderscheidene oorzaken zullen daartoe hebben samengewerkt. Voornamelijk zal het zijn toe te schrijven aan de tegenkanting, die al hetgeen door den Graaf van Leycester bepaald of begunstigd was, ondervond, waarin ook de uitvloeiselen van de Synode, op zijn gezag gehouden, zoo rijkelijk gedeeld hebben. De boekverkoopers zullen zich ook verder niet onbetuigd hebben gelaten en het volk hechtte zich intusschen steeds meer aan het gebruik van hetgeen nu eenmaal aangenomen, op aller lippen en in veler harte was. Er is in het besluit der Synode (Art. 2) ook aanleiding om het er voor te houden, dat de naam van den Auteur bij het volk den klank niet had, die zijn werk

populair maken kon. Hoelang werd Antwerpen's Burgemeester miskend na de overgave der Scheldestad! Doch het voornaamste beletsel zal wel geweest zijn, dat de dagen niet vele waren, waarin eene Synode aan de Overheid „bestellen" kon (Art. ult.) hoe zij het hebben wilde. Dit was noodig om eene nieuwe Psalmberijming ingevoerd te krijgen, en met het einde van Leycester's bestuur ging de kans daarop te niet.

DE NEDERLANDSCHE BIJBELS IN HET BRITSCH MUSEUM,

DOOR

Dr. H. G. KLEYN.

Toen ik in den zomer van 1882 het Britsch Museum bezocht, sloeg ik uit nieuwsgierigheid het artikel „Bible-Dutch" van den Catalogus op. Terstond verbaasde mij de groote hoeveelheid bijbeluitgaven van vóór het jaar 1637, het jaar waarin de Staten-vertaling verscheen. Deze vondst leidde mij er toe, ook het artikel „Bible-New-Testament-Dutch" in te zien, en hoe werd ik verrast, toen ik daar eene niet zoozeer aanzienlijke, als wel kostbare verzameling Nederlandsche Nieuwe Testamenten vermeld vond. Terstond gaf ik van het bestaan dier verzameling aan mijn leermeester, den hoogleeraar Acquoy, kennis, die mij aanried althans een afschrift van den Catalogus te maken, indien de studiën van anderen aard, die mijnen tijd in beslag namen, mij niet toelieten iets meer te doen. Ik volgde dien raad op en beschouwde daarenboven nog enkele uitgaven zelve, om mij zooveel mogelijk van de identiteit dier drukken met de door Le Long in zijn „Boekzaal" genoemde te vergewissen. Ik achtte het niet ondienstig, ten nutte der beoefenaars van dit onderdeel der geschiedenis van de

Vaderlandsche Kerken de lijst dier uitgaven in dit Tijdschrift openbaar te maken, waartoe mij door de Redactie welwillend plaatsruimte werd verleend.

Ik heb getracht, de gegevene stof zoo volledig mogelijk te bewerken. Nochtans liet de beperkte tijd, waarover ik kon beschikken, mij niet toe, een antwoord te zoeken op alle vragen, die bij een dergelijk onderzoek kunnen opkomen, of eene nauwkeurige beschrijving te geven van het merkwaardige, dat in het Britsch Museum te vinden is. Aangaande eenige punten, die aan mijne aandacht waren ontsnapt, heeft de heer S. van Straalen, die op het Museum werkzaam is, mij later met de grootste vriendelijkheid inlichtingen verschaft.

Vóór ik tot de mededeeling der lijst van honderd twintig uitgaven overga, zij het mij vergund, het een en ander mede te deelen, dat tot nadere toelichting kan strekken. Ik wensch dan eerst te spreken over den omvang en den vermoedelijken oorsprong der verzameling, en vervolgens over hare belangrijkheid, waarbij ik vooreerst zal wijzen op eenige reeds beschrevene uitgaven, waaromtrent ik nog iets mede heb te deelen, ten tweede op enkele zeer zeldzame drukken, die uit den aard der zaak ternauwernood bekend zijn, en eindelijk op die, welke tot nog toe niet of niet opzettelijk zijn vermeld. Daarna volgen nog eenige opmerkingen naar aanleiding der Tabel.

Ik zeide zoo even reeds, dat in het Britsch Museum honderd twintig uitgaven berusten en wel in honderd drie en twintig nummers (van den Bijbel van 1477, het O. T. van Doen Pietersoen 1527, en den Deux-Aes-bijbel van 1562 [1561] zijn twee exemplaren aanwezig). Daaronder zijn op zijn minst elf wiegedrukken, namelijk een Bijbel (Oud Testament), ééne uitgaaf der Zondaagsche Evangeliën, vijf der Zondaagsche Evangeliën en Epistelen, ééne der „Passie ende Liden ons Heren", en drie van den Psalter. De overige honderd negen uitgaven kan men als volgt verdeelen: drie drukken van het Oude Testament, negen van den Psalter, zes en dertig van het Nieuwe Testament, één der Evangeliën en Epistelen, één van de

Passie onzes Heeren, en negen en vijftig volledige Bijbels. Deze allen zijn ouder dan het jaar 1637, dat ik als eindpunt van mijn onderzoek heb aangenomen.

Doch vanwaar zulk eene kostbare verzameling op het Britsch Museum? Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Mr. Speaker Onslow schonk of vermaakte in 1768 eene verzameling Bijbels aan het Museum. Of daaronder ook Nederlandsche waren, weet ik niet; maar zeker is het, dat eenige uitgaven behooren tot de „King's Library", die in 1823 naar het Museum werd overgebracht, andere tot de „Grenville Library", die in 1847 daarin werd opgenomen [1]). Het meerendeel echter zal wel gaandeweg in de Bibliotheek zijn geraakt. Ik zag exemplaren, die in 1860, 1862 en later waren gecatalogiseerd en gestempeld [2]). Zeven en dertig nummers zijn stellig, elf andere vermoedelijk, uit de bibliotheek van Van Voorst afkomstig. Bij vergelijking namelijk van den verkoop-catalogus dier Bibliotheek viel mij terstond op, dat de inhoud van gansche bladzijden bijna zonder uitzondering ook op het Britsch Museum aanwezig was. Ik verzocht de firma Fred. Muller en C^{o}. om inlichting aangaande de koopers der exemplaren in beide verzamelingen voorkomende, en met de meeste welwillendheid werd mij die verstrekt. Hierdoor bleek mij, dat het grootste deel der genoemde uitgaven door den Londenschen boekhandelaar Boone, en wel vermoedelijk voor het Britsch Museum, was aangekocht [3]), dat een ander deel door den heer Fred. Muller was behouden, en dat enkele naar elders waren gegaan. Van de laatste nummers kan ik niet denken, dat zij desniettegenstaande in het Britsch Museum zijn gekomen, maar van de uitgaven, waarvan de heer Fred. Muller eigenaar werd, is dit zeer goed mogelijk, en het is vermoedelijk ook

---

1) Zie over dit alles: *A guide to the Exhibition Galleries of the British Museum*, Edit. of the year 1881, p. 1.

2) In vroegeren tijd gebruikte men een stempel zonder jaartal en datum.

3) Van de door hem gekochte exemplaren zijn slechts enkele niet op het Museum aanwezig.

zoo geschied. Wat mij op dit vermoeden brengt, is het volgende: De heer Boone kocht den Bijbel van 1571, die slechts het O. T. en de Apocriefe Boeken bevat; de heer Fred. Muller den completen Bijbel van 1571, '72. Toch bevindt zich in het Museum een exemplaar van den volledigen Bijbel. Zou de heer Boone een onvolledig exemplaar hebben gekocht, als op het Museum reeds een volledige Bijbel aanwezig was? Het is niet waarschijnlijk. Daarom vermoed ik, dat na afloop der verkooping het Britsch Museum of de heer Boone met den heer Muller in onderhandeling getreden is en nog eenige exemplaren van hem heeft gekocht. Omtrent dit laatste is natuurlijk geene zekerheid te verkrijgen. Ik heb daarom die uitgaven, welke ongetwijfeld uit de boekerij van Van Voorst afkomstig zijn, in de Tabel met „v. V.", die welke vermoedelijk daartoe behoord hebben, met „v. V.?" geteekend. Meer kan ik omtrent den oorsprong der verzameling niet mededeelen.

Deze is niet zoozeer merkwaardig wegens hare vele tot nog toe onbekende drukken, als wel daarom, dat zij de gelegenheid aanbiedt, om kennis te maken met een aantal uitgaven, die alleen bij name bekend zijn; ook daarom, dat hier zeldzame boeken voorgoed zijn gedeponeerd, die niet meer in handen van particulieren kunnen overgaan, na wier overlijden de verzamelde schatten dikwerf naar alle windstreken verstrooid worden. In verband met de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, kan zij ons ook in staat stellen, eene kritiek te leveren op de „Boekzaal" van Le Long, die in hoofdzaken zeker gunstig, in bijzonderheden dikwerf ongunstig zal uitvallen.

Aangaande sommige uitgaven heb ik het een en ander mede te deelen. Daartoe behoort in de eerste plaats het „Nieuwe Testament gedrukt bij Adriaen van Bergen in 1523", de eerste uitgave van Luther's Nieuwe Testament in Nederlandsch gewaad. Le Long kende van de eerste uitgave alleen de Evangeliën, de Handelingen en de Openbaring; van de Brieven was alleen de tweede uitgave hem

bekend. Dat Nieuwe Testament scheen zoowel in den vorm, waarin Le Long het kende, als in zijne oorspronkelijke gedaante voorgoed verdwenen. Vóór eenige jaren bleek echter, dat van den tweeden druk der Brieven een exemplaar was bewaard gebleven in de Universiteits-bibliotheek te Gent. Naar aanleiding van de mededeeling van dit feit door den hoogleeraar Doedes („Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen", Utr. 1876, blz. 29) vraagde ik den heer Ferd. Vanderhaeghen, bibliothecaris der Universiteit te Gent, om eenige inlichtingen aangaande hetgeen die Bibliotheek aan uitgaven van het Nieuwe Testament van Adriaen van Bergen bezit. Genoemde heer verplichtte mij bijzonder door de toezending van een afschrift van den titel der Brieven en der uitgave van het N. T. van 1524. Uit deze mededeelingen zag ik, dat van de eerste uitgaaf van Adriaen van Bergen te Gent niets aanwezig was (de Brieven waren namelijk in één band gebonden met de Evangeliën, de Handelingen en de Openbaring der uitgaaf van het N. T. van Doen Pietersoen, 1523), en dat het Londensche exemplaar dus voorloopig als uniek kan beschouwd worden. Te Londen had ik nog niet opgemerkt, dat de Brieven, door Le Long vermeld, eene vroegere uitgave onderstelden. Te Leiden teruggekeerd, bemerkte ik eerst dat er eene andere en oudere uitgave moest bestaan hebben. Ik verzocht terstond den heer van Straalen, voor mij den titel der Brieven te willen afschrijven, hetgeen hij met de meeste vriendelijkheid deed. Ja waarlijk, de Londensche Brieven waren van den eersten druk! De titels van Evangeliën, Handelingen en Openbaring zijn door Le Long („Boekzaal", blz. 512 v.) juist opgegeven. Daarom zal ik hier alleen de titels der drie uitgaven van de Brieven mededeelen.

Eerste uitgave (1523):

„Dit zijn die | Epistolen van dē eerwerdighē Apo | stel sinte Pauwels, dat wtuerco | ren vat Christi, mettē anderē | Epistolen, van sint Jacob, sin | te Peeter, sint Jan ē sin | te Judas, Ouergeset in | goedē duytsche, met eē |

schoō bewijs voer elck | capittel wat sin dat | ter in beslotē is | Eñ met die | Cōcordācīē | vanden | Oudē eñ Nieuwen testamente, met | grooter neersticheyt ghecorrigeert." In dit exemplaar ontbreken echter de „Concordanciën". Achter den Brief van Judas staat: „Hier voleynden dese voergenoemde epistolen ter salicheyt vā elckē kerstē mensce, Gedruct bi mi Adriaen vā Berghen buyten die Camerpoorte int Guldē Missael. Anno. M. CCCCC eñ xxiij."

Tweede uitgave (1524):

„Die Epiſtolen van den eerwaerdigen Apoſtel ſinte Pauwels, dat wtuercorē vat Chriſti, mettē anderē Epiſtolen, van ſint Jacop, ſint Pieter, ſint Jan eñ ſinte Judas. Ouerghefet in goedē duytſche met eē schoō bewijs van elck capittel wat ſin datter in beſloten is Ende met die Concordanciē vandē Oudē eñ Nieuwē teſtamente. Anderwerf neerſtelick gecorrigeert." Aan het einde staat: „Hier voleynden deſe voergenoēde Epiſtolen ter salicheit vā allen kerſtenē menſchē. Gedruct by mi Adriaen vā Bergen buytē die Camerpoorte int guldē Miſſael. Anno. M. CCCCC. xxiiij." Op het laatste blad: „Cum gratia et Privilegio." Deze uitgave heeft geene kantteekeningen.

Derde uitgave (1524):

„Die Epiſtolen vā | den eerwaerdighen Apoſtel ſinte Pauwels, | met den anderē Epiſtelen, van ſint Jacop, ſint | Peeter, sint Jan, eñ ſinte Judas." Aan het einde staat: „Hier voleynden deſe voorgenoēde Epiſtelē | tot ſalicheit van allen kerstenē menſchē. Gedruct | by mi Adriaen van Bergē buyten die Camerpoor | te, int guldē Miſſael. Anno M. CCCCC. xxiiij." Van dit Nieuwe Testament zijn de Evangeliën voleind den 30sten Mei, het vierde deel, de Apocalypse, in Juli 1524. De voleinding van het derde deel, de Brieven, valt dus waarschijnlijk tusschen den 30sten Mei en het eind van Juli.

Minder lang zullen ons de overige titels bezighouden. De oudste daarvan is:

„Dat Neywe Testament Duytsch .... Geprentet tot Deventer by mi Alijt nagelaten weduwe zelyge Derick van den Borne | int iaer ons heeren dusent vijfhondert eñ xxxij. Met consent des eersamen Raets | der stat Deventer." Dit strekke tot verbetering van den onjuisten titel, door Le Long („Boekzaal", blz. 583) opgegeven.

De wijze, waarop Le Long (a. w., blz. 579) den Bijbel van Vorsterman 1534 vermeldt, zou aanleiding kunnen geven tot het maken van onderscheid tusschen twee uitgaven, die inderdaad één zijn. Le Long's opgave toch is onvolledig. De Bijbel van Vorsterman 1533, 1534, heeft op den algemeenen titel geen jaartal, en nu heeft Le Long het jaartal overgenomen uit hetgeen aan het einde van het Nieuwe Testament te lezen staat. Aan het slot van het Oude Testament vindt men evenwel: „Gedruct...... voleyndt op sinte Lucas avont den XVII | dach van October Int iaer nae die gheboorte Christi | ons Salichmakers. M. CCCCC ende xxxiij." Op den titel van het Nieuwe Testament staat als datum 7 November 1530. Aan het eind er van wordt gezegd, dat het „voleyndt" was den laatsten Januari 1534. Men heeft dus voor de nieuwe uitgave den ouden titel behouden of alleen het laatste blad herdrukt [1]).

Eene andere uitgave, waaromtrent de aanteekeningen van Le Long kunnen verbeterd worden, is de Deux-Aesbijbel van 1562 (1561), doch ik kan hier verwijzen naar hetgeen daarover gezegd is door Dr. Pijper in diens werk over Jan Utenhove [2]).

Ook omtrent den Bijbel van Jasper Troyen, Antwerpen 1584, in folio, zijn de mededeelingen van Le Long niet geheel juist. Deze schreef („Boekzaal", blz. 747 v.), dat de Profetische, Apocriefe en Nieuw-Testamentische boeken in 1583 bij Peter Verhaghen te Dordrecht uitgegeven

---

1) Een Nieuw Testament met 7 Nov. 1530 op den titel treft men zelfs nog aan achter de tot nu toe nergens vermelde uitgave van Willem Vorsterman's Bijbel van 1543. Zie Catalogus Van Hengel en Eeltjes, No. 22, Rott. 1882, blz. 5, No. 57.

2) F. Pijper, *Jan Utenhove*, Leid. 1883, blz. 136—142, en Bijlagen, p. XXV scq., XXIX—XXXI.

waren. Hij heeft echter niet gezegd, dat dit zelfde ook geldt van het overige deel des Ouden Testaments, en dat alleen de titel van Jasper Troyen afkomstig is. Die titel is op eene geheel andere soort van papier gedrukt dan de rest van den Bijbel; in het exemplaar van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde kan men duidelijk zien, dat hij is ingeplakt.

Mijne laatste opmerking geldt een Bijbel, die èn in den Catalogus van het Britsch Museum èn bij Doedes in de „Bibliographische Adversaria", dl. IV, 1878—'82, blz. 44, op het jaartal 1597 voorkomt. Van dezen Bijbel is het twijfelachtig, of Le Long hem gekend heeft, ja dan neen. Op 1617 („Boekzaal", blz. 757) vermeldt hij een Bijbel, gedrukt bij I.Jz. Caen en T.Wz. van Orten. Hij zegt daarvan, dat vooraan staat MDCXVII en achteraan MDXCVII, maar dat dit laatste onjuist is, wijl genoemde drukkers in dien tijd niet passen. In den Catalogus der boekerij van Le Long, Libri in Octavo N⁰. 61, wordt die uitgave genoemd „van 1597 of liever van 1617". De Londensche uitgave heeft vooraan en achteraan MDXCVII. Heeft Le Long zich vergist, of hebben deze drukkers in 1617 eene nieuwe titeluitgave geleverd van den Bijbel van 1597? Het laatste is niet waarschijnlijk. Nog ééne mogelijkheid blijft over, namelijk dat MDCXVII eene drukfout is, die in vele exemplaren bleef staan, maar, toen zij bemerkt werd, terstond werd verbeterd en daarom in een ander deel der oplaag niet voorkomt. Dat toch deze drukkers in 1597 geene uitgave zouden kunnen geleverd hebben, is eene bewering, die door Ledeboer, „De boekdrukkers, enz. van Noord-Nederland", Dev. 1872, niet bevestigd wordt.

Had ik van de tot dusver genoemde drukken iets te zeggen, op de volgende wensch ik alleen de aandacht te vestigen:

„Alle die epistelen ende Ewangelien. Delft in Holland. 1484. 8⁰."

„Den duytschē souter. Hendrik Eckert van Homberch. Thantwerpē [1505?] 8⁰."

„Den duytschen souter, Tantwerpen 1508. 8⁰."

„Dat niwe testamēt ons heeren Jesu Christi. Tot Coellen duir Hieronem Fuchs. Anno MCCCCCXXV. 8°."

„Dat Nieuwe Testament. Michiel van Hoochstraten. Tantwerpen 1527. 8°."

„Den Souter Davids. Martin de Keyser. Tantwerpen 1531. 8°."

„Davids Souter. Steven Mierdmans. Tantwerpen 1544. 16°."

„Die Psalter Davidts. Claes Janszoon. Groningen (1550?) 16°."

„Dat gheheel nyeuwe Testament ons heerē Jesu Christi. Jan vā Ghelen. Thantwerpen 1555. 12°."

„Die Psalter des ... Propheten Davids. P. Warnerssoen. Campen 1566."

Wij kunnen thans overgaan tot de uitgaven, die noch door Le Long in zijn „Boekzaal", noch door Prof. Doedes in de „Bibliographische Adversaria", dl. IV, blz. 33—47, 261—273, vermeld worden, noch in Campbell's „Annales de la Typographie Néerlandaise au XVe siècle" zijn opgenomen. Behalve acht drukken, die nu voor het eerst genoemd worden, moet ik nog twee uitgaven vermelden, wier identiteit met de door Le Long genoemde niet meer vast te stellen is. Waar echter alleen de opgave van het formaat in den Catalogus van het Britsch Museum verschilde met die in Nederlandsche bronnen (Le Long, of de catalogi door Doedes geraadpleegd), heb ik geene vrijheid gevonden, nieuwe uitgaven te veronderstellen, daar dit verschil bij alle exemplaren, die ik met eigen oogen kon onderzoeken, voortvloeit uit eene verschillende beoordeeling. De Nederlandsche bewerkers letten alleen op het uiterlijk, de Engelsche catalogus meestal op de vouwing der vellen. In de Tabel heb ik de verschillen aangegeven.

I. Het oudste onbekende drukje, dat ik te vermelden heb, is een boek in octavo: „Dye passie ons heeren, als ons die vier ewangelistē bescriven met der epistelen en met den avontmael. Eñ eerst die ons Matheus bescrijft met den figueren ...... bij Willem Vorsterman, Antwerpen" (zonder jaartal of paginatie; de vellen zijn getee-

kend A—L; de Catalogus geeft als datum op: [1520?], doch op welken grond, weet ik niet). Men verwarre dit boekje niet met de „Passiën ons heeren", die apocriefe elementen in zich bevatten. Hier heeft men te doen met dat gedeelte der Evangeliën, dat de lijdensgeschiedenis behandelt, benevens de daarbij behoorende Epistelen. Er bevinden zich ongeveer tachtig vrij grove houtsneeplaatjes in den tekst. Indien men echter de drie- of viermaal opgenomen figuren als één telt, komt men tot omtrent dertig. Van „dye passie ons heeren", waarschijnlijk van denzelfden druk, bevindt zich een verminkt exemplaar, beginnende met vel F en niet veel meer inhoudende dan de lijdensgeschiedenis volgens Johannes, op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, gecatalogiseerd als „die vier passien ons heren", volgens het slot, dat luidt: „Hier eynden die vier paſſien ons he | ren alſo ſe die vier euangeliſten beſcri | uen met haren epiſtelen ē dat auōt | mael ons heerē Ihesu criſti. | Geprent Thantwerpen voer die | camerpoorte inden gulden | eenhoren. Bi mi Wil | lem Vorster | man | +" Nergens vond ik dit boekje vermeld. Alleen doelt misschien eene aanteekening van den Leidschen boekverkooper (zie P. A. Tiele in de „Bibl. Advers.", IV, blz. 69) op onze „passie". Die aanteekening luidt: „Item ontfanghen van Willem (Vorsterman) in .... a°. 14.. iiijc passien met die utersten. (?)"

II. „Dat nyeuwe Testament ons Heeren Jesu Christi beschreuen door dat ingheuen des heilighen Gheeests van den heilighen Apostelen ē Euangelisten na sinte Hieronimus translatie. Noch ziin hier bi gheset die Epistolen wt den Ouden Testamente die men iaerlicx houdt in der Heyligher Kercken. Geprent Thantwerpē binnē die Camerpoorte inden Mol, by my Hendrick Peetersen van middelburch, 1546. 8°" (met houtsneeplaatjes, dezelfde als die in den Folio-bijbel van Vorsterman van 1534, alsook met Almanak en Calengier).

III. „Dat geheel nieuwe Testament........ [Hans van Remundt, Thantwerpē, 1553], 8°." Le Long, „Boekzaal", blz. 627, vermeldt zulk een Nieuw Testament, maar met

naam, plaats en jaartal. Toch is dit vermoedelijk dezelfde uitgave. Men lette op hetgeen de Catalogus zegt: „Wanting all after sheet bb. Some of the leaves are scoarched at the edges. At the end is a leave containing a facsimile of the colophon."

IV. „Dat gheheele nieu | we Testament........ met grooter neersticheyt | ghecorrigeert en̄ ouersien. Hier zyn bygesedt die Epistelen wt den Ouden Testamente. Geprint Thantwerpen by Hans de Laet. 1557. 8°."

V. „Dat nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi, enz." Achteraan staat: „Gedruct ende verbetert na de copye van Mattheus Jacobszoon. MDLIX, 16°." Dat dit niet de editie is, door Le Long, „Boekzaal", blz. 685, genoemd, blijkt uit vier zaken: 1°. de titel stemt niet overeen (n.b. ons liefs Heeren); 2°. de opgave van het jaartal staat hier achteraan; 3°. er wordt geen datum van voleinding genoemd; 4°. het formaat verschilt (dit laatste beteekent echter niet veel).

VI. „Evāgelien ende Epistelen, soe alsmen die, doert gantze jaer op alle Sondagē, en̄ ander Festdaeghen, in der Hylligher Kercken hieldt. Campen, 1562. 8°."

VII. „Dat gheheel nieuwe Testament...... Met grooter neersticheit ghecorrigeert ende oversien, enz. Thantwerpen by die weduwe van Jacob van Liesveldt, 1565. 8°."

VIII. „Biblia, dat is de gantsche heylige Schrift, enz. Gedruckt tot Leyden, B. Uldrich Cornelisz. 1615. 12°. Voor Jan Eversz. Cloppenburch en̄ Isack Jansz. Canin. Anno 1615" (zie Catalogus Le Long, Libri in Octavo N°. 69).

IX. Ongetwijfeld dezelfde als de door Le Long, „Boekzaal", blz. 757, vermelde is: „Biblia: dat is De gantsche heylighe Schriftuere voortijts uytgegeven tot Geneven. Getrouwelijck overgeset, ende voor de vierde reijse oversien door P. H. Dienaer des Goddelijcken Woorts. Met riicke Aenwiisinghen der gelijck ofte ongelijck stemmenden plaetsen. (Het N. T. met de Annotatiën A. Marlorati). Amsterdam 1621. Voor Jan Markus, boekverkooper op den Damsluys," folio. De Profetische boeken hebben het jaartal 1615. Het Nieuwe Testament 1614.

X. „Dat nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi. Tot Hoorn by Sacharias Cornelissoon Boeckverkooper wonende op de nieuwestraet in de Liesvelsche Bijbel 1631", 4⁰. Aan het einde staat: „Ghedruckt tot Haerlem by Thomas Fonteyn voor Zacharias Cornelisz. Boeckverkooper tot Hoorn in den Liesveltschen Bijbel". Deze druk kan niet dezelfde zijn, als die, welke door Le Long, „Boekzaal", blz. 780, wordt genoemd. Le Long spreekt van eene „Gereformeerde'' uitgave. Deze moet een Biestkens-druk zijn. Daarop wijst althans de titel en de naam van den uitgever.

Ten slotte nog eenige opmerkingen naar aanleiding van de hierachter gedrukte Tabel.

Ik heb daarvoor tot model gekozen het „Overzicht", door Prof. Doedes geplaatst achter zijne voortreffelijke „Geschiedenis van de eerste uitgaven der Schriften des Nieuwen Verbonds in de Nederlandsche taal, Utrecht, 1872." Ik voeg er echter eene nieuwe kolom aan toe met het opschrift „Formaat", en laat de kolom met het opschrift „Welke overzetting" weg. Een antwoord op die vraag te geven was mij, wilde ik Le Long geen onbepaald vertrouwen schenken, onmogelijk, en voor den deskundige kan dat antwoord in de meeste gevallen niet twijfelachtig zijn. Bij de uitgaven, waarin het dit wel is, wordt een nader onderzoek vereischt, dat ik wegens den beperkten tijd, dien ik beschikbaar had, niet heb kunnen instellen. De opgaven aangaande drukker en plaats zijn òf aan den Catalogus, òf aan de uitgaven zelve ontleend. Voor de eerste categorie bediende ik mij van de in den Catalogus gebruikte spelling [1]). In de kolom „Formaat" volgde ik bijna zonder uitzondering den Catalogus. Veranderingen naar in Nederland verschenen opgaven meende ik niet te mogen maken, daar deze doorgaans minder nauwkeurig zijn [2]). De laatste twee kolom-

1) Deze spelling is niet methodisch, daar verschillende handen achtereenvolgens aan den Catalogus hebben gewerkt.

2) Ik zonder hier Campbell's „Annales" uit, wier opgaven ik echter gemeend heb, alleen in de laatste kolom te mogen opnemen.

men zijn onvolledig, maar toch zoo volledig als ik ze heb kunnen maken. Ik gebruikte daartoe de verschillende gedrukte Catalogi, die ons echter soms in het duister laten omtrent de bedoelde uitgaven. In hooge mate geldt dit van den Catalogus der Groningsche Universiteitsbibliotheek. In de laatste kolom heb ik ook naar den Catalogus der boekerij van Is. Le Long verwezen. Ik deed dit, om daardoor aan te toonen, dat Le Long's opgaven hier meer vertrouwen verdienen dan bij andere drukken, die hij niet in zijn bezit heeft gehad of alleen uit Catalogi kende.

Ik eindig met den wensch uit te spreken, dat de hier gegevene mededeeling, hoe gebrekkig ook, niet geheel onvruchtbaar moge zijn, dat zij bij de beoefenaars der wetenschap eene niet te gestrenge beoordeeling moge vinden, en aanleiding geve tot een nader onderzoek van veel dat hier slechts is aangestipt.

Wijngaarden.

T A B E L

DER

OP HET BRITSCH MUSEUM BERUSTENDE UITGAVEN
VAN DEN BIJBEL OF GEDEELTEN DAARVAN
IN DE NEDERLANDSCHE TAAL,
1477—1637.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1477.	Oud Testament.	Jacob Iacobszoen en Mauritius Yemantszoen van Middelborch.	Delft.
1477.	Alle die euangelien.	G[eraert] L[eeu].	ter Goude.
1477.	Alle die epistelen ende ewangelien.	[Geraert Leeu].	[Gouda].
1478.	Alle die epistelen ende ewangelien.	[J. Veldener.]	[Utrecht].
1480.	Psalter (v. V.?).		Delf in Holla
1481.	Alle die epistelen ende Evāgelien.	J. Veldener.	Utrecht.
1484.	Alle die epistelen ende Ewangelien.		DelftinHollan
1487.	Alle die epistolen ende euangelien.		Delff.
1489.	Die passye ende dat liden ons heren.	Peter van Os.	Zwol.
1491.	Psalter (v. V.?).	Peter van Os.	Zwolle.
1498.	Psalter (v. V.?).	H. Eckert.	Delf.
1503 ?	Psalter.	Jan Severse.	Leyden.
1505 ?	Psalter (v. V.).	Hendrik Eckert vanHomberch.	Thantwerpē.
1508.	Psalter (v. V.).		Tantwerpen.
Tusschen 1500 en 1520 ?	Dye passie ons heeren..... met der epistelen eñ den avontmael.	Willem Vorsterman.	Antwerpē.
1523.	De Evangeliën. Hand. d. Apost. en Openb. De Brieven.	Adriaen van Bergen.	Antwerpē.

Formaat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
fol.	Bijna alle boekerijen van eenige beteekenis.	Le Long, „Boekz.", blz. 365—376. Campbell, „Annales", N⁰. 290. Cat. Le Long, Fol. N⁰. 34, 35.
4°.	Kon. Bibl. te 's Gravenhage.	Le Long, Bkz., blz. 378 v.; Campbell, Ann. N⁰. 685; Cat. Le Long, Quarto N⁰. 72.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. te Gouda.	Campbell, Ann. N⁰. 686. Le Long ontkent het bestaan dezer uitgave (Bkz., blz. 379).
4°.	Kon. Bibl.	Campbell, Ann. N⁰. 687.
16°.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 376 v., in 8°; Cat. Le Long, Oct. N⁰. 139: in 8°; Campbell, Ann. N⁰. 549.
4°.	Bibliotheek gem. Haarlem.	Le Long, Bkz., blz. 380; Cat. Le Long, Quarto N⁰. 73; Campbell, Ann. N⁰. 690.
8°.	Een exemplaar kwam voor op de boekverkooping van M. J. de Meijer (zie Campbell, „Annales").Is dit het exemplaar van het Britsch Museum?	Campbell, Ann. N⁰. 694.
4°.	Kon. Bibl.	Campbell, Ann. N⁰. 698.
4°.	Kon. Bibl.	Campbell, Ann. N⁰. 1163.
4°.	Bibl. Maatsch. der Nederl. Letterk.; Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 377, in 8°; Campbell, N⁰. 551, in 8°.
16°.	Kon. Bibl.; Bibl. d. gem. Haarlem.	Le Long, Bkz., blz. 377, in 8°; Cat. Le Long, Oct. N⁰. 140; Campbell, Ann. N⁰. 552, in 8°.
8°.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 377 v.; Cat. Le Long, Oct. N⁰. 141.
8°.		Doedes in „Bibliographische Adversaria", IV, blz. 39: 1500?
8°.	Bibl. Maatsch. d. Letterk.	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 39.
8°.	Een fragment, vermoedelijk van denzelfden druk der „Passie" bevindt zich op de Kon.Bibl.te'sGravenhage.	Hier het eerst vermeld.
8°.	Aan Prof. Doedes was geen exemplaar bekend.	De Evangeliën, Handel. en Openb. reeds bij Le Long, Bkz., blz. 512, 513; Cat. Le Long, Oct. N⁰. 360; De Hoop Scheffer, „Studiën en Bijdragen", I, blz. 438—440. De Brieven hier voor het eerst besproken.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1524.	Nieuw Testament (v. V.?).	Cornelis Hendricx.	Delft.
1525.	Bijbel (alleen Oud Testament en Apocriefe Boeken).	Hans van Roemundt.	Antwerpen.
1525.	Nieuw Testament.	Hans van Ruremunde.	Tantwerpen.
1525.	Nieuw Testament.	Jan van Ghelen.	Tantwerpen.
1525.	Nieuw Testament.	Hiero Fuchs.	Coellen.
1525.	Nieuw Testament (v. V.?).		Basel.
[1526].	Nieuw Testament (v. V.).	Jan van Ghelen.	Tantwerpen.
1527.	Oud Testament.	Doen Pietersoen.	Amsterdam.
1527.	Nieuw Testament.	Michiel van Hoochstraten.	Tantwerpen.
1528.	Bijbel (v. V.?).	Willem Vorsterman.	Antwerpen.
1528, 29.	Bijbel (N. T. van 1529).	Willem Vorsterman.	Antwerpen.
1528,30,31.	Bijbel (v. V.?Tit. v. N. T. 1530; aan het einde v. N. T. 1531).	Willem Vorsterman.	Antwerpen.
1530?	Psalter (v. V.).	P. Stephanus van Gendt.	Geneve.
1531.	Psalter (v. V.).	Martin de Keyser.	Tantwerpen.
1532.	Nieuw Testament.	„Alijt, nagelaten weduwe van zelyge Derick van den Borne".	Deventer.
1532.	Bijbel (v. V.).	Willem Vorsterman.	Thantwerpen.
1533, 34.	Bijbel (Titel v. N. T. 1530; aan het eind van N. T. 1534).	Willem Vorsterman.	Antwerpen.

Formaat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
8°.	Volgens Doedes („Nieuwe Bibliogr.-Histor. Ontdekkingen") niet zeldzaam.	Le Long, Bkz., blz. 497—503; Cat. Le Long, Oct. N°. 359; De Hoop Scheffer, I, blz. 449—451.
8°.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 533—556: in 16°; Cat. Le Long, Oct. N°. 59: in 16°; De Hoop Scheffer, I, blz. 461.
8°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht; d. Remonstr. Gem. te Amsterdam; van het Luth. Seminarium te Amsterdam; van Prof. Doedes.	Le Long, Bkz., blz. 512; Schultz Jacobi, „Bijdr. tot de gesch. der Ev.-Luth. Kerk", II, blz. 50; De Hoop Scheffer, I, blz. 452.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 561; De Hoop Scheffer, I, blz. 452.
8°.	Bibl. v. Pastor C. Krafft te Elberfeld.	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 261—270.
8°.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 526—532; Cat. Le Long, Oct. N°. 362; De Hoop Scheffer, I, blz. 444 v.
8°.	Kon. Bibl.; Bibl. v. Prof. Doedes.	Le Long, Bkz., blz. 561; De Hoop Scheffer, I, blz. 454, 457.
8°.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Amsterdam; De Dichterlijke, Profetische en Apocriefe boeken in de Bibl. d. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 574—576; Cat. Le Long, Oct. N°. 61; De Hoop Scheffer, I, blz. 462.
8°.	Eene collectie te Antwerpen.	Le Long, Bkz., blz. 588; Cat. Le Long, Oct. N°. 335; De Hoop Scheffer, I, blz. 454 vv.
fol.	Bibl. d. Univ. te Groningen?	Le Long, Bkz., blz. 577—579; Cat. Le Long, Fol. N°. 46; De Hoop Scheffer, I, blz. 455, 462.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 579; De Hoop Scheffer, I, blz. 456.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Utrecht.	Le Long, Bkz., blz. 579; De Hoop Scheffer, I, blz. 457.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Utrecht.	Le Long, Bkz., blz. 585.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 40.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 583: bij Dirk Borne.
fol.	Kon. Bibl.; Prov. Bibl. Friesland; Bibl. v. Prof. Acquoy.	Le Long, Bkz., blz. 581.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; d. Doopsgez. Gemeente te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 579.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1534.	Bijbel (v. V.).	Jacob van Liesvelt.	Thātwerpē.
1537.	Psalter (v. V.).	P. Janszoen.	Leyden.
1538.	Bijbel.	Hansken van Liesvelt.	Thantwerpen.
1541.	Bijbel (v. V.).	H. Petersen van Middelborch.	Thantwerpen.
1542.	Bijbel.	Willem Vorsterman.	Thantwerpen.
1542.	Bijbel (v. V.).	Jacob van Liesvelt.	Tantwerpen.
1544.	Bijbel.	Willem Vorsterman.	Thantwerpen.
1544.	Psalter (v. V.).	Steven Mierdmans.	Tantwerpen.
1545.	Nieuw Testament.	Steven Mierdmans.	Thantwerpen.
1546.	Nieuw Testament.	Hendrick Peetersen van middelburch.	Thantwerpē.
1548 (47).	Bijbel (v. V.).	Jaspar van Gennep.	Coelen.
1548.	Bijbel (v. V.).	Bartholomeus van Graue.	Loeven.
1550?	Psalter.	Claes Janszoon.	Groningen?
1553.	Bijbel (v. V.).	A. M. Bergaigne.	Louen.
[1553].	Nieuw Testament.	[Hans van Roemundt].	[Thantwerpē]
1555.	Nieuw Testament.	Jan vā Ghelen.	Thantwerpen.
1556.	Bijbel.	S. Mierdman ende J. Gheylliaert.	Embden.
1556.	Nieuw Testament.	Wouter Bartoleyns.	Antverpia.
1557.	Nieuw Testament.	Hans de Laet.	Thantwerpen.
1558.	Bijbel (v. V.).	S. Mierdman en J. Gheillyart.	Embden.
1558.	Nieuw Testament.	Na de copye van Mattheus Jacobszoon.	

Formaat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
fol.		Le Long, Bkz., blz. 566; Cat. Le Long, Fol. N°. 43.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.; der Univ. te Utrecht.	Le Long, Bkz., blz. 586; Cat. Le Long, Oct. N°. 131.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 566.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Groningen.	Le Long, Bkz., blz. 582.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 581; Cat. Le Long, Fol. N°. 47.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Utrecht en te Leiden; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam; Prov. Bibl. Friesland.	Le Long, Bkz., blz. 567—569. Of dit exemplaar beantwoordt aan N°. 44 of aan N°. 45 der Fol. v. d. Cat. Le Long, kan slechts door vergelijking der twee drukken worden uitgemaakt.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 579.
16°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 41.
8°.	Bibl. M. d. Letterk. (volgens den Cat.: 16°).	Le Long, Bkz., blz. 583: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 376 of 377: in 8°.
8°.		Hier het eerst vermeld.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; Bibl. Thysiana te Leiden.	Le Long, Bkz., blz. 613.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; Bibl. v. Prof. Acquoy.	Le Long, Bkz., blz. 614—624; Cat. Le Long, Fol. N°. 38; Acquoy, „Klooster te Windesheim", II, blz. 269—271.
16°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 41.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam (waarschl.)	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 42.
8°.		Vermoedelijk de druk, door Le Long, Bkz., blz. 627, vermeld.
12°.	Bibl. van Prof. Doedes.	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 271—273.
4°.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Groningen; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 703—708; Cat. Le Long, Quarto N°. 22.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 627.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.	Hier het eerst vermeld.
fol.	Bibl. d. Doopsgez. Gem. te Amst. Het N. T. in Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 664—667; Cat. Le Long, Fol. N°. 48.
12°.	Bibl. d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 683 v.; Cat. Le Long, Oct. N°. 458: in 8°.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1559.	Nieuw Testament (v. V.).	Na de Copye van Mattheus Jacobszoon.	
1560.	Bijbel (v. V.).	Voortijts bij Liesveldt uitgegaan.	[Embden].
1560.	Bijbel (v. V.).	N. Biestkens van Diest.	[Embden].
1560.	Bijbel.	Hans de Laet.	Andwerpen.
1562, 61.	Bijbel (N. T. van 1561).		Embden.
1562.	Nieuw Testament.	N. Biestkens.	[Embden].
1562.	Nieuw Testament.	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1562.	Evāgelien ende Epistelen.		Campen.
1563.	Bijbel (v. V.?).	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1563.	Nieuw Testament (v. V.).	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1564.	Bijbel.	[Weduwe van Jacob van Liesvelt].	[Antwerpen].
1564.	Bijbel (v. V.).		[Embden].
1565 (64).	Bijbel.		Embden.
1565.	Bijbel (v. V.).	Erffgen. v. A. Birckman.	Cuelen.
1565.	Bijbel.	Hans de Laet.	Antwerpen.
1565.	Nieuw Testament.	Weduwe van Jacob van Liesveldt.	Tantwerpen.
1566.	Bijbel.	Christoffel Plantijn.	Tantwerpen.
1566.	Nieuw Testament.	P. van Keerberghen.	Antwerpen.
1566.	Nieuw Testament.	A. Tauernier.	Antwerpen.
1566.	Psalter.	P. Warnerssoen.	Campen.
1567.	Nieuw Testament (v. V.; met de Annotatiën A. Marlorati).		
1568.	Bijbel (v. V.).	Willem Gailliaert.	[Embden].
1568.	Nieuw Testament (v. V.; met de Annotat. A. Marlorati).		

Formaat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
16°.		De door Le Long, Bkz., blz. 685, vermelde druk in 12° moet een andere zijn.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 569.
4°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 677—679; Cat. Le Long, Quarto N°. 28.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; Prentenkabinet te Leiden.	Le Long, Bkz., blz. 625.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 719—731; Cat. Le Long, Fol. N°. 51.
16°.		Le Long, Bkz., blz. 688: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 421: in 8°.
16°.	Bibl. v. Prof. Doedes.	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 42.
8°.		Hier het eerst vermeld.
4°.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Groningen en te Leiden; d. Ned. Herv. Gem. te Vlissingen.	Le Long, Bkz., blz. 669—671; Cat. Le Long, Quarto N°. 30.
16°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Leiden.	Le Long, Bkz., blz. 688; Cat. Le Long, Oct. N°. 423.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 569.
4°.	Bibl. M. d. Letterk.; Zeeuwsch Genootschap.	Le Long, Bkz., blz. 672; Cat. Le Long, Quarto N°. 31.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 731 v.; Cat. Le Long, Fol. N°. 52.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; Bibl. v. Prof. Acquoy.	Le Long, Bkz., blz. 626.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 625.
8°.		Hier het eerst vermeld.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 626; Cat. Le Long, Fol. N°. 39.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 43.
16°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 43.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 587; Cat. Le Long, Oct. N°. 137.
16°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 772 v.: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 394: in 12°; Cat. v. Voorst: in 12°.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; Prov. Bibl. v. Zeeland.	Le Long, Bkz., blz. 733.
8°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 773; Cat. Le Long, Oct. N°. 395.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1568.	Nieuw Testament (met de Annotatiën A. Marlorati en Kalendier-Historiael).		[Amsterdam] aldus de Cat van het Brits Museum.
1569.	Nieuw Testament.		[Leiden ?].
1571.	Bijbel (v. V.; alleen O. T. en Apocriefe boeken).	[J. Canin].	[Dordrecht].
1571 (72).	Bijbel (v.V.? N.T. van 1572).	[J. Canin].	[Dordrecht].
1571.	Nieuw Testament.	Christoffel Plantijn.	Antwerpen.
1576.	Nieuw Testament (v. V.).	H. Wouters.	Thantwerpen.
1579.	Bijbel (v. V.).	Peter van Putte.	[Harlingen].
1579.	Bijbel (v. V.).	A. Hendricksz.	Delft.
1579.	Nieuw Testament (v. V.).	Herman 't Zangers.	[Steenwijk].
1580.	Bijbel (v. V.).	Jan Canin c. Sociis.	Dordrecht.
1580.	Nieuw Testament.	Peter van Putte.	[Harlingen].
1581.	Bijbel (v. V.).	P. Verhaghen.	Dordrecht.
1582.	Bijbel.	Peter van Putte.	Haerlinghen.
1582.	Bijbel.	A. Hendricksz.	Delft.
1584.	Bijbel.	Jasper Troyen.	Tantwerpen.
1587.	Bijbel.	Cornelis Jansz.	Delft (gedr. t Leyden).
1589.	Bijbel.	Jan Jacobsz. Paedts en Jan Bouwensz.	Leyden.
1590.	Bijbel (v. V.).	L. Jacobszoon, uitgever; Gillis Rooman, drukker.	Amstelredam; Haerlem.
1590.	Bijbel.	Barendt Adriaensz., uitg.; Bruyn Harmensz. Soinckel, drukker.	Amstelredam; Delff.
1591.	Bijbel (v. V.?).	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1592.	Bijbel.	Laurens Jacobszoon.	Amstelredam; gedr. te Haerlem

Format.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
8°.		Le Long, Bkz., blz. 773; Cat. Le Long, Oct. N°. 395?
8°.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 839 v.; Cat. Le Long, Oct. N°. 369.
4°.		Le Long, Bkz., blz. 734—736; Cat. Le Long, Quarto N°. 23.
8°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht.	
8°.		Le Long, Bkz., blz. 627 v.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV. Misschien Le Long, Bkz., blz. 628.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 674; Cat. Le Long, Fol. N°. 49.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 736—738; Cat. Le Long, Fol. N°. 54.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 690: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 437.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 738 v.; Cat. Le Long, Fol. N°. 56.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 691: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 440.
4°.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 739 v.; Cat. Le Long, Quarto N°. 24.
8°.	Bibl. Friesch Gen.	Uiterlijk schijnt het eene quarto uitgave (zie Le Long, Bkz., blz. 674; Cat. Le Long, Quarto N°. 34).
8°.		Le Long, Bkz., blz. 747; Cat. Le Long, Oct. N°. 62.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 747 v.; zie mijne aanteekening boven, blz. 142 v.
4°.		Le Long, Bkz., blz. 748; Cat. Le Long, Quarto N°. 27.
8°.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 774; Cat. Le Long, Oct. N°. 64.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 748.
4°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 44.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 743—747; Cat. Le Long, Fol. N°. 58.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 748.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1594.	Bijbel.	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1595.	Bijbel.	Albert Heyndrickz.	's Gravenhag
1596.	Bijbel (v. V.?).	Bruyn Harmensz Schinckel.	Delft.
1596.	Bijbel (v. V.).	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1597.	Bijbel (v. V.).	Isaac Jansz. Caen en Thomas Willemsz. van Orten.	Dordrecht.
1597.	Bijbel.	Jan Claesz. van Dorp.	Leyden.
1597.	Nieuw Testament (v. V.).	Nae de correckste copye van Biestkens.	
1598.	Bijbel (v. V.).	K. Vermeulen.	Schotlandt b Danswijck.
1598.	Nieuw Testament (met de Annotatiën A. Marlorati).	Bruyn Harmensz. Schinckel.	Delft.
1599.	Bijbel.	Moerentorf.	Antwerpen.
1599.	Bijbel.	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1602.	Nieuw Testament.	P. van Wesbusch.	Haerlem.
1608.	Bijbel (v. V.).	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1611.	Bijbel.	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1614.	Bijbel.	J. Paedts en J. Bouwensz.	Leyden.
1614.	Bijbel (v. V.).	Jacob IJsbrantsz. Bos, uitg.;JacobCanin,drukk.	Amstelredam Dordrecht.
1615.	Bijbel.	Isaäc Canin.	Dordrecht.
1615.	Bijbel.	Uldrich Cornelisz., drukker voor Jan Eversz. Cloppenburch ende Isack Jansz. Canin.	Leyden.
1621.	Bijbel: Hist. en Dichterl.boeken des O.V.	Jan Markus.	Amsterdam.
1615.	Bijbel: Prof. Boeken des O. V.	Jan Markus.	Amsterdam.
1614.	Bijbel: Nieuw Testament.	Jan Markus.	Amsterdam.
1624.	Bijbel.	Paulus van Ravesteyn.	Amstelredam
1630.	Nieuw Testament.	Guilliam van Tongeren.	Thantwerpen
1631.	Nieuw Testament (naar Biestkens).	Sacharias Cornelissoon, Thomas Fonteyn, drukk.	Hoorn (gedr Haerlem).

'or-aat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
fol.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 749.
fol.	Bibl. d. Remonstr.Gem.te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 749.
4°.	Kon. Bibl.; Openb. Bibl. te Deventer; Bibl. d. Univ. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 749.
4°.	Bibl. M. d. Letterk.; d.Univ. teUtrecht.	Le Long, Bkz., blz. 749.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 44. Verg. bij Le Long(Bkz.,blz.757) den Bijbel van 1617, Cat. Le Long, Oct. N°. 61 en mijne aanteekening boven, blz. 143.
fol.	Bibl. d. Remonstr.Gem.te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 749.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 691; Cat. Le Long, Oct. 442.
fol.	Bibl. d. Doopsgez. Gem.te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 674—677; Cat. Le Long, Fol. N°. 50.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 774; Cat. Le Long, Oct. N°. 398.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. der Univ. te Leiden; d. Remonstr. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 629—631; Cat. Le Long, Fol. N°. 40.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Groningen en te Amsterdam; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 749; Cat. Le Long, Oct. N°. 65.
4°.		Le Long, Bkz., blz. 692.
8°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Amst.	Le Long, Bkz., blz. 751.
8°.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 751; Cat. Le Long, Oct. N°. 66.
fol.	Bibl. d. Remonstr.Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 753.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 45.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 757.
8°.		Alleen vermeld in Cat. Le Long, Oct. N°. 69.
'ol.		Ongetwijfeld de uitgave, door Le Long, Bkz., blz. 757, vermeld.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 759—761.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 45.
4°.		Hier het eerst vermeld.

GRACIËN OF AFLATEN,

AAN DE GROOTE OF O. L. VROUWE-KERK TE DORDRECHT VERLEEND,

DOOR

Dr. G. D. J. SCHOTEL.

Onder de zes en dertig kapellen en zeven en veertig altaren, die, vóór de Reformatie, in de O. L. Vrouwe- of Groote Kerk te Dordrecht gevonden werden, waren de kapel van het H. Kruis en het altaar van den H. Houte de meest beroemde. De eerste, in 1350 door Christina van Weede gesticht, had twee altaren. Boven het eene, dat met kunstig snijwerk was versierd, hingen kostbare schilderstukken, de kruisiging en de graflegging voorstellende; op het andere stond een gouden tabernakel („caske" of „huuske"), met een kruisbeeld, waarbij veel mirakelen geschiedden en dat op kerkelijke feestdagen en bij plechtige gelegenheden in processie door de stad werd gedragen, voorafgegaan door een kostbaar vaandel, waarin het conterfeitsel van O. L. Vrouw, de patrones der kapel, was geborduurd [1]).

---

1) Zie Balen, *Beschrijving van Dordrecht*, blz. 97; Schotel, *Een keizerlijk bezoek in de Groote Kerk te Dordrecht*, blz. 25. Over de mirakelen, die bij dit kruisbeeld in 1349 zouden voorgevallen zijn, bestaat

Nog hooger werd echter het altaar van den H. Houte, aan den ingang der noordzijde van het O. L. Vrouwekoor, gewaardeerd, wijl daarboven in een pilaar de eveneens gouden en met edelgesteenten bedekte tabernakel stond, waarin een gedeelte van het H. Kruis werd bewaard. De legende van dit H. Hout bracht broeder Pieter van Schoonhoven, O. L. Vrouwe broeder terminarius, op schrift. Wij deelen beknoptelijk haren inhoud mede [1]).

In den aanvang der XV^de eeuw leefde te Dordrecht een vroom jongeling, Claes Schoutet of Schouteten. Reeds in zijne jeugd verliet hij zijne geboorteplaats en begaf zich naar Brugge in Vlaanderen, om zich aldaar op den koophandel toe te leggen. Niet lang daarna maakte hij kennis met een koopman in goud en edelgesteenten uit Lombardije, die hem overhaalde, hem als zijn klerk naar vreemde landen te vergezellen, ten einde handel te drijven en „avonturen te zoeken". Na lang rondzwerven kwam hij in Babylonië en geraakte spoedig in de gunst van den „Soudaen" van dat land en diens gemalin en dochter. Deze Soudaen had een schepter „die grof en plomp van fatsoen was", dien hij aan den koopman toevertrouwde, om er eene andere gedaante aan te geven. De dochter, „die jonste droech tot het zalighe Christen geloof", ontdekte den koopman, dat die schepter een hooge waarde had, wijl onder het goud en de edelgesteenten, die hem versierden, een stuk van

---

een brief van twee pastoors der Groote Kerk bij Balen, t. a. p. blz. 107. Het vaandel werd op het raadhuis bewaard en ook bij begrafenissen gebruikt. Het was eene groote eer, het te mogen dragen, en die het droeg moest twaalf schellingen betalen.

1) Zij is in haar geheel door mij opgenomen in mijne *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden*, blz. 201—216. Er zijn vele legenden nopens het H. Kruis, die vooral in de geschiedenis der kruistochten voorkomen. Zie ook, behalve vele oudere schrijvers, R. Hoffman, *Das Leben Jesu nach den Apocryphen*, S. 372; De Plancy, *Dict. infernal.*; de *Historia Sanctae Crucis Johannis Veldener*, Culemborch, 1483, in 4to, en opnieuw uitgegeven in 1861 met den titel *Geschiedenis van het Heyliche Cruys, or History of the Holy Cross. Reproduction in fac-simile from the edition by J. Veldener in 1483, Text and engravings by J. Ph. Bergeau*, 1861. Zie voorts De la Serna Santander, *Dict. Bibl.*, tom. III, p. 25, 26. Verg. mijne *Avondstonden*, blz. 189.

het H. Hout was verborgen. Het gelukte den koopman, den Soudaen te bewegen, hem tegen edelgesteenten en goud te verruilen. Vervolgens vertrok hij, na van dezen een „sauve-conduite" en twee gidsen uit vrees voor de Arabieren, „dat een sonderlingh wreet volck was", verkregen te hebben. „Twaalf dagvaarden van Jeruzalem werden de koopman en een der gidsen krank en stierven. Schoutet, aan wien zijn meester zijne schatten had toevertrouwd, spreidde des nachts, opdat zijn gids het niet bemerken zou, zijn kleed over den grond en brak het „eerwaerdigh kleinood" in twee stukken met „vreesde (bevende) handen ende God biddende om ghenade, omdat sanders (het anders) nyet en saeght wech te bergen", en verborg ze in zijn wambuis, „tusschen het voeyer laken ende het buytenste". Daarop vervolgde hij zijne reis naar Jeruzalem, waar hij handel dreef. Van daar reisde hij naar Jaffa, van waar hij in een vaartuig, dat naar Venetië voer, derwaarts vertrok. Te Venetië maakte hij terstond kennis met een koopman uit Londen, in wiens gezelschap hij zich naar Engeland en vervolgens naar Brugge begaf. Aldaar sloot hij het H. Hout in een kistje, gaf het aan een vriend ter bewaring, en vervolgde zijne handelsreis naar „Almaengiën". Te Brugge teruggekeerd, huwde hij aldaar en reisde naar zijne geboortestad Dordrecht, verhaalde aan zijne vrienden, welk een schat hij bij zich had, ging met hen naar eene vergadering van kapittelheeren en kerkmeesters der O. L. Vrouwe-kerk, en vereerde hun een „stuck van 't kruys ons Heeren Jhesu Christi", nadat zij plechtig beloofd hadden, „eeuwelic voor hem, zijne huysvrouw ende voor al syn geselscap te bidden". Kerkmeesteren lieten daarop „een suverlic Cruyce van fijn goude maecken", waarin zij het precieuse hout legden en zetten het op een altaar aan „de noordzijde van het O. L. Vrouwe-koor" [1]).

Te dier tijde had Zweder van Kuilenburg, bisschop

---

1) Volgens Rosweyde was dit stuk van het H. Hout een halven voet lang en een duim breed. Zie ook Balen, *Beschrijv. v. Dordrecht*, blz. 108.

van Utrecht, door de Stichtschen uit zijn gebied verdreven, te Dordrecht zijn zetel gevestigd. Hij hield in het huis Cruyssenborgh [1]) bij de Hoofd- of Groote Kerk zijn hof, en schonk vele voorrechten aan de kerken, kloosters en andere geestelijke gestichten. Op bede van kapittelheeren en kerkmeesters begaf hij zich naar het gebouw, waarin de Graven, wanneer zij te Dordrecht waren, hun verblijf plachten te houden, liet daar in tegenwoordigheid van vele „Meesters, Heeren ende Priesters, beyde geestelijck ende wereldlijck", een groot vuur aanleggen, waarin het H. Hout tusschen gloeiende kolen werd gelegd. Toen men het een poos daarna weder wegnam, was het onverteerd gebleven [2]).

Ter zelfder tijd wijdde hij drie „klerken, omdat sij 't breeder te kennen souden geven ende verder brengen". Des avonds was de Bisschop en zijn hof door Neude Meeuszoon op een „collation" genoodigd, dat deze in zijn huis Blienborch gaf. Bij die gelegenheid werd zijne dochter, Jonkvrouwe Machteld van Dorsen, door zijn hoogen gast gevormd en schonk deze, op bede der geestelijken en der aanzienlijkste burgers, ter eeuwige memorie van deze plechtigheid aan de O. L. Vrouwe-Kerk een aflaat, die echter niet tot ons gekomen is. Alleen weten wij, dat jaarlijks op den 1sten Februari de volgende Resolutie van de pui werd afgekondigd.

„Also wt beveel der gueder Luden van der Stede van sommige wt nerstige vervolch verworven ende vercregen (is) gracie ende Roomsch afflaet binnen deser Stede, welc by den Heeren van den capittel ende priesterscap ter Groter Kerc ende van den cloesteren eerwaerdelic ingehalt ende ontfangen is, metsgaders den gueden Luden van der Stede: ende ingaen sall op onser

---

1) De beide bisschoppen Zweder van Kuilenburg en Walraven van Meurs hadden hun zetel in dit huis, een groot steenen gebouw in den Gothischen stijl en veel gelijkenis hebbende met sommige der oudste gebouwen te Utrecht. Het stond bij de Groote Kerk, en werd nog in 1664 door Thomas Boudixius bezeten en bewoond. Later diende het tot een pakhuis van koopwaren; het is in 1812 ingestort.

2) Schotel, *Avondstonden*, blz. 213, noot 2.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1559.	Nieuw Testament (v. V.).	Na de Copye van Mattheus Jacobszoon.	
1560.	Bijbel (v. V.).	Voortijts bij Liesveldt uitgegaan.	[Embden].
1560.	Bijbel (v. V.).	N. Biestkens van Diest.	[Embden].
1560.	Bijbel.	Hans de Laet.	Andwerpen.
1562, 61.	Bijbel (N. T. van 1561).		Embden.
1562.	Nieuw Testament.	N. Biestkens.	[Embden].
1562.	Nieuw Testament.	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1562.	Evāgelien ende Epistelen.		Campen.
1563.	Bijbel (v. V.?).	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1563.	Nieuw Testament (v. V.).	Lenaert der Kinderen.	[Embden].
1564.	Bijbel.	[Weduwe van Jacob van Liesvelt].	[Antwerpen].
1564.	Bijbel (v. V.).		[Embden].
1565 (64).	Bijbel.		Embden.
1565.	Bijbel (v. V.).	Erffgen. v. A. Birckman.	Cuelen.
1565.	Bijbel.	Hans de Laet.	Antwerpen.
1565.	Nieuw Testament.	Weduwe van Jacob van Liesveldt.	Tantwerpen.
1566.	Bijbel.	Christoffel Plantijn.	Tantwerpen.
1566.	Nieuw Testament.	P. van Keerberghen.	Antwerpen.
1566.	Nieuw Testament.	A. Tauernier.	Antwerpen.
1566.	Psalter.	P. Warnerssoen.	Campen.
1567.	Nieuw Testament (v. V.; met de Annotatiën A. Marlorati).		
1568.	Bijbel (v. V.).	Willem Gailliaert.	[Embden].
1568.	Nieuw Testament (v. V.; met de Annotat. A. Marlorati).		

Formaat.	Bovendien berustende in	Beschreven of vermeld door
16°.		De door Le Long, Bkz., blz. 685, vermelde druk in 12° moet een andere zijn.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 569.
4°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 677—679; Cat. Le Long, Quarto N°. 28.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; Prentenkabinet te Leiden.	Le Long, Bkz., blz. 625.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.	Le Long, Bkz., blz. 719—731; Cat. Le Long, Fol. N°. 51.
16°.		Le Long, Bkz., blz. 688: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 421: in 8°.
16°.	Bibl. v. Prof. Doedes.	Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 42.
8°.		Hier het eerst vermeld.
4°.	Kon. Bibl.; Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Groningen en te Leiden; d. Ned. Herv. Gem. te Vlissingen.	Le Long, Bkz., blz. 669—671; Cat. Le Long, Quarto N°. 30.
16°.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Univ. te Leiden.	Le Long, Bkz., blz. 688; Cat. Le Long, Oct. N°. 423.
fol.		Le Long, Bkz., blz. 569.
4°.	Bibl. M. d. Letterk.; Zeeuwsch Genootschap.	Le Long, Bkz., blz. 672; Cat. Le Long, Quarto N°. 31.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 731 v.; Cat. Le Long, Fol. N°. 52.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; Bibl. v. Prof. Acquoy.	Le Long, Bkz., blz. 626.
fol.	Kon. Bibl.	Le Long, Bkz., blz. 625.
8°.		Hier het eerst vermeld.
fol.	Kon. Bibl.; Bibl. d. Univ. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 626; Cat. Le Long, Fol. N°. 39.
8°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 43.
16°.		Doedes in Bibl. Advers., IV, blz. 43.
8°.		Le Long, Bkz., blz. 587; Cat. Le Long, Oct. N°. 137.
16°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 772 v.: in 12°; Cat. Le Long, Oct. N°. 394: in 12°; Cat. v. Voorst: in 12°.
fol.	Bibl. M. d. Letterk.; Prov. Bibl. v. Zeeland.	Le Long, Bkz., blz. 733.
8°.	Bibl. d. Univ. te Utrecht; d. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.	Le Long, Bkz., blz. 773; Cat. Le Long, Oct. N°. 395.

ellen lang, 'tgeen zij aan de O. L. Vrouwe-Kerk harer woonstad vereerde, om er kasuifels van te maken.

Te gelijk met de Groote Kerk en andere zoo geestelijke als wereldlijke gestichten, was het H. Sacramentshuis in de assche gelegd, doch het H. Sacrament zelf gespaard gebleven. Een pasteibakker had het, ten koste van zijn leven [1]), uit de vlammen gered. Wel was de tabernakel verbrand, en de ciborie zwart geblakerd, maar de dwaal en de ouwel ongedeerd. Niet voor de eerste maal werd dit Sacrament door het vuur beproefd; ook in den „grooten brand" van 1338 was dit geschied. Negentig jaar later gaf bisschop Zweder aan het herbouwde Gasthuis „ter eeuwiger memorie van dit mirakel" eene aflaatsbulle onder voorwaarde, dat jaarlijks op H. Sacramentsdag een „plechtige ommeganck" binnen de muren der stad zou worden gehouden, „gelijck voor desen gepleegd was".

De Regeering besloot, dat zulks niet alleen op H. Sacramentsdag, maar ook op S. Pieter- en Paulusdag plaats zou hebben [2]), „also by der genade Goeds in dezen lesten swaeren brandt, binnen der Stede een schoen teyken ende mirakel gesciede, binnen der grote Kercke in den heyligen Houte, sonderlinghe dat in desen brandt ende in den vuer daer onverbarnt bleef ende in den asse geheel en ongequest gevonden." Reeds in 1397 had zij aan twee spulmeisters het bestuur over stadsspul, dat op H. Sacramentsdag „ommeganck" zou houden [3]), toevertrouwd. Zij moesten de wagens, beelden en groepen, volgens het „Register" door de Thesauriers opgemaakt, in orde houden, herstellen, vermeerderen, en zoo noodig van andere steden

---

1) Ter gedachtenis hiervan werd zijn beeld in was geboetseerd en in de kerk geplaatst.

2) Klepboek op 30 Juli 1458.

3) Ook op andere kerkelijke feestdagen werd „Stadsspoel wtgehaelt".

te leen vragen, terwijl de stad voor de paarden zorgde. De straten werden voor dien feestelijken „ommeganck" met bloemen en groen bestrooid, de huizen met vlaggen en tapijten versierd. Reeds des morgens vroeg trok de processie, onder het luiden van alle klokken, voorafgegaan door trompetters uit het Doldiefhuis op het Groot Kerkhof, waar het Spul bewaard werd. Eerst werden het H. Hout en het H. Sacrament in hunne monstransen uitgebracht, vergezeld door de Dekens en Kapittelheeren, terwijl koorknapen de groep in een wolk van wierook hulden. Hierop volgden de geestelijkheid in praalgewaad, monniken, nonnen, voorts de wagens met de beelden van Heiligen en Martelaars, groepen uit het O. en N. Testament, zooals Jezus in het Hofke, de Berg van Calvariën, de drie Mariën, Abrahams offerhande, enz., personen aan de geschiedenis en de literatuur dier dagen ontleend, zooals de vier Heemskinderen, de Reus en de Reuzin, Karel de Groote, de Ridder van den Zwaan, en eindelijk allerlei „sotte cluyten", geheel in den geest van dien tijd, zooals Lucifer en zijn gezelschap, Moorsche dansen, Griet den Duivel op het kussen bindende, enz. Op dit wagenspul volgden de Regeering, de Gilden met hunne blazoenen en een ontelbare schare van burgers en burgeressen, vreemdelingen en pelgrims, sommige op bloote voeten, half ontkleed of in het hemd zich erbarmelijk geeselende en op de borst slaande en alle teekenen van devotie gevende. Des avonds van dien dag en de volgende dagen werden er passiespelen en soms een „malle cluyt" door de Rederijkers aan de hoeken der straten vertoond. Geen wonder, dat die „ommeganck" grooten roem had, vele vreemdelingen ook uit andere landen lokte, in de geschiedenis vermeld en zelfs door de kunst vereeuwigd werd [1]).

Na de Reformatie werd er, noch in de Acta van de Regeering, noch in de Klepboeken en Thesauriers-rekenin-

---

1) De intocht is door mij uitvoerig behandeld in mijn *Kerkelijk Dordrecht*, dl. I, blz. 9—11. Zie ook *Tentoonstelling van teekeningen en prenten, Dordrecht betreffende*, 1883, blz. 12.

gen, van het wonderdoende crucifix en andere kostbaarheden, evenmin van het Wagenspul, melding gemaakt. Waarschijnlijk zijn de eerste door de glippers, toen deze de stad verlieten, medegenomen. Volgens eene oude overlevering, zou echter het H. Hout in het bezit der Roomschgezinden in de stad zijn gebleven, en in de kerk der Clergie nog tot het einde der vorige eeuw jaarlijks een mis voor de ziel van Schoutet gelezen en het Hout later met andere reliquieën onder het altaar zijn neergelegd. Wat hiervan zij, de tegenwoordige pastoor der Oud-Roomschen, dien wij over deze legende raadpleegden, heeft er geen spoor van in de aanteekeningen en memorie-boeken zijner kerk gevonden. Zijn de aflaatbullen van bisschop Zweder tot dusverre niet wedergevonden, die van veertig dagen aan de H. Kruiskapel, bij gelegenheid dat zijn wijbisschop Jacob, bisschop van Douay, het hoog-altaar wijdde, door Jan IV, bisschop van Utrecht, verleend „ten profijte van allen, die op Kruisverheffing met aandacht die wijding zouden gedenken", is bewaard gebleven [1]).

---

1) Bij Balen, t. a. p., blz. 165.

SUSO'S HONDERD ARTIKELEN IN NEDERLAND,

DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

„Eens stond een prediker na een vroegmis voor een crucifix en beklaagde zich in gemoede bij God, dat hij Zijne martelingen en Zijn lijden niet behoorlijk overdenken kon en dat hem dit bedroefde; want het was hem steeds tot een groot bezwaar geweest. Terwijl hij aldus stond te klagen, kwamen zijne inwendige zintuigen in een buitengewone verrukking, en fluks werd hem zeer duidelijk te kennen gegeven: „Gij moet honderd veniën maken, en iedere venië met een afzonderlijke lijdensoverdenking, en de overdenking met een bede, en bij elk leed moet u geestelijk ingeprent worden, dat gij het om mijnentwil, voor zoover het u mogelijk is, andermaal met mij moet lijden". Toen hij aldus in het licht stond en de honderd optellen wilde, vond hij er niet meer dan negentig. Nu sprak hij God biddende aldus aan: „Liefderijke Heer, uwe bedoeling was honderd, en ik vind er niet meer dan negentig". Daarna werd hij opmerkzaam gemaakt op nog tien andere, die hij vroeger reeds in het kapittel had opgenomen, eer hij naar zijne gewoonte Zijn droevig uiteinde in den dood had afgebeeld en tot den voet van het crucifix gekomen was. Toen bevond hij, dat de hon-

derd overdenkingen Zijn bitter lijden en sterven van het begin tot het einde volledig omvatten. En toen hij zich daarin begon te oefenen, zooals hem geleerd was, werden de vroegere bezwaren in hem veranderd in een lieflijk zoet. Nu wenschte hij, dat, als wellicht nog een ander in dezelfde moeielijkheid verkeerde, in bezwaar en droefheid wegens de overdenking van het liefelijk lijden van Christus, waarin de geheele zaligheid besloten ligt, de zoodanige óók geholpen mocht worden en er zich in oefenen en niet ophouden, eer hij óók genezing gevonden had. En daarom schreef hij de overdenkingen neder en deed het in het Duitsch, wijl God ze Hem alzoo geopenbaard had."

Met dit verhaal [1]) opent Heinrich Suso het tweede boek van zijn „Exemplar", om er nogmaals op terug te komen in de inleiding van het derde gedeelte van dat boek [2]), waarin hij zijne beroemde „hundert Betrachtungen und Begehrungen" volgen laat.

Genoemd „Exemplar" en met name de daarin opgenomen „Honderd Artikelen" behooren almede tot de meest verspreide geschriften van Suso's pen. De auteur zelf beklaagde zich, dat onkundige schrijvers en schrijfsters in allerlei landen zijn werk onvolledig gekopieerd hadden, naar willekeur uitbreidende en verkortende, en hij vond daarin aanleiding om er een nieuwe redactie aan te geven, opdat men een echt „Exemplar" mocht bezitten, zooals het hem oorspronkelijk door zijn God was ingegeven [3]). Bekend is ook de vloek, uitgesproken over wie aan het boek of aan de afzonderlijk daaruit af te schrijven lijdensoverdenking iets zou toe- of afdoen [4]). Aan dezen vloek en die klacht beantwoordt de omstandigheid, dat volgens den uitgever van Suso's werken, boven aangehaald, van geen Duitsch boek

1) *Die Deutschen Schriften des Seligen Heinrich Seuse, herausgegeben von* Heinrich Seuse Denifle, Münch. 1880, Bd. I, S. 305 f.
2) S. 488.
3) S. 4.
4) Böhringer, *Deutsche Mystiker*, S. 362 ff., Handschrift N°. 38 der Collectie Moll in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, p. 134.

uit de 14de en 15de eeuw zoo velerlei handschriften tot ons gekomen zijn, als van de „Aeterna Sapientia" [1].

Dat ook onze vaderen met dankbaarheid den leiddraad ter overdenking van de passiën huns Heeren, door Suso den vromen geboden, hebben opgenomen, werd onlangs wereldkundig, toen de Hoogleeraar Acquoy het opus posthumum van den pas ontslapen W. Moll, diens „Geert Groote's Dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht", in de werken der Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgaf. Daar las men in een noot op blz. 28: „Die C. articulen zijn mij, altijd zonder Suso's naam, in vele HSS. voorgekomen". Evenzoo in den tekst: „Suso's boek „van der ewigher wijsheit" was blijkens de vele HSS. waarin het geheel of gedeeltelijk voorkomt, in de vijftiende eeuw ook hier in veler handen, vooral dat gedeelte van den inhoud, dat onder den titel van „Die C articulen" in omloop kwam en eene aanleiding tot stichtelijke bepeinzing van 's Heeren passie zou mogen heeten". Voorts nog op dezelfde bladzijde de mededeeling, „dat zij in het laatst der vijftiende eeuw bij herhaling hier te lande gedrukt werden", met verwijzing naar het einde der verhandeling en de daar voorkomende herinnering aan getijdeboeken, die het eigendom zijn der Koninklijke Bibliotheek. Reeds vroeger, in het „Kerkhistorisch Archief" van het jaar 1866, was ter loops de aandacht op de algemeene verbreiding van den „Horologus" gevestigd [2], en in „Het leven der eerwaardige moeder Andries Yserens", door den eerwaarden Heer Otto Ant. Spitzen uitgegeven in het „Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht", jaargang 1875, kan men lezen [3], hoe een zuster van het Lammenhuis te Deventer moeder Yserens op hare vraag, „wat sie onder Missen plegen te oefnen", ten antwoord gaf: „die hundert artykelen".

1) S. XXI. Over de betrekking tusschen het *Büchlein der ewigen Weisheit* — het tweede gedeelte van het uit vier stukken bestaande *Exemplar* — en het bekende *Horologium sapientiae*; zie p. XXII ff. en W. Moll in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 269.

2) Dl. IV, blz. 259.

3) Dl. II, blz. 208.

Deze weinige gegevens waren de eenige, die ik op het spoor kon komen, toen onlangs kennismaking met een rijk geïllumineerd manuscript, eigendom van het Museum van Drentsche Oudheden te Assen, mij een exemplaar der meer genoemde „honderd artikelen" onder de oogen bracht. Schoon in de Vaderlandsche Kerkhistorie niet meer bedreven, dan een niet al te ondankbaar discipel van prof. Moll dit wezen moet, voelde ik mij toch verlokt, eerst tot een populaire bespreking van bedoeld manuscript in onzen „Drentsche Volksalmanak" [1]), en nu tot een meer wetenschappelijke behandeling van Suso's lijdensoverdenking in den vorm, dien zij op den Nederlandschen bodem heeft aangenomen. Door vriendelijke voorlichting van de Redacteuren van dit Tijdschrift en door medewerking van de Bibliothecarissen, in wier boekenschat de „C articulen" gedrukt of in manuscript voorhanden waren, — aan beiden zij bij deze voor hunne hulp mijn dank gebracht, — ben ik in staat gesteld, een vluchtig overzicht te geven van de bewerkingen, die Suso's keurige pennevrucht ten onzent onderging. Indien deze afdwaling van het terrein mijner gewone studiën verontschuldiging behoeft, dan worde zij aangemerkt als een daad van piëteit jegens den leermeester, die eenmaal vriendelijk en vertrouwend genoeg was, om op de lijst der medewerkers aan de „Studiën en Bijdragen" ook voor mijn naam een plaats in te ruimen.

Behalve velerlei bewerkingen zijn wij zoo gelukkig een paar eenvoudige vertalingen te bezitten van Suso's origineel. Althans in een handschrift, eigendom der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden bekend onder N°. 321, komt een vrij getrouwe Dietsche vertolking van de Honderd Arti-

1) 1884, blz. 114—142.

kelen voor, en in een ander, oorspronkelijk eigendom van prof. Moll, thans in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam N°. 38, een dito van het geheele „Boek der Eeuwige Wijsheid", „in plat Duitsch" [1]) of „in een ietwat naar het Hoogduitsch zweemend dialect" [2]), beide uit het laatst der 15de eeuw. Ik begin met den Dietschen tekst hier op te nemen — met verwijzing, waar het pas geeft, naar zijn Platduitschen alter ego — om er eenige mededeelingen op te laten volgen betreffende de wijze, waarop het oorspronkelijke door onze vaderen werd bewerkt en uitgebreid.

Hier begynen die c articulen.

1. [3]) 1. Eya ewige wisheit, mijn hert vermaent di huden, alstu nae den lesten aventmael [4]) opten berch van anxt dijns zairten herten (ende van noeden alle dijns lijfs natuere) wordes henen vlietende vanden bloedigen sweet (Gegruet sistu guedertieren).

2. 2. Du [5]) wordes viantlicken gevangen, strengelicken gebonden ende ellendelick gevuert (Gegruet).

3. 3. Heer [6]) du wordes inder nacht mit harden slagen (geslagen), mit verspien ende mit verbynden dijnre schoenre ogen (ende) lastelicken gehandelt (Gegruet).

4. 4. (Daer nae) vroech voer pylatus verspraken ende in den doot voer schuldich gegeven (Gegruet).

5. 5. Van dijnre saerter moeder mit grondeloeser hertenliden aengesien (Gegruet sijstu guedertieren).

6. 6. Du wordes (daernae) voer pylatus schemelicken gestaelt ende valschelicken gewroecht, doottelicken verdoemt [7]) (Gegruet).

7. 7. Du ewige wijsheit wordes voer herodes in witten cleederen doerlicken bespot (Gegruet).

---

1) Volgens de schriftelijke aanteekening van prof. Moll bij de inhoudsopgave.

2) Volgens zijne beschrijving in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 259.

3) De vette cijfers geven de oorspronkelijke door Suso bedoelde, maar in de handschriften verstoorde orde aan.

4) aventessen. (In het HS. Moll 38, in overeenstemming met Suso. Hetzelfde geldt zonder nadere aanwijzing van de volgende noten).

5) inde alsdu.

6) Ontbreekt.

7) N°. 6 overgeslagen.

8. 8. Dijn schoen licham wert soe lelicken vanden ongenaedigen [1]) geysel slagen te reten ende te schoert [2]) (Gegruet sijstu guedertieren).

9. 9. Dijn saerte hoefde wert mit scerpen doernen doersteken, daer van dijn mynlicke aensicht mit bloet was beronnen (Gegruet sijstu guedertieren).

10. 10. Du wordes alsoe verordelt ellendelicken ende schemelicken mitten cruce tot dijnen doot gevuert (Gegruet sijstu guedertieren) Gebet.

Och mijn enyge toeuerlaet, des sijt nu van mi vermaent, dattu mi vaderlicken te hulpen commes in alle mijnen noeden; ontbinde mi van mijnen sundelicken swaeren banden, behoed mi voer heymelicke sunden ende (voer) apenbaer lasteren [3]), beschermt mi voer des viants valsche raden ende voer alle oersaken der sunden [4]), geuet mi dijns lidens ende dijnre moeder liden (ende droeffenis) een hertelic medoegen. Heer, richt ouer mi in mijnre lester uren [5]) bermhertelicken, leert mi werlicke eer te versmaeden ende di vuergelicken [6]) te dienen; alle mijn gebrecken moeten in dijnen wonden werden geheilt, mijn bescheidenheit inden seer dijns hoefd voer alle aenwechtinge gesterct ende geciert, ende alle dijn liden nae mijnen vermoegen van mi vervult [7]). Amen.

11. 11. Mynnentlicke heer, doe du aen den hogen maste [8]) des cruces hienges, worden dijn claer ogen verduystert [9]) ende verkeert (Gegruet).

12. 12. Dijn godlicke oren worden mit spot ende laster veruult (Gegruet).

13. 13. Dijnen edelen roeck was beademt mit vuylen stanck [10]) (Gegruet).

---

1) ungezogenen.
2) tevuirt [*sic*] inde temorselt.
3) inde oppenbaren laster.
4) orsachen alre sunden.
5) lester henevart.
6) wyssentlichen.
7) irvolget.
8) aste.
9) irlosschen.
10) verwandelde mit boesen roche.

14. 14. Dijnen sueten mont (wert gelaeft) mit bitteren dranck [1]) (Gegruet).

15. 15. Dijn (teder) zaerte lijf [2]) (wert geschoert) met harden bitteren slagen (Gegruet sijstu).

16. [3]) (O lieue heer Ihesu Christe, ic biddi) [4]) dattu mijn ogen behueden wilt [5]) voer alle schadelicke [6]) gesicht, mijn oren voer alle ydelre horingen. O heer, beneemt mi den smaeck lijflicker dingen, maect onlustich alre tijttelicker dingen, ende beneemt mi zairtheit mijns eygen liues. Amen.

16. 17. O heer [7]), dijn godlicke hoeft wert van seericheit ende ongemack geneycht (Gegruet).

17. 18. Dijnen mynlicken hals wert ontfermelicken [8]) wtgerect (ende gecromt. Gegruet sijstu guedertieren).

18. 19. Dijn reyn aensicht (wert) mit spekel ende (mit) bloet beronnen [9]) (Gegruet).

19. Dijn claer (witte) veruwe verblecten (Gegruet sijstu guedertieren).

20. 20. Alle dijn schoen gestelttenis gedoet (Gegruet sijstu guedertieren). G e b e t.

O mynlicke heer, geuet my [10]) lijflicke ongemaeck te mynnen ende alle mijnen rouwe [11]) in dy te sueken, vremde oeuelen willichlicken te liden [12]), mijn (synlicke) begeerten [13]) ende alle mijnen lust te doden. Amen.

21. 21. Och lieue heer [14]), dijn rechterhant wert (aenden cruce wredelicken) doernegelt (Gegruet).

22. 22. Dijn luchterhant wert (doergrauen ende) doerslagen (Gegruet).

23. 23.Dijnen rechteren arme (yamerlicken) gespannen(Gegruet).

---

1) smach.
2) Dine zarte beruirde. (Denifle: Tastsinn).
3) Hier is een fout in de nummering, die na 19 weer hersteld wordt.
4) Also begere ich.
5) behuits.
6) verloissen. (Denifle: ausgelassenen).
7) Sarte here.
8) veil ongezogentlichen. (Denifle: viel darb).
9) gar verrunnen.
10) Also geff mir, mijn here.
11) Denifle: Ruhe.
12) nog: versmaetheit begeren.
13) nog: irbleichen. (Denifle: abgehen).
14) mynnentliche here, as.

24. 24. Dijnen luchteren arme (seer gerect ende)[1] gedennet (Gegruet).

25. 26. Dijnen rechteren voet doergrauen (ende doerslagen. Gegruet sijstu).

26. 26. Dijnen luchteren (voet) gruwelicken[2] doerhouwen (Gegruet).

27 en 28. 27.[3] Du hienges in ongewalt ende in groeter moedicheit dijnre godlicker been (Gegruet sijstu).

29. 28. Alle dijn zarte lede worden onbewechlicken gedwongen aenden engen oetstal[4] des cruces (Gegruet).

(29. Dijn preciose hete bloet gewan van noeden mennigen wilden wtbroeck. Gegruet).

30. 30. Daer dijn steruende licham ser blunde ende bloedich van was, dat een yamerlick aensien gaf[5] (Gegruet) Gebet.

Och mynentlicke heer, alsoe begeer ic dat in lieue ende in leet[6]) totti genegelt mach werden ende alle mijn vermoegen des liues ende der zielen (mit di) aenden cruce gespannen, mijn vernuft ende (alle) mijn begeerten aen di gehechtet te sijn. Geeft my onmoegentheit lijflicker vrouden te volbrengen ende mit snelheit dijn lof ende eer te sueken. Ic bid, lieue heer[7], dat geen lyt en sie aen mijnen lieue, het en heb dijns doots een sunderlinge (aendacht ende) betrachtinge[8], ende dijns lidens gelicheit een mynlick vertoenen (Amen).

31. 31. Och sarte heer, dijn (jonge schoen)[9] lijf hadde aenden cruce een droeuen[10] ende een dorren (Gegruet).

32. 32. Dijnen moeden[11] rugge aenden knustigen[12] cruce een harde loenen (Gegruet).

33. 33. Dijn swaer lijf een nedersygen (Gegruet).

---

1) Denifle: schmerzlich.
2) Ontbreekt bij Denifle.
3) In 27 en 28 gesplitst. (Idem Denifle).
4) noitstall. (Denifle: harte Folter).
5) Dijn lijff was van deinem hitzigen blude ain mencher stat verrunnen; (Idem Denifle).
6) unbewegelichen. (Idem Denifle).
7) Ich begeere.
8) Denifle: tragen.
9) bluiende.
10) daruen. (Denifle: darben).
11) zarte mude. (Idem Denifle).
12) Ontbreekt. (Denifle: rauhen).

34. 34. Alle dijn licham wert doerschoert [1]) (Gegruet sijstu).
35. 35. (O) heer, dat ginck [2]) alle doer dijn mynnende hert (Gegr. G e b e t).

(O lieue) heer (Ihesu Christe), dijn dorren si my een ewich weder groeyen (in allen doechden), dijn swaer neder sygen een crachtich op onthalden, dijn harde loenen een ewich saechticheit, alle dijn sericheit moet dat mijn sachten, ende dijn mynlicke herte moet dat mijn mit ynbrunstiger [3]) mynen ontsengen [4]). Amen.

36. 36. [5]) (Eya) mynentlicke heer, in dijnre doottelicker noet wordi bespot mit spittelicke waerden (ende sy schudden hoer hoefden tegen di smeelicken. Gegruet) [6]).
38. 36. (O heer) si vernietten dy [7]) in hoeren herten (als een ongeneem worm. Gegruet).
39. 37. (O alresuetste heer), du stondes hierin stanteftelicken [8]) (Gegruet).
40. 38. Ende bades dijnen lieuen vader myntlicken voer hem (Gegruet).
41. 39. O du onschuldige leemken, words doe den schuldigen gelic (Gegruet sijstu).
42. 40. (O heer), vanden luchteren [9]) scheker wordes du verdoemt (Gegruet).
43. 41. Ende vanden rechteren (oetmoedelicken) aengeroepen (Gegruet).
44. 42. Du vergaues hem alle sijn sunden ende dedes hem op dat hemelsche paradijs (Gegruet sijstu guedertieren. G e b e t).

(O lieue) gemynde heer (Ihesu Christe), nu leert dijn dienresche [10]) al spittelicke [11]) waerden ende spottelick ge-

---

1) durchwont inde durchseirt. (Denifle: durchwundet und ganzlich verletzt).
2) ontbreekt. (Denifle: trug).
3) inbrunstlichen.
4) Denifle: entzünden.
5) De nummering geraakt hier weer in de war door combinatie van 36 en 37 tot één, en door overspringing van 45.
6) **37** mit spotlicher gebeirden.
7) inde wordes gar vernietet.
8) vestlichen.
9) slencken.
10) dinen diener.
11) versmede.

beer ende alle versmaetheit [1]) stantaftelicken [2]) doer di te liden. Ende alle mijn wedersaken mynlicken tegen di te onschuldigen. O grondeloese myldicheit, ic bid huden dijnen onschuldigen doot voer die ogen dijns hemelschen vaders voer mijn schuldige [3]) (sundige) leuen. (O lieue) heer, ic roep totti mitten scheker: gedenct [4]) mijns in dijnen rijck, verdoemt mi niet (lieue heer) om mijn misdaet, vergeeft my alle mijn sunden ende misdaet, doet mi op die doer dijns hemelschen paradijs.

46. 43. (Och) sarte heer, aen dierre stont wordes du doer my van allen menschen gelaeten (Gegruet).

47. 44. Dijn (jongeren ende dijn lieue) vrienden waeren alle van gevlaen [5]) (Gegruet guedertieren).

48. 45. Du stondes naect ende alle dijnre clederen beroeft (Gegruet).

49. 46. Din cracht verscheen daer segeloes (Gegruet sijstu guedertieren).

50. 47. Sy handelden di ontfermelicken [6]) ende du leedes alle stille als een leemken saectmoedelicken [7]) (Gegruet sijstu guedertieren).

51. 48. Och dijns milde herten, doe du dijnre zarter moeders liden [8]) alleen te gronde bekendes (Gegruet).

52. 49. Hoer yamerlicke gebeer aensiende (doer sneet u heert. Gegruet).

53. 50. Hoer claegelicke waerden hoerdes (du lieue heer. Gegruet).

54. 51. Ende inder dootlicker scheidinge beuaelstu se dijnen ionger in moederlicker trouwen (Gegruet).

55. 52. [9]) Ende hoer beuaelstu den ionger in kyntlicker trouwen (Gegruet).

Eya zarte exempelaer alre doechden, nv beneemt mi alre

---

1) vernietten.

2) vestlich.

3) verschult.

4) gedencke, gedencke.

5) hadden dy verzegen.

6) unbermeclichen [*sic*].

7) De verdeeling hier als bij Denifle. Moll 38 splitst 47 in tweeën, doch combineert 49 en 50.

8) hertenleit.

9) Splitsing hier als bij Denifle. Moll 38 combineert 51 en 52, verkort, blijkbaar foutief.

menschen schadelicke myn, alle ongeordenyrde [1]) trouwe alre vrienden, ontbloet my van alre onledicheit, geeft my vasticheit tegen allen boesen geesten ende saechtmoedicheit tegen alle onbestoert [2]) menschen. Milde here, geuet mi dijnen bitteren doot inden gront mijns herten in mijnnen gebede ende in vertoeninge der wercken. O Ihesu [3]), myntlicke zarte heer, ic beveel mi huden in die stedige trouwe [4]) dijnre reynre zarter moeder ende dijns lieuen gemynde jongers. Aue [5]).

56. Eya reyne zarte moeder, ic vermaen di huden des groend[l]osen hertenlidens, dattu ontfinges vanden iersten aensien, doe du dijn lief kynt alsoe sages opgehangen in steruender dootsnoet [6]) staen (Aue Maria).

57. 53. Du en moechtes hem doe niet te hulpen commen (Aue Maria).

58. 54. Du haddes van dijns kynds doot [7]) een pijnlicke aensien. Aue.

59. Du clagedes hem alte yamerlicken (Aue Maria gracia).

60. 55. Ende hi troesten di (suete moeder) alte [8]) guetelicken (Aue).

61. 56. Sijn (suete) guetelicke waerde doerwonden dijn herte (Aue).

62. 57. Dijn clagelicke gebeer verweote die herde herten (Aue).

63. 58. Dijn moederlicke handen ende armen hadden een ellendich op bieden (Aue Maria gracia).

64. 59. Ende [9]) dijn krancke lijf (had) een crachtteloese neder sygen (Aue).

65. 60. Dijnen zarten mont hadde sijns afgeronnen bloedes een mynlick cussen (Aue Maria. Gebet).

Eya nu (een) [10]) moeder alre genaeden, behoede my moederlicken in alle mijnen leuen (ende sunderlinge in die ure mijns doots. O suete Maria, zaerte Keyserin) [11]), siet, dat is

---

1) ungeordende.
2) ungestummen.
3) Ouwie. (Denifle: O weh).
4) inde hude.
5) Salve Regina of ein Ave Maria.
6) noit.
7) irdoderen.
8) gar.
9) aver.
10) zarte.
11) beware mich genedentlichen ain mynen dode, Ouwie zarte vrouwe.

die stont, daer ic om begeer alle mijn dage u dienresche [1]) te sijn, dat is die verueerlicke [2]) (ure ende) stont, daervan hert ende ziel verschrickt. Dan is ons [3]) bidden ende roepen (tot di), dan en weet ic niet tot wien ic mi arme mensche dan keeren sal, (dan) eya (tot dy), grondeloese afgront der godtelicker bermherticheit. Soe valle ic di huden te voeten mit enychlicken suchten mijns herten, dat ic dan weerdich moet werden dijnre vroelicker tegenwaerdicheit. Wie machter versagen of wat mach hem schaden, den du, reyne (maget ende) moeder, willes behueden. Och enyge troest (mijnre) armer zielen), beschermt mi dan voer der boeser geesten veruerlicke aensichten [4]), weest dan myn hulpster ende behuede mi vanden handen [5]) (der boeser geesten), ende mijn ellendige suchten moet dan van di getroest werden, ende mijn doottelicke crachteloesicheit [6]) moet van di [7]) guettelicken aengesien werden, ende dijn milde handen moeten mi dan gebaden werden, mijn ellendige ziele moet van di ontfangen werden, ende mit dijnen roezevarrigen aensicht moet werden gevoert voerden hoegen richten ende die ewige selicheit besitten [8]) (Amen).

66. 61 [9]). O du gemynde ende waelbeuallen [10]) des hemelschen vaders, hoe wordes du aen der stont (aenden cruce) [11]) totten alren utersten smerten des bitteren doots geset ende oec ynwendich geheellicken van alre sueticheit ende troest gelaeten (Gegruet).

67. 62. Du dedes [12]) tot dijnen hemelschen vader een ellendich roepen (Gegruet).

68. 63. Dijnen wille mitten sijnen een geheel verenigen (Gegruet).

---

1) diener.
2) gruweliche.
3) usz. (Denifle: aus).
4) ichemlichen ainblicken. (Denifle: jämmerlichen).
5) vientlichen henden.
6) craftlois herte. (Denifle: Kraftlosigkeit).
7) van den ougen dijnre barmhertigeit.
8) bestediget.
9) De nummering, sinds 36 in de war, wordt hier schijnbaar weer hersteld.
10) wailgevallen.
11) Overgesprongen in Moll 38.
12) haits.

69. 64. [1]) Heer, di dorsten van rechter lijflicken dorricheit (Gegruet).

70. 65. Ende di dorsten oec geestelicken van rechter mynnen (Gegruet).

71. 66. Du wordes bitterlicken gedrenct (Gegruet sijstu).

72. 67. Ende doet alles volbracht was, doe spractstu: Consummatum est (Gegruet).

73. 68. Du waeres dijnen gemynden hemelschen vader gehoersam tot inden doot (Gegruet).

74. 69. Du beuaeles dijnen geest in sijn vaderlicke hande (Gegruet).

75. 70. Ende doe verschiet dijn edel ziel van dijnen godlicken licham (Gegruet sijstu guedertieren. Gebet).

Och mynentlicke heer (Ihesu Christe), in dier mynen begeer ic, dattu mi in allen liden mildelicken bi wilste staen [2]), ende dattu dijn vaderlicke oren tot mijnen roepen tot allen tijden op slutes, ende mi mit di enen vereenden wille in allen dyngen geues. (O suete) heer (Ihesu Christe), leessche in mi allen drost lijflicker dyngen, maect mi dorstich nae geestelicken dyngen. O suete [3]) heer, dijnen bitteren dranck moet alle mijn wederweerdicheit in sueticheit [4]) keeren. Geeft mi, dat ic in rechten synne ende in gueden wercken stantechtich [5]) moet bliuen tot mijnen doot toe, ende nummermeer en moet treden wt dijnre gehoersamheit. O ewige wijsheit, mijnen geest si huden in dinen handen opgegeuen, dat hi aen sijnen lesten hynnen scheiden vroelicken van di werde ontfangen. (O lieue) heer, verleent [6]) mi een leuen dat di behaechgelic [7]) is, ende enen doot die di wael bereit si, een eynde dat van di geschut [8]) is. (O suete Ihesu) [9]), dijnen bitteren doot moet veruullen [10]) mijn cleyn wercken, woeneert [11]) aen die stont (mijns doots gaen sal, dat mi dan

---

1) Ontbreekt.
2) by sijs.
3) zarte.
4) Ontbreekt.
5) stede.
6) geff.
7) beuellich.
8) ghesichert.
9) Here.
10) irschutte. (Denifle: mehre).
11) das.

al) scholt ende pijn [1]) gensselicken af gelecht mach sijn.

76. 71. Och heer, gedenckt hoe dat scherpe speer dijn heilige [2]) side doerstack (Gegruet).

77. 72. Hoe dat roeseuerrige [3]) bloet daer wt ran [4]) (Gegruet).

78. 73. Hoe dat leuende water daer wt dranck [5]) (Gegruet).

79. 74. O (suete) heer, hoe suerlicken hebstu mi gekoft (Gegruet sijstu).

80. 75. Ende hoe vryelicken du mi hebste verloest (Gegruet sijstu).

76. O mynentlicke heer (Ihesu Christe), dijn diepe wonden behoeden mi voer alle mijn vianden (heimelick ende apenbaer). Dijn leuende water (dijnre heiliger herten) reynige mi van allen mijnen sunden. Dijn roeseuarige preciose bloet ziert mi mit allen genaeden ende doechden. O zaerte heer, dattu mi soe doer gecoeft hebt, dat moet mi ewelicken bynden tot di. Ende dijn duerber verloesen verenige mi altijt mitti [6]) (Amen).

81. Och (suete weerde) [7]) troest alre sundiger menschen [8]), o suete connigynne (Maria), siet huden vermaent, doe du onder dat cruce stonts ende dijn (enyge lieue) kynt was verscheiden (Aue Maria).

77. Ende hi alsoe (mismaeckt) doot voer di hinck, doe hadstu soe mennich ellendich opsien [9]) (Aue).

82. 78. Hoe moederlicken worden sijn gebenedide aermen van di ontfangen (Aue Maria gracia).

79. [10]) Mit wilker trouwen aen sijn bebloede aensicht van di gecusset wert ende droeffelicken aengesien (Aue Maria gracia).

85. 80. Hoe mennich wonde ontfinc dijn herte doe (Aue Maria).

---

1) buisse.
2) gotliche.
3) kostber.
4) dranc.
5) ran.
6) Alleen: Zarte here, din suir waruen benden mich zu dir.
7) uszirweilde.
8) alre sundere.
9) Bij Moll 38 en Denifle nog tot 81 gerekend.
10) Moll 38 en Denifle aldus in twee artikelen:
83 mit wilchen truwen ain dijn bluitvar ansicht gedruct.
84 Sijne vrissche wonden, sijn doitliche ansicht van dich gekust.

86. 81. Hoe mennich ellendich [1]) grondeloese suchten du lietes (ouer dijn bedroefde herte gaen. Aue).

87. 82. Hoe mennichgen ellendigen heten bitteren traen gy schreiden (Aue).

88. 83. Dijn ellendige waerde waeren alte clagelicken (te hoeren. Aue).

89. 84. Dijn suetelicke [2]) gestelttenis was seer trurich (Aue Maria).

90. 85. Ende dijn ellendige herte was van allen menschen seer onttroestelicken (Aue Maria. G e b e t).

(Eya reyne maget Maria, dese groete droeffenis vermaen ic di nu, dattu daer dore wiltst wesen een steedige behuederin mijns leuens ende mijn stedige voersprecster aen dijnen enygen kynt. O suete Maria, keert dijn milde bermhertige ogen tot my ende behuede my onder dijns lieuen kynts armen trouwelicken, opdat ic beschermt moet werden van allen lagen der boeser geesten. Dijn bedroefde cussen sijnre gebenedider heiliger wonden moet my wesen een mynlick verswoenen aen hem, dijnen groeten druck ende liden verweruen my een herttelicke mededoegen) [3]). Dijn clagelicke waerden sijn mi een afleggyn alre ydelre reden. Dijn truerige gebeer si mi een wechwerpen alre dwaser [4]) gebeer. Dijn troesteloese herte moet mi sijn een geheel versmadinge alre vergenckelicker mynnen.

91. 86. Och mynentlicke [5]) glans des ewigen lichts, hoe bistu in desen aensien, als di nu mijn ziel seluer siet onder den cruce opten schoet dijnre droeuiger moeder, alsoe doot omwaen [6]), doot in mi al begeerten [7]) der ondoechden (Gegruet).

---

1) ynneclich.

2) luitzliche.

3) Eya reyne vrouwe, des sijts du irmaint dat du sijts alle mijns levens eine stedehuderinne inde eine getruwe wiserinne. Kere dine ougen dine milde zu alle zijden barmeherteliche gegen mich. Intfanc mich in allen suken muderlichen, behude mich vor allen mijnen vyanden under dijns zarten Kints armen getruwelichen, dijn druitlich kussen sijnre wunden sy mir gegen eme eine liefliche sune. Dijne doitliche wonden irwerven mir ein hertzlich ruwen. Dijn mynnentlich suchten brenge mir ein stede begeeren inde dijne bitterliche trene muissen mijn harde herte irweychen.

4) verloissenre. (Denifle: ausgelassene).

5) wunnentlicher.

6) als doit mit clagen inde mit dancke umbvait sogar irlessen.

7) bernende begerunge.

92. 87. O du [1]) lutter claer spiegel der godtelicker maeystaten, hoe bistu van mijnen [2]) aldus ontreynt; ic bid, reynicht die groete vlecken mijnre sunden [3]) (Gegruet).

93. 88. O du schoen beelde der vaderlicker goeden, hoe bistu aldus ontstalt, wederbrenct dat ontstelde beelde mijnre zielen (Gegruet).

94. 89. O du ontschuldige lamken, hoe bistu alsoe yamerlicken gehandelt; boet ende beter (mit dijnen liden ende mit dijnen ontschuldigen doot ende mitten loen dijnre heiliger verdiensten) mijn schuldige sundige leuen (Gegruet).

95. O du connick alre connigen ende een heer alre heeren, (hoe bistu aldus geworden een verwerpinge dijns volxcs); verleent mi, als di nu mijn ziel mit clagen ende mit yamer omvaet in dijnre verworpentheit, dat si van di ontfangen werde in dijnre ewiger claerheit.

96. Och mynlicke reyne moeder, ic vermaen di huden der clagelicker noet [4]) die du haddes, doe si dijn dode kynt van dijnen herten braken [5]) (om hem te begrauen. Gegruet sijstu).

Hoe droeffelicken du di hieldes ende wat yamer si aen di sagen, doe si di vanden graue scheiden van dijnen lieuen kynde. Gegruet.

90. Dat scheiden doervoer dijn hert als die bitter doot, want du waeres beroeft van alle dijnen troest. Aue Maria gracia.

91. Ic vermaen di alder ellendiger voetstappen die du weder keerdes tot Iherusalem. Aue Maria.

92. Dijn geloeue was volcomen ende du hieldes hem alleen onder allen menschen geheel trouwe (Aue Maria gracia plena).

93. (Eya mynlicke moeder), verwerft my van dijnen

---

1) eyn.
2) durch mich.
3) misdait.
4) hauongen. (Denifle: Benehmen).
5) Van nu af volgt bij Moll 38 en bij Denifle slechts:
97 Des ihemerlichen dannescheidens.
98 Der ellenden vuistappen.
99 Des ihemerlichen herten so du hin widder haddes.
100 Inde der getruwen stedicheit die du eine alleyne in allen sijnen noden bis in dat graff leisdes. Daarna het Gebed in het Handschrift N°. 93.

lieuen [1]) kynde, dat ic in sijnen liden ende in dijnen liden alle mijn leet ende liden verwynen moet ende dat ic mi bi hem in sijnen graef voer allen tijtlicken commer beslutten moet [2]), ende dat ic nae hem [3]) drage een grondeloes verlangen [4]), (ende dat ic in sijnen laue ende in dijnen dienst een stedich bybliuen heb alsoe lange als ic leef. Eya reyne moeder, alsoe als nu mijn ziel mit ontfermelicken medeliden bi di steet ende di mit enyger begeerten ontfaet ende in betrachtinge mit herttelicker begeerten, mit danck ende mit laue vanden graue doer die poerten van Iherusalem di weder in dat huus leydt, alsoe begeer ic dat mijn ziel aen mijnen hennen scheyden van di, o suete Maria, tot dat ewige leuen moet werden geuuert, ende dat si haer daer ewelicken moet verbliden sonder eynde. Amen).

Door aldus aan de tekstuitgave ten grondslag te leggen wat in het Leidsche Handschrift te lezen staat, en de varianten van het Amsterdamsche in de noten op te nemen, heb ik meer dan één voordeel verkregen. Vooreerst komt zoo onze landstaal tot haar recht. Ten andere bezorgde ik op die wijze bijna de uitgave van twee handschriften te gelijk. Eindelijk gaf ik mijn lezers de gelegenheid, met eigen oogen getuige te zijn van dat toe- en afdoen, waartoe, in strijd met Suso's uitgedrukt verlangen, de kopiïsten zich verstoutten. De Leidsche tekst toch geeft, behalve dat hij een vertaalde is, het origineel reeds niet meer zuiver terug. Ongerekend de vrij belangrijke wijzigingen, die blijkens de noten werden aangebracht, behoort ook al wat ik tusschen haakjes plaatste tot de latere toevoegsels. De lezer zal ontdekt hebben, van welken aard die uitbreidingen waren. Een enkel vriendelijk epitheton voor Vader, Moeder of Zoon, een schilderachtige uitweiding nu en dan, een iets langer gerekte ontboezeming in

1) zairten.
2) Nog: dat mir alle diese werilt brenge ein ellenden.
3) na eme alleine.
4) jameren. Inde dat ich in sijnen laue inde in dinen dienste haue bis in dat graff ende stede bliven. Amen.

den gebede, opzettelijke aanwijzingen in robrik van de plaats, waar het gebed de overdenkingen, steeds na een voltallig geworden vijf- of tiental, diende af te wisselen, rechtstreeksche begroetingen van Zoon of Moeder na iedere „betrachting", een niet gelukkig geslaagde poging om, in onderscheiding van Suso, door opklimmende nummering tot honderd toe de artikelen van elkaar te onderscheiden, combinatie en splitsing van artikelen: op deze en dergelijke zaken kwam het neer. Wij betrapten hier de tekstverbastering, of laat mij liever zeggen de bewerking, van Suso's fijn gesteld en ordelijk gedacht origineel als het ware in haar begin. Terwijl ik dus in het buiten haakjes geplaatste ten naaste bij den tekst van het aan Suso's eigen werk beantwoordende handschrift uit de collectie Moll aanschouwelijk maakte — de noten kunnen van taal en spelling een denkbeeld geven — lichtte ik tevens bij voorbaat mijne lezers in aangaande den aard der wijzigingen en uitbreidingen in de door onze bibliotheken in handschrift of druk bewaarde redactiën, waarmede ik hen krachtens den titel van deze verhandeling in nadere kennis stellen moet.

De aanvullingen en wijzigingen, die wij boven ontmoetten, zijn inderdaad kinderspel in vergelijking met de wijze, waarop door andere auteurs de Honderd Artikelen zijn aangelengd en ingericht voor stichtelijk gebruik.

In twee hoofdstroomingen kan men die bewerkingen in de manuscripten volgen. De eene wordt vertegenwoordigd door :

1°. Handschrift Moll, N°. 47, in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, door Moll zelven beschreven in „Geert Groote's Dietsche vertalingen", blz. 47, N°. 5;

2°. een „Handschrift van 't jaar 1502", „merkwaardig om de vele aflaatgebeden die het bevat", eveneens in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, collectie Moll, N°. 57, vermeld „Dietsche vertalingen", blz. 113;

3°. en 4°. twee te Delft gedrukte getijdeboeken van de jaren 1480 en 1484, eigendom van de Koninklijke Bibliotheek, beschreven door Dr. Campbell in zijne „Annales de la typographie", La Haye, 1874, p. 229 en 230, en

door Prof. Moll in „Geert Groote's Dietsche vertalingen", blz. 48 en 49;

5°. het bovenvermelde Asser manuscript, in den reeds genoemden Drentschen Volksalmanak nader omschreven;

6°. een „Passieboek van het einde der 15de eeuw, op papier, met roode voorletters, 324 blz., oude band, 8°", eigendom van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, Universiteitsbibliotheek te Leiden, N°. 317;

7°. wat de eerste vijftig artikelen betreft, een Handschrift Moll, N°. 3, „in 1519 anderwerf ghebonden in den cloester te Nyelicht by Hoorn" en toebehoorende „aan de nonnen van St. Marie in genoemde stad".

Van dit zevental sluiten 2 tot 5 en evenzoo 6 en 7 zich onderling het nauwst aan elkander aan.

De tweede hoofdstrooming vindt men in:

1°. wat de tweede vijftig artikelen betreft, het boven onder N°. 7 genoemde manuscript;

2°. een „Passie- en gebedenboek, met kalender, HS. op papier uit de 16de eeuw, met gekleurde voorletters en bloemwerk, 294 blz., 12°, oude band", eigendom der Leidsche Maatschappij van Letterkunde, Universiteitsbibliotheek te Leiden, N°. 320;

3°. een Passieboek uit de 15de eeuw, op papier, Gothisch schrift met gekleurde voorletters, 227 blz., 12°", ter zelfder plaatse N°. 315, gebonden in perkament onder den titel: „devote tractaten";

4°. een perkamenten handschrift in 12° met antieken band, toebehoorende aan den Hoogleeraar Acquoy;

5° en 6°. een wiegedruk, te Antwerpen verschenen omstreeks 1494 en iets later andermaal te Delft, beschreven door Dr. Campbell in zijn „Annales", p. 48, in beide drukken het eigendom der Koninklijke Bibliotheek, K. K. V, N°. 15*c* en 32*a*.

Van dit zestal sluiten weer de laatste vier zich het nauwst aan elkaar, terwijl daarentegen in kleine varianten 2, 3 en 4 zich meestal onderling vereenigen tegenover de aristocratische voortbrengselen van de Antwerpsche en de Delftsche pers.

Dat het bestaan dezer twee hoofdtypen geen toeval is, blijkt, behalve uit het groote verschil tusschen beide, bij zoo groote, meest letterlijke overeenkomst van de vertegenwoordigers der beide typen onderling, uit de merkwaardige bijzonderheid, dat een der handschriften de uiteenloopende bewerkingen beurtelings volgt, elke voor de helft der Honderd Artikelen. De kopiïst heeft dus van beider bestaan kennis gedragen en zekere critiek geoefend, of wel op zekere neutraliteit zich toegelegd. Welke van beide de oudste is, durf ik niet beslissen; ook zie ik geen kans, zelfs al ware het vraagstuk de studie waard, door tekstvergelijking te geraken tot kennis der oorspronkelijke lezing van elke der beide redactiën. Wel zou het gemakkelijk vallen, de verschillende kopiïsten, tot zelfs den letterzetter toe, met verwijzing telkens naar het werk van den een of anderen ambtgenoot, van zonde te overtuigen, maar voor volledig tekstherstel zijn vermoedelijk uit de oorspronkelijk veel langere keten van kopieën te veel schakels zoek. Uitgaande van den regel „fama crescit eundo", zou men misschien kunnen onderstellen, dat de tekst van het laatstgenoemde vijftal lezingen, als zijnde de uitvoerigste en meest verwaterde, de jongste is.

Uit hier en daar voorkomende uitdrukkingen als „derne", „dienresche", „dienster", zou men afleiden, dat de handschriften Moll N°. 57 en Leiden N°. 320 en 321 voor nonnen zijn vervaardigd, in onderscheiding van de andere, die ter zelfder plaatse [1]) hare gebeden aan mannen in den mond leggen. Evenwel mag uit deze gegevens niet te streng geconcludeerd worden. Immers bij gedachteloos kopieeren kon licht eene min passende uitdrukking van het origineel in het afschrift overgaan. De „dienster" althans, die bij Moll N°. 67 biddende wordt ingevoerd, sprak eenige bladzijden vroeger haren Heer in hoedanigheid van „dienaer" aan [2]).

1) Zoo in de gebeden na de artt. 40, 45 en 65.
2) Verg. aldaar de gebeden na de artt. 40 en 65.

Merkwaardig zijn voorts de veelal mislukte pogingen der verschillende schrijvers, om de honderd artikelen, in onderscheiding van de daartusschen gevoegde gebeden, door opklimmende cijfers elk afzonderlijk aan te wijzen. Wij zagen boven, hoe reeds de vertaler van Suso in dat pogen schipbreuk leed. Meer onafhankelijke bewerkers na hem hebben het niet altijd beter gemaakt. Moll N°. 47 en Leiden N°. 320 en de Delvenaren van 1480 en 1484 schijnen, 't zij uit gemakzucht, 't zij om de bezwaren, zich er in het geheel niet aan gewaagd te hebben. Het Asser handschrift noemt geen nummers, maar lascht telkens met robrik het woordje „articule" in. Dit woordje komt evenwel nog geen tachtig malen voor. Leiden N°. 317 heeft het met de cijfers tot 95 gebracht. De overigen slechts maakten het honderdtal vol. Ter verontschuldiging van zooveel verzuim en vergissing diene, dat Suso zelf het zijn bewerkers niet bijzonder gemakkelijk heeft gemaakt. Met nummers toch van 1 tot 5 of van 1 tot 10 begon hij na ieder gebed weer van voren af, en daarenboven is het onderscheid tusschen een reeks artikelen en de daarop toepasselijke „begeerte" door hem ook stilistisch niet altijd scherp in het oog gehouden. Ter plaatse waar, gelijk somwijlen geschiedde, zijne artikelen langer gerekt werden of in ontboezemingen overgingen, lag voor zijn kopiïsten het gevaar van vergissing voor de deur.

Niet beter dan met de nummering is het den schrijvers gegaan met de pogingen om het stichtelijk boekske in te richten voor dagelijksch gebruik.

Bij Moll N°. 3 en Leiden N°. 317 vindt men nog niets dan vóór iedere bede, gelijk dit ook in de boven afgedrukte vertalingen het geval is, met robrik den term „collecta" en daarenboven na het 75ste artikel de aanwijzing: „Hier mach hem een mensche nederstrecken ter eerden ende spreken", en andermaal: „Dit mach men al gestrect lesen mitter collecten die hier na volget". Met geringe wijzigingen komt deze instructie in alle handschriften ter zelfder plaatse voor, gelijk ook de term „collecta" elders door „gebet" of „oratie" vervangen wordt. Anderen

voegden er een vermelding aan toe van de dagen of getijden, waarvoor de verschillende artikelen en gebeden zouden kunnen dienen. In deze verdeeling heerscht evenwel groote verscheidenheid, en ofschoon er in de manuscripten van beide groepen afzonderlijk punten van onderlinge overeenkomst zijn, in andere opzichten herinneren de voorschriften der verschillende groepen weer aan elkaar. De meeste bepalen zich tot een indeeling der week in zeven dagen. Een enkele springt soms bij vergissing een der dagen over, en Leiden N^{0}. 315 is zelfs geheel in de war. Daarentegen kan elke der beide categorieën een vertegenwoordiger aanwijzen, die alle andere in nauwkeurigheid overtreft. Zoo leest men in het Asser handschrift achtereenvolgens: „des sondages of te mattene", „te primen of op den maandach", „te tierscen of op den disendach", „te sexten of des wonsdages", „te noenen of des donderdaghes", „te vespere of op den vridach" en „te compliën of des saterdaghes", waarbij aan elk dier dagen of getijden een tien- of vijftiental artikelen wordt toegekend. De Antwerpsche incunabel en haar duplicaat evenwel steken als vertegenwoordigsters van de tweede groep alle andere in nauwkeurigheid naar de kroon, daar zij de zeven weekdagen met een „smergens", „des middaechs" en „des avonts" telkens in drie deelen onderverdeelen, aldus haar vromen lezers de stichtelijke lectuur als het ware toedienende bij lepeltjes vol.

Schijnen deze gemeenschappelijke eigenaardigheden van al de handschriften er op te wijzen, dat de beide hoofdtypen niet geheel onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen zijn, hetzelfde mag afgeleid worden uit de overeenkomst in aller streven naar meer evenredige afwisseling tusschen artikelen en gebeden.

Suso liet nu eens vijf en dan weer tien artikelen op elkander volgen, zonder de orde te verstoren door de invoeging van gebeden. De groepen van tien hebben bij hem zelfs de overhand. Onze bewerkers nu schijnen zich tot regel gesteld te hebben: na elk vijftal artikelen een gebed. Daartoe knipten zij eenvoudig de zooveel langere

gebeden van het origineel midden door, zorg dragende, dat voor elke artikelengroep juist de daarop toepasselijke overdenkingen werden afgezonderd. De aldus gehalveerde oraties werden vervolgens op eentonige wijze van nieuwe inleidingen en slotwoorden voorzien. Slechts bij twee groepen van tien lieten zij in deze een uitzondering toe. De artikelen 56—65 en 81—90 bleven in ongestoord verband. Opmerkelijk, dat juist deze artikelen in onderscheiding van de andere aan de „compassie" van Maria zijn gewijd, en wederom opmerkelijk, dat de kopiïsten, hoe verschillend overigens van elkaar, juist in het toelaten van deze uitzondering allen met elkander overeenstemmen. Ik weet voor deze en andere punten van overeenkomst geen betere verklaring, dan dat een exemplaar van het eene, vermoedelijk het minst uitgewerkte, type bij de bewerking van het andere ten grondslag lag om, aldus omgewerkt, wederom op velerlei wijzen te worden vermenigvuldigd.

Na de vermelding van alle deze bijzonderheden betreffende het gebruik, door onze vaderen van Suso's lijdensoverdenking gemaakt, zal ik van de verschillende bewerkingen nog eenige proeven laten volgen. Ik zal daarbij de keuze zóó besturen, dat de meestsprekende onderlinge afwijkingen aan het licht komen, en dat daarenboven het allengskens aangroeien der massa merkbaar wordt.

Art. 11 luidt in de uitgave van Denifle: „Minniglicher Herr, gleichwie an dem hohen Aste des Kreuzes deine klaren Augen erloschen und verdreht wurden". Leiden N⁰. 320 heeft: „Eya alre goedertierenste Ihesu, als sy dy uit hadden geleit, soe hyngen sy dy aen die galge des crucen tusschen twee mordenaren, opdat dijn doet des te leelicker ende te versmadeliken soude scijnen ende als du alsoe hynges ende omvangen waers mitten bitteren droefenisse des doets, soe sijn verduestert dijn claer licht dragende ogen". In den Antwerpschen wiegedruk leest men: „O alderminnelijckste heere Ihesu Christe, in mijnre ghedachten hebbe ic ghehuechnisse ende mijn ziele ontbreket in my, als ic ghedencke dat alle die sinnen dijns lichaems ende een yeghelijck bisonder met sonderlinghen pynen

becommert was, want doen du hengheste in den houte des cruces, worden dijne ooghen verdonckert, die claerder waren dan die carbonkelsteen".

Het 35ste art. besluit bij Suso volgens Denifle met de woorden: „und das alles trug dein Herz minniglich". Leiden N°. 317 schrijft: „Heer, dit verdroeg al u herte minnentlike, opdat ons u grondelose minne aldus soude werden bekennelic". Te Antwerpen drukte men: „O goedertiere Ihesu, dijn herte dat vol was van godliker minnen verdroech alle dese dinghen minnelycken, opdat ons dijn onmetelike minne kundich soude werden". In Moll N°. 57 staat: „Heere, dit verdroech di mit begheerte uws herten vriendelic, opdat ghi die wonden onser sielen mocht helen ende ons u grondelose mynne mochten toenen ende mitten hemelschen vader versoenen". En dan weer Leiden N°. 320: „O goedertieren Ihesu, alle dese wonden der mynnen ledestu mit groter begerte dijns herten, opdattu ouermids dijn wonden die wonden onser sunden gesont maken soudet ende dattu alsoe soutste bewysen dy te mynnen ende mynlic den sunders ende dattu soutste versuenen den hemelschen vader alle die hem begeren te keren tot hem".

In de begroeting aan het eind der artikelen is een soortgelijke opklimming merkbaar. „Gegruet sijstu guedertieren" was het meeste, wat het boven afgedrukte handschrift te lezen gaf. Het gedrukte exemplaar schrijft voluit: „Weest ghegruet goedertieren heer Ihesu Christe; du biste vol ghenaden; onfermherticheyt is met u, ghebenedijt moet sijn dine passie, dijn wonden ende dijne doot en dat ghebenedide bloet dijnre wonden". En het Leidsche onder N°. 320 wenscht, dat de lezer na ieder artikel zeggen zal: „Weest gegruet, goedertieren heer Ihesu Christe vol genaden; ontfermherticheit is mitti, dijn passie, dijn wonden, dijnen doet moet sijn gebenedijt. Ende gebenedijt moet sijn dat preciose duerbaer bloet al uwer gebenedider heiliger wonden".

Als proeve van de verschillende redactiën der gebeden gelde het volgende:

Na de artikelen 66—75 laat Suso den lezer aldus

spreken, naar de vertolking van Denifle: „Ach minniglicher Herr, in dieser Minne begehre ich, dass du mir in allem Leiden mildiglich beiseyest, dass du deine väterlichen Ohren meinem Rufen zu allen Zeiten aufschliessest, und mir einen mit dir vereinten Willen in allen Dingen gebest. Herr, erlösche in mir allen Durst leiblicher Dinge; mache mich durstig nach geistlichen Dingen. Zarter Herr, dein bitterer Trank muss alle meine Widerwärtigkeit in Süssigkeit verkehren. Gib mir, dass ich in rechten Gedanken und guten Werken stät bleibe bis in den Tod, und aus deinem Gehorsam nie mehr trete. Ewige Weisheit, mein Geist sey heute in deine Hände ergeben, damit er an seinem letzten Hinscheiden von dir fröhlich werde empfangen. Herr, gib mir ein Leben das dir gefällig ist, einen Tod, der wohl bereit ist, ein Ende, das von dir gesichert ist. Herr, dein bitterer Tod mehre meine kleinen Werke, damit an jener Stunde Schuld und Busze gänzlich abgelegt sey". Hiervoor stelt Moll N^{0}. 57, een der beste vertegenwoordigers van de eerste groep, in de plaats, na art. 70: „Ach *ghetrouwe middelaer,* here *Ihesu, die* mit *uwen* weerdighen *bloede hebt onse vrede ghemaect,* wilt my in dier *seluer trouwen* mildelic bi sijn, in alle minen daeghen wilt u vaderliken oren op doen tot mijnre bede ende tot al mijn roepen. Wilt mijnen wil verenighen mitten uwen in allen dinghen ghelijc. Verblusschet in my den barnende dorst lijfliker dinghen ende maec mi dorstich nae gheestelike dinghen..... *Ghevet my,* lieue here, *een leuen* dat u bequaem si, *een doot die wel bereyt si,* ende *een eynde dat u ghesekert si te ghebruken* ewelike. Amen....." En verder na art. 75: *„Hier salmen nedervallen ter aarden ende segghen: wi aenbeden di here Ihesu Christe ende benedien di, want ouermits dinen heilighen cruus hebstu die werlt verlost. Pater noster. Aue Maria. Collecta. O claer exemplaer* onverwinliker *minnen,* ghestadigher trouwen ende groter gunsten, *ic bidde u dat u bitteren dranck, di u inden cruce* gheschenket wort, al mijn begheerten breken moet, *die den*

gheest contrarie *sijn*. Ende *gheeft my*, dat my nae alre menschen salicheyt moet dorsten, *dat ic in rechte sinne ende in goeden wercken* ghestadich moet bliven *totten doot* toe. Ende en laet my *wtten weghen uwer ghehoersamheyt nymmermeer* ghetreden. O lieue here Ihesu Christe, in uwen handen bevele ic minen gheest, dat hi nae desen leuen blidelike moet sijn van u ontfanghen. Here Ihesu Christe, uwen bitteren doot die offer ic *uwen* hemelschen *vader* te soene *voer mijnen sonden*. Ay, nu *moeten u* grondelose *verdienten* mijn cleyne werken alsoe lieflick maken ende bequaem, dat in minen heen *scheiden* beyde scout ende misdaet van minen sonden my ghelijc *moet werden vergheven*, ende *dat ic ghelijc uwen* lieuen vrienden *sonder* beiden *moet* liden *van der doot int leuen. Amen*".

Als vertegenwoordiger van het tweede type laat ik nu nog volgen, wat Leiden N^{0}. 315 ons te lezen geeft. Na art. 70 schrijft het:

„O Ihesu, *getrouwe middelar*, *die* ouermits *dinen bloede ons* mit dinen vader *vrede gemaket heues*, ic bidde di, geweerdiget mi bi te staen mit gestadicheit *der seluer trouwen* in al minen tribulacien, ende die oren dijns vaders te apenen tot minen roepen *ende tot minen gebeden*, ende minen willen in allen dingen dinen willen te geliken. O here, doet wt in mi alle moyelike dorstinge tijtliker dinge ende make mi van herten dorstich geesteliker guede.... Guede Ihesu *gif mi een leuen*, dat den ogen dijnre mogentheit ontfanclic si, *enen doot die bereit si*, *een eynde dat dijns gebrukens seker si.... Amen*". Na art. 75: „*Hier mach hem een mensche neder strecken totter eerden ende spreken: Wi anbeden di, here Ihesu Christe, ende benedien di, wanttu vermits dinen heiligen cruce die werlt heuest verloest.* Ontferme di onser, die gepassijt biste voer ons. *Pater noster. Aue Maria. Ende noch eens: Wi anbeden di here, als hier voer staet. Dit mach men neder gestrect lesen mitte collecte die hier na volget:* Here verhoer. *Claer exempel* volcommere

minnen, stantachtiger gelouen, gracioser guetheit, genadige Ihesu Christe, *ic bid di*, *dat* die bitter dranck, *die du* smakeste *inden cruce*, in mi alle bitterheit der gebreken *die den geest* tegen *sijn* mit gelijcmoedicheit alre doegeden moet versueten. Gif mi, here, dat ic in rechten sinnen ende in gueden werken stantachtich moet volherden totter doot ende vanden wege dijnre gehoersaemheit nimmermeer scheiden. In dinen handen, guedertieren Ihesu, bevele ic nu minen geest, opdat hi na desen leuen mit blyscappen moet ontfangen werden van di. O Ihesu, ic presentier den ogen dijns vaders dinen bitteren doot als een weerdich offer *voer mine sunden*. O Ihesu, guedertieren Ihesu, *dine* oneyndelike *verdienste* moeten mine cleyne werke ontfanclic *maken ende* genoechlic der mogentheyt dijns vaders, opdat mi *inder scheidinge* mijns lichams ende mijnre sielen also alle mijn scult *moet werden vergeuen*, *dat ic gelijc dinen* geminden *sonder* merren *moet* ouergaen *vanden dode totten leuen. Amen*".

Ten gerieve van den lezer spatieerde ik wat in elke der redactiën van het origineel is overgebleven, en cursiveerde ik, wat zij bij zooveel onderlinge afwijking met elkander gemeen hebben. (Wat in het HS. met robrik geschreven was, liet ik gespatieerd-cursief drukken). Deze letterlijke overeenstemming bij zooveel verschil — en elk ander citaat zou denzelfden indruk te weeg gebracht hebben — bevestigt wat ik boven vermoedde aangaande eenige betrekking van afhankelijkheid, die rechtstreeks of middellijk tusschen de twee bewerkingen moet bestaan.

Ik onderstel, dat mijne lezers de aangehaalde proeven ter kenschetsing van den aard der bewerkingen, die Suso's Honderd Artikelen ten onzent ondergingen, voldoende zullen achten. Ik zou anders nog met goed gevolg kunnen wijzen op den verschillenden omvang, dien de inleidingen in de verschillende handschriften hebben aangenomen, van het eenvoudigste: „Hier beginnen die hondert articulen", zooals bij Moll N°. 57 en in het Asser manuscript staat, af, tot den proloog van eenige bladzijden toe, waarin Leiden

N⁰. 315 in navolging van Suso den oorsprong der Honderd Artikelen verhaalt en zijnen lezers de noodige inlichtingen geeft, of waarmede Moll N⁰. 57 bij wijze van naschrift zijne lijdensoverdenking besluit. Evenzoo zou ik opmerkzaam kunnen maken op de ongelijke lengte of het ongelijk aantal der gebeden, die de verschillende kopiïsten bij wijze van nagerecht op den hoofdschotel toegeven, in welk opzicht het boekje uit Antwerpen het van alle andere exemplaren wint. Toch wil ik met deze en dergelijke onthullingen mijn opstel niet noodeloos rekken. Nog slechts een enkel woord over de afwijkingen in den inhoud en de volgorde der artikelen.

Kleine omzettingen hebben gedurig plaats gehad, door vergissing of met opzet. In de artikelen 40, 67—70, 84 en 85, 92—95, 98 en 99 trof ik o. a. in de verschillende redactiën, nu hier dan daar, omzetting, splitsing of samenvoeging aan. Zoo ook in de opsomming van Jezus' gepijnigde ledematen eene variatie, groot genoeg om haar hier nog even te vermelden.

Suso had geschreven, art. 21—30, volgens Denifle:

1. Minniglicher Herr, gleichwie deine rechte Hand ward durchnagelt;
2. Deine linke Hand durchschlagen;
3. Dein rechter Arm gespannt;
4. Und dein linker schmerzlich zerdehnt;
5. Dein rechter Fuss durchgraben;
6. Dein linker durchhauen;
7. Du hingest in Ungewalt;
8. Und in groszer Müde deiner göttlichen Gebeine;
9. Alle deine zarten Glieder wurden unbeweglich gepresst an des Kreuzes harte Folter;
10. Dein Leib war vom hitzigen Blute an mancher Statt überronnen;
   Ach, minniglicher Herr, also begehre ich, u. s. w."

Dit tiental nu komt bij Moll N⁰. 57 in dezer voege voor:

1. O alre bernende minnare soete Ihesu, in dier tijt soe

waren u scone handen beide wredelic doer ghenaghelt an dat cruce.

2. Uwe heilighe voeten gruweliken en vreseliken doersteken.
3. Uwe lieflike armen waren bitterlike wtgerect.
4. O soete Ihesu, uwe scone benen onwaerdelic ende jammerlike over een ghespannen.
5. Uwe tedere scone leden onghebruckelic an dat cruce ghedwonghen.
6. O alre trouste mynnaer, soete Ihesu, tot dier stont soe waren al u heilighe leden mit heten bloede besprenghet ende beronnen.
7. Uwe ghebenedide lichaem dat was mit ontelliken seericheit ombevaen als mit mynnen teykenen menichvoudelic gheteykent.
8. Het was an uwen heilighen lichaem niet alsoe veel als eenre naelden oert, dat niet mit sonderlinghe wee ende minnen en doerlichte.
9. Ay soete Ihesu, si en spaerden u niet, si maecten u dronken van bitterheit.
10. Si en ontsaghen hem niet u, coninc der glorien, mit wtghesochten pinen te quellen.

Daarentegen schrijft Leiden N^{0}. 315, de meermalen aangehaalde vertegenwoordiger van het tweede type, met meer getrouwheid aan het origineel:

1. O guedertieren Ihesu Christe, minner der menschen, dine rechterhant was doe wredelic genegelt andat cruce.
2. Dine luchterhant was oec mit enen yseren negel ongenadelic doerboert.
3. Guede Ihesu, dine rechteren arm was seer gequetset van groter wtreckinge.
4. Dinen luchteren arm wert verderuet van seer wreder hantieringe.
5. O guedertieren Ihesu, du henges so iammerlike ende so pijnlicke, dat alleen stenige herten vanden ansien bemorwen mochten tot mededogen.

6. O suete Ihesu, stantachtige minner der menschen, dijn rechter voet wert in der seluer uren dijnre crucinge mit enen yseren negel pijnlike doergrauen.
7. Ende dijn luchter voet wert des gelikes mit eenre wreder wonden doerboert.
8. Here, alle dine lede sijn mit gewelde an dat holt des cruces onbewegelic gehangen.
9. Dat swaer gewichte dijns moden lichams scoerde dijn scone licham mit sinen swaren hangen ende wijde die wonden tot meere pinen ende mit groeter wtreckinge te reten dijn heilige zenen.
10. O guedertieren Ihesu, die rieuieren des bloedes, dat wt dinen heiligen wonden liep, beuerwede al dijn scone eersam licham.

De onderstelling is niet te gewaagd, dat de noodzakelijkheid van het tiental in twee vijftallen te splitsen, aan deze wijzigingen mede haar aandeel heeft gehad.

Evenzoo schreef Suso, art. 36—40:

1. „Minniglicher Herr, in der tödtlichen Noth wurdest du verspottet mit höhnischen Worten,
2. mit spöttlicher geberde,
3. und wurdest gar vernichtet in ihrem Herzen;
4. du standest hierin festiglich,
5. und batest deinen Vater für sie minniglich."

Daarvoor stelde Leiden N^{0}. 317 in de plaats:

1. „Ay goedertieren Ihesu, doe ghi an den cruce henghet gheslaghen, doe was w te verwite ende te spotte w hele leuen;
2. Si dreuen spottelic ghelaet ende spraken smadelike woerden om w te doen scande;
3. Ghi waert altemael vernietet ende onachtsaem in die versteende herten;
4. Ghi stont hier in vastelic en ghestadelic;
5. Ghi badt voer hem iuwen hemelschen vader gaerne ende minnentlike."

En Leiden N°. 320:

1. „O goedertieren Ihesu, zalicheit ende leuen der goeder zielen, als dy die kynder der duesternissen hadden geslagen aenden cruce, soe en was hon niet genoch dat verweerlyc lyden des crucen, mer vreedelycken soe begeckten ende bespotten sy dy;
2. O suete Ihesu, du waers voer niet gerekent inden stenygen herten der joden;
3. Heer, sy blasfumeerden dy ende beroerden haer hoeft bespottende dy;
4. Meer du, heer, en beest mit desen scanden niet verstoert, mer du bleves stantachtich, du en gaves geen malendixie voer malendixcie ende du en claechste niet ende du en dreges nemant;
5. Mer du stortste wt op dijn vianden eyn woert der nuwer benendixcien, dat nye gehoert en waert van begynne der werelt, seggende: vergevet hon, vader, want sy en weten niet wat sy doen."

Behalve als een nieuwe proeve van de mate, waarin het origineel onder de handen wies, kan deze aanhaling dienen ten bewijze, dat het gevaar voor veranderingen in volgorde en nummering te grooter werd, naarmate bij Suso de verschillende artikelen, als vermeldende feiten uit de lijdensgeschiedenis, minder scherp van elkaar gescheiden waren.

Meer aanhalingen zijn zeker overbodig. De lezer zal zich eenig denkbeeld gevormd hebben van het gebruik, door onze vaderen van de „Hundert Betrachtungen und Begehrungen" gemaakt. Ik wil aan het geschrevene niets toevoegen dan de herinnering, dat naast deze „C articuli" ook de „LXV articuli passionis dominicae", het werk van Jordanus Quedelenberch (= Quedlinburgensis) ten onzent hun weg gevonden hebben. In zijn „Johannes Brugman" [1]) en later in zijn „Boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft" [2]),

1) Dl. II, blz. 75 vgg.
2) *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 245.

deelde prof. Moll daarvan het een en ander mede. Blijkens de aanhalingen schijnt het door hem vermelde Deventer handschrift met de door hem zelven gebruikte handschriften overeen te stemmen. Ik ben zoo vrij uit bedoeld manuscript [1]), een lijvigen kwartijn, door de directie van de boekerij der stad Deventer mij welwillend verstrekt, de lijst der in het breede uitgewerkte en toegepaste artikelen mee te deelen, in de onderstelling, dat vergelijking dezer vijf en zestig met de meer verbreide honderd voor dezen en genen aantrekkelijk wezen kan.

In Quedelenberch's lijdensoverdenking dan worden achtereenvolgens beschreven:

1. dat aennemen der beghanghere anxtvoldicheit ende bangher droevicheit;
2. die wtvloeyinghe sijns bloedighen sweets op die aerde;
3. die vercopinge;
4. die overleveringe Christi;
5. die vanghenisse;
6. die byndinge;
7. hoe dat hem die discipulen lieten ende voervluchtich worden;
8. die leydinghe Christi;
9. hoe dat Christus voer Annas den bisscoop ghepresentiert wort;
10. hoe dat Petrus Christum driewerf versaecte;
11. dat kinnebackslaen Christi;
12. hoe dat hi voer Caypham gepresentiert wort;
13. hoe dat valsche getughenisse over hem ghedraghen wort;
14. der blasphemien valsche betiinghe;
15. hoe dat hi totter doot verordelt wort;
16. alsoe als hi in den hals gheslaghen wort;
17. hoe sijn aensicht bespoeghen was;
18. hoe dat hi in syn aensicht gheslaghen wort;
19. hoe dat sijn aensicht ghecleit en verbonden wort;

---

3) »Die 65 articulen des lidens ons Heren J. C." *Catal. bibl. publ. Daventriensis*, n°. 1734.

20. hoe dat hem lachterlic gheheten was, dat hi prophetieren soude;
21. hoe dat hi voer Pilatum den rechter ghebrocht wort;
22. die wroeghinge van den valschen ghetughen;
23. hoe dat hi tot Heroden ghesent wort;
24. hoe hi van Herodes bespot wort;
25. hoe dat hi voer Herodes ghewroeghet wort;
26. hoe dat hi van Herodes versmaet wort;
27. hoe dat hi in den witten clede bespot was;
28. hoe dat hi van Herodes weder tot Pilatum ghesent wort;
29. hoe dat Barrabas die moerdenaer van den Joden quyt gheboden wort ende Christus totter doot des crucen gheordelt;
30. van der wtreikinge sijnre cledinge;
31. van sijnre gheselinge;
32. hoe dat hem dat purpuren cleet aenghetoeghen wort;
33. hoe dat hem die doornencroen op sijn hoeft gheset wort;
34. hoe dat hem een riet in die rechterhant wort ghegheven;
35. hoe dat hi in spotte aenghebedet en ghegroetet wort;
36. hoe dat hem van den ridderen kinnebacslaghe ghegheven worden;
37. hoe dat hi van den ridderen bespoeghen wort;
38. hoe dat sijn hoeft mit enen ryeden stocke gheslaghen wort;
39. dat doe hi ghegheselt ende bespot was, den Joden wort vertoeghen ende laten sien;
40. hoe dat di Joden riepen: cruusten, cruusten;
41. hoe dat hi voer Pilatus vierscaer ghebrocht wort;
42. hoe dat hi mit eenre sentencie totter doot verordelt wort;
43. hoe dat hi sijn cruce droech;
44. hoe dat hi in Golgata gheleit wort;
45. hoe dat hi voer dat cruce ontcledet wort;
46. hoe dat hi anden cruce wtgherecket wort;
47. hoe dat hi ghecrucet wort;
48. hoe dat sijn hande ende sijn voete doergheboert waren;
49. die doerboringe der ander dat is der rechterhant;
50. die doerboringe des luchteren voets;
51. die doerboringe zijns rechteren voets;

52. hoe dat hi an den cruce opghevoert wort;
53. hoe dat hi tusschen den moerdenaers ghecrucet wort;
54. hoe dat sijn cleder ghedeilt worden;
55. dat opghescrift des tytels;
56. hoe dat hi an den cruce bespot wort;
57. die verwitinge van den enen moerdenaer;
58. dat medeliden des moederliken rouwen;
59. hoe dat hi van sinen hemelschen vader ghelaten was;
60. hoe dat hi mitten edic ghelavet was;
61. dat volbrengen alle sijns lidens;
62. die gheestghevinge of die doot;
63. hoe dat hem die zide opghestoken wort;
64. hoe dat hi van den cruce ghedaen wort;
65. hoe dat hi begraven wort.

Aan het slot staat: „Hier eynden die LXV nutte artikelen vanderpassien ons heren Ihesu Christi, die seer nutte ghelesen ende overghedocht sijn ende medeliden daermede te hebben". In de inleiding leest men: „Dese naghescreven LXV artikelen werden ghedeilt in seven stucken na den seven ghetiden van den daghe, die men niet nauw mer ruum nemen sal, als dat het op die tijt of daeromtrent een luttel voor of nae gheschiede"; en later: „na deser manieren heeft die Mettentijt XX artikelen, Primetijt VIII, Tertietijt XII, Sextetijt XVIII, Noentijt VII, Vespertijt een, Compleettijt oec een. Dese maken te gader LXV" [1]). Na ieder artikel, waartoe de kerkvaders ruimschoots hun stof leenen, volgt een medeformicheit, „een aanwijzing, hoe wij Christus in den geschilderden toestand of in de beschreven gedraging volgen zullen" [2]), en vóór ieder artikel gaat een ghebet. Bestemming en gebruik zijn dus dezelfde als bij de Honderd Artikelen. Slechts is aan het „medeliden" van Maria maar vluchtig gedacht. Of dit mee de reden was, dat de C artikelen grootere populariteit verwierven dan de LXV? Niet onwaarschijnlijk, schoon ook

1) De telling sluit niet; immers de som is hier niet 65, maar 67. Ons handschrift geeft echter duidelijk de bovenstaande berekening.

2) Moll, *Joh. Brugman*, dl. II, blz. 75.

de veel bescheidener omvang aan die C een grootere bruikbaarheid verschafte. In elk geval werpen beide lijdensoverdenkingen met de daarin gewijde zorg aan groepeering en getal — en in dit opzicht zijn ze slechts een paar voorbeelden uit vele — op het godsdienstig leven onzer vaderen een eigenaardig licht. Weshalve ik zeker geen nutteloos werk deed, met er eenige bladzijden aan te wijden.

Assen.

EEN ONUITGEGEVEN SERMOEN VAN JOHANNES BRUGMAN,

MEDEGEDEELD DOOR

AEM. W. WYBRANDS.

Wie den beroemden prediker Johannes Brugman uit de rijke monographie van Moll leerden kennen, hebben 't zeker betreurd, dat er van zijne hooggeroemde sermoenen en collatiën, voormaals door vele duizenden in Nederland met een zoo opgewonden belangstelling gehoord, zoo weinig voor het nageslacht ter lezing is bewaard gebleven. Slechts een enkel sermoen [1]) en een vijftal zeer korte fragmenten [2]) bieden ons gelegenheid, om ons een voorstelling te maken van den eigenaardigen trant, waarop de geliefde prediker gewoon was de schare toe te spreken.

Niet gering was dan ook mijne verrassing, toen ik in den zomer van 1883 onverwachts een tot nog toe onbekende toespraak van Brugman onder de oogen kreeg. Aan

---

1) Afgedrukt bij W. Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 221—239.

2) Door Moll, a. w., dl. I, blz. 239—241, werden vier fragmenten uit Brugman's sermoenen medegedeeld; onlangs kwam een vijfde, helaas niet grooter dan ééne bladzijde in 8°., in het licht door de zorg van den Zeereerwaarden Heer V. Becker, die het bekend maakte in *De Katholiek* van Juli 1884, blz. 57.

den hooggeachten Directeur onzer Koninklijke Bibliotheek, Dr. Campbell, had ik die verrassing te danken. Bij gelegenheid van een bezoek, door mij aan de Bibliotheek gebracht, had hij de vriendelijkheid, mij een band met incunabelen en handschriften te toonen, die nog maar sinds weinige dagen in de Boekerij berustte, maar waarin het scherpziend oog van den geleerden Bibliothecaris terstond een tot nog toe onbekend sermoen van Brugman ontdekt had.

Ik begin met mijn lezer het noodige mede te deelen omtrent den merkwaardigen bundel, waarvan onze Haagsche Bibliotheek door aankoop op eene veiling te Londen eigenares is geworden [1]). Hij bevat eenige uit Nederland afkomstige incunabelen, en daarachter eenige handschriften, alle in quarto, en saamgebonden in een hoornen band. In het aangenaam vooruitzicht, dat wij welhaast van de hand van Dr. Campbell, in een tweede Supplement op zijne „Annales", de noodige bibliographische inlichtingen omtrent de hier gevonden incunabelen ontvangen zullen, plaats ik aan den voet dezer bladzijde slechts eene lijst, zoo beknopt mogelijk, van de stukken die in den bundel voorkomen [2]).

Hoe komen die stukken bij elkander, en vanwaar is de

1) De bundel, thans in de Koninklijke Bibliotheek gemerkt K K, V, 115^b, werd aangekocht ter auctie A. J. Horwood, London Sotheby, Juni 1883, onder n⁰. 1022.

2) De bundel bevat deze drukwerken:

Epistolare et Evangeliare per totum annum tam de tempore quam de sanctis (1490, [Daventriae] Jacobus de Breda).

Sequentiarius et hymnarius. [Duitsche druk].

Quattuor novissima (1485, Davantrie, in platea episcopi [Rich. Paffraed]).

De spiritu Gwidonis (1486, Delff [Christ. Snellaert]).

Daarop volgen deze handschriften (uit het laatst der vijftiende eeuw):

p. 1 r⁰.—6 v⁰. *Epistola honorab[il]is ac famosi predicatoris ac magistri artium, fratris Johannis Brugman ordinis Sancti Francisci, scripta ad patrem ac fratres domus domini Florencii in Davantria* (de brief, die afgedrukt is bij Moll, a. w., dl. I, blz. 198—217).

p. 6 v⁰.—11 r⁰. De collatie en brief, die hierachter voor het eerst in druk worden uitgegeven.

p. 11 v⁰.—12 v⁰. *Stella clericorum* (een ander geschrift dan hetgeen

bundel afkomstig? Bij oppervlakkige beschouwing van het boekwerk mag men allicht een oogenblik twijfelen, of op deze vragen een bevredigend antwoord te vinden is. Immers de hoornen band, die al deze schatten vereenigt, is van vrij wat jonger tijd dan de incunabelen en handschriften zelve: hij kan niet veel ouder zijn dan de zeventiende eeuw. Toch blijkt bij nader onderzoek, dat wij hier niet te doen hebben met het gewone verschijnsel, dat een zeventiende-eeuwsch liefhebber eene verzameling van curiosa, die in formaat bij elkander pasten, meedoogenloos bij elkander liet inbinden. Neen! de nieuwe band heeft hier eenvoudig de plaats vervangen van den ouden, waarin al deze stukken sinds eeuw en dag zijn vereenigd geweest, — en waarin ze saamgebracht werden waarschijnlijk zeer kort nadat zij het licht zagen. Alle drukwerk en handschrift toch, dat wij hier vinden, is uit het laatst der vijftiende eeuw afkomstig: dat blijkt uit het uitwendig voorkomen niet alleen, maar ook uit de jaartallen, die de lezer in mijn korte lijst zal hebben opgemerkt. Wekt dit verschijnsel reeds eenig vermoeden, dat de bundel verzameld is ongeveer in dien zelfden tijd, — dat vermoeden wordt ons nagenoeg tot zekerheid, zoodra wij opmerken, dat op de keerzijde van het eerste titelblad, onder allerlei schriftelijke aanteekeningen, een zeer korte, maar volledige

---

o.a. besproken werd door Dr. C. Sepp, *Bibliographische Mededeelingen*, Leiden, 1883, blz. 1—28).

p. 13 r°.—20 v°. *Tractatus doctoris Gersonis de correptione* („*Sepenumero pulsatus*").

p. 21 r°.—48 v°. *Privilegia religionis* (1483).

p. 48 v°.—50 r°. *Magistri Alani de Rupe Excellencie et prerogative religionis.*

p. 50 r°.—50 v°. *Scala religionis.*

p. 51 r°.—69 r°. *Johannis de Capistrano Sermo de contemptu seculi* (1489).

p. 69 r°.—76 v°. *Sermo Johannis de Capistrano* (Over Eph. 6, vs. 13).

p. 77 r°.—88 v°. *Constituciones promulgate in consilio* (sic) *Maguntini, anno* 1310, *idibus Maii* (niet compleet; dit gedeelte der bepalingen van de provinciaal-synode, gehouden te Mainz, 11—13 Mei 1310, is afgedrukt bij Harzheim, *Concilia Germaniae*, tom. IV, f°. 174—194, en bij Mansi, *SS. Conciliorum Collectio*, tom. XXV, f°. 299—319.

inhoudsopgave van alles [1]), wat in den bundel voorkomt, is geschreven door eene hand uit het laatst der vijftiende of het begin der zestiende eeuw.

Hebben wij eenmaal, op dezen grond, aangenomen, dat al onze stukken bij elkander gevoegd zijn korten tijd nadat zij, in druk of in afschrift, gereed waren, dan doen wij terstond een stap verder. Op het titelblad van een der incunabelen (de „Quattuor novissima") schreef eene hand, alweder uit het boven aangeduide tijdperk, de woorden: „Liber domus presbyterorum et clericorum vulgariter tom luchtehoue unser leuen frowen prope Hild[eshem] in Brulone in communi vivencium". Het boekje „Quattuor novissima" — en daarmede dan ook de geheele verzameling — blijkt dus het eigendom geweest te zijn van een der Duitsche fraterhuizen; het hier genoemde „tom luchtehoue" toch kan niet anders zijn dan het Hildesheimsche fraterhuis „Congregatio in Horto Luminum", waaromtrent mededeelingen voorkomen in het bekende werk van Johannes Busch, „De reformatione monasteriorum" [2]). Bericht ons Busch, dat in dit fraterhuis veel werk werd gemaakt van het schrijven van boeken, — van elders [3]) weten wij, dat men hier zeer vele handschriften bezat betreffende de oudste geschiedenis der fraterhuizen. Het kan ons niet verwonderen, dat men daar belang stelde in geschriften, waaruit vooral bleek, hoe een Johannes Brugman de fraterhuizen liefhad en bewonderde, dat men die geschriften daar gaarne kopieerde, en .... ze samenbond bij incunabelen, uit Nederland afkomstig. In allen gevalle is ons afschrift van Brugman's preek vervaardigd in Duitsch-

1) Alleen de „Sequentiarius et Hymnarius" is in die inhoudsopgave niet vermeld. Wellicht heeft men het boekje beschouwd als één geheel uitmakende met het voorafgaande „Epistolare et Evangeliare".

2) Zie bij Leibnitius, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II, p. 854 s.

3) Lindeborn, *Historia Episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, in zijne lijst van fraterhuizen dit gesticht besprekende, zegt, p. 137: „in qua sede fratribus deficientibus postmodum collocati sunt Patres Cappucini, a quibus intelligo plurima ibidem MSS. asservari, quae Fratrum institutum et incrementa concernunt".

land, in een kring, waar men veel tot lof van den Nederlandschen prediker had vernomen. Dit blijkt uit eene aan het sermoen voorafgaande aanteekening, die uitweidt over de uitmuntende hoedanigheden van den „famosus predicator et zelator animarum, Magister Johannes Brugman", die het woord Gods „fiducialiter" gepredikt heeft „universis civitatibus et villis inferiorum partium" [1]). Ook hier kan men zeggen: „habent sua fata libelli"; immers van het oorspronkelijk te Deventer thuisbehoorend geschrift was alle spoor verdwenen, totdat thans een in Duitschland vervaardigd afschrift, over Londen, in Nederland is terechtgekomen.

Omtrent de bestemming van het hier meegedeeld sermoen en de plaats, waar het door Brugman werd uitgesproken, ontvangen wij in het stuk zelf, en bovendien in de daaraan voorafgaande aanteekening, voldoende inlichting. Dat Johannes Brugman groote achting had voor de Broeders des gemeenschappelijken levens, is bekend; in 't bijzonder sprak hij herhaaldelijk op de krachtigste wijze zijne ingenomenheid uit met de opvoeding der jeugd door de Broeders [2]). Vooral het Heer-Florenshuis te Deventer bezocht hij gaarne in de dagen, toen zijn boezemvriend Egbert Ter Beek er rector was [3]). Bij een dier bezoeken, op het eind van Juni („post festum Johannis Baptiste") van 1460, werd onze toespraak door Brugman gehouden. En het was waarlijk niet te verwonderen, dat de bewoners van Heer-Florenshuis zorg droegen, dat de collatie door één of meer ervaren snelschrijvers, naar de gewoonte dier dagen, uit des predikers mond werd opgeteekend, en het gesticht zoodoende in het bezit kwam van een exemplaar van het sermoen, waarop vermeld mocht worden, gelijk wij ook lezen in de

1) Zie hieronder, blz. 214.
2) Zie o.a. Moll, a. w., dl. I, blz. 202, 216.
3) Sedert 1450 (zie Moll, a. w., dl. I, blz. 89).

aanteekening van ons handschrift: „ab ore eius excerptus est" [1]).

We hebben hier dus een hartelijke, vaderlijke toespraak van een welbekend vriend des huizes, een eenvoudige improvisatie te verwachten [2]). Die vinden we dan ook in deze preek. Niemand zal haar in waarde gelijk stellen met Brugman's bekend sermoen over de Drie Tafelen. Ook valt het niet te ontkennen, dat enkele gedeelten, vooral waar de spreker in 't bijzonder over „de Twaalf Poorten" handelt, vrij mat zijn. Toch kunnen wij ons voorstellen, dat Brugman's woord een diepen indruk op de jeugdige hoorders maakte. Hoe moet het hen getroffen hebben, de Broederschap zóó te hooren prijzen door den beroemden prediker, die er eerlijk voor uitkomt: „Als er geene orde van Minderbroeders was, zou ik op mijne knieën smeeken, bij u opgenomen te worden". Dat de collatie met eigenaardige levendigheid werd voorgedragen, mag men o. a. wel hieruit opmaken, dat de spreker het Latijn een enkele maal in den steek laat, om van harte „fy, fy" te kunnen zeggen, of om den trotschen duivel „Stoppelroed" bij zijn eigen dietschen naam te noemen. We zien den glimlach op het gelaat van enkele hoorders, als de volksprediker den fraters aanraadt, aan sommigen hunner leerlingen melk, aan anderen brood, aan anderen de roede, aan anderen.... de deur te presenteeren! Als we Brugman hooren zeggen: „Ik had liever dat gij stierft, liever dat gij werdt opgehangen aan de galg, liever dat gij trouwdet en in de wereld

---

1) Over het opschrijven van sermoenen en collatiën gedurende de voordracht, en over de snelschrijvers en -schrijfsters, die er zich mee bezig hielden, zie Moll, a. w., dl. I, blz. 180 v.; denzelfden in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 166 v.; Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. II, blz. 194.

2) In het oude spraakgebruik zou men deze toespraak van Brugman wellicht eerder een „collatie" hebben genoemd, dan een „sermoen". In den titel van dit opstel nam ik de vrijheid, desniettegenstaande het in onze dagen beter bekende woord „sermoen" te gebruiken, overtuigd dat ik geen „peccavi" behoef uit te spreken (dat ik niet behoef te „venyen", zou Brugman wellicht hebben gezegd) voor hen die weten, hoe vaak men in de dagen zelve van onzen prediker het onderscheid tusschen „sermo" en „collatio" over 't hoofd zag.

terugkeerdet, dan dat gij u voegdet bij de losbandige kloosterlingen, die den regel en de drie hoofdzaken niet in acht nemen", — dan wegen wij, een iegelijk met zijn eigen weegschaal, de kracht van den climax; maar we voelen te gelijker tijd eerbied en sympathie voor den ernst, waarmede de spreker er bijvoegt: „Zulke kloosters zijn rooversholen en zulke monniken erger dan struikroovers" [1]). Doch voor verdere bijzonderheden verwijs ik den lezer naar de preek zelve en naar enkele der daarbij gevoegde noten.

Achter de preek komt in het handschrift nog een korte brief van Brugman voor, dien ik ter wille der volledigheid mede heb opgenomen. 't Is aan den brief merkbaar, dat hij door den afgeleefden man „in grabatulo egritudinis", zooals hij zegt, werd geschreven. Opmerking verdient het zeker, hoe uit de woorden „olim blasphemum" (aan het einde van den brief) blijkt, dat Brugman op zijn ouden dag zich nog maar niet vergeven kon, dat hij in den beginne de Broeders des gemeenschappelijken levens onrechtvaardig had beoordeeld [2]).

Hic famosus predicator et zelator animarum Christi, Magister Johannes Brugman, frater ordinis minorum, cui similis non est inventus in diebus suis in zelo et labore pro salute animarum acquirenda (nam fiducialiter verbum Dei universis civitatibus et villis inferiorum partium predicavit; nullius personam accipiens, omni condicioni, sexui, statui sua peccata manifestavit, instantissime laborans hominum mores corrigere, timorem Dei

1) Zoo ook in de *Epistola fratris Johannis de Scoenhovia*, in *De Katholiek* van October 1884, blz. 205: „qui religionem intrant et vitam suam non emendant, peiores sunt furibus et latronibus".

2) Reeds in vroeger jaren sprak hij daarover niet zonder zelfverwijt; zie zijn brief bij Moll, a. w., dl. I, blz. 210.

mentibus eorum incutere et quecunque Christiane fidei necessaria et congrua sunt inspirare), — hic tantus et talis tam magnam complacenciam habuit, quod fratres communis vite clericorum facerent diligenciam in corrigendis, componendis ac dirigendis moribus et affectionibus iuvenum clericorum, quod et ipse nonnunquam, pretermissis sermonibus suis ad communem populum, ingressus domum fratrum ibidem iocundabatur fieri parvulus in medio parvulorum, non solum parvulos ad profectum exhortans, verum eciam ne et ipsi fratres a cepto tam pio et utili opere unquam desisterent, vehementer exorans. Tali enim occasione infrascriptus sermo quadam vice ab ore eius excerptus est in domo Domini Florencii Daventrie.

Sinite parvulos venire ad me: talium enim est regnum celorum, Marci X. Thema istud preassumpsit sibi ille flos florum, doctor doctorum, propugnator devotorum, magister Johannes Gerson, Cancellarius Parisiensis, in tractatu suo, quem composuit de tractu parvulorum ad Christum [1]), nimirum deditus et ipse huic studio, informando eos et audiendo eorum confessiones. Distinguit autem libellum prefatum in tria; nam collaudat illos qui insistunt parvulorum conversioni; invective terret illos qui avertunt parvulos a Christo, adiungens pro maiori terrore, quod nusquam in evangelio legitur Dominum tam manifeste indigne tulisse aliquid, quam ubi apostoli quamvis zelo bono suo modo prohibebant eos, qui parvulos adducebant ad eum, Sinite, inquiens, parvulos. Tercio suadet ipsis parvulis, quatenus iugum Domini tollant et portent ab infancia sua: hoc enim bonum est eis. Adiungit et quartum, scilicet baculum sue defensionis, quo defendit se ab obtrectatoribus, qui indecens et indignum iudicabant, quod vir tante auctoritatis se tradebat parvulis informandis. Quocirca dicit: »Non errabat, sed prudenter sentiebat, qui iudicabat reformacionem ecclesie, si qua

---

1) Vgl. den brief van Brugman bij Moll, a. w., dl. I, blz. 202. Het bedoelde tractaat van Gerson draagt den titel: *De parvulis trahendis ad Christum*, en is gedrukt in de *Opera omnia* van Gerson, ed. L. E. du Pin, tom. III, Hag. Com. 1728, f⁰. 277—296.

fieri deberet, per conversionem parvulorum fieri debere". Hec iste. Sed et magister Gerhardus Groet, primitus in Traiecto et in aliis locis laboravit prelatis et focaristis convertendis, sed parum profecit; plus profecisset, si ab inicio parvulis informandis se occupasset, sicut fecerunt discipuli eius et adhuc faciunt. Hinc senex quidam predicator in Concilio Constanciensi cuidam dixit: »Doleo quod non ab inicio solis vetulis, parvulis aut horum similibus laboravi convertendis; nunc vero laboravi quasi incassum, quia organisavi salicibus sterilibus in medio Babilonis". Hinc eciam scripsit magister Henricus de Oytha, famosus doctor Pragensis [1]), magistro Gerhardo Groet: »Multum", ait, »edificor de zelo vestro, etc.; sed quod creditis me quoad hoc plus posse proficere dimittendo universitatem in qua sum et predicando populis, non video. Ecce enim, nunc per me edificantur clerici sine numero, qui mittuntur deinde ad evangelisandum per totum mundum, quorum quilibet plus me valet proficere". Hec ille. Qui unum clericum convertit, et ille consequenter decem, et deinceps illi decem centum, et centum mille, et sic ulterius, omnium conversorum erit particeps usque in finem, qui primum convertit; et sic illius gloria semper crescet usque in finem mundi, sicut econtra pena pervertencium; sicut dicit Augustinus: »O quantum in morte letabitur ille parvulus, qui occasionem dedit conversioni unius. Nam dicent angeli de eo: Benedicta sit anima ista, que nos gaudere fecit super peccatoris conversione. O quantum purgatorium alleviabit istiusmodi studium". Adducite ergo, o dilectissimi filioli, consodales vestros ad collaciones et confessiones ad domum Domini Florencii, quatenus noticiam acquirant cum illis fratribus, et tali occasione participes sitis conversionis eorum; quia dico vobis secundum Bedam, quod sublimior et Deo gratior vita non

---

1) Henricus de Oyta (of de Eutha), uit Oostfriesland afkomstig, studeerde te Parijs, onderwees eerst te Praag, later te Weenen, theologie, † 1397. Zie over hem, behalve Jöcher's *Gelehrten-Lexicon* en Rotermund's *Fortsetzung* op dit werk, i. v., vooral: A. Budinszky, *die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter*, Berl. 1876, S. 134. Gerrit de Groote kan Henricus de Euta òf te Parijs, òf te Praag hebben leeren kennen. Mogen wij toch den tijd van het vertoef van Gerrit de Groote te Praag kort vóór 1366 stellen (zie Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. I, blz. 20), van Henricus de Euta weten wij, dat hij in 1367 reeds magister te Praag was (zie Budinszky, a. a. O.).

est, quam illorum qui se castigant a viciis, qui virtutum studiis animum subigunt et insuper alios ad Auctoris sui graciam student convertere, et crebra animarum conversione gaudia patrie celestis semper student augere. Et propter hanc causam, meo proprio ordine Minorum excepto, quem quoad personam meam propter predicacionem meam michi magis deservire video, nullum statum plus diligo, ad nullum plus anhelo, quam ad horum fratrum statum; et si Minorum ordo non esset, postularem flexis genubus, ut me reciperent. Item si talis casus emergeret, quod status iste perire vellet, et papa michi diceret: »ecce, ego dispenso tecum, ut mutes ordinem tuum et habitum et ingrediaris ad hunc vivendi modum, et ne pereat conserves eum", ego sine mora id facerem.

Quatuor sunt genera hominum, qui multa bona facere possunt: rectores scolarium et lectores sive submonitores et huiusmodi fratres et confessores. Primi tres se habent erga parvulos per modum ingerendi cibum et digestionem procurandi. Confessores procurant eis egestionem [1]). Et quia circa parvulos laborant, cito et leviter et plus proficiunt, quam qui erga induratos viros, secundum illud: »Quod nova testa capit, Inveterata sapit" [2]). Item: »Curvum se prebet, Quod ad uncum crescere debet". Item: »Anima parvuli est sicut tabula rasa; quicquid ei inscribitur, retinet, sive bonum sive malum".

Felices ergo, o fratres, estis qui huiusmodi studio dediti estis. Cavete tamen negligenciam, cavete ne dicatur: »Parvuli petierunt panem, et non est inventus qui frangeret eis" [3]). Item cavete et remissum animum non corrigendo excessus et non expellendo de medio innocentum noxios et pestilenticos, qui inficiunt alios. Date ergo quibusdam lac, quibusdam panem, quibusdam virgam, quibusdam portam. Melius est ut una ovis morbida pereat, quam multas inficiat. Melius est habere quinquaginta bonos quam centum malos. Sic solliciti sitis, ut faciatis quod est in vobis. Quod dum facitis, etsi minus proficitis, eque mercedem habebitis, aut certe pociorem, quam si multum proficeretis. Nam laborare et non proficere affligit animam, et unusquisque mercedem accipiet secundum suum laborem. Quando autem proficitis, quandoque vana leticia aut gloria partem tollit mercedis vestre.

---

1) „Ontlasting", in verband met het voorafgaande „ingerere cibum" en „digestionem procurare".

2) Vgl. den brief van Brugman, bij Moll, a. w., dl. I, blz. 205.

3) Klaagl. 4, vs. 4.

Sinite itaque, nec solum sinite, sed eciam invitate parvulos venire ad me; talium est enim regnum celorum. O quam gloriosum est hoc regnum, in quo cum Christo regnant omnes sancti, amicti stolis albis. Beati qui lavant stolas suas [1]), ut sit potestas eorum in ligno vite et per portas intrent in civitatem.

Civitas autem hec, ut Apocalipsis ultimo habetur, duodecim portas habet. Ab oriente sunt porte tres, ab occidente porte tres, ab aquilone porte tres, ab austro porte tres.

Prima porta orientis est fides sive cognicio veritatis quoad credibilia, secundum illud Salvatoris: Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu sancto, non intrabit in regnum celorum. Item: Qui crediderit et baptisatus fuerit, etc. State ergo, fratres, in fide, et ab omni specie infidelitatis vos cavete. Hinc ammoneo vos, ut nunquam scribatis, nunquam servetis illas cedulas aut libellos, in quibus continentur sortilegia aut quelibet similia, cruces, figure et caracteres, quia trufe [2]) sunt. Vos scolares scribendo ista rogatu vetularum multa mala facitis, et peccatis mortaliter, quando scienter hoc facitis.

Secunda porta est caritas sive amor bonitatis, quia non sufficit credere, sed eciam requiritur diligere. Hinc Paulus dicit: Si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, caritatem autem non habuero, nichil sum; ubi et premittit: Et adhuc excellenciorem viam ostendo vobis; quasi diceret: portam superexcellenciorem.

Tercia porta est operacio virtutis, secundum illud: Non omnis, qui dicit: mi Domine, Domine, intrabit in regnum celorum, sed qui facit voluntatem Patris mei qui in celis est. Hinc ipse Ihesus cepit facere et docere usque in diem qua assumptus est.

Porte occidentales sunt porte religionis sive arte [3]) penitencie, quasi post occasum orientis: fidei et caritatis.

Prima harum est omnimodo humiliacio, secundum illud: Nisi efficiamini sicut parvuli, non intrabitis in regnum celorum. Et sub ista comprehenditur primum essenciale religionis [4]), quod est obediencia.

Secunda porta est castitas sive carnis mortificacio, secundum illud: Regnum celorum vim patitur et violenti rapiunt illud.

---

1) Zoo wordt Openb. 22, vs. 14, in de Vulgata vertaald.

2) trufa: fraus, nequitia, jocus. Over de caracteres, enz. zie mijne opmerking in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. IV, blz. 471, 473.

3) arte = arctae.

4) religio: kloosterplicht.

Item: Caro et sanguis non possidebunt regnum Dei. Item Dominus loquitur de eunuchis, qui se castraverunt propter regnum Dei, id est, violenter se continuerunt. Nam sunt et eunuchi a nativitate, id est, naturaliter casti, et hii tantam non habebunt mercedem.

Tercia porta est altissima paupertatis, secundum illud: Vade et vende omnia que habes et da pauperibus, et habebis thesaurum in celo. Item econtra: Possibilius est camelum intrare per foramen acus, quám divitem intrare regnum celorum. Beati pauperes spiritu, etc.

Deinde itur ad portas septentrionales sive aquilonares, que sustinent tempestates [1]) aquilonis, secundum illud: Fili, accedens ad servitutem Dei, sta in timore et prepara animam tuam ad temptacionem. Ab aquilone enim panditur omne malum. Ecce, ait Ezechiel, ventus turbinis venit ab aquilone.

Prima harum portarum est stabilis patiencia, secundum illud: Oportebat Christum pati et sic intrare in gloriam suam. Item: Christus factus est obediens Patri usque ad mortem crucis, propter quod et exaltavit illum, etc. Actuum [2]): Per multas tribulaciones oportet nos intrare in regnum Dei.

Secunda porta est magnanimis confidencia, secundum illud: Nolite timere, pusillus grex, quia complacuit Patri meo dare vobis regnum. Item Paulus: Nolite amittere confidenciam vestram, que magnam habet remuneracionem.

Tercia porta est finalis seu longanimis perseverancia, quia qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit. Et ad Apostolos Dominus noster: Vos estis, qui permansistis mecum in temptacionibus meis, et ego dispono vobis regnum, ut edatis, etc. Item: Nemo mittens manum suam ad aratrum et respiciens retro, aptus est regno Dei.

Aquilonis tempestate sedata tranquillitas pacis redit, secundum illud: Surge aquilo et veni auster, perfla ortum meum et fluent aromata illius [3]). Dum ergo ad tempus non parvum in hiis portis strennuiter militaverimus, tandem Dominus noster misertus arcum conteret et confringet arma et scuta comburet igni, et dicet: vacate et videte quoniam ego sum Deus [4]). Has itaque portas intrare est regno celorum iam approximare.

Prima harum est speculacio veritatis, secundum illud: Justum

---

1) HS.: „tempestatis".

2) Namelijk Hand. 14, vs. 21.

3) Hoogl. 4, vs. 16.

4) Psalm 46 (Vulg. 45), vs. 10, 11.

deduxit Dominus per vias rectas, scilicet veritatis, et ostendit illi regnum Dei.

Secunda est degustacio bonitatis. Unde ait Dominus apostolis: Vobis datum est nosse, scilicet sapore et gustu, misterium regni, ceteris autem, scilicet huius mundi sapientibus, in parabolis. Hinc alibi ait: Confiteor [1]) tibi, Domine Pater celi et terre, quia abscondisti hec a sapientibus et prudentibus et revelasti ea parvulis.

Tercia est exhortacio ipsius veritatis. Nam qui fecerit et docuerit, hic magnus vocabitur in regno celorum. Et hec porta merito ultimo, tanquam ceteris sublimior, ponitur, quia insistere conversioni animarum, secundum Bedam, est sublimior et Deo acceptior conversacio, que invenitur in hac vita. Et secundum alium, forte Richardum, supremum est et nobilius carisma, quod a Deo datur hominibus. Hinc sponse osculum petenti contemplacionis dicitur: Quia meliora sunt ubera tua, quibus lactas parvulos, vino contemplacionis [2]). Hac de causa Paulus de tercio celo descendit, factus omnibus omnia; hinc cupiebat anathema esse pro fratribus suis; hinc Dominus descendit et incarnatus est et passus.

Nota quod, sicut assignate sunt duodecim porte regni celestis sive illius supreme civitatis, sic econtra modo [3]) assignari possunt duodecim porte infernales; scilicet, ut prima orientalis sit error infidelitatis, secunda pravitas voluntatis, tercia pravitas perverse actionis; prima occidentalis superbia, secunda luxuria, tercia avaricia; prima aquilonaris impatiencia, secunda pusillanimis diffidencia, tercia imperseverancia; prima australis cecitas intellectus aut speculacio falsitatis, secunda obtusitas sive insipiditas affectionis aut effectus malicie, tercia exhortacio ad malum vel a bono, quod est proprie dyabolicum. Ergo, o dilectissimi filioli, fugite portas mortis et intrate portas vite. Et quia, ut confido, primas tres orientis intrastis, quia fideles estis et bone voluntatis et bone operacionis, suadeo nunc, ut portas occidentis, id est religionis, intretis, et primo portam humilitatis et obediencie, nichil agentes sine consilio. Si quando literas scribitis ad parentes aut ab ipsis scriptas recipitis, superiori vestro primum legendas ostendatis. Et si hoc facitis, promitto

---

1) Zoo luidt, in de vertaling der Vulgata, Luk. 10, vs. 21.

2) Hoogl. 1, vs. 1.

3) HS.: „ecōtra mō". Waarschijnlijk verkeerde lezing voor: „e contrario".

vobis, quod de qualibet litera inibi scripta mercedem habebitis. Si aliter facitis, dyabolus ministrat[1]) literas, ut a vobis in penis extorqueat eas. Dico vobis, quod adhuc in brevi huiusmodi furtive litere quosdam ad apostasiam perduxerunt in ordine nostro. Similiter quantum possum suadeo, ut nusquam eatis sine licencia, secundum illas pias consuetudines quas habetis. Si hoc facitis, angelus comitatur[2]) vos et ministrat[1]) vestigia vestra, ut de qualibet (*sic*) specialem mercedem recipiatis; sed et custodit vos in via diligenter ab omnibus periculis sive corporis sive anime, in que incidissetis, si sine licentia exivissetis. Si enim sine licentia exitis, dyabolus est comes itineris vestri, ministrans vestigia vestra, et observat oportunitatem, ut precipitet vos in periculum aut in lapsum alicuius temptacionis. Nam et Astion ille sanctus adolescens dum quadam via ivisset haurire aquam sine licencia patris, in via dyabolus percussit eum gravissima temptacione carnis. Cui postea increpans dixit spiritualis pater eius Epicticus[3]): »Nesciebas, fili, quia imperforabile scutum contra sagittas dyaboli est licencia et benedictio patris". Nullum locum monasterii sic odit dyabolus sicut domum capitularem, quia quicquid alibi lucratur, hoc ibidem perdit. Utinam ergo intelligeretis, quantum dyabolum leditis, quando correpciones humiliter suscipitis, veniam libenter petitis, »est culpa mea, volo me libenter emendare" dicitis[4]). Quando veniam petendo terram osculamini, dico vobis quod ipso osculo os dyaboli tanquam lapide percutitis[5]). Similiter quando dicitis humiliter: »Est culpa mea", ille superbus *Stoppelroed* sic fugit a vobis, sicut aliquis trepidus et timidus fugeret a facie gladii ferientis. Erat quidam obsessus, qui nulla adiuracione potuit liberari; tandem quidam humilis frater prostravit se ad recipiendum disciplinam coram eo; quo viso demon clamare cepit: »Exire volo, exire volo, cessate, ces-

---

1) HS.: „miãt".

2) HS.: „comitetur".

3) Bedoeld wordt Epictetus. Men vindt het verhaal in de hagiographie „de SS. Epicteto presb. et Astione monacho", in de *Acta Sanctorum* der Bollandisten, 8 Juli (tom. II, p. 544, § 17).

4) Over het „veniam petere" (middelned. „venyen") zie Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, op de talrijke plaatsen, in het Register vermeld.

5) Blijkbaar is de bedoeling: als gij met uw mond den steen (van den vloer) aanraakt, geeft gij daardoor den duivel een slag met een steen op zijn mond.

sate". Sic et beatus Benedictus cuidam fratri obsesso tantum alapam dedit et demonem excussit. Similiter alterum virga percussit, qui in choro stare non potuit, et niger Ethiops post hoc ad eum redire ausus non fuit.

Qui secundum hec predicta diligenter se exercitant, quando ad religionem veniunt, statim complent annum probacionis sue. Nam prior quidam receptis quadam vice ex domo ista talibus forte duobus aut tribus, dum mores eorum et ad omnia facilem institucionem vidisset, ait: »Lactati sunt ubere regio" [1]). Quapropter suadeo vobis, omnibus modis amplecti toto desiderio hunc libellum consuetudinum vestrarum. Et ego certe, dum venisset ad manus meas, admirabar super illo, quia per omnia quasi nostri ordinis statuta sunt. Benedicta sit manus illa, que scripsit et collegit illum pro institucione vestra. Vellem et, si quid a vobis petere possum, peto, ut in recessu vestro a domo ista omnes exscribatis illum et vobiscum tollatis et sepe perlegatis. Suadeo vobis deinde, filii mei dilectissimi, ut saltem unam horam captetis in die, in qua sepositis aliis soli Deo vacetis, orando, conscienciam vestram examinando et aliquid de sacra scriptura perlegendo. Et si hoc fideliter facitis, nolite credere quod in scolasticalibus minus per hoc proficietis. An nescitis, quod sanctus Thomas de Aquino plus orando profecit quam studendo? Nam cum aliqua difficilis questio ei occurreret, quam dissolvere non posset, oravit et statim solucionem invenit. Ergo, mi (*sic*) dilecti parvuli, habeat Christus aliquam partem diei, sed et tota die sit vobis familiare, breves oraciones et devota suspiria ad Christum, ad Mariam et ad alios Sanctos emittere. Nam legitur quemdam centum, alium vero viginti oraciones tales sub uno prandio emisisse ad Dominum vel ad Sanctos.. Ubique sit Christus vobiscum: in camera, in oratorio, in mensa, in platea, in studio; et ne audeatis illo presente, quod presente patre vestro non auderetis. Puer Ihesus quadam vice apparuit puero Edmundo in campo et ait: »Cognoscisne me"? Illo negante subiunxit Ihesus: »Et quare me non cognoscis, cum ego ad latus tuum sedere solitus sum in scolis" [2]). Non dubito ego, ipsum Dominum Ihesum pudicis, mansuetis, devotis, modestis adhuc cotidie in omni loco adesse, sicut econtra carnalibus, impudicis, iracundis, liti-

1) Vgl. Jesaja 60, vs. 16.

2) Men vindt het verhaal in de *Vita S. Edmundi Archiepiscopi Cantuariensis*, bij Surius, *de Probatis Sanctorum Vitis*, 16 November, p. 368, Cap. III.

giosis, ociosis, discolis [1]), verbosis, inverecundis et indevotis adest dyabolus. Ergo creberrime cogitetis, quem presentem habetis et cuius voluntatem adimpletis. Dum missam auditis, de ipsius Christi presencia precipue affectum vestrum excitetis, sic eum facta elevacione presentem ymaginantes, ac si iam presencialiter pateretur, crucifigeretur et pro salute nostra moreretur. Nolite ergo multa lectione tota missa occupati esse; sed qui sentit se multis peccatis sordidatum, speret et optet in hoc fonte sanguinis Christi lavari. Nam secundum Zachariam fons iste patens est domui David in ablucionem peccatorum. Qui infirmus est variis temptacionibus, accedat ad hunc medicum, qui Ihesus dicitur, id est salvator. Qui filius prodigus, accedat et dicat: Pater, peccavi in celum et coram te; iam non sum dignus vocari filius tuus, etc. Qui autem filius bonus et obediens est, accedat ad hanc mensam patris et petat sibi dari panem, quia sicut novelle olivarum ecclesie filii sunt in circuitu mense Domini. Ovis accedat ad suum pastorem; obligatus multis debitis et totus pauper in virtutibus accedat et petat: quia omnis qui petit, accipit, etc. Et est in hac passione infinitus thesaurus hominibus, secundum quod dicitur in Libro Sapiencie. Et hic thesaurus est collectus ex omnibus meritis Christi et omnium Sanctorum. Et una gutta sanguinis Christi tanti precii est, quod omnium hominum peccata valuisset diluisse. Item qui graciam habet, potest distinguere passionem Christi in sex particulas, et qualibet die feriali de una particula sub missa meditari, dominica vero de resurrectione.

Verum ut secundam occidentalem portam non pretereamus, toto affectu cordis mei, o predulces filioli, rogo et suadeo, ut thesaurum illum preciosissimum castitatis caute et diligentissime custodiatis. Et ut hoc facere possitis, custodite fenestras vestras, videlicet oculos vestros, quia impudicus oculus impudici cordis est nuncius; item aures vestras, ut non audiatis verba turpia aut carnalia, more beati patris nostri Francisci, qui solebat huiusmodi colloquia, dum adhuc secularis esset, interrumpere aut surgere et de societate fugere. Item precipue hortor et cum terrore admoneo, ut custodiatis manus vestras ab inhonesto et inverecundo tactu aut contrectacione membrorum vestrorum aut sociorum, et nullo modo permittatis circa vos fieri talia. Qua-

---

1) „Discolus" komt in de kloostertaal veelvuldig voor, in de beteekenis van „morosus" (Grieksch: δύσκολος).

dam vice percussa est multitudo hominum igne sancti Anthonii [1]) hac de causa. Alius autem subita morte percussus est. Mulier quedam, dum hoc ageret, audivit demonem clamantem: »fy, fy, fy". A contrario vero quedam casta persona hoc observavit, quod nunquam sol illustravit nuda crura eius. Alius, dum per aquam transvadare [2]) deberet, erubuit coram discipulo denudare crura sua, quapropter angelus subito transposuit eum in alteram ripam. Ergo, predilectissimi parvuli mei, ob amorem Dei et sancte Genitricis eius obsecro, ut circa custodiam huius virtutis toto corde omnimoda sollicitudine invigiletis.

Sed et temptaciones vestras fratribus vestris ex domo Domini Florencii vobis deputatis nude reveletis. Sanari non potest eger, nisi medico revelet infirmitatem suam. Tamdiu enim, iuxta sentenciam patrum, suggestiones dominantur in nobis, quamdiu celantur in corde; mox autem ut patefacta fuerint, marcescunt. Egerrime sustinet dyabolus huiusmodi revelaciones, et nimis confunditur ab eis et fugit et perdit virtutem suam contra hominem. O, ergo optima confusio, qua sic inimicus confunditur: hec est confusio adducens gloriam. Est et alia, adducens penam, quando confunditur eger, ut non detegat ulcus. Erubesce ergo, sed tamen totum dic.

Nunc tandem ad terciam portam redeamus, que est porta paupertatis. Considero nunc vestimenta vestra, inter que hec grisei coloris michi placent. Sed et facies pauperum aspicio, et in eis tam bonum colorem et carnositatem considero, ut in divitum faciebus, nam et Pater celestis pascit eos. Ut quid ergo solliciti sumus pro hiis vanis et perituris diviciis? Unum est, quod in futurum precavens dico. Bone sunt ecclesiastice prebende, sed qui non volunt comburi ab eis, caveant sibi. Iterum repeto: non comburamini ab eis: unusquisque provideat, ut ad eas dignus accedat, vocatus a spiritu sancto intret, dum intraverit bene dispenset; quia quod ex eis ultra simplicem victum et vestitum est, pauperum est. Si non datur eis, furtum et rapina est. Similiter sit unusquisque circa aviditatem studendi

1) Ignis S. Antonii, of ignis sacer, eene epidemische ziekte, die vooral in de tiende, elfde en twaalfde eeuw schijnt gewoed te hebben. Zie o.a. Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Paris 1721, vol. II, p. 110; J. A. F. Ozanam, *Histoire Médicale des maladies épidémiques*, Paris et Lyon, 1823, tom. V, p. 166—173; De Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, dl. I, blz. 506.

2) transvadare, laat latijn, komt o.a. reeds voor in de Vulgata, Ezech. 47, vs. 5: „aquae profundi torrentis, qui non potest transvadari".

et studium nimis protrahendi. Nam universalia studia bona sunt; scientia ibi acquiritur, sed raro virtutes. Ego vellem, me tempus meum, quo Parisiis studui, in Daventriensi studio expendisse; nam hic sciencia et mores et virtutes docentur, que sunt utiliores sciencia. Nam secundum Bernardum, super Cantica, quia tempus nobis concessum satis est breve et parvum, pocius insistendum luctui penitencie et acquirendis virtutibus, quam semper discere et nunquam sibi vel tarde manum perfecte ad opus porrigere. Quamdiu autem studio insistitis, a facili repatriacione [1]) caveatis vobis. Nam pestilencia scolas Swollenses dissipavit [2]); sed mallem nepotem meum, qui illic stetit, in hac patria mori de pestilencia, quam permittere eum repatriare; hic iam est angelus, in patria inter suos consanguineos fieret dyabolus.

Item secundo suadeo, ut in scolis diligenter dicta lectorum vestrorum signetis, ut tanto tenacius memorie imprimatis. Sed et ergo admoneo vos, mi (*sic*) dilectissimi filioli, ut semper Deum habeatis in intencione studii vestri, ut intencio vestra sit finito studio plenius Deo servire: et hoc secundum consilium istorum fratrum domus Domini Florencii, qui monasteria noscunt, an bona sunt an mala. Nam pocius vellem vos mori, pocius in patibulis suspendi, pocius intrare matrimonium et effici seculares, quam ingredi ad dissolutos religiosos, qui non observant regulam et tria essencialia. Huiusmodi monasteria sunt latrocinia seu spelunce latronum, et monachi peiores latronibus.

Qui ergo sic in studio suo Deum intendunt, omnis grammatice et loyce [3]) lectio loco oracionis dominice eis reputabitur.

Postremo, quia exempla plus movent quam verba, referam quedam facta consodalium vestrorum, ut eo plus vos moveant, quo viciniora sunt. Quidam ante duos annos vel circa, qui presens iam non est, a ribaldo [4]) trusus sive percussus in scolis, tacuit cum verecundia et abiit. Quod ut alius vidit, factum doluit et sociis suis dixit: »Ecce, quomodo ille bonus iuvenis, quem percussi, nichil dicit mali: ergo doleo me fecisse et amodo non faciam". Alius percutienti se pecuniam dedit, exemplo

---

1) repatriacio: terugkeer naar de ouderlijke woning.

2) Over een zware pestziekte te Zwolle in 1458 komen berichten voor bij Van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1767, dl. I, blz. 421.

3) loyce = logices.

4) ribaldus: nequam (het fransche „ribaud", dat ook in middelnederlandsche geschriften voorkomt).

illius adolescentis, qui in portis Atheniensium a senibus illic sedentibus varie delusus et irrisus et iniuriatus, ridere cepit. Interrogatus cur rideret, respondit: »Ego tot annis pecuniam dedi iniuriantibus michi, quod nunc gratis acquiro, et ergo rideo". Quo audito aiunt senes: »Dignus es intrare et sapiencie studiis insistere". — Tercius sedens in scolis et scribens, dum ribaldus, luctans cum socio, immundo pede librum eius calcasset, ad genua cecidit et veniam petiit, quod librum suum in eius itinere posuisset. Ille vero, addens ad cumulum mali, alapam dedit ei, quam parvulus innocens pacienter suscepit. Sed perversus ille, postmodum mente pertractans suam perversitatem et iuvenis innocenciam et pacienciam, tantum doluit, quod eodem die religionem introivit. O de facto! o de miraculo! o quante virtutis extitit paciencia illa, que dyabolo animam rapuit et Christo assignavit. O beate parvule, qui meruisti in novella etate Christo passo fructum passionis assignare, totam celestem curiam de conversione peccatoris letificare! O utinam hii parvuli horum predictorum facta vellent imitari! Ecce iam flexis genubus, expansis et iterum coniunctis manibus meis, o predilectissimi parvuli, rogo ut predicta hec hereant in memoria vestra. Et iam nunc committo vos Deo! Habeatis memoriam mei in oracionibus vestris, et ego libenter et singulariter habebo memoriam vestri in oracionibus meis. Benedictio Dei Patris et sapiencia Filii et gracia Spiritus Sancti custodiat nos nunc et in eternum. Amen.

Hanc collacionem fecit in domo Domini Florencii Daventrie, Anno Domini MCCCCLX, post festum Johannis Baptiste.

EPISTOLA EIUSDEM JOHANNIS BRUGMAN AD FRATRES BUSCODUCENSES.

Devotis ac venerabilibus in Christo viris, Domino Johanni de Kalker, ceterisque clericis in Buscoducis in communi viventibus:

Cum euntibus ire et serere semen iusticie, et cum eisdem manipulos letanter tempore plene messis reportare pro salute.

Optime pater cum piissimis fratribus vestris, vos ex cordin-

timis [1]) deprecor, quatenus in areola vestrorum aromatum complantare dignemini et hanc plantulam caritati vestre pigmentarie [2]) per presentium baiulum humiliter oblatam. Ad hoc enim misericordissimus Samaritanus ille, scilicet qui vinum simul et oleum in vulnera transfudit seminecis, statum vestrum in ecclesia sua erexit, ex collectis variarum specierum plantariis, ut redolencia virtuose ac disciplinate vite vestre pariter et conversacione exemplari ager suus simul et vinea revireant, floreant, fructificent ubertim seu habundanter. Nempe quamquam prelaturali non polleatis titulo dignitatum, licet universitatis apices, magistrorum nomina sortiti non fueritis, ipsi tamen Deo iudice, omnia desuper ordinante ac moderante suaviter, vere pastores et non mercennarii fore comprobamini ac parvulorum doctores. Non aliter sentire potui nec possum pro presenti, quam quod in novissimis diebus vos transmiserit ad has terras percolendas misericordiarum Pater, ut bonitatem, disciplinam et scienciam salutis transfundere debeatis in parvulis, de quibus Veritas ait: Sinite parvulos venire ad me. Non solum sinitis, sed eciam compellitis vita vestra ac doctrina parvulos et adolescentulos, tanquam pedagogi veri ac tanquam apes argumentosi dirigere seu manuducere ad Christum, vite veritatis fontem. Unde ausus sim dicere, quod, licet Minores Fratres non vocemini ex nomine, nichilominus die plene lune extitisse vere Minores in opere inveniemini. Confirmet semen vestrum et crescere faciat mundi sator, clementissimus Deus in mille milia, ita ut nullum perire sinat ex humili genere seu statu vestro. Habeo, ut superius tetigi, peticiunculam ad vos, o piissimi patres, videlicet ut benivolos vos ostendere dignemini pro suscepcione huius iuvenculi, oculum apertum dirigendo in eum, secundum quod ritus et ordo

---

1) Ducange-Henschel i. v. vermeldt voor de samenstelling: „cordintimus" slechts twee plaatsen, nl.: „Petimus cordintime" bij Leibnitius, *Scriptores rerum Brunsvicensium,* tom. II, p. 895, en: „cordintimus = amicus ex animo, in Vita B. Lidwinae, April, tom. II, p. 316". — Men zou bijna vermoeden, dat het woord tot het eigenaardig spraakgebruik van de kringen der moderne devotie behoord heeft: immers de eerste der twee bij Ducange genoemde plaatsen vindt men in een brief uit het klooster Mariënberg bij Helmstadt aan zuster Thecla van het Windesheimsche vrouwenconvent te Bronope (Brunnepe bij Kampen), — de andere in eene der door Brugman zelf geschreven biographieën van S. Lidwina.

2) Een van de talrijke voorbeelden, waaruit blijkt, hoe gaarne de middeleeuwsche vroomheid de christelijke liefde welriekend noemde.

pie domus vestre expostulat seu consuevit. Nil pluris de presenti, quam ut intuitu Dei ac prece mei pauperculi id caritative effectui mancipare velitis. Non habeo pauper et vetulus marcidus quod refundam, nisi duo minuta, quorum alterum, utpote anima, virtutibus nuda est, aliud vero, videlicet corpusculum, tremulum existit ac marcidum. Opto vos humillime mei esse memores in oracionibus vestris, ac in utroque homine bene secundum Deum valere. Scriptum prope Neomagum [1]) manu subrogata in grabatulo egritudinis per me filium vestrum olim blasphemum, nunc autem ad statum vestrum corde et animo devotum, licet inutilem fratrem Johannem Brugman.

---

1) Over Brugman's vertoef in het ziekenhuis van zijn convent te Nijmegen (sedert 1470) en zijn laatste levensdagen handelt Moll, a. w., dl. II, blz. 224—233.

ARCHIEF-STUDIËN,

DOOR

Dr. A. C. DUKER.

Onder de verschillende protocollen, welke deel uitmaken van het vrij goed bewaarde, in menig opzicht hoogst belangrijke Archief van den kerkeraad der Hervormde Gemeente te Franeker, bekleeden die der „Handelingen" van genoemd lichaam, om even geldige als gemakkelijk te bevroeden redenen, eene voorname plaats.

Het oudste notulenboek [1]) loopt van 12 Juli 1640 tot 8 December 1766 en draagt tot opschrift: „Resolutien ofte Decreten der Kercken-rade inder Gemeynte *Jesu Christi* binnen Franeker, beginnende vanden yare 1640."

Al terstond wordt in het eerste besluit, om zoo te zeggen, de geboorte-acte aangetroffen van een groot deel des archiefs. Immers, wij lezen daar:

»Also tot den Jare onses Heren *Jesu Christi* 1640 gene optekeningen van Kerckelike Decreten, noch enige Registers van Dienaren, Ouderlingen, ende Diaconen in dese Gemeynte syn gehouden [2]) 'twelck nochtans in andere welgestelde Gemeyn-

---

1) Protocol n°. 1 (een foliant, 576 bladzijden groot).

2) Franeker's Hervormde Gemeente dagteekent officieel van het jaar 1578, toen Sixtus Ripperti tot vast leeraar bij de Kerk van het Kruis-

ten gebruickelyc is, als synde loffelike usantien, streckende tot geryff der posteriteyt, so is den 12en Julij des voornoemden Jaers geproponeerdt geworden, oftmen hier toe niet een boek behoorde te laten maken? De Kercken-rade dese propositie gehoordt ende over gewogen hebbende, hebben de selve eenparichlyc ingewillichdt, ende den Administrerende Diacon Freric Laurents versocht, 'tselve boek met den eersten te willen laten maken. *Praesentibus omnibus.*"

Merkwaardig met het oog op de, in die dagen, aan Franeker's academie verkeerende jongelingschap, mag ongetwijfeld onderstaande resolutie heeten, gevolgd door een decreet van den Kerkeraad en vermeld op blz. 4—6 van bovengenoemde Handelingen:

»Den 23en Junij 1650 is d'E. kerckenraad bekent gemaackt sekere resolutie by d' Synode laestmaal tot Bolswart gehouden, genomen tegen d' seer schadelycke ende verderflycke gewoonte

---

broeders-klooster (in later jaren de Academie-Kerk) werd aangesteld. Nadat omstreeks 1580 de Roomsche priesters voorgoed de stad hadden verlaten, trad hij als ordinaris predikant bij de Hervormden op in de Sint-Maartenskerk. Vgl. Mr. A. Telting, *De Sint Maartenskerk te Franeker*, blz. 34. Volgens eene opgave, indertijd door Professor Bernhardus Fullenius (den ouden) aan den kerkeraad verstrekt, heeft Ripperti „van den 10 Meert (1578) d'Annotatie der Kinder-doop begonnen, blyckende sulx uyt des selfs Register". Genoemd register, dat waarschijnlijk liep van 10 Maart 1578 tot aan het einde van 1648, ging echter verloren. Den 1sten Januari 1649 werd door Haye Johannes Walckens, sedert 1642 predikant te Franeker, een nieuw doopboek aangelegd, dat nog voorhanden is. Voorts berust in het Archief van den Kerkeraad (protocol n°. 4) een alleszins merkwaardig register van lidmaten, voor een groot deel onder aanduiding, na voorafgegane visitatie, van de plaats hunner woning. Dat register, beginnende met 1578, loopt — uitgezonderd een groot hiaat van 23 April 1598 tot 30 Januari 1641, benevens een kleiner van 14 Maart 1691 tot 21 September 1695, — geregeld door tot 1772. De studenten, lidmaten der gemeente, staan daarin afzonderlijk opgeteekend, met vermelding van den datum hunner belijdenis of dien van het inleveren hunner attestatie, alsmede van de plaats hunner herkomst en van de familie, bij welke zij te Franeker inwonen.

van drinckerien, mede onder sodanige studenten die lidmaten der kercke sijn: d'welcke aldus luydt:

Also een groot quaat inde academie tot *Franeker* dagelyx inanckert, als dat d' natien [1]) door onderlinge wetten ende verbintenissen (als door coorden der ydelheyt ende banden des duyvels) malcanderen constringeren tot suyperien, oock so, dat d'aancomende studenten feitelyck gedwongen worden haar in dese suypcollegien te begeven, waar door vele tot debauche werden gebracht; andere, die haar hier van geerne souden onthouden, op alle manieren geaffronteert werden; ja waar door droevige dootslagen faack worden gecauseert [2]), luit 1. grav. niet tegenstaande d' goede devoiren *Senatus academici et ecclesiastici* tot *Franeker* tegen sodanige onheilige societeiten ende suyp-gelagen: So verstaat d' E. Synode, dat het hoochnodich is, dat grote quaat meer ende meer tegen te gaan, ende, op dat het geheel geextirpeert worde, belastet haar E. Deputaten haar E. M. [3]) te versoecken, dat haar E. M. gelieve voort te gaan in hun aangevangen yver tot afschaffinge van sulcke suyp-collegien, onder sodanige poenen, als haar E. M. na hare hoge wijsheyt vinden sullen te behoren.

Voorts de E. Heeren Curatoren Academiae te bidden, hare Ed. gelieve d' *Alumnos Patriae* [4]) *speciatim* daar af te houden, ende den ongehoorsamen d' beneficie van alimentatie op costen des lants te ontseggen.

Ordonneert oock d' E. kerckenraad van *Franeker*, om sulcke niet voor lidmaten der kercke aan te nemen, ende die alrede inde schoot der kercke sijn opgenomen, geen *testimonium*

---

1) Met „natiën" worden bedoeld de „conventicula" of „collegia nationalia", gezelschappen van studenten uit hetzelfde land, gewest of dezelfde stad afkomstig. Zie daarover het voortreffelijke werk van Mr. W. B. S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, dl. I, blz. 284—289.

2) Bij dit „faack" is zeer zeker overdrijving in 't spel. Misschien wordt hier gedoeld op een geval van doodslag, in 1643 voor het Hof te Leeuwarden behandeld. Bij eene vechtpartij tusschen verschillende „natiën" was toen Joh. Prack, Theol. Cand., overhoop gestoken. Zie het aangehaalde werk van Mr. Boeles, dl. I, blz. 295.

3) „Edelmogenden". Sedert 1589 verschenen ook op Friesche Synoden afgevaardigden uit de Gedeputeerde Staten als „Commissarissen Politiek", die dikwijls grooten invloed uitoefenden op den gang der zaken.

4) Uitvoerig wordt over die alumni „patriae" of „reipublicae" gehandeld door Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 372—381.

ecclesiasticum te geven, ten sy datse haar daar wederom uytbegeven:

Ende d' respective *Classen*, om haar tot het examen *theolog.* niet toe te laten.

De E. kerckeraat verstaat mede, dat sodanige drinkerien als streckende tot ydelheyt ende ontstekinge des vleesches strijden tegen Gods h. Woort Rom. 13. 13. 14. 1. Pet. 4. 3. Ende dat d' nationale collegien ende verbintenissen, waar uyt d'selve voor een groot deel rijsen, niet alleen verboden syn van d' Heeren Staten [1]) deser lantschappe, maar oock na keyserl. rechten *l.* 2. ff. [2]) *de collegiis et corporibus et* l. 3. ff. *eodem* voor seditieus te keuren sijn.

Derhalven, om d' goede meninge van d' E. Synode, so veel in haar is, natecomen; heeft nodich geacht, de studenten die lidmaten deser kercke sijn, ende in 't toecomende sich by d' selve sullen aangeven, daar toe te houden, dat se voor 't aangesichte *Jesu Christi* ende syner kercke heylichlyck ende in alle oprechticheyt beloven

1. dat sy haar van nu voortaan sulcke collegien sullen onthouden, t zy wat naam dat men die soude mogen geven.

2. datse d' selve *directè* noch *indirectè* sullen stijven, bystaan ende voort stercken.

3. veel min geven ofte bywonen d' *symposia* ofte drinckerien, die tot dien *fine* aangeleydt worden, t zy onder wat deckmantel, schijn ofte verbloeminge van name dattet soude mogen geschieden

4. haar oock niet dragen als leden van sulcke collegie, noch voor Praeses, Assessor, Pedellus [3]), hooft ofte dienaar (onder wat naam dat het sy) niet laten gebruycken, het boeck [4]) bewaren,

---

1) Reeds in het jaar 1617 waren er door de Gedep. Staten van Friesland strenge plakkaten tegen de „collegia nationalia" uitgevaardigd, die in 1623 bij vernieuwing afgekondigd en op verzoek van den Academischen Senaat door de Overheid krachtig gehandhaafd werden. Nog nader (als gevolg, zoo 't schijnt, van de pogingen, door Synode, Kerkeraad en Senaat medio 1650 in het werk gesteld) vinden wij die maatregelen aangedrongen door een „Placcaet der Ed. Mog. Heeren Ghedeputeerde Staten" in dato 13 December 1651, afgedrukt bij Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 287.

2) *ff* is het destijds gewone teeken voor „Pandectae".

3) Genoemde betrekkingen waren natuurlijk kopieën der gelijkluidende ambten, ingesteld bij den Academischen Senaat.

4) Iedere vereeniging bezat een album („liber nationalis"), waarin

ofte hare namen daar in, ofte in een losse rolle ofte papier aantekenen of laten aantekenen.

5. oock geen drinckerien, die gegeven worden voor intrede op d' burs' ofte aan een tafel van dien [1]), ofte naa gehoudene *disputationes* aanstellen, geven ofte bywonen.

Sullende d' namen der goetwilligen hier onder aangetekent; maar tegen d' ongehoorsame geprocedeert werden luydt d' voorgemelte synodale resolutie.

Waar op d' studenten, medeleden deser gemeinte, van de E. kerckenraat geroepen synde, hebben dese navolgende personen heilichlyck belooft, de voors. 5 articulen in alle getrouwicheyt natecomen" [2]).

Met betrekking tot het verzoek, $\frac{11}{21}$ November 1650, door sommige studenten (allen buitenlanders) tot den Academischen Senaat gebracht, dat het hun mocht vergund worden, in het „auditorium theologicum" openlijk „de Luthersche godsdienst" te oefenen, bevatten de Handelingen des kerkeraads van Franeker de volgende drie kopieën [3]), waarvan inzonderheid de tweede — zijnde eene remonstrantie, door den Rector Magnificus en den Senaat tot de Ed. Mog. Heeren Gedeputeerde Staten van Friesland gericht — alle belangstelling verdient.

---

men de namen, soms ook de geslachtswapens harer leden aantreft. Een dergelijk album, dat van het „Leeuwarder drinckcollegie", berust o. a. op het Stedelijk Archief aldaar. Zie verder Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 286, 289.

1) De „burse", waar onbemiddelde studenten, zoo vreemden als inlanders, op min kostbare wijze konden tafelen, en waar ook de „alumni" verblijf hielden, gaf als vanzelf aanleiding tot het oprichten van „conventicula nationalia". Allerlei bijzonderheden omtrent „burse" en „bursalen" aan de Franeker Academie verhaalt wederom Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 381—393.

2) Hier volgen de namen van tachtig studenten. Tot hen behooren: Theodorus Paludanus, Hermannus Coccejus, Jacobus Boerhaven, Regnerus Reen, elf Hongaarsche, twee Poolsche studenten, enz.

3) Protocol n°. 1, blz. 23—28. Vgl. ook: Dr. E. J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde kerk in Friesland, sedert hare vestiging tot het jaar* 1795, blz. 119—121.

»COPIA, AE".

»Nos Infra-scripti praesenti hoc documento fidem facimus quod pro petenda Lutheranae religionis exercitii licentia ad Magnificum Dominum Rectorem, tum etiam ad universalem Amplissimorum Dominorum Professorum consessum sequentes quinque viros Juvenes nostri Ordinis, nimirum Daniel Wegner, Abraham Ludwig Gulcken, Michäel Christoff Apenborgh, Severinum Höpfner, et Conradum Siben deputavimus eisdemque plenam hujus negotii nostro nomine promovendi facultatem dedimus, simul et semel promittentes, quod quicquid illi in hoc negotio, nostro nomine petierint vel egerint, nos pro grato et rato accepturi simus;

In cujus rei majorem certitudinem nomina nostra subscripsimus.

Franequerae Frisiorum die $\frac{1}{2}\frac{1}{1}$ Novemb. 1650, erat subscriptum [1]).

Hoc Instrumentum cum principali copia, quod penes Rectorem Magnificum asservatur concordat, me teste, absente Secretario.

A. Verhell."

»*Rector Magnificus ende Senatus Academiae Franequerensis* vinden Haer genootsaeckt U E Mog: reverentlijck te remonstreren dese haere naevolgende *Gravamina.*

1°. Ut kracht van de fundamentele wetten is d' Academie van Franicker toegeeigent de reformeerde kercke als een seminarium van dien, met expres verbont van de Professoren aen de formulieren van de Nederlandsche confessie ende Catechismus. T. 1. 8. 16. 18 [2]). Inde bedinge van den *Rector Magnificus* tot de

---

1) Hier volgen de namen van een en dertig studenten. Vier hunner staan uitdrukkelijk vermeld als „Prussi", twee als „Pomerani", twee als „Dani", één als „Thuringus".

2) De hier aangehaalde „Leges" uit de „Statuta Academiae Franequerensis" luiden als volgt:

„Lex I. Literis et pietati Academia publica Christo Ecclesiaeque dicata Franequerae Frisiorum publice adaperta in usum patriae exterorumque esto.

Lex VIII. Professores eliguntor in singulis Facultatibus, auctoritate ac

handthoudinge van de waere publijcke Godtsdienst onder de Studenten. T. 55 [1]).

2⁰. In gevolg van dien is nu over de 65 Jaeren in de *Academia* noit gedoocht nogh toegestaen enigh *publicum aut privatum exercitium* van andere, als de gereformeerde religie, nochte iemant van andere religie professie doende geadmitteert *ad professionem ordinariam*.

3⁰. In de stad *Franeker* is ingelijcks noit tot hierentoe behalven de Wederdooperen [2]), iemand zeedert de Reformatie

---

sententia Ordinum, aut Scholae Magnificorum Procuratorum, communicato consilio cum Senatu Academico: qui non solum docti ac diligentes sint; sed in Religione, cujus summa Catechesi Heidelbergensis Belgicaeque Ecclesiarum & confessione Belgicae Ecclesiae comprehensa est, consentiant, eumque consensum propriae manus subscriptione attestentur.

Lex XVI. Si incidat controversia de dogmate Ecclesiae, & unus, vel plures in Collegio concordiam doctrinae turbare videbuntur, ad Rectorem, & Concilium totius Academiae id refertor. Academia autem, si rei magnitudo ita postulabit, Ordinibus id significato. Hi, adhibito consilio Academiae, judices idoneos eligunto, qui totam controversiam diligenter examinent & judicio suo falsas sententias perspicue damnent.

Lex XVIII. Cum Philosophicus coetus etiam pars esse debeat Ecclesiae Dei, omnes Philosophiae Professores puram doctrinam Euangelii, quam Ecclesia nostra profitetur, amplectuntor: & ita Philosophiam docento, ne traducant publice vel privatim doctrinam Ecclesiarum nostrarum: nec serunto, aut probanto, aut defendunto profanas opiniones; sed tuentor pacem publicam Ecclesiae, amando eam, & ministros ejusdem".

1) Lex LV is van dezen inhoud:

„Rector haec caeteraque omnia statuta, atque Decreta Academiae, ita ut forma eorum, eaque, quae in his continentur, requirunt, servaturum se, aliosque ad servandum suâ auctoritate adducturum: ita ut neque ipse contra ea quicquam sit facturus, neque alios contra ea ullo modo facere patiatur, seque omnia ea, quae ad detrimentum Academiae pertinere videbuntur, pro omni facultate prohibiturum esse, etc. jurato". Zie verder Mr. Boeles, a. w. dl. I, blz. 435—445.

2) Menno's volgelingen werden eertijds in Friesland maar te dikwijls verward en gelijk gesteld met de dweepzieke Wederdoopers. Hoe afkeerig ook van de buitensporigheden dier Munstersche sekte, moesten zij zich toch langen tijd het euvel getroosten, denzelfden naam met haar te dragen. De vroegste plakkaten, gericht tegen hen, die zich van de Roomsche kerk beslist hadden losgemaakt, golden in den regel „die geene, die syn van den secten van den Wederdoopers". Volgens Diest Lorgion, in zijne *Geschiedenis van de Kerkhervorming in Friesland*, blz. 39, bestond er vóór het jaar 1550 in Friesland nergens eene afzonderlijke gemeente van Hervormden, buiten de Doopsgezinden; terwijl Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, op blz. 125 verzekert,

toegestaen het *exercitium religionis privato-publicum*, buitende publijcke kercke.

4°. Ende inde geheele provintie van Frieslandt is noit gesien ofte vernomen in steden ofte ten platten lande het *exercitium privato-publicum* van de genaemte Luthersche religie [1]).

5°. Soude oversulcks t' enemael wat nius ende ongehoort sijn in de Provincie van Vrieslant, met naemen in de stadt en *Academia* van Franeker, boven de friheit van conschientie, die niemant genomen wert, den Lutherschen in te willigen, haer *privato-publicum exercitium*, tot afsonderinge van de publijcke gereformeerde praedicatien, die haar openstaen ende genoegsaem verstandelijc syn.

6°. Nu syn alle niuwicheiden periculues, die insonderheit, die buiten noot geschieden; vooreerst in de stadt Franeker onder de burgerie ende [2]) verthoont sigh de minste occasie niet, veel min enige dringende nootsaeckelijcheit, daer door te vermoeden sij, dat de Magistraet van de stadt sulcks oit soude konnen dienstigh vinden te consenteeren.

7°. In de Academie verthoonen sigh ontrent 30 studenten vande Hoogduitsche, Sweetsche, Deensse, Pruisse ende diergelijcke natie, die schijnen een plaets in *Academia* tot het *privato-publicum exercitium* voor eerst van de luthersche religie te versoecken, die haer *a Rectore* ende *Senatu* mochte geopent werden.

8°. Ontrent dit versoeck van den *Rector* ende *Senatus* boven het voorseide de nae volgende beswaernissen: Dat deese geligueerde afsonderinge tot een exercitie van de religie in dese provincie noit gepleegt, toegestaen wordende onder de studenten terstont causeren sall een nationale Ligue, die als een *res publica* sal syn in *re publica* op te rechten tot nootsaeckelyck patronaetschap vande Luteranismus.

9°. Ende dewijl het verblijff van de studenten in de Academie ongeduirigh is, dickmaels maer voor weinigh weecken, ofte

---

dat in het jaar 1586 nagenoeg een vierde van Friesland's bevolking Doopsgezind was. Dit ter verklaring van de schijnbare tolerantie, te Franeker jegens de zoogenoemde „Wederdooperen" geoefend.

1) Hoewel Luther's geschriften reeds in 1519 onder de Friezen grooten opgang maakten, nam toch de Hervorming bij hen in de eerste jaren eene meer Zwingliaansche richting, die later door het Calvinisme werd verdrongen.

2) Schrijffout voor: en.

maenden, soude nootsaeckelijck tot dat patronaetschap beleit gebruickt werden by de Directuers van dat werck, om onder de *Professores* van de Academie of te gewinnen, oft in te schuiven niet alleen bedeckte, maer well opentlijcke vrinden van de hedendaegsche *Luteranismus*; Die haer in tijt ende wijlen nieuwers voor hadden te schromen: De tolerantie van 't selfde *exercitium* sullende zijn een reële dispensatie van de fundamentele wetten, de religie raeckende.

10°. In allen gevalle soude dit geschieden sonder tegenspreeckinge, dat het voors. patronaetschap tot gestaedige blyvende exercitie soude als een materie van staet, de wettige regeringe van Vrieslant ende van de Academie ontrocken ende aenhangigh gemaeckt worden aen Utheemsche Luthersche *superintendenten* die haer *Emissarios Pastores* herwaerts souden bestellen, ende haere directie onderwerpen.

11°. Ende souden die *Emissarii Pastores Lutherani* hier geplant werden onder den tytel ende mantel van *studenten*, om te *gauderen* het publijcke beneficie van de buerse.

12°. De welcke voor enige weinige Jaeren continuerende ende het getal van de luthersche studenten vermenigvuldigende machtigh soude syn het geheele beneficium van de buerse te converteren tot alimentatie van een *seminarium Lutheranismi.*

13°. Boven dien en kan niet so een dubbelde Ligue van de veelvoudige Hoogduitsche ende aengehoirige natie van studenten, ijverende voor de *Lutheranismus*, niet anders verwacht worden, dan daegelyckshe by een rottinge, die alreede niet dan al te veel gesien werden, ende die aeternisatie van de *collegia symposiata*, daer uit niet dan onheil ende quaede vruchten ontstaen bij dagen en bij nachten tot perturbatie van de ruste van de Academie.

14°. Int bijsonder soude het een onverdraeglijcke beswaernisse ende verdriet syn den Professoren *facultatis Theologiae* in de Academie een publijcke plaetse te moeten in ruimen het *exercitium religionis Lutheranae*, ende alsoo een[1]) effect te gedogen een *privato-publicum seminarium Lutheranismi*, ende een *Lutheranam facultatem Theologicam* neffens haer ingedrongen inde Academie en buerse, en hier te lande independent synde.

---

1) Een, schrijffout voor: in.

15°. Waer door dan onvermoedelijck [1]) soude syn de geduyrige worstelinge tegens der selver Independenten quaede devoiren, daer toe sy van haere *Committenten* souden geanimeert worden, om allesins vruchteloos te maecken de institutie soo van andere studenten, als insonderheit der *Alumni* van haere Eed. Mogend.

16°. Behalven dat door de selve duere in *Academiam* soude connen ingedrongen worden een seminarium van alle monstruese dwalingen, de wyle door het oorlogh [2]) in Duitslandt de geestdriverien [3]) syn ingebroocken, ende onder de Luthersche aldaer verdeiltheiden syn, soo dat haere kercken oock de eene onsuiwerder is alsde andere.

17°. Jae by verloop van tyt soude wel eerlange die metamorphosis konnen gesien werden door die vrie *independenten* vermengelinge van de nederlandtsche ende Poolsche natien met Hoogduitsche, dat men *inter parietes Academiae Franequeranae* souden hebben een *seminarium privato-publicum* voor de *Remonstranten* ende *Socinianen.*

18°. Op dese *gravamina* versoecken *Rector* ende *Senatus* dat U. E. Mogend. gelieve nae haere hooge wijsheit sodaninge [4]) voorsieninge te doen, met notificatie van ernstige resolutie aende studenten, die sulcks aengaen mach, voortaen met het gemelte ontydich ende ondienstigh versoeck *Rectorem* ende *Senatum* niet te molesteren, ende haer in stillicheit te reguleren nae de wetten ende constitutie vant Lantschap ende Academie. Was verteeckent *Guilhelmus Cup. p. t. Academiae Rector.*"

---

1) O n v e r m o e d e l ij c k, schrijffout voor: o n v e r m ij d e l ij c k.

2) Bedoeld wordt natuurlijk de dertigjarige oorlog.

3) Rector en Senaat dachten bij die „geestdriverien" waarschijnlijk aan den theosooph Jakob Böhme en andere mystieken, evenals hij tegenstanders van een Lutherdom, dat reeds toen hoe langer hoe meer begon op te gaan in vergoding van kerk en letter. Misschien hadden zij alleen het oog op de verwildering der gemoederen tijdens den dertigjarigen oorlog.

4) Schrijffout.

»COPIE VAN SEKEREN BRIEF DER HEREN GEDUPETEERDE [1]) STATEN VAN FRYSLANDT AENDE PROFESSORES DER ACADEMIE TE FRANEKER.

Erentveste, hoochgeleerde, wyse, voorsienige ende seer discrete goede Vrienden:

Also wy in ervaringe syn gecomen, dat enige uytheemsche Studenten Hoochduytschen ende uyt verscheydene Natien, voor de genaemde Luthersche Religie yverende by U.E. aenhouden, dat haer *in Academia* een *Auditorium* geopendt mochte werden, omme aldaer te genieten het *exercitium privato-publicum*, affgesonderdt van de publike praedicatien, daer het *Euangelium* gepraedict wordt, die sy horen ende genoechsame verstaen conen, ende aldaer inde fundamentele stucken des geloofs van d' Euangelische Religie gesticht werden. So hebben wy nodich geacht U.E. aen te schryven, dat wy sulck haer versoek ondienstich ordelen voor de gemeyne ruste vande Academie. Diens halven ordonneren, dat U. E. inhaererende de fundamentele wetten, waer by U. E. ampt ende eedts halven aenbevolen is, sult hebben te betrachten, wat tot behoudenisse van het *Seminarium Religionis Reformatoriae* (sic) in desen werdt gerequireerdt, ende de Studenten van andere gesindtheden daer toe te houden, ende met redenen van inductie te vermanen, dat sy haer binnelyc hebben te vreden te stellen met de genoechsame vryheydt van hare conscientie in hare *contuberniis*, haer onverhinderdt blyvende, ende met de goedertierentheydt vande Heren Staten deser Landtschappe, dat sy, sonder onderscheydt neffens de Studenten vande Gereformeerde Religie geadmitteerdt werden, om te genieten het publick beneficie vande Burse, daer in haer Vaderlandt respectivè die vande Gereformeerde Religie van alle beneficien syn geexcludeerdt, waer toe ons sullende verlaten, zyt hiermede

Erentveste, hoochgeleerde, wyse, voorsienige ende seer discrete goede Vrienden Godt Almachtigh in genade bevolen. Leeuwaerden desen 23^{en} Novemb. 1650. Ende was vertekendt *C. Haubois*. Leger stonde U. goede Vrienden de Gedep^{e} Staten van Fryslandt, ten ordinantie der selver *L. Beima.*

---

1) Schrijffout.

In dorso stonde Erentveste, hoochgeleerde, wyse, voorsienige ende seer discrete onse besondere goede Vrienden de Professoren ind' Universiteyt tot Franeker.

Gecollationeerdt met den principale is daermede bevonden van woordt tot woordt t' accorderen. In kennisse van my

BERNHARDUS FULLENIUS [1])
Mathem. Prof. et Acad.
p. t. Rector. 28 *Apr.* 1652."

---

1) Aan de goede zorgen van Fullenius, die herhaaldelijk als ouderling in den Franeker kerkeraad zitting had, moet het ongetwijfeld worden toegeschreven, dat bovenvermelde drie kopieën in het actenboek des kerkeraads zijn opgenomen. Wat betreft het hier behandelde verzoek, wij zien den Hongaarschen studenten, volgens Senaatsbesluit van den 20sten October 1747, met eenparige stemmen vergund, hetgeen hun ongeveer eene eeuw te voren door de hooge autoriteiten beslist geweigerd was.

TIEN JAREN UIT DE HEERSCHAPPIJ DER KERKELIJKE TUCHT BINNEN FRANEKER,

DOOR

Dr. A. C. DUKER.

Al geeft Frederik Laurents, administreerend Diaken der Hervormde Gemeente te Franeker, ook terstond gevolg aan het Kerkeraadsbesluit van 12 Juli 1640, waarbij hem wordt opgedragen, „met den eersten een boek te laten maken", in hetwelk de Handelingen van den Kerkeraad „tot geryff der posteriteyt" konden worden aangeteekend [1]), — er verloopen ettelijke jaren, eer genoemd college „die loffelike usantie, in andere welgestelde Gemeynten gebruickelyc", zich voorgoed blijkt eigen gemaakt te hebben. Immers, ik lees in de Notulen van 2 Maart 1670:

„Alsoo voor desen dikwijls gehandeldt is aangaande het optekenen van sommige Handelingen des Kerkenraadts, ten gevolge van de Resolutie op den 12 Julij 1640 hier voor gesteldt: 't welk nochtans nu zedert eenigen tijdt van jaaren is nagelaaten: So is eindelik bij de samentlike Vergadering van Predikanten, Ouderlingen en Diakenen goedt gevonden sulx wederom in 't gebruik te brengen. Diesvolgens den 6 Januarij jongstleeden daarvan een beginn gemaakt met d'Aantekeningen hier na volgende."

Die aanteekeningen behelzen, gedurende een lange reeks

---

1) Zie boven, blz. 229.

van jaren, meerendeels allerlei bijzonderheden omtrent de censura morum, aan iedere avondmaalsviering voorafgaande. Ter kenschetsing van den staat der openbare zedelijkheid, tijdens de tweede helft der zeventiende eeuw, binnen Franeker — een stad, in die dagen, volgens Frieslands historieschrijver Winsemius „niet alleen over Europa maer over den gantschen Wereld vermaert" [1]) — bevatten de Kerkeraadsnotulen harer Hervormde Gemeente sterk sprekende trekken.

Hebben Hoogleeraren als Lubbertus en Joannes Acronius, Vedelius en Cloppenburch — de laatsten tevens beroemde Academiepredikers — met den meesten ijver gearbeid aan het opbouwen der Gereformeerde Kerk; hebben zij de Formulieren van Eenigheid steeds met alle macht gehandhaafd en tot de minste ketterijen op leerstellig gebied getrouwelijk uitgezuiverd, — dat pogen werd krachtig gesteund door het werk van Predikanten als Ripperti en Artopaeus, Walsweer en Walkens. Gaat echter, bij de Gemeente der Hervormden, zuiverheid van leer ook met reinheid van leven gepaard? Op die vraag geven de Handelingen des Kerkeraads, voor zoover zij de censura morum betreffen, ten duidelijkste antwoord.

Ik kies uit die Handelingen de acten, loopende over het tiental jaren (6 Januari 1670 tot 14 Januari 1680), waarin Balthasar Bekker en, na hem, Hermannus Witsius — tevens Hoogleeraar — met Regnerus Reen binnen Franekers veste den herdersstaf voerden [2]).

In de eerste plaats dient melding te worden gemaakt van die Notulen, welke betrekking hebben op het vast-

1) P. Winsemius, *Beschrijvinghe der Steden van Vrieslandt*, geplaatst achter zijne *Chronique, ofte Historische geschiedenissen van Vrieslandt*, Fran. 1622.

2) Protocol n°. 1 van het Kerkeraadsarchief, blz. 30—103.

stellen en regelen der Kerkelijke Tucht [1]). Daartoe behooren deze Acten:

„Aengesien tot Onderhouding van goede Order in de Christelike Gemeinte ten hoogsten noodig is, dat aen des selfs Kerken-raed, die de gansche Gemeinte vertoont, behoorlike Eerbiedigheid en Onderdaenigheid beweesen wordt, heeft de E Kerken-raed alhier, tot voorkoming van de verachting ende verachtering van de Kerkelike Maght, raedsaem geoordeelt, de Christelike Gemeinte bekend te maeken, dat in het toekomende de Kerkelike Tucht eernstelik en sonder aensien van iemand tegen de ongehoorsaeme sal te werk gesteld worden; soo dat een iegelik, die een Broeder of Suster genaemd wordt, welk' om eenige ergelike Misval voor de Kerken-raed geroepen zijnde op de derde roeping ongewillig blijft voor hen te verschijnen, wegens die hard-nekkige ongehoorsaemheid van des Heeren Taefel sal afgehouden worden, ten minsten met voorstel onder bedekten naeme, doch ook wel met openbaeren naeme, bi aldien de hard-nekkigheid deur verswaering met eenige omstandigheeden sulks mochte vereischen.

Deese Resolutie des Woendags den 6 Julij van de afweesende Broederen goed gekend zijnde, is met aller toestemming den 10 dito des Sondags na Voormiddags Predikatie opentlik van den Predikstoel afgekundigd" [2]).

„Opdat voorgekomen werde, dat niemand voor de Kerken-raed geroepen in de drie weeken voor het H. Avondmael sik van de selve wegens de tegenwoordigheid van een meerder getal Broederen ontrekke, is besloten dat voor 't aen de Broederen Diaconen de saeken, ten tijde van hunne ordinaeris sittinge aenhangig geworden, sullen helpen afdoen; ende over sulks soo lange als die ten

---

1) Vgl. T. J. van Griethuysen, *De ontzegging van het Avondmaal, enz.*, in de *Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie*, verzameld door W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, dl. III, blz. 294—340.

2) Notulen: „1670. Den 3 Julij op Sondag"; geteekend: „B. Bekker, p. t. praeses; Regnerus Reen, p. t. scriba; J. v. Gerolsma, 1670." Protocol nº. 1, blz. 15.

einde gebragt zijn ook na 't H. Avondmael de Predikanten en Ouderlingen in de Kerken-raed bijwoonen [1]).

Doch opdat de Broederen Diaconen niet boven maeten beswaerd worden, sullen ontslagen weezen van 't geen voor hun gewoonlike sittenstijd bij de Kerken-raed is aengegeeven, 't welk de Broederen Predikanten en Ouderlingen alleen te laste zal komen, om af te handelen" [2]).

„Is na voorgaende overweeging bij de E Broederen nuttig en noodig geacht elkanderen om gewichtige reedenen te verseekeren, waer toe van selfs verpligt waeren, dat in gevalle dat iemand van hunne Medeleden het zij Predikant, Ouderling, of Diacon van eenig Persoon of Order van menschen eenige moeite of nadeel deur de een of d'ander weg wierde aengedaen, deur rechtlike proces of Executie en s. vervolgt, en gedrukt, over saken, die in de Kerken-raed waeren beslooten, of bij de selve gedaen zijnde goed-gekent, en alsoo haere saeke gemaekt. Dat in sulken gevalle de moeite, en recht vervolgingen tegen een Lid in 't bijsonder als tegen hun gansche Lighaem gericht sullen reekenen, en neffens de selve met gemeener macht hand-havenen, gedragen en redden; niet sullende toelaeten dat een van de Leden beswaerd wordt over 't geen van de Kerken-raed in 't gemeen gedaen is.

In kennis deeses en bevesting van onse aenneeming

---

1) Vroeger was de dienst der Diakenen, bij Akte van den 15den December 1601, aldus geregeld: „De Diaconi houden hare byeencomsten in de Consistorij plaets op Sondach nae d' eerste predicatie. Daernae so enige swaricheydt voorvalt, conen sy alle Woensdach by een comen ter plaetse voorgeschreven, alwaer eene van de Dienaren ofte Ouderlingen mede verschynen sal, om alles te dirigeren. Vorders sal alle twee maenden in volle Vergaederinge Rekenschap geschieden, ende met gemene advysen van de dispensatie gesproken werden. Eindelyc wanneer censura morum gehouden wordt, sullen allen t' samen compareren." Protocol n°. 1, blz. 2.

2) Notulen: „1673. Maendag den 10 Febr."; geteekend: „B. Bekker, V. D. M. S. T. D. p. t. praeses; Regnerus Reen, Eccles. Fran. p. t. scriba; P. Matthaeus; Ocke Jans; C. Wellens; Klaas Tjebbes, Mr. Glasemaker, 1673; Tjepke Tjerdts, 1673; J. Duyff, Chyrurgijn." Protocol n°. 1, blz. 19.

hebben wij bovenstaende acte met onse handen verteekend" [1]).

Dat de uitoefening der Kerkelijke tucht, binnen de Gemeente der Hervormden te Franeker, alles behalve een sinecuur mag heeten, blijkt zonneklaar uit de Aanteekeningen des Kerkeraads. Gedurende het bovengenoemde tienjarig tijdvak wordt op 73 dicht beschreven bladzijden enkel en alleen gehandeld over zaken met de censura morum in onmiddellijk verband staande. Predikanten en Ouderlingen vergaderen in de week, die aan eene avondmaalsviering voorafgaat, dikwijls tot zes malen toe. Soms zelfs kan de Kerkeraad, ook bij den besten wil, met zijn onderzoek niet gereed komen en ziet hij zich genoodzaakt zulks den geloovigen, door een hunner predikers, in dezer voege van den kansel te doen aanzeggen:

„De Kerkeraad vind dienstig de Chr. Gemeinte bekendt te maaken dat op onse afkundiginge van laatstleeden Sondag na d'eerste predikinge niemant is verscheenen, die eenige besondere klaghte tegens iemant ingebraght heeft. Oversulx hebben wij evenwel niet willen stille staan in 't gene ons amtshalven te doen stonde; en dieswegen alle mogelik ondersoek gedaan na alle sodanige persoonen en saken die onder eenigen schyn van billike beschuldiginge waren gebraght. Verscheidene voor ons doen roepen, en in verscheidene sessien, dagh op dagh, veele uuren lang hebben gebesoigneerdt, konden echter 't geluk niet hebben om alles af te doen, eensdeels door absentie van sommigen in dese geheele week, en anderdeels door gebrek van genoegsaam bewys. Dies wij voorneemen door Godts genade, sonder onderlaaten, binnen tyds voort te vaaren tot ontdekkinge en correctie van allen die sich noopende de burgerlike dispuiten tot eenige uitspoorigheid, met woorden of werken hebben verloopen of ver-

---

1) Notulen: „1674. Dingsdag den 3 Martij"; geteekend: „B. Bekker, V. D. M. S. T. D.; Regnerus Reen, Eccles. Franeq.; Ocke Jans; Dirck Bauckes; Cornelis Wellens; Ulricus Huber; Haantie Janss.; Arnoldus Johannes; Tjepke Tjerdts." Protocol n⁰. 1, blz. 21.

geeten of vergist. En ondertusschen hebben wij nauwe sorge gedraagen, dat niemant van de sodanige of diergelyke, so veel wij kennisse krygen konden, tot des Heeren Tafel is toegelaaten" [1]).

Zeer verschillend is de straf, door de kerkelijke vierschaar den schuldige opgelegd. In den regel hangt haar meerdere of mindere zwaarte af van de omstandigheid, „hoe verre d'ergernis gegaan is". Tot de zachtste kastijding behoort zeker dit vonnis; waarbij men bedenke, dat het Consistorie hier geroepen werd, in eigen zaak recht te spreken:

„Gebleeken zijnde uit verscheide geloofwaerdige getuigen en Medeleden onser Gemeinte, dat.... [2]) in een Trekschip van Harlingen na Franeker vaerende de E Kerken-raed in 't gemeen en eenige bijsondere Leden gesmaedigt hadde als te zijn onverstandige en onrechtveerdige Opsienders, dien sij ook over haer onbehoorlike handeling neffens haer Persoon dachte voor hoger Richters te beroepen; Heeft de E Kerken-raed goed gevonden het selve

---

1) Not. van 8 Febr. 1673; Protocol n°. 1, blz. 63.

2) De naam der schuldige Vrouwe is in de Acta onleesbaar gemaakt, overeenkomstig het decreet des Kerkeraads d.d. 2 Maart 1670, aldus luidende: „Verstaan derhalven, dat geene particuliere saken sullen geprotocolleerdt worden, dan ter memorie, so veele noodig; indien deselve ten eersten niet afgedaan konnen worden, ofte andersins van importantie of schijnbaare consequentie sijn. Dat deselve daarnae afgehandeldt sijnde, sonder bedunken van verder gevolg, de particuliere naamen van de genen dien de selve Acten aangaan, in 't schrift sullen uitgedaan en onleesbaar gemaakt worden." Protocol n°. 1, blz. 13.

Van 6 Jan. 1670 tot 25 Juli 1673 is zulks — evenwel slechts met enkele namen — geschied. Na dien tijd vind ik genoemden maatregel niet meer toegepast. Daar echter de inkt, gebezigd om de particuliere namen „uit te doen", als door een grillig toeval, veel bleeker is van kleur dan die, waarmede zij in de notulen eerst werden opgeteekend, zijn in de meeste gevallen die „doorgehaalde" namen zeer wel te ontdekken.

met aenteekening om hen in 't toekomende bij 't voortgaen in die lastering te dienen, tegenwoordig voorbi te gaen, om niet al te gevoelig in eigen smaed te schijnen" [1]).

Ook aan het „stillekens" getuchtigd worden gaat, gelijk te denken valt, een „beweeglijck" bestraffen en vermanen vooraf. Bij herhaalde overtreding dreigt de Kerkeraad met „swaarder" censuur, hierin bestaande, dat het vergrijp van den schuldige ter algemeene kennis wordt gebracht door middel eener Acte, te voren in de consistoriekamer opgemaakt en tegen het einde der godsdienstoefening van den predikstoel afgelezen. De openbaring van het misdrijf geschiedt òf in bedekte termen — wat o. a. plaats vindt met de echtgenoote van Professor de Grau [2]), welke aan

1) Notulen van 27 Mei 1670. De reden, waarom de Broederen ditmaal met een eenvoudige „mauvaise marque" genoegen namen, moet, behalve in niet al te groote gevoeligheid voor eigen smaad, wellicht ook gezocht worden in de maatschappelijke positie der schuldige Dame. Verdient het opmerking, dat bij voorkeur de namen der aanzienlijken onder de delinquenten „in 't schrift zijn uitgedaan" — niet minder trekt het de aandacht, dat b.v. een hooggeplaatst Professor Juris als de heer S. J. Dankelman (zie Mr. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, dl. II, blz. 253—256) wegens zijn vergrijp tegen de zeden, door Gecommitteerden uit den Kerkeraad „in 't privé" is vermaand; gelijk ook het vonnis over de huisvrouw van Professor Terentius (zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 212—214), 9 April 1671 geveld — „door toeval niet in 't werk gesteldt" — 19 Juli daaraanvolgend „eenigsins versacht", en zij „sonder voorstell aan de Gemeinte" van 's Heeren Avondmaal wordt afgehouden.

2) „Onsen mede-ouderling" — even als de persoonsnamen, doorgehaald — stond er geschreven in de Notulen van 19 Juli 1671. Het behandelde in de vergadering van 13 Juli, en in die van 20 Juli, is door Professor de Grau in voornoemde qualiteit goedgekeurd en onderteekend. Den 19den Juli echter zal de Hoogleeraar zich, en niet zonder reden, aan de bijeenkomst der Broederen onttrokken hebben. Althans de Notulen dier vergadering blijken gewaarmerkt tè zijn door zijn collega in den Kerkeraad, Ocke Jans. (Zie over Abraham de Grau: Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 226—229.)

Tot ouderlingen werden toen, en ook later nog, te Franeker doorgaans Professoren en Leden van de Vroedschap, fungeerende en oud-Burgemeesters, Stadssecretarissen en Ontvangers der geestelijke goederen verkozen. Een lijst van vroegere Ouderlingen treft men aan in Protocol n°. 1, blz. 320 en 321. Een register van Diakenen staat op blz. 429 en 430 vermeld. Daaruit blijkt o. a., dat hun diensttijd met Allerheiligen begon en eindigde.

de vergaderde Gemeente wordt voorgesteld „als eene Suster, die door miscomportement eenige ergernisse heeft gegeven" — òf „met naakte beschrijvinge van d'oorsake der censure"; b.v. in dezen vorm:

„Twee Broederen der Gemeinte die te winter over ijs deur moetwille een Huisman eenigermaeten bekort hebben, sullen sik so lang hebben te onthouden van de Gemeinschap des H. Avondmaels als de gedaene schaede geboet sullen hebben" [1]).

Is er spraak van een of ander misval, door de kerkelijke rechtbank „een grouwelike sonde" geschat (in casu: „trouwlose echtbreeking" of „het sich verloopen in schandelike boelschap"), dan wordt zoowel de schuld als de schuldige der Gemeente „met naeme" bekend gemaakt; welk vonnis o. a. aan M. L. [2]), volgens Kerkeraadsbesluit van 17 Januari 1672, is voltrokken. Ook door het weigeren der „Kerklike Getuigenis" weet het Consistorie zijn geestelijke oppermacht te handhaven; terwijl bij vertrek zonder behoorlijke attestatie, waartoe zekere A. A. v. d. M., vrouw van T. I., zich heeft verstout, aan den Kerkeraad van Alkmaar, haar nieuwe woonplaats, onverholen wordt bericht, „dat sij van wegen dronckenschap meermaalen was bestraft en gecensureert", met verzoek „om op haar persoon te letten, en na bevindt van saken te bejegenen" [3]).

---

1) Geheel „naakt" is die beschrijving niet, overmits P. C. en H. F., volgens het aangeteekende in de Notulen op 27 April 1673, schuldig waren bevonden „aen moetwillige dertelheid en dieverie in 't kneplen van de Enden eenes Huismans met ander geselschap over 't ijs gepleegd." Toch zal ook hier de spreuk wel gegolden hebben: „à bon entendeur, peu de paroles!"

2) Ofschoon deze en alle andere namen door den Schrijver voluit waren vermeld, hebben wij gemeend, ze slechts door de beginletter te moeten aanduiden, tenzij de misdrijven der bedoelde personen reeds in gedrukte boeken waren wereldkundig gemaakt. De Redactie.

3) Not. van 12 Jan. 1676.

Langs onderscheiden weg — door persoonlijke waarneming; door verhalen van den eenen of anderen geciteerde; door stemmen, opgegaan uit den boezem der Gemeente; door aanbrenging en verklikking; door het oor te leenen aan geruchten, hier en daar verspreid — komt Franekers Kerkeraad op de hoogte van al dergelijke overtredingen. Zoo vind ik nu eens in de Notulen aangeteekend: „Mr. R. is wederom seer droncken geweest, en soo van een der Broederen gesien" [1]). Dan weer verschijnt, op de hem gedane citatie, Dr. Arnoldus Kaldenbach [2]) voor zijne geestelijke rechters en wordt door dezen aangesproken „over 't ergerlik kaartspel van hem voor weinige dagen in een herberge gepleegd, waarover hij spottelik berugtigd is". De Doctor belooft beterschap, doch kan niet nalaten „bij die occasie" tevens mede te deelen, hoe hij niet de hoofdschuldige is in deze zaak. Zijn Oom, J. V., de Professoren Dankelman en Wubbena [3]), alsook de Ontvanger der boelgoederen J. B. [4]) hadden, nog wel gedurende de laatste week vóór het H. Avondmaal, in zijne tegenwoordigheid „'t selve spel tot hazard van merkelike summen gepleegdt en sijne jonkheid daardoor exempel gegeven" [5]). Een andermaal wordt de Heer P. v. G., vroeger Secretaris der stad, in die dagen presideerend Burgemeester van Franeker, „op genoegsaam ingenoomene informatien" door den koster ontboden. Terstond

1) Not. van 18 Oct. 1676. Mr. R. K., een onverbeterlijke dronkaard en vechtersbaas, tevens chirurgijn te Franeker, maakte het den Kerkeraad geducht lastig. Herhaaldelijk komt hij, gedurende ons tijdvak, in de Notulen als gecensureerde voor. Zóó: Protocol n°. 1, blz. 78, 81—82, 91—93, 96—98. Eindelijk sterft R. „zonder beterschap beloofd te hebben".

2) Publicus in philosophia praelector, aan de Academie te Franeker, omstreeks 1675. Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 261, v.

3) Johannes Wubbena, een man van hoogst laakbaar gedrag, was Professor in de Wijsbegeerte. Zie over hem nadere bijzonderheden bij Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 233—239.

4) Deze heer Ontvanger staat in de Notulen van 11 Dec. 1667 tot 9 Oct. 1672, bij herhaling, als Diaken te boek.

5) Not. van 3 Febr. 1673.

voor den Kerkeraad verschenen, hoort hij deemoedig de bestraffing aan zijner ergerlijke fout, „dat hij, een persoon van sulken qualiteyt, diep in de nacht, op straat, van den dronk overlaaden, los en quistig van betaamelike sedigheidt, schuldig was geworden aan verscheide uitspoorigheden daarbij voorgevallen". Hij vindt goed zich dezen keer „van de H. Communie te laaten versteeken" en belooft voor het vervolg omzichtiger te zullen wandelen. „Ondertusschen", dus luidt het in de Notulen, „wees sijn Ed. mede aan, dat andere, ook van sijne buuren, met naame d'oud burgemeester W., dagelix, en meer als hij, door den dronk beswaard wierden" [1]). Of ook, de Kerkeraad verneemt „op 't aandienen van een Lidtmaat der Gemeinte", dat de Vroedsman H. B. tegen zijn eerwaard college „woorden van lasteringe sal gesprooken hebben" [2]). Zelfs het vergrijp in den vreemde begaan blijft voor Franekers waakzame „Opsienders" niet verborgen. Den 19den October 1676 besluit o. a. het Consistorie, „dat P. A. sal verstaen worden over openbaere moetwilligheden tot Pitersbierum [3]) op des Heeren dag gepleegd, in kennisse van eenige Broederen".

Heeft de schuldige, ten genoegen van den Kerkeraad, over zijn vergrijp „satisfactie gedaan" en min of meer betrouwbare blijken van beterschap gegeven, dan wordt hij desverlangende „provisionelik" tot de viering van het avondmaal toegelaten, om later „bij volstandige Godsdienstigheid" voorgoed zijn kerkelijke rechten te herkrijgen. Die gebeurtenis vindt plaats onder bekendmaking wederom met of zonder naam. Van laatstgenoemde handeling treffen

1) Not. van 6 Febr. 1673.
2) Not. van 8 Febr. 1673.
3) Een dorp, ongeveer twee uren wandelens van Franeker gelegen.

wij een proeve aan in de Notulen op 20 Juli 1678 gehouden.

„Seeckere Suster deser gemeente een geruime tijdt voor dese van des H. Heijlige tafel afgehouden zijnde, is na betuiginge van leetwesen, belofte van beterschap, en lanckwijlige beproevinge, weder tot de Heijlige gemeijnschap toegelaten. Het welcke te dien einde wort bekent gemaeckt, opdat de geene die aen haer val ontsticht mochten zijn, sich aen haer wederopneminge en boetveerdicheijt verblijden en stichten mochten".

Niet elke zaak, voor de kerkelijke vierschaar gebracht, eindigt zoo geheel naar wensch. Tegenover hen, die de censuur hunner Opzieners „dankelik" aannemen, zich „in aller maniere" latende gezeggen [1]; uit wier mond „eene ronde bekentenis" komt der gegeven ergernissen, met betuiging van „hertlik" berouw over hun „misval", staan anderen, wien het te zwaar blijkt, hun vergrijp „tot vergenoeging der Broederen" te betreuren. Zoo erkent Goslik Colonna [2]) voor den Kerkeraad volkomen openhartig, „A. S. geslagen te hebben, om de verongelijkking aen zijn geslagt gedaen", verzekerende, dat hem zulks leed deed „voor so veel door hem geslagen was; hoewel niet, dat de slagen ontvangen hadde hij, die 't wel hadde verdiend" [3]). Zoo kunnen de drie leden, uit het Consistorie afgevaardigd „tot bevoordering der versoening" tusschen

1) Tot hen behoort het meerendeel der recidivisten.

2) Van genoemden Colonna plaatste Mr. A. Telting (in leven Secretaris van Franeker, aan wiens volijverigen arbeid die stad, onder meer, ook het uitstekend Register heeft te danken van haar, voor de wetenschap der Geschiedenis en voor de stedelijke Administratie, zoo belangrijk Archief) in het tijdschrift *De vrije Fries* een brief, den 15den Aug. 1672 door Goslik, als Hopman over eene compagnie burgers, uit Muntjezijl aan de Franeker Overheid gericht. Dat schrijven doet Colonna kennen als een eerlijk en cordaat man, niet in staat, den hem door zijne „Principalen" toevertrouwden post lafhartig te verlaten, maar veeleer trachtende „met hert ende ziel", om de burgers, over wie hij bevel voerde, „in Glorie wederom thuijs te geleijden ter eeren de Stadt en hare ingesetenen". Zie *De vrije Fries*, dl. I, blz. 70—75.

3) Not. van 18 Oct. 1677.

Burgemeester Fullenius [1]) en Professor Terentius [2]), den Kerkeraad wel is waar berichten, dat de vrede gesloten is, doch de aanteekening, „ad rei memoriam" in de Notulen alreede opgenomen: „en hebben sij wederzijds beloofd afteleggen alle viandschap", moet later worden doorgehaald [3]).

Toch ligt in zulk een verzet niet de ergste tegenstand, aan de kerkelijke rechtbank door gedaagden geboden. Nu eens ontvangt zij van dien kant het dringend verzoek om „van de personele comparitie geexcuseert te mogen zijn; voor de rest de misdaat belijdende met onderwerpinge aan de kerckelijcke discipline" [4]). Dan weder is de aangeklaagde „so verre van schuldbekenninge, dat hij booslik wederbeschuldiging inbrengt tegens Leden der Vergaderinge" [5]); of wel „hij sustineert met een lange deductie dat hij niet en kan, althans met eenige wettigheid, voor den Kerkeraad geroepen worden" [6]). Ofschoon tot driemaal toe geciteerd, „heeft T. M. t' elkens hardneklik betuigd niet te willen verschijnen; waer toe ook geensins heeft konnen bewoogen worden deur de twee Afgevaerdigde der Kerken-raed, aen wien verklarde om de onweerdigheid van de een en d'ander onder de E. Broederen sik te weerdig te houden om te verschijnen voor de selve met niet weinig andere harde en onheblike uitdrukkingen" [7]). In de vergadering van 23 Januari 1679 blijkt de schuldige [8]), bij zijn compareeren voor den Kerkeraad, „tot aller Broe-

1) Bernhardus Fullenius (de jonge) — door zijne zuster Froukje een zwager van Balthasar Bekker — toen ter tijd nog Burgemeester van Franeker, werd later (1684) benoemd tot Hoogleeraar in de Wiskunde aan de Academie dierzelfde stad. Zie over hem Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 306—309.

2) Vgl. boven blz. 247, aant. 1.

3) Not. van 18 Jan. 1672.

4) Not. van 20 Oct. 1678.

5) Not. van 17 Oct. 1672.

6) Not. van 8 Febr. 1673.

7) De grieve, door T. M. hier aangevoerd, moge hard en onhebbelijk klinken, ongegrond is zij niet, naar later blijken zal.

8) Te weten: de ons reeds bekende Mr. R. K. Zie boven blz. 249.

deren droefheijt wederom beschonken. Aengemerkt hebbende het humeur van de persoon, heeft de Vergaderinghe verstaen dat hij door Gecommitteerde nader bejegent sal worden". Bij de zitting van het Consistorie op 6 Januari 1670 vorderen de gedaagden, vergezeld van een advocaat, toegang tot de vergadering ten einde, door dien verdediger gesteund [1]), klem bij te zetten aan hunne klacht „over het ongelijk hen Protestanten van den Kerkeraadt aengedaen, specialik door 't weigeren van Attestatie, door welke sijl. hier in loco blijvende, tot de gemeinschap van eenige andere particuliere Kerke souden worden gedimitteert". De vergadering evenwel, van zulk een procedure niet gediend, besluit den advocaat niet in haar midden toe te laten, „waerop sijn E. is vertrokken". Redenen genoeg ter verklaring van het feit, dat een niet gering aantal gecensureerden maanden lang „in statu" of „onder suspensie" wordt gehouden, ja, dat sommigen hunner sterven, nog met den kerkelijken banvloek belast!

Uiterst zeldzaam zijn de gevallen, waarin de censura morum, door de Opzieners der Hervormde Gemeente te Franeker geoefend, tot een gunstig einde voert; waarin zij der openbare zedelijkheid beslist ten goede komt. Bij de 113 vergrijpen, tijdens de jaren 1670 tot 1680 door den Kerkeraad bestraft en in de Notulen gememoreerd [2]) — waarvan er 51 vallen in de termen van „onmatigheid"; 27 in die van „twist- en lasterzucht"; 17 in die van „oneerbaarheid"; 7 in die van „diefstal en bedrog"; 6 in die van „moedwil en speelziekte"; 4 in die van „echtelijken onmin", terwijl er één voorbeeld staat aangetee-

1) De naam des pleitbezorgers was Dr. Cup.

2) Men bedenke, dat van de gevallen, die terstond konden worden behandeld en afgedaan, geen notulen gehouden zijn. Zie boven blz. 246, aant. 2.

kend van „afval der kerkelijke gemeenschap" [1]) — bij die honderd en dertien vergrijpen zijn er niet meer dan twee, die, door de tuchtroede der Kerk getroffen, werkelijk schijnen geboet te zijn, en waarvan ik uit dien hoofde hier opzettelijk melding maak.

„A. H. ten versoeke van R. B. A. voor den Kerkenraed geroepen zijnde, is overtuigd geworden schuldig te zijn aan de voortbreiding en uitstrooiing van een grouwlik en lasterlik gerucht tegen R. B. A. voornoemd, wien sij beruchtigde van Toverie, dien ook haer Man A. J. gedacht hadde ter proeve te stellen. Doch nadat haer de grouwlikheid van haer Lastering voorgehouden was, heeft si verklaert voor d' Kerken-raed en R. B. A. dat si haer van herten beklaegde over 't geen sij dien aengaende verspreid hadde, welk niet uit boosheid maar lossigheid van haar geschied was, zijnde genoegsaem in haer gevoelen van het tegendeel versekerd en verklaerde der halven R. B. A. volkomenlik suiver en onschuldig van grouwel der Toverie te houden, en versogt ook dat haer 't geseide van de op 't hoogst beleedigde Suster mochte om Christi wille vergeven worden; 't welk ook geschied is" [2]).

„I. V. [3]), d' Huisvrouw van den Secretaris Kaldenbach [4]) op haer versoek binnen gelaaten, heeft ditmaal met seer Christelike woorden verklaardt het pijnlik gevoelen datse hadde van haare voorige weigeringe om sich tot versoeninge in te laaten met R. M., d' huisvrouw van den Secretaris B. in cas bij voorige Acte vanden 15 Januarij laatstleden gemeldt: en oordeelende voor dwaasheidt indiense langer bij dat voorneemen verbleef,

1) De oud-Burgemeester Agge Andries Brunia, vroeger Doopsgezind, later Gereformeerd geworden, keerde in October 1678 tot de Mennonieten terug.

2) Not. van 13 Juli 1670.

3) Eene der beide dochters van Professor Arnoldus Verhel, Hoogleeraar in de Wijsbegeerte. Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 112—114.

4) Ger. Kaldenbach was Secretaris van den Senaat en Bibliothecaris der Academie, zoon van den op blz. 249 genoemden Dr. Arnoldus Kaldenbach.

versekerde de Broeders, datse nu sich met de voornoemde Suster soude laaten versoenen met volkomene onderwerpinge aan 't oordeel des Kerkenraadts" [1]).

Bij het nagaan van de lange reeks personen, die tijdens de jaren 1670 tot 1680 als gecensureerden te boek staan, trekt het onwillekeurig de aandacht, dat zoowel Kerk als Academie en Regeering in niet geringe mate vertegenwoordigd zijn. Ten gevolge van een verschil over leerstellige begrippen met Professor Arnoldus [2]), loopt zelfs de groote Balthasar Bekker — metterdaad het hoofd en de ziel van Franekers geestelijk Sanhedrin [3]) — in 1671 een oogenblik gevaar, van de avondmaalsviering te worden afgehouden. Dit geval uitgezonderd, zijn het erkende tekortkomingen op zedelijk gebied, die aanleiding geven tot censuur van de navolgende lidmaten der Hervormde Gemeente, allen min of meer in nauwe betrekking staande tot den speciaal kerkelijken kring.

„De Burgermeester Kiestra, Mede-ouderling voorstellende beswaerd te zijn nopens D. Bekker, omdat in sijn Boek de Vaste Spyse der Volmaekten onschriftmaetige stellingen te zijn vanden E Synodo verklaerd was [4]), so wierd tegen hem van D. Bekker ingebragt, dat het sijn E

---

1) Not. van 19 Juli 1670.

2) Hoogleeraar in de Theologie en opvolger, ofschoon volstrekt geen geestverwant, van Coccejus, aan de Academie te Franeker. Nadere bijzonderheden omtrent zijn geschil met Bekker bevatten de Kerkeraadsnotulen in Protocol n°. 1, blz. 41, 42—50. Zie ook Dr. E. J. Diest Lorgion, *Balthazar Bekker in Franeker. Een portret uit de zeventiende eeuw*, blz. 65, 119—121, 151—154.

3) Bij wijlen onderteekent Regnerus Reen de Notulen als: „p. t. Synedrij scriba".

4) De onaangenaamheden, Bekker wegens die *Spyse* van verschillende kanten berokkend, worden breedvoerig vermeld door Dr. Diest Lorgion, a. w., blz. 97—100, 114—167, 217—232, 243—246.

niet paste soo nauwsichtig aengaende sijn Leere te zijn, wiens Leven niet schriftmaetig was; nadien nog onlangs naemlik naest voorleden dingsdag soodanig gesien was uit de herberg te komen, dat eenige voornaeme ledemaeten verklaerd hadden daer aen geërgerd te zijn. De Kerkenraed beider beswaeringe gehoord hebbende, heeft eendrachtig raedsaem geacht, de Burgermeester voor te houden, dat sijn E wel zoude doen tot voorkoming van meerder ergernis sik voor dese reis van des Heeren Taefel te onthouden: En dat sij geen reeden sien de saeke van D. Bekkeri boek aen sik te trekken; Overmits de Eerw. Synode, niets tot censure van sijn E persoon gedaen, of de Kerken-raed te doen opgelegt heeft" [1]).

Omtrent den Heer I. v. G., voormalig Ouderling der Hervormde Gemeente [2]), staat in de Handelingen van den Kerkeraad opgeteekend, dat hij ten huize van den Vroedsman H. B. zich aldus zal hebben uitgelaten: „'t Is langer de moeite niet weerdig in de kerk te gaan. Men magh het sleghs doen om datmen 't gewend is". Vreemd genoeg, besluiten de Broederen in dit geval „de sake bij provisie te laaten so alsse is" [3]).

Toch verliest die handelwijs veel van haar zonderling karakter, wanneer men in aanmerking neemt, dat het Consistorie reeds sedert geruimen tijd schijnt gevoeld te hebben, hoe niet alles even richtig was in eigen kring. Daarvan getuigt deze resolutie, den 3den Juli 1672 genomen:

„De EE Broederen des Kerken-raeds overwegende hoe dienstig in dese bekommerlike tijd [4]) insonderheid is dat

---

1) Not. van 20 Juli 1671. Het gedrag van Burgemeester H. Kiestra verklaart ten volle de houding door T. M. (zie boven blz. 252) aangenomen tegenover een kerkeraad, waarin ook die magistraatspersoon als Ouderling zitting had. Wat zijn medelid, den Diaken J. B., betreft, herinner ik aan het vermelde op blz. 249.

2) Zie boven blz. 243, aant. 2.

3) Not. van 8 Febr. 1673.

4) De Bisschop van Munster bedreigde toen de grenzen van Friesland en Groningen. Kort daarna (26 Juli 1672) had het gevecht op de Suameerder heide, nabij Bergum, plaats. Zie *Friesche Volks-almanak*, jaarg. 1841, blz. 43.

si eernstiglik vernieuwen en vast stellen de noodige opsicht op hen selven ende op elks anderen, dien de opsicht op hun Medeleeden opgelegt is, en te besorgen hebben dat de vervallene staet der Kerke opgericht worde: Hebben tot dien einde, nae demoedige erkentenis van elk sijne swakheid, met elks anderen opgericht een H. Verbond, dat van nu voortaen de Gemeinte in een Godsdienstigen en vroomen wandel sullen soeken voor te lichten, neerstelik op hen selven, op elkander, ende de geheele kudde acht geeven, de ergernissen sonder aensien van Persoonen aenbrengen, en helpen wegneemen. Voorder sullen bijsonderlik in 't verkiesen der Kerken-raed ('t welk voortaen openbaer geschieden zal) alle eigen driften afleggen, ende nae de bequaemste omsien, om, in alle oprechtigheid als voor Gods aengesicht, de selve op te stellen, ende uit de opgestelde te stemmen. Neemen ook aen wanneer op de een of d'ander der opgestelde iets wordt ingebragt, dat niet alleen plaetze te geeven, maer ook in stilswiegendheid, beneffens andere saeken in de Kerken-raed voor vallende, te houden" [1]).

Sedert het vertrek van Bekker naar Loenen in 1674 en de komst van zijn opvolger H. Witsius [2]) houdt de Kerkeraad, alvorens over te gaan tot het behandelen van de zaken der geciteerden, van 6 October 1675 af, geregeld eerst censura morum over zich zelf; waarvan de Notulen melding maken, meestal in deze of soortgelijke bewoordingen:

„Het Avondtmael des Heeren op handen zijnde, is, na de loffelijcke gewoonte deser Kercke censura morum, over Praedikanten, Ouderlingen en Diaconen gehouden, en door Gods sonderlinge genade in niemandt ijets berispelijx of

---

1) Geteekend: „B. Bekker, p. t. praeses; Regnerus Reen, p. t. scriba; P. Matthaeus; Abrahamus de Grau; Ocke Jans; Dirck Bauckes; J. Brunia, 1672; Tjepke Tjerdts, 1672; Pijter Poppes; Cornelis Wellens"; en later nog: „Ulricus Huber; Haantie Janss.; Arnoldus Johannes, 1674."

2) Zie over Hermannus Witsius als Hoogleeraar: Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 256—261.

aanstootelijx gevonden: waer voor Gods goedheijt is gedanckt, en alle de Broederen door Rev: D. Praesidem tot continuatie in alle omsichticheijt ernstelijck vermaent zijn".

Op de leden van het Consistorie kunnen, naar ik meen, gevoegelijk deze twee gecensureerden volgen:

„J. W., S.S. Ministerij Candidatus, al overlange van een seer ergerlik leeven, vermits dagelixe dronkenschap, met de gevolgen van dien, en daerom alsmede sekere uitspoorigheidt in een trekschip tusschen Leeuwarden en Franeker begangen etc., lasterende eenige Predikanten, en scheldende seker lidtmaat onser gemeente, nu viermaal geciteerdt, en in de visite [1]) aan de Broederen beloofdt hebbende om te komen; alsoo hij niet gecompareerdt is, en de Vergadering bespot heeft: wordt billik gehouden voor eene schandvlekke van sijne ordre, een erg en ergerlik Lidt van onse Gemeente. Sal derhalven van de Gemeinschap des H. Avondmaals geweerdt werden, tot dat hij sich dies weerdig toone en aankomenden Sondagh der Gemeinte onder den naam van sekeren Candidatus voorgesteldt werden" [2]).

„P., Een Stud. Theol., om erglike dronkenschap en gevolgen van dien door welk de selve vergroot en ruchtbaer gemaekt is sal sik daer over dieplik te verneederen vermaent, en voorts aen sijn eigen beproeving gelaeten werden" [3]).

Tot hen, die bij het kerkelijk Franeker van 1670 tot 1680 min of meer van nabij betrokken waren, wil ik hier ook gerekend hebben den organist, den klokluider, den doodgraver en de weduwen, in het Diaconie-klooster opgenomen. Die allen nu — sommigen hunner bij herhaling — komen voor op de lijst der getuchtigden.

„S. M., Orgelist, al langen tijdt bekendt voor een geslagen dronkaart [4]), dagelix sich selven ten spot stellende,

1) D. i. bij het huisbezoek, aan de lidmaten vóór elke Avondmaalsviering gebracht.

2) Not. van 10 Juli 1670.

3) Not. van 24 April 1678.

4) S. M., van wien in Juli 1670 door het Consistorie verklaard

met elk een en met den Kerkenraadt spottende, den Godtsdienst dikwijls stoorende als hij selfs op 't Orgel dronken verschijnt: verscheidemaalen van 's Heeren Tafel afgehouden, sal dit maal de Gemeinte worden voorgesteldt met omstandige beschrijvinge, alleenlik sonder uitdrukkinge sijnes naames [1]), en voorts onder nauwe opsight gelaaten, ter tijdt toe dat hij ons reden geeve dese censure over hem te verlighten of te verswaaren" [2]).

„W. J., Klokluider van een der Broederen seer droncken gesien zijnde, ende sich in die sonde meermaals vergetende, is geciteert; doch niet verscheenen zijnde, is verstaan hem door de Koster het H. Avontmaal te ontseggen, ende op nieuw te citeren" [3]).

„J. A., Doot Graver, swaarlijck mishandelt hebbende sijn Medemacker S. D., is daar over na vereysch der sake bejegent, en bracht tot alle verschooninge bij, dat hij vrij bestoven was, ende selfs niet wel en wiste, hoe het was toe gegaen. Toonde sich voorts seer weerbarstich en onversoenlijck. Hem is aengeseijt van 't Avontmaal te

---

wordt, dat hij „al lang" voor een beslist dronkaard te boek stond, is, blijkens het Register der Lidmaten, 13 Juli 1667 op belijdenis bij de Gemeente der Hervormden aangenomen. Ik vermoed dus — en, naar ik meen, op goeden grond — dat met de opneming van S. in den schoot der Kerk, te dien tijde een noodzakelijk vereischte om tot organist benoemd te kunnen worden, wel eenigermate de hand zal zijn gelicht. Van die onderstelling uitgaande, herinner ik hier aan 'tgeen Dr. A. W. Bronsveld schreef in zijn bekende Kroniek (zie *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Nov. 1884): „Onlangs is in een vaderlandsche stad een organist benoemd, die de drie formulieren van eenigheid niet hoog telt, doch ze „met andere stukken" heeft onderteekend". Vgl. ook: Kist en Royaards, *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, dl. X, blz. 256.

1) Wat ook onnoodig was bij eene „omstandige beschrijving" van het gepleegde kwaad. Er zullen toch niet vele organisten verbonden zijn geweest aan den kerkedienst te Franeker. Of echter zulk een straf iets zal beteekend hebben voor den man, die met ieder, zelfs met den Kerkeraad, den spot dreef? De latere Acten vermelden niets meer omtrent hem. Misschien is hij, bij volharding in zijn dronkenschap, zonder vorm van proces afgezet.

2) Not. van 10 Juli 1670.

3) Not. van 29 Jan. 1676. Vgl. Not. van 15 Jan. 1679.

absenteren, totter tijt hij de Kerken-raed genoeginge soud hebben gegeven" [1]).

„T. G. en J. F., Weduwen in 't Diaconie Clooster in openbaere kijvagie malkanderen geslagen hebbende zijn voor de Kerken-raed met den anderen versoend, en sullen wegens gegeevene ergernis de Gemeente met bedekking van haer naeme en ondekking van hun misdaed voorgesteld worden bij 't aenstaende H. Avond-mael, waer van se sik sullen onthouden; En sal die geene, die oit weer twist aenvangt uit het Diaconie Clooster verplaetst werden; gelijk ook die geene, die tegen order der Kerkenraed soldaet of soldaeten aenhouden sal" [2]).

Ongetwijfeld kan het als bewijs gelden voor de oppermacht van het Consistorie in die dagen, dat ook de leden van het Academisch personeel, hoe onwillig soms, toch eindigden met zich te buigen onder de tuchtroede der Kerk. En — de waarheid dient gehuldigd — wat openbare zedelijkheid betreft, school er bij de breede rij van Franekers Hoogleeraren vrij wat kaf onder het koren. Was het niet de professor zelf, dan bleek het menigmaal zijn huisvrouw, die ergernis en aanstoot gaf. Met voorbijgang der ongenaamheden, voorgevallen tusschen de Professoren Buschius [3]) en Steindam [4]) — evenals de Hoogleeraar Arnoldus heftige anti-Cartesianen — en Bekker als schrijver van de „Vaste Spijs der Volmaakten" [5]); evenmin gewag makende van de onheuschheid, met welke Professor Terentius den Burgemeester Fullenius bejegende en waar-

1) Not. van 25 Oct. 1677.
2) Not. van 25 Oct. 1671.
3) Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 239—241.
4) Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 231—233.
5) Not. van 27 Nov. 1670 en 9 Oct. 1671.

omtrent hij zich voor den Kerkeraad had te verantwoorden [1]); zelfs het stilzwijgen bewarende over „ de schrikkelike saeke" van den Hoogleeraar Wubbena en Juffrouw Ydtje van Gerolsma, elders breedvoerig in 't licht gesteld [2]), wil ik slechts de aandacht hebben gevestigd op vier gecensureerden van professoralen huize; t. w.: Juffrouw de Grau en Juffrouw Terentius, benevens de Hoogleeraren Tronchin en Blancardus.

„ Juffr. de Grauw [3]) na voorgaende citatie voorleden Donderdagh gecompareert zijnde, is haer misslach omstandigh voorgehouden, welcke sij met eenige uitvluchten heeft getracht te verschoonen. De Vergaderinge doe incompleet zijnde, is de verder deliberatie tot nader gelegentheijt uitgestelt. En daer van op heden in voller Vergaderinge verhaal gedaen zijnde, is goedt gevonden noch wat te wachten, om te sien of men noch wat meerder licht bekomen konde" [4]).

„ Juffr. de Grauws sake weder ter handt genomen zijnde, is verstaen daer van dese aflesinge te doen:

Eyndelijck wert bekent gemaeckt, dat sekere Suster sich vergeten hebbende in quade trouwe omtrent het goedt haares naesten dat haer toevertrouwt was, daer over bij de Vergaderinge des Kerkenraedts is verstaen; en dewijlle sij sich niet na behooren wiste te suiveren, is haer des H. H. Avontmaal voor dese reijse ontseijt: twelck ook, tot haer dieper vernederinge, ende waarschouwinge van andere, de Christelijcke Gemeente wert voorgedragen" [5]).

„Juffr. de Grauws saeke wort in statu gelaeten, opdie raed die haer wegens de Kerken-raed gegeeven is, om bi

---

1) Not. van 18 Jan. 1672.

2) Namelijk door Bekker zelf in zijne *Vriesche Godgeleerdheid*, blz. 1—40, Zie voorts over Juffrouw van Gerolsma, Protocol n°. 1, blz. 92—99.

3) R. D., huisvrouw van Professor de Grau, ouderling in den Kerkeraad en verkleefd bondgenoot van Bekker, werd reeds vroeger wegens „ miscomportement" stillekens getuchtigd. Zie boven blz. 247.

4) Not. van 20 Oct. 1678.

5) Not. van 25 Oct. 1678.

de politike Rechter een volleindinge van haer saeke te doen maeken so veel doenlik is" [1]).

„E. O., huisvrouwe van de Prof. Terentius [2]), op de 2e citatie verscheenen, en verstaan over opentlike ergernisse van haar de naast laatste maandelike biddagh [3]) gegeeven, vermits na veeler oordeel die op hare wesen gelett hadden, sich openbaarlijck in de kerk onder de predicatie dronken vertoond heeft [4]), verklaarde sulx niet waar te wesen, en dat sij door verkoudheid was missteldt geweest; daarbij voegende, dat de luiden wel meer konden seggen, als dat sij een schinke hadde laaten haalen, een stuk daaraf gesneeden, en daarna wederom gesonden hadde met voorgeeven dat hij te licht ware: of dat se geboeleerdt hadde met iemant in een drooge graght. De Kerkeraad sulx niet anders konnende verstaan als verwijtingen om de Vergaderinge te bekladden, heeft haar gesegdt, dat sij hadde te verklaaren, of iemant van de broederen of derselver huisgenooten aan sulx schuldig wiste; en sij daarop geantwoord, sulx niet te willen doen. Waarop sij wederom ingeroepen, en daarop haar aangesegdt, dat de Kerkeraadt aan haare dronkenschap niet konde twijfelen, en nochmaals begeerde hare verklaaringe op het voorseide, heeft sij bij haar voorige gepersisteerd, en is daarop weghgelaaten; voorts bij de broederen goedt gevonden, de resolutie tot de naaste sessie te schorssen" [5]).

„Op welke tijd [6]) beslooten is, dat voorgemelde E. O.

1) Not. van 12 April 1679. Uit de Acta van den Senatus Judicialis bij de Academie te Franeker (zie over dat lichaam: Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 250—279) blijkt, dat Juffr. de Grau „eenige versylverde leepels ende eenige vorcken uijt de huijsinge van de Ed. Heere Prof. van der Waeijen heeft weeten te vervreemden ende in de Bancq van Leeninghe alhier heeft laaten setten".

2) De persoonsnamen zijn in de Notulen doorgehaald, maar nog gemakkelijk leesbaar.

3) Zie over die maandelijksche Bededagen: N. C. Kist, *Neêrlands Bededagen en Biddagsbrieven*, dl. I, blz. 180, 194.

4) Voor hetzelfde feit was Juffrouw Terentius ook den 9den April 1671 gecensureerd. Zie boven blz. 247, aant. 1.

5) Not. van 26 April 1673.

6) Te weten: „Saturdag den 27 April 1673".

met bedekten naeme voor 't H. Avondmael de Gemeinte zal voorgesteld worden in deeser voegen:

Seeker Suster der Gemeinte, die voor deesen van de Tafel des Heeren so lange was afgehouden tot dat wegens lang gepleegde erglike dronkenschap genoegsaeme blijk van hertlik leedweezen en H. beterschap hadde vertoond, is niet alleen bevonden merklik die sonde aen te houden, maer heeft noch onlangs de Gemeinte bedroefd en geergerd, deur dien sik op een dagh van opentlike verneedering in de Vergaedering dronken vertoonde: om 't welk voor de Kerken-raed geroepen en bestraft wordende, heeft in plaets van haer overtreedinge te beklaegen met lasterlike verwijtingen de Broederen beswaerd, sonder daer van openinge te willen doen: alwaerom voorige censure niet alleen in kracht gelaeten wordt, maer ook vast gesteld is vorder met gemelte Suster te handelen; indien over 't een en 't ander de Broederen geen vergenoeging sal hebben gedaen."

„Juffr. E. O., Huisvr. van de Hr. Terentius, sich op sekere dagh des Heeren in de Kerck en in de Catechisatie soo hebbende vertoont, dat van elck die het ooge op haar hadde voor droncken wierde aangesien, is daar over begroetet [1]), en de misdaat niet ontkent hebbende, is haar des Heeren Tafel ontseijdt, voor deze reijse" [2]).

„De Professor Tronchin [3]) voor de Vergaderinge verscheenen zijnde heeft een wijdtluftigh verhaal gedaen daar toe tenderende om te bewijsen dat de schult van de scheijdinge sijnner Huisvrouwe bij haar leijde, ende hij in alle toegeventheijt alles gedaen hadde wat hij konde, ende misschien te veel om haar bij sich te houden. Bekende onderwijllen seker Contract getekent te hebben rakende de scheijdinge waar in sulke dingen invloeijden, die de Doc-

---

1) „Begroeten" komt overeen met ons „aanspreken" (in rechten).

2) Not. van 8 Oct. 1675.

3) J. A. Tronchin was buitengewoon Hoogleeraar in de Fransche taal, met bevoegdheid om ook college te geven in Geschiedenis en Wijsbegeerte. Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 243—244.

ter het contract schrijvende, seijde niet sonder kennisse van de Magistraet te konnen geschieden. Maer betuigde voort de inhout niet praeciselijck te weten, noch Copie daer van te hebben, noch gehadt te hebben, alsoo hij het wel wiste ipso jure nul te zijn. Asseureerde voorts daer toe geinduceert te zijn van sekere Fransman [1]), met een goede intentie, verhopende door die al te groote faciliteijt sijn Vrouw te winnen. De E. Vergaderinge om seker te gaen heeft de voornoemde Professor opgeleijt dat hij Copie van het voorschreven Contract soud soecken te bekomen, ende de Vergaderinge exhiberen. Onderwijllen verstaende dat hij niet in stade en was om aen des H. Tafel te komen, tottertijdt dat hij sijn onschult in de scheijdinge hadde doen blijcken. 't Welke sijn E. is aengeseijdt" [2]).

„De Pr. Tronchijn wegens het swaere geruchte door stad en land gebragt nopens de mishandeling van sijn Vrouw verstaen zijnde, heeft eindelik sik laeten overreeden, tot sulken geruchte door sijn gedrag tegen sijn Vrouw oorsaek gegeeven te hebben, en betuigd hem sulks hertelik leed te zijn, en met grooten ijver beloofd sik in 't toekomende daer voor te sullen voorsichtig wachten. Waerop hem na eernstige bestraffinge en vermaeninge aengesegt is sik voor desen reise van des Heeren Tafel te sullen onthouden, en dat nauwe regard op sijn gedrag genomen soude worden, en diergelik weder gebeurende een swaerder en openbaerder censure over hem gestreeken soude worden" [3]).

„De Professor Blancardus [4]) wegens een beruchte mis-

---

1) Waarschijnlijk Tronchins broeder.

2) Not. van 23 Jan. 1678.

3) Not. van 2 Juni 1680. Met dat jaartal overschrijd ik even de aan ons tijdvak gestelde grenzen. Zulks is noodig, ter juiste beoordeeling van Tronchins zaak. Tot 1684 wordt de Professor herhaaldelijk voor het Consistorie gedaagd. Ook de Acta Senatus Judicialis maken, naar Mr. Boeles bericht (zie a. w., dl. II, blz. 244), van Tronchin melding als van een verregaand liederlijk sujet.

4) Nicolaus Blancardus — in tegenstelling met de eenigszins obscure persoonlijkheid van den uit Genève afkomstigen Tronchin — behoorde

val met sijn Dienstmaegd 1) die beswangerd is vrijwillig op de aenspraek van een verscheenen zijnde voor de Kerken-raed, daer over aengesprooken zijnde heeft met betooning van sijn leedweezen verklaert, dat bij gedaene erkentenis, voor de Broederen gecommitteerde sik houdende, voort'aen sal vertoonen hoe seer hem sijne misval leed is, en arbeiden deur een kuissche en voorsichtige wandel wederom te stichten dat ontsticht is. Waer op door ordre van de Broederen seer beweeglik vermaend is tot volbrenginge van sijn belofte, en hem aengesegd dat sik van des Heeren Tafel sal hebben t'onthouden, en dat daer van eenige voorstel aen de Gemeinte sal geschieden; doch dat daer in tot bewaering van sijn eere so veel mogelik is sal gesorgd worden" 2).

Hoewel niet onmiddellijk bij de Hoogeschool betrokken, vinde hier tevens de citatie van zekeren Hypodidascalus of „derden Latijnschen schoolmeester" hare plaats.

---

tot een aanzienlijk geslacht. Met allerlei eerbewijzen overladen, werd hij door velen in den lande hoogelijk geprezen; o. a. door Gisbertus Voetius, die, bij zijn vruchteloos pogen om hem vooruit te helpen, in een vriendschappelijk schrijven aan Blancardus, d.d. 2 September 1660, klaagde: „Videntur nunc commendationes peti debere a Remonstrantibus aut neutralibus, qui nullo religionis ac pietatis zelo infames sint." Aan de Franeker Academie doceerde hij de Grieksche taal en geschiedenis. Zie Mr. Boeles, a. w., dl. II, blz. 247—251.

1) M. H., afkomstig uit Harlingen. Volgens het Register der Lidmaten, is M. H., jonge dochter, wonende achter de Waag te Franeker, op haar Belijdenis aangenomen 26 Juli 1673.

2) Not. van 26 April 1677. Blancardus' misval met zijn dienstmaagd staat eveneens te lezen in een arrest van het Friesche Hof; terwijl de Handelingen van den Senatus Academicus (zie Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 407) verklappen, hoe de Professor, tijdens zijn Rectoraat, uit de Bibliotheek der Hoogeschool „eenige geleerde manuscripten" van Drusius deed afhalen, om die te zijnen bate te verruilen of te verkoopen. Ook heeft Blancardus „verscheijden tractaten bij malcander gebonden, de banden in sijn huijs laaten afsnijden, ende daernae, deselve langh genoegh in sijn huijs gehad hebbende, andere banden wederom laten omleggen." Werd dat alles, door den gunsteling van Voetius, soms uitgericht „religionis ac pietatis zelo"? En bestond er wel reden voor Franekers kerkeraad om, bij afkondiging aan de Gemeente van Blancardus' censuur, zooveel mogelijk zorg te dragen „tot bewaering van sijn eere"?

„Is verstaan, dat Suffridus Cautor [1]) Hypodidascalus Scholae trivialis, van wegen sijne onverbeterlikheidt, na veelvuldige Vermaaningen des Kerkenraads over sijne uitspoorigheden en aangewennende dronkenschap; niet meer door simpel afhouden van 's Heeren Tafel (gelijk verscheidemaalen voor desen is geschiedt) magh getughtigdt worden: en derhalven onder bedekten naame de Gemeente sal worden voorgesteldt, dat hij so lang van de H. Gemeinschap sich sal hebben t'onthouden, tot dat men aan hem genoegsaame blijkken van herteliker beterschap sie. Welk oordeel des Kerkenraads hem eerst persoonlik in de Vergadering verstaan en ernstelik bestraft sijnde, door den Koster is aangeseidt" [2]).

Wat de eigenlijke Academieburgers [3]), de dusgenaamde „petulante jeucht" betreft, van wie veilig kan ondersteld worden, dat zij zich niet steeds zullen hebben gedragen „sedich ende manierich, gelijck 't selve vrome ende deuchtsame gesellen betaemt" — een eisch, meer bepaald den Bursalen door Frieslands Gedeputeerden gedaan [4]) — zoo is het hoogstwaarschijnlijk te danken aan de strenge handhaving van het Kerkeraadsdecreet d.d. 23 Juni 1650, alsook van andere plakkaten, vroeger vermeld [5]), dat, gedurende ons tienjarig tijdvak, behalve de reeds vermelde P. [6]), slechts één student, de Jurist J. S., in de Notulen feitelijk als gecensureerde voorkomt [7]).

---

1) Praeceptor aan de Latijnsche school te Franeker, dong Cantor in 1655 naar het Rectoraat, hetwelk nochtans aan Balth. Bekker werd opgedragen, die deze betrekking op de loffelijkste wijze vervulde tot hij, in 1657, het beroep naar de gemeente van Oosterlittens ontving. Zie Dr. Diest Lorgion, a. w., blz. 22, 252.

2) Not. van 9 Maart 1670.

3) „Studiosi quasi Cives, populusque Academicus ejusdem (sc. Academiae) corporis participes censentor." De Professoren waren daarvan „quasi quaedam praecipua membra." Aldus heet het in Lex VII der Statuta Academiae Franequerensis.

4) Zie Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 284.

5) Zie boven blz. 231—232.

6) Zie boven blz. 258.

7) In de Notulen van 22 April 1671 staat enkel opgeteekend, dat aan

„J. S. [1]) voor de Kerken-raed geroepen, en verscheenen zijnde, is daer over aengesprooken, dat aen 't verleeden H. Avondmael den 29 Maij [2]) gehouden tot verwondering der Broederen gesien is, onaengesien onlangs voor 't H. Avondmael seer dronken [3]) was gesien en hem getoond zijnde dat sik behoorde gekend te hebben, om niemand aenstoot te geeven; is voorts hem aengesegd dat hij voortaen op sik selven goede acht sal hebben te houden, en dat de Broederen nauwe opsicht op sijn wandel sullen houden" [4]).

Te opmerkelijker is het ordelievend gedrag der Studenten, wijl de Overheid zelf, wel verre van der academiejeugd in dit opzicht een goed voorbeeld te geven, telkens aan allerlei euvelen schromelijk bleek mank te gaan. Ook nu zij het voldoende, op een paar magistraatspersonen meer in het bijzonder de aandacht te vestigen [5]).

A. I., Theol. student, is geweigerd „een Kerklik Getuigenis, om sik daer mede voor den E. Classe ter Examen te stellen, wegens ongenoegsaeme blijkken van sulke gemaetigheid, en zeedigheid als vereischt wordt in sulk een, die een voorbeeld der kudde weezen zal", terwijl de Handelingen van 26 April 1678 alleen vermelden, dat „V. N.'s Stud. saeke sal ondersocht worden", zonder dat van beider naam in de Acten verder wordt gewag gemaakt.

1) Als Juris Studiosus komt S., geciteerd wegens dronkenschap, reeds voor in de Notulen van 12 en 13 Juli 1676.

2) Klaarblijkelijk een schrijffout voor: 29 April.

3) In de studententaal dier dagen heette dat: „de japoensche rock" aan hebben. Zie over het leven en de res gestae der Franeker academieburgers: Mr. Boeles, a. w., dl. I, blz. 280—302.

4) Not. van 2 Mei 1677. Nog maken de Notulen, in dato 21 Oct. deszelfden jaars, van S. melding, als hebbende zich „verleden merkt seer ergelik door dronkenschap aengesteld".

5) Reeds boven, blz. 249, v., maakten wij vluchtig kennis met den Stadssecretaris P. v. G., den oud-Burgemeester W. en den fungeerenden Burgemeester, tevens Ouderling, H. Kiestra. In hun rij verdienen, als gecensureerden uit de Overheid, eveneens geplaatst te worden: de

„Dr. P. L., regeerenden Burgemeester, vermits geciteerd en van huis geweest, om niet te konnen verschijnen; is van gelijken aangeseid [1]) en over sijne fauten in de burgerlike beroerten wederom tegen Woensdagh den 12 deses geroepen" [2]).

Zeer merkwaardig is verder de loop, dien wij, na genoemde citatie, de tuchtiging van Burgemeester L. zien nemen. Ofschoon driemaal ter verantwoording geroepen, blijft hij steeds nalatig in het volbrengen van wat hij den 12den Februari 1673 heeft aangenomen en beloofd, nl. zich voor den Kerkeraad te zuiveren. Eindelijk doet hij den Broederen het verzoek toekomen, hem „zijne attestatie van dimissie" naar Den Haag te willen geven, alwaar hij zich metterwoon zal gaan vestigen. „Daarop — dus luidt het in de Handelingen van 23 Oct. 1673 — heeft het meergemelden Heere gelust, door Requeste seer abusivelik geformeerd, den Kerkeraad voor Commissaris der Ed. Mog. Heren Gedeputeerden te roepen. En daarop tweemaal bekomen hebbende derselver Ordonnantie, onder sekere poene, jegens dese Vergaderinge, om niet alleenlik de sake daarover hij geroepen was te laaten ongeroerd; maar ook aan sijn persoon de begeerde Attestatie te passeeren; gelijk ons achterna gebleeken is; sonder dat sulx de Vergadering op tijdt en plaatse was geinsinueerd. Dwelke ook nooit heeft konnen resolveeren, om over dit stuk, so verr als bij ons ondernoomen puur kerkelik sijnde, eenige dispositie der Heren Gedeputeerden toe te laaten.

Sijnde echter op donderdagh den 23 deses door onsen waarden Collega de Reen, dies tijds praeses, gerapporteerd, dat meergemelde Heer L. persoonlik hier door reisende aan sijn E. hadde verklaard, dat hem voorige pro-

---

Burgemeester E. (zie Not. van 24 April 1678) benevens de Vroedslieden B. E. (zie Not. van 20 Juli 1678; 15 en 23 Jan. 1679; 12 April en 2 Juli 1679) en S. d. W. (zie Not. van 22, 25, 27 April en 17 Oct. 1677; alsook die van 10 Juli 1678).

1) Te weten: „dat hij bij provisie ditmaal van de H. Tafel, om ergernis te mijden, afblijven sal".

2) Not. van 8 April 1673.

ceduuren van herten leedt waaren; en daarbij versocht, dat de Broederen considereerende de omstandigheden van den tijdt zedert verloopen, niet alleenlik hem sulx geliefden te goede te houden; maar ook de sake daarover hij ten principale voor hen was te rede gesteld, nu als in stilte begraaven sijnde, te laaten berusten, en hem gewoonlike Attestatie van sijnen gemeenen wandel toe te staan. Daarbij doende, dat hij nu uit dese Stadt scheidde, sonder sich van eenigen haat op iemant in deselve bewust te sijn. Mede dat sijn Ed. nu bereid was geweest selfs in persoon in den Kerkeraadt te verschijnen, ten ware dat sijn vertrek voor den tijdt hadde moeten verhaasten. De Broederen hebben diestijds daarop gedelibereerd, ende nu bij nader omvraage goedgevonden, dat d'eerste oorsake der aanklaghte vanden Heere L. [1]) nu al lange sijnde gecesseerd (naam. het misnoegen en ergernisse der Gemeente) men die sake volgens dien wel konde, en, om geen oude seeren weder op te krabben, wel moghte laaten berusten. En alsoo oversulx ons noch niet klaar genoegh gebleeken was, van 't gene waarover hij diestijds waarschijnelik beschuldigd wierd, dat dan ook d'Attestatie, na sodanige voorgegane schuldbekenninge over de gepleegde informaliteiten [2]), als geseid is, aan hem Heere L. sal worden gegeeven.

Dese en de naastvoorgaande Acte van den 22en Octob. sijn bij continuatie goedgevonden en ondertekend" [3]).

„Nae genoomene Informatie en ingebrachte Verseekering

1) Volgens Acte van 27 April 1673 was de Burgemeester ook van meineed beschuldigd.

2) Wordt met die „gepleegde informaliteiten" ook de meineedigheid bedoeld? Wij willen het, voor de eer van Franekers Kerkeraad, niet onderstellen.

3) Geteekend: B. Bekker, V. D. M. S. T. D.; Regnerus Reen, Eccles. Franeq.; Ocke Jans; Dirck Bauckes; Cornelis Wellens; Tjepke Tjerdts". — Het komt mij voor, dat het Consistorie hier handelde onder pressie der Gedeputeerde Staten, of — en dit is evenzeer mogelijk — dat Dr. L. den Kerkeraad, zelfs een Balthasar Bekker, te slim af is geweest.

van de openbaere en erglike dronkenschap, die de Burgermeester Jochem Jochems op een plichtlike Vast en biddag den 27 Aug. hadde gepleegt, met neevensgaende andere erglike handelingen op andere tijden deur dronkenschap onstaen; was gemelde Burgermeester voor het laest gehoudene Avondmael 3 mael voor de Kerken-raed geroepen; doch verklaerde t'elkens niet te willen verschijnen, met haetelike uitdrukkinge tot nadeel en verachting van de Kerken-raed, alwaerom doen ter tijd hem deur den Koster was aengesegt, sich van des Heeren Tafel voor die tijd te onthouden.

Edoch in plaets van een H. beschaeming over gegeevene ergenissen en verbeetering vandien, heeft de voornoemde Burgermeester na voorige veelvuldige dronkenschap den 21 Sept. op des Heeren dach sijn Huisvrouw willende ter kerke gaen met groote verstoortheid daer over qualik met woorden en wondinge bejegend, waer van 't gerucht de Stad en 't Land vervult heeft. Om welke saeke voor de Kerken-raed tot 3 mael toe wederom geciteerd zijnde, heeft iedermael sijn hardnekkighe ongehoorsaemheid met harde uitdrukkingen verseekerd, seggende: ik wil voor mijn Partijen en Benijders niet komen, schoon vijf en twintig mael geciteerd; maer wel bij eenige eerlike Leden van de Kerkenraed in 't bijsonder; dan waer toe al dat citereren (sic) en bruijen; als sij die weg uit willen, zal ik haer ook bruien waer ik kan en mag, en wat meer diergelijke woorden waeren, breeder uit neevens geleide Relaes des Kosters te sien [1]).

Van welke enorme misdaeden alsoo noch minste blijk van berouw niet vertoont, hebben de gezaemenlike Broederen hem eendrachtelik afgeslooten van de gemeinschap des H. Avondmaels, tot dier tijd toe dat den Kerken-raed ende de Gemeinte J. C. vergenoeging zal gedaen, en ge-

1) Hier volgt in de Acte het concept van voorstelling des Burgemeesters aan de Gemeente.

noegsaeme teekenen van leedweezen en beeterschap zal gegeeven hebben" [1]).

Waar Kerk, Academie en Magistraat, binnen Franekers veste, zich in zulk eene mate bloot geven — wat daar te wachten van de Burgerij, inzonderheid van de dusgenoemde smalle gemeente dier dagen? Raadplegende wederom de Kerkeraadsnotulen van 1670 tot 1680, zien wij in die Handelingen een volksleven geteekend, dat maar al te sterk herinnert aan het origineel, door Ostade en Jan Steen trouw naar de natuur gepenseeld; door Starter met speelsch vernuft ondeugend bezongen; door Gerbrand Adriaenszoon Bredero schilderachtig naakt op de planken gebracht. Nu eens wordt te Franeker „de superie", in haar vele schakeeringen: „aangewennende, uitspoorige, erglike, ongestuimige, overstallige dronkenschap", door de kerkelijke tuchtroe onverbiddelijk getroffen. Men is „bestoven, sonder het juiste getal te weten"; men wordt „onder de toeloop van een groote menichte bij de wal opgeleijt"; ja, men komt „in een schandlike ongelegenheid met gevaer van sijn leeven'' — en de censura morum doet, bij monde der Broederen, haar plicht. Dan weer gaat het oordeel des Kerkeraads over: „hevigheid in woorden; kibbeling; contumacie; onderlinge scheldinge; luidruchtig querel; gepleegde insolentie; moytemaekerie; openbare kijvagie; mishandeling; vechterie; sweerd- en mestrekking". Of wel de banvloek daalt uit het Synedrium neer op: „wie onvreedich met elkander huishou-

1) Not. van 22 Oct. 1673. Vgl. ook Dr. Diest Lorgion, a. w., blz. 215—216. Daar 's Burgemeesters naam in de Notulen niet meer voorkomt, schijnt Jochem Jochems zijn plan volvoerd en den Kerkeraad „gebruid te hebben".

den; onvoegelijkheid plegen; ongeregelder wijse een telle quelle huwelijk aangaan". Doch — reeds meer dan genoeg, om allen lofredenaars op „den goeden, ouden tijd" voor immer den mond te snoeren; genoeg tevens, om, verleden naast heden plaatsende, der openbare zedelijkheid dit getuigenis te geven, in dagen van moedeloosheid vaak uit het oog verloren: „langzaam; toch vooruit!"

DE PROCEDURE TEGEN PONTIAAN VAN HATTEM,

2 JULI 1680—8 JULI 1683,

DOOR

Dr. W. C. VAN MANEN.

De Hattemisten wachten nog steeds hun geschiedschrijver. Bijdragen zijn geleverd, reeds in 1729 door Theodorus Hasaeus in zijn „De nupera Schoristarum in Belgio secta ejusque auctoribus relatio", opgenomen in het te Bremen uitgegeven Museum Hist.-Phil.-Theol., vol. II, p. 144—172; door Dr. J. Borsius in zijn „Mededeeling aangaande Mr. Jacob Roggeveen", geplaatst in het Nederl. Archief voor Kerkel. geschiedenis, dl. I (1841), blz. 267—362; door J. van Leeuwen in zijn verhandeling over de „Antinomianen, of de sekten der Verschoristen of Hebreën, Hattemisten en aanverwante Buitendijkers", in hetzelfde werk, dl. VIII (1848), blz. 57—169; door Aem. W. Wybrands in zijn „Marinus Adriaansz. Booms", waarmede de lezers van dit Archief, dl. I, blz. 51—128, mochten kennis maken. Wij kunnen voorbijgaan wat Ypey en Dermout, Glasius en anderen aan Hasaeus en Borsius hebben ontleend. Er blijft een nalezing overig en wel meer dan één. De kerkelijke archieven in Zeeland, misschien ook in andere provinciën, bevatten nog heel wat bouwstoffen, die aan

het licht behooren te worden gebracht, vóórdat men kan denken aan een betrouwbare „Geschiedenis van het Hattemisme in Nederland". Allereerst is noodzakelijk, dat men beter dan tot heden het leven en werken van Pontiaan van Hattem zelf leere kennen. Ik heb getracht, in die richting een proeve te leveren in mijn „Pontiaan van Hattem. Een bladzijde uit de Geschiedenis der Gereformeerde Kerken dezer landen", welk opstel in September 1885 (III, blz. 357 vv.) verschijnt in De Gids.

Kostelijke bronnen stonden mij ten dienste. Behalve de vier deelen, waarin Mr. Jacob Roggeveen de voornaamste geschriften van P. van Hattem na diens verscheiden samenbracht, onder den titel: „Den val van 's Werelts Af-God, ofte het Geloove der Heyligen, zegepralende over de Leere van eygen geregtigheid. Klaar vertoont in de nagelatene Schriften van Pontiaan van Hattem", 1718—'27, en de „Verantwoordinge van P. van Hattem, overgelevert den 27ste Mey 1683", de Akten van de voormalige Classis van Tolen en Bergen-op-Zoom, bewaard bij den oudsten predikant van de Hervormde gemeente te Tolen; voorts de Akten van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente van Philipsland, die van Bergen-op-Zoom, alsmede welwillend mij verstrekte mededeelingen uit het Provinciaal Archief van Zeeland.

Toch kon mijn opstel niet volledig zijn en moeten verdere nasporingen, te Zierikzee en elders, het ontbrekende aanvullen, waartoe mij voor het oogenblik de tijd ontbrak. Bovendien scheen het voor de lezers van De Gids niet gewenscht, een omstandig verhaal te geven van de procedure, die eindigde met Van Hattem's ontslag uit den dienst. De kennis van het verloop der procedure, ook wat de bijzonderheden betreft, is nochtans onmisbaar tot een juiste beoordeeling van Van Hattem en zijn tegenstanders, terwijl zij mede, geheel op zichzelf beschouwd, een belangwekkend voorbeeld mag heeten van kerkelijke rechtspleging op Gereformeerden grondslag in de tweede helft der 17de eeuw. Daarom vinde hier, meer uitvoerig voor den beoefenaar van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Neder-

land, een plaats, wat elders in slechts enkele bladzijden mocht worden samengevat.

Onder verwijzing naar het dáár medegedeelde omtrent het leven van den „predicant van Philippilandt", zijn afkomst, zijn karakter en zijn werkzaamheid in de gemeente, zij nu slechts herinnerd, hoe, tot kort vóór den aanvang van het driejarig geding, niets deed vermoeden, dat de rijk begaafde, volijverige en bescheiden rechtzinnige herder en leeraar zijner eenvoudige mede-eilandbewoners ooit als ketter zou worden vervolgd en ten slotte gevonnist. Den 2den Juli 1680 had hij nog een vergadering van de Classis bijgewoond en was hem, gelijk anderen, opgedragen, in de vacature te Stavenisse te preeken. Toch werd ongetwijfeld reeds toen het gerucht besproken, dat hij zou zijn afgeweken van het rechte spoor, en heeft hij zelf, hetzij uit eigen beweging, hetzij daartoe opgewekt door de ontruste broeders, ten einde op de meest voegzame wijze een einde te maken aan de loopende praatjes, verzocht, dat „syn kercke" mocht worden „gevisiteert", hetgeen hem werd toegestaan [1]). De commissie, die zich met dit werk zou belasten, bestond uit de predikanten Joh. Aelstius van Bergen-op-Zoom, Stephanus Vay van Steenbergen, Abraham van Dooreslaer van St. Annaland en H. Maevius van Maartensdijk. De laatste werd echter door ziekte verhinderd en vervangen door Alb. van Rodenburge van Nieuw Vossemeer. Toen deze vier heeren den 9den Juli 1680 te Philipsland kwamen, was het hoofddoel van hun komst aldaar reeds bekend geworden [2]). Immers, „voor het examen der vergaderinge wierde door de schout Aelbrecht Lambrechtse in syn gestoelte sittende versogt, soo voor syn selfs, als voor eenige anderen dese actie te mügen bywoo-

1) Wij lezen hieromtrent slechts aan het slot der notulen van 2 Juli 1680: „Alsoo D. van Hattem versoeckt, syn kercke die moge werde gevisiteert is syn E. toegestaen en syn daartoe gelast D. Aelstius" enz. Zie *Akten Tolen en Bergen-op-Zoom* 1676—1698, f°. 221.

2) Wij hebben van deze vergadering notulen in de *Akten Philipsland* en een breed verslag, opgenomen in de *Akten T. en B.*, f°. 230 v., beide van de hand van den scriba der commissie, Abr. van Dooreslaer.

nen" [1]), aangezien zij eenige zaken verwachtten, „welckers bedryf sy seer desidereus waren te mogen aenhooren" [2]). Gedeputeerden waren evenwel van oordeel, „datter immers voor als nogh geen saecken van soodanige stoffe wierde verhandelt; dat dit collegie sijn vryheyt moeste hebben, ende soo wanneer het noodigh soude achten, dat sy dan haer versoeck souden in gedachten houden, om haer binnen te ontbieden" [2]). Den ongenooden gasten werd alzoo geantwoord, „dat het werck noch in die staet niet was en dat het collegie syn vryheid moste hebben" [1]); weshalve hun verzocht werd heen te gaan. Daarop begon de gewone visitatie van boeken, ouderlingen en diakenen, die naar wensch afliep. Zij gaf zelfs nog aanleiding, dat des kerkeraads „genereusheit en getrouwigheit" opzettelijk „gelaudeert en gepresen wert", omdat hij in zijn samenstelling jaren aaneen liever geen verandering had gebracht, dan toe te staan, dat de Ambachtsheer door twee gedeputeerden daartoe zou medewerken. Bovendien werd „specialyck" geprezen zijn goede zorg voor de armen. Daarop kwam men tot het „principaelsten, om te inquireren na het leven en leere van de predt. alhier. Want aengesien verscheide gerugten alomme wierden gespargeert en oock ter ooren van de E. Classis voorn. waren gekomen, als of syn leere was vermengt met eenige vremde en aenstootelycke positien ofte stellingen [3]), soo is hier over eerst inquest gedaen aen de broederen des kerckenraets, daer na oock aen eenige voorname ledematen en eindelyck oock aen de predt. selfs" [1]). Men vond het daarbij raadzaam, ouderlingen en diakenen „te sonderen" „by afwesigheyt" van den verdachte; evenwel zonder eenig gevolg. De een zeide, „sigh hiervan niet bewust te zyn"; een ander, „syn capaciteyt soo groot niet te zyn, om van sulcke gewigh-

---

1) *Akten Phil.*
2) *Akten T. en B.*
3) De *Akten T. en B.* spreken van „vreemde ende aenstootelycke speculatien ofte positien", doch noemen als grond van het onderzoek evenzeer „verscheyde gerughte alomme gespargeert, die oock ter oore van de E. Classis waren aengekomen".

tige saecken soo te konnen oordeelen, maer dat de Predt. sulx seker soude konnen doen, ende mogelyck oock eenige van syne discipulen". Een derde verklaarde de zaak te wezen „van te groote nasleep". Een vierde „wederom wat anders". Doch hierin kwamen zij overeen „dat sy somtyts wel eenige dingen van haeren Predt. hoorden, die haer wat vreemt ende wat wonderlyck schenen, ende daer op sy oock wel wisten dat verscheyden discoursen vielen; edoch dat sy evenwel de reghte grondt daervan niet verstaen konden" [1]).

Ten einde toch, zoo mogelijk, dien „grond" te vinden, besloot men nu „eenige bysondere theses ofte positien op te stellen over eenige materiën die hem doorgaens werden nagegeven", om daarop den kerkeraad, eenigen van Van Hattem's discipelen, catechisanten, en ten slotte hem zelf „distinctelyck te mogen hooren". Deze stellingen, acht in getal [2]), hadden betrekking op de vragen: Of Adam door de zonde al dan niet erger was geworden, dan hij te voren was? Of het doen van goede werken een mensch al dan niet beter kan maken, dan hij buitendien reeds is? Of God Zijn welbehagen even goed heeft in goddeloozen als in godzaligen, vermits beiden en al wat zij hebben, Zijn werk zijn? Of Christus Jezus gekomen is, om de geloovigen met God te verzoenen, dan wel om hun bekend te maken, dat er nooit „oorlogh ofte haet" tusschen hen en God heeft bestaan, gelijk de mensch zich dwaaslijk inbeeldt? Of dien ten gevolge tot zaligheid alleen vereischt wordt te gelooven, dat God nooit op ons vertoornd is geweest? Of de Wet nog geldt voor de geloovigen, dan of „Godt selfs soo veel als 't hem belieft daervan in haere herten inschreyft"? Of God alleen iets en de gansche wereld „niet en is en dienvolgende niemandt yets doen en kan"? „Of men eygentlyck niet bidden moet, nademael een mensch geen daet ofte werck kan toegeschreven werden?"

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 231.

2) Men vindt ze t. a. p. met de antwoorden van predikant, kerkeraad en catechisanten.

De antwoorden waren echter zóó onvoldoende, zóó verward en in onderlinge tegenspraak, dat zij wel een „rechte toren van Babel” geleken en men er niets mede kon doen. Kerkeraad en catechumenen — dit was duidelijk — konden bezwaarlijk als aanklagers optreden, hoe gaarne men het ook, naar het schijnt, daarheen had geleid. De Philipslanders waren niet op de hoogte van de „ketteryen” van hun predikant, waaromtrent geen geschreven oorkonden en niet anders dan zekere „geruchten” bestonden [1]). De antwoorden van den beschuldigde zelf op de hem gestelde vragen brachten evenmin het onderzoek een stap verder. Hij achtte het één niet duidelijk genoeg omschreven, het ander voor misverstand vatbaar; slechts een enkele maal kon hij beslist ja of neen zeggen. Daarom werd hem nu gevraagd, „sigh in dese rotunde te willen declareren, ofte hy oock eenige discrepante gedaghten hadde tegen de gerecipieerde gereformeerde leere?” Hij zou dus nu zijn eigen aanklager mogen worden. Edoch hij antwoordde: „een liefhebber te zyn van de formulieren van eenigheyt, dat hy de Heydelbergsche Catech. al verscheyde maale hadde afgehandelt ende sigh nu besigh hielde met het kort begryp dat hy in 14 lessen hadde verdeelt”, die hij publiek en privatim voor de gemeente hoopte te behandelen, „gevende oock dienvolgende haer eenige dictamina in scriptis”. Die stukken wilde men weleens zien, doch Van Hattem achtte ze nog „te onvolkomen”, om ze te kunnen „exhiberen”. „Het eerste gedeelte” evenwel zou hij kunnen „vertoonen”. „Waertoe dan versoght zynde, is hy deselve gaen halen en heeft se selfs vervolgens voorgelesen”. Wel verbaasden de heeren zich over het een en ander wat zij nu hoorden, doch zij waren niettemin van

---

1) Men ziet uit het bovenstaande, hoe onjuist de voorstelling van Hasaeus is, als hij l. c., p. 154 van Pontiaan van Hattem, predikant te Philipsland geworden, zegt: „virus suum inter agri illius colonos primo clanculum, deinde apertius disseminare coepit, Spinosae libros magnis efferens laudibus, ejus dogmata scripturae verbis incrustare gnarus, id tantum dolens, non illum cum Euangelio coepisse”. Van Spinozisme is zelfs geen sprake bij de geloofsrechters, die wel niet zouden hebben verzuimd er naar te vragen, indien zij daaromtrent eenig gerucht hadden vernomen.

oordeel, dat dit niet kon dienen „tot verklaringe van de subjecte materien"; weshalve zij hem verzochten, tegen den anderen morgen zeven uur, het „mergh syner gedaghten eens sommierlyck ende compendieuselyck" op schrift te brengen. Van Hattem beloofde, aan dit verzoek te zullen voldoen. Toen hij echter den anderen morgen, nadat men niet zonder eenige moeite de bijeenkomst had kunnen hervatten, omdat verscheiden personen waren binnengedrongen, die zich niet gemakkelijk lieten bewegen om weer heen te gaan, een tiental positiën had „opgelevert", voldeed die arbeid al heel weinig aan de „gemeynde verwaghtinge". De reeds genoemde veertien Lessen zouden meer licht geven; waarom men „syn E." verzocht, „deselve maer voor een korten tydt, doch onder belofte van restitutie te accommoderen". Nu begon Van Hattem, naar het schijnt, te begrijpen dat men hem bracht op een weg, die voor hem gevaarlijk kon worden. Hij maakte bezwaren, o.a. dat hij geen dubbel stel had van de besproken verhandelingen, doch eindigde niettemin met te beloven, dat hij ze tegen de aanstaande vergadering der Classis zou laten overschrijven, ze daar „voor te lesen, oock extract op te geven". „Na danck tot Godt" kon daarop de vergadering „scheyden"; doch niet, vóórdat de E. Praeses den E. Predikant serieuselijk had gerecommandeerd, vermaand en gelast, zich zorgvuldig te onthouden, zoo publice als privatim, van „alle quaestieuse, dubieuse en aenstootelycke stellingen" [1]).

De uitslag der tweedaagsche samenkomst was alzoo een belofte, die misschien doel zou treffen, doch waaromtrent men geen zekerheid had; terwijl de „eigentlyke informatie", waarom het te doen was, niet had kunnen bekomen worden, gelijk Van Dooreslaer schreef in het notulenboek van Philipsland. Waarschijnlijk was dit den ijverigen scriba der kerkvisitatoren een doorn in het oog, waarom hij, het zekere voor het onzekere nemende en wellicht vreezende dat de besproken Lessen niet ter classicale tafel

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 232.

zouden verschijnen, al vast onder dagteekening van 15 Aug. een „Seker Verhaal" in het licht zond, of deed opstellen, „vervattende sekere sware beschuldigingen", waarmede hij de leer van P. van Hattem belastte „alsof die ware ketters ende godslasterlyck". Het geschrift kwam naamloos ter wereld [1]), doch reeds den 22sten Augustus wisten twee geloofwaardige getuigen aan Van Hattem de verzekering te geven, dat Ds. Van Dooreslaer hem „aldus beschuldigt hadde". De aangevallene achtte zich door zijn ambtgenoot „ongelyck te wesen aangedaan", misschien wel niet het minst om de wijze, waarop deze zich meer of minder volledig op de hoogte van Van Hattem's denkbeelden had gebracht [2]). Deze gedroeg zich jegens hem „volgens den regel der christelycke discipline", doch riep mede de hulp in van zijn Kerkeraad, om hem te raden wat hij doen zou; Van Dooreslaer „na den derden trap der broederlycke tucht op te volgen, of voor de E. Consistorie van Annalant, of voor de E. E. Classis van Tholen ende Bergen". Tevens wenschte hij het oordeel van de broeders te vernemen, of hij de volgens belofte thans gekopieerde veertien Lessen toch zou overleggen, dan of hij in de gegeven omstandigheden daarmede liever zou wachten, aangezien het „voorverhaalde onverwachte incident de nature ende het wesen deser sake soo geheel scheen te veranderen", dat die overlegging hem „nu ter tyt" noch noodig noch dienstig voorkwam, terwijl het recht en billijk mocht heeten, dat eerst de genoemde beschuldiging van Ds. Van Dooreslaer onderzocht werd, „nadien het overtolligh is met licht te soeken, zoo die bewaarheit worden kan". De broeders waren van oordeel, nadat de predikant

---

1) Ik leid dit af uit hetgeen omtrent de getuigen wordt gezegd.

2) Dit vermoeden rust op de mededeeling van Hasaeus, l. c., p. 155: „Erat ex vicinis sacerdotibus, qui, ut illius expiscaretur mentem, ab ejus se non abhorrere sententiis simulabat; quod tam belle ei successit, ut, quid in sinu foveret portenti, facili negotio eliceret". Met dezen ongenoemde kan niemand anders bedoeld zijn dan Abr. van Dooreslaer, de predikant van St.-Annaland, die tot op diens ontslag de ziel van de vervolging tegen Van Hattem is geweest.

een wijle had buitengestaan, dat de zaak Van Dooreslaer naar den eisch der christelijke discipline voor de Classis gebracht worden en Van Hattem met het overleveren zijner Lessen wachten moest, totdat uitgemaakt zou zijn, of Ds. Van Dooreslaer kon bewijzen wat hij had „geposeert". Zij wilden er op aangedrongen hebben, dat de aanklager niet alleen de hoofdstukken zou noemen, waarin hun leeraar onrechtzinnig zou zijn, maar ook „desselfs onrechtsinnigheit in deselve" zou bewijzen. Zij kozen partij in het besef, dat zij hun leeraar òf als een rechtzinnig man volgen òf als een onrechtzinnige „straffen" moesten [1]).

Zoo waren de gemoederen blijkbaar van beide zijden reeds niet weinig gespannen, toen de 1ste October aanbrak en de leden der Classis ter gewone vergadering samenbracht binnen Bergen-op-Zoom. Na eenige andere werkzaamheden kreeg de commissie, die Philipsland had bezocht, het woord, om verslag uit te brengen van haar bevindingen. Zij roemde den staat „van de regeringe der kercke" aldaar, en legde een schriftelijk „Memoriaal" betreffende de geruchten nopens Van Hattem's rechtzinnigheid over. Nadat dit stuk was gelezen, deelde Ds. Steph. Vay nog het een en ander mede van hetgeen hij uit des beklaagden Lessen had „geextraheert en aengeteeckent". Daarop werd laatstgenoemde verzocht, „om hemselven voor dese E. vergaderinge te openen: gelyck hy ook seyde te sullen doen". Doch vooraf gaf hij een breed, zoo mondeling als schriftelijk verslag, van de beschuldigingen door Van Dooreslaer tegen hem ingebracht, met den wensch, dat deze eerst zouden worden onderzocht. Mocht het daarna nog noodig wezen, dan was hij bereid, zich nader te verklaren.

Terwijl hij nu, met zijn ouderling, buitenstond — Ds. Van Dooreslaer behoefde de kamer niet te verlaten, niettegenstaande het thans hangende punt evenzeer hem als Van Hattem betrof — werd besloten de behandeling der „personalia" tusschen Van Dooreslaer en Van Hattem uit

1) Zie *Akten Phil.*, 8 Sept. 1680.

te stellen en aanstonds te komen „tot de principale saecke", waarover Kerkvisitatoren hadden gerapporteerd. M. a. w., de beschuldigingen tegen Van Hattem ingebracht mochten niet het uitgangspunt zijn van het onderzoek, maar diens niet in druk gegeven en ook niet voor den druk bestemde geschreven Lessen. Handig was deze tactiek zeer zeker, maar billijk en in overeenstemming met de eischen van het recht zal niet licht iemand haar noemen. Het kan ons dan ook niet bevreemden, al wekte het de verbolgenheid der E. Classis, dat Van Hattem niet maar zoo onmiddellijk kon besluiten, zich bij de genomen „resolutie" neer te leggen en zijn Lessen over het Kort Begrip van den Heidelbergschen Catechismus voor te dragen. Hij maakte bezwaren [1]), beriep zich op het „verbod" van zijn Kerkeraad, om onder de gegeven omstandigheden toch zijn Lessen over te geven, drong nogmaals aan op een onmiddellijke behandeling van de beschuldigingen door Van Dooreslaer ingebracht en moest wederom buitenstaan. Edoch zonder gevolg. De vergadering bleef er bij, hem zijn Lessen „af te vorderen", en zoo hij ze niet kon „produceren", hem te hooren op hetgeen sommige predikanten uit die Lessen hadden aangeteekend. Tevens was besloten [2]), den Kerkeraad van Philipsland te censureeren, omdat hij in strijd met den last van Visitatoren had gehandeld, en Van Hattem aan te zeggen, dat hij „qua-

---

1) Volgens de *Akten T. en B.*, f°. 233 zeide hij, „Syne Lessen niet medegebracht te hebben"; maar dit is blijkbaar niet juist, al waren sommigen wellicht in den waan, dat hij iets dergelijks had gezegd. Anders toch had het geen zin, hem niettegenstaande die vermeende stellige verklaring zijn Lessen onmiddellijk „af te vorderen". Van Hattem zal in dit opzicht toen, gelijk een oogenblik later en in het vervolg meermalen, ontwijkend hebben gesproken. Zijn tegenstanders hebben hem deze tactiek zeer euvel geduid, doch daarbij nagelaten zich te verplaatsen in zijn toestand: één tegenover zoovelen, die gereed zijn, van elk woord, dat hij spreekt, tegen hem partij te trekken!

2) Het is niet duidelijk, of wij hier moeten denken aan een slechts voorloopig genomen, dan aan een bepaald besluit, waarvoor slechts later nog een meer of min wettige grond zou moeten aangewezen worden. Het laatste geschiedde in ieder geval pas tegen het einde der vergadering. Zie hieronder, blz. 285.

lyck gedaen" had, door meer aan den raad van eerstgenoemden dan aan het bevel der laatsten gehoor te geven.

Op voorwaarde, dat later zou behandeld worden hetgeen hij tegen Van Dooreslaer had in te brengen (waartoe het evenwel nooit is gekomen), verklaarde Van Hattem zich nu bereid, te antwoorden op alle vragen, die men hem mocht willen voorhouden. Hij gaf dus zijn Lessen nog niet over [1]), en het verhoor begon op „eenige positiones bij de visitatores geextraheert". De antwoorden voldeden aan de Eerwaarde Vergadering niet, doch konden evenmin leiden tot een beslissing, „vermits syne verscheydene subterfugien, praevaricatien ende ydele distinctien", zeggen de Akten, wier schrijver blijkbaar reeds beslist partij had gekozen tegen den aangeklaagde. Intusschen was de tijd verstreken en werd de vergadering verdaagd tot den anderen morgen zeven uur.

Heeft de stilte van den nacht Van Hattem tot andere gedachten gebracht? Heeft de gezellige kout der classisbroeders buiten de vergadering hem bewogen, zich meer meegaand te betoonen, en heeft hij zich aldus laten verschalken om het zevental Lessen over te geven, dat hij, net gekopiëerd en met eigen hand gecorrigeerd, bij zich had? Hoe het zij, den 2den October vinden wij de Classis in het bezit van dat zevental, door den aangeklaagde „voor de syne erkent" [2]). Zij worden gelezen, doch eer men tot de behandeling overgaat, moet uitgemaakt worden, in welke hoedanigheid de ouderling van Philipsland hier aanwezig is: als rechter of als gedaagde? Moet hij dus, tijdens de behandeling van het gelezene, met den aangeklaagden predikant buitenstaan, of mag hij aan de beraadslagingen deelnemen? Men besluit tot het laatste, doch als hij, nauwelijks weer binnengelaten, volmondig verklaart „sigh te conformeren met het gevoelen van syn Predt. ende in alles te approberen" diens Lessen, ja zels de „stoutigheyt" heeft te zeggen: „indien het yemandt wilde tegen hem op-

1) Doch hij verklaarde, noch ontkende dat hij ze bij zich had.
2) *Akten T. en B.*, fº. 234 v.

nemen, dat die moghte voor den dagh komen, dat die uytstappe, voet by steck sette", dan is fluks zijn vonnis geveld en wordt hem de deur gewezen. In hem, den gedeputeerde der kerke van Philippilandt, heeft die „gantsche kerke" aldaar partij gekozen voor den beschuldigden leeraar en is „derhalve de geheele saecke aen de Classis verbleven".

Zonder veel omslag wordt nu uitgemaakt, dat Kerkvisitatoren goed geoordeeld hebben, en dat de Lessen van den beklaagde niet vrij zijn van zeer „rauwe" en aanstootelijke stellingen. Daarop wordt hijzelf binnengeroepen en hem gevraagd, of hij zich, naar den last van Visitatoren, verder van die stellingen heeft onthouden, of voor het minst geneigd is „heyliglyck" te beloven „die na te laten?"

Van Hattem verklaarde, dat hij, overeenkomstig den bekomen last, steeds had gepredikt in overeenstemming met Gods Woord en met de Formulieren van eenigheid; dat ook zijn Lessen daarmede overeenkwamen, en die anders leert, „dat die aengaet tegens de eeuwige verkiesinge, tegen de rechtveerdighmakinge, de genade verloochent, oock Gods eeuwigheyt, eenvoudigheyt en onveranderlyckheyt, ende diensvolgens is aenloopende tegen Godts H. Woordt" [1]).

Dat was te veel voor de E. Vergadering, die wel gehoorzaamheid eischte, maar geen tegenspraak duldde. Zij had nu gehoord, dat de beklaagde niet genegen was, zijn „rauwe ende aenstootelycke gevoelens na te laten", en dat hij veeleer „gantschelyck daer in schynt te willen volharden"; weshalve „eenparighlyck" werd „geresolveert", „dat syn E. by provisie sal gesuspendeert werden van syne Classicale sessie en van syne kerkelycke dienst

1) Aldus de *Akten van T. en B.*, f°. 235. Naar het verslag van deze vergadering, door Van Hattem den 5den Oct. aan zijn Kerkeraad gegeven, wilde men maar steeds, dat hij niet meer „zoo" zou prediken, doch bleef men hardnekkig in gebreke, dit „zoo" nader toe te lichten. Uit beide berichten blijkt, dat de rechters wel een weinig verlegen waren met de omschrijving van de misdaad, waarom zij eenvoudig den knoop doorhakten en den booswicht een booswicht, in casu een ketter noemden. Zeer eigenaardig zegt Hasaeus, met het oog op de Lessen: „Venenum, quod in eo latebat, f a c i l e s u b o l f a c i e n s Classis, etc."

tot den 22 October aenstaende, als wanneer het sal wesen classis extraordinaria als ordinaria. Oock sal hy dan moeten medebrengen syne overige Lessen, die nogh onder hem syn berustende". De vermetele ouderling, Willem Willemse Meyer, die het gewaagd had den handschoen op te nemen voor zijn verdachten predikant, werd met de overige leden van den Kerkeraad „in de selve censure gestelt".

Wel protesteerde Van Hattem tegen deze besluiten, maar de Vergadering ging haar gang. Zij regelde den predikdienst voor de drie eerstvolgende Zondagen, droeg aan Ds. Van Berlecom op, de nog ontbrekende zeven Lessen van Van Hattem te Philipsland, bij zijn komst aldaar, in ontvangst te nemen en aan een commissie van zes leden, de veertien Lessen van den beklaagde te brengen tot „positien ende stellingen", deze naar den regel van Gods Woord te examineeren, en de volgende vergadering van „preadvys te dienen".

Met een verruimd hart keerden de E. broeders huiswaarts. Van Hattem was voorshands onschadelijk gemaakt.

Edoch de heeren juichten een weinig te vroeg. Zij waren in hun ijver een schrede te ver gegaan en hadden geen rekening gehouden met de omstandigheid, dat zoowel de Kerkeraad als het Collegium Qualificatum te Philipsland in de schorsing van den predikant, zou zij wettig zijn, hadden moeten gekend wezen. Zaterdag 5 October kwamen beide colleges als Kerkeraad, en enkele dagen later, den 13den October, als Collegium Qualificatum, samen. Zij keurden het gedrag van Van Hattem en van den afgevaardigden ouderling Meyer goed, weigerden de geldigheid der uitgesproken schorsing te erkennen, verboden aan Ds. Van Berlecom, van Halsteren, den kansel, gelastten Van Hattem zijn dienst geregeld waar te nemen, gaven hem in bedenking, de alsnog gevraagde zeven Lessen liever niet te geven, en besloten, aan de Classis te vragen om opheldering van het gebeurde en mededeeling van de redenen, waarom men gemeend had den predikant te moeten schorsen [1]).

1) Zie *Akten Phil.*, 5 en 13 Oct. 1680.

Natuurlijk had Van Hattem in een en ander de hand. Doch zonder de hulp van den Ambachtsheer zijner gemeente, den heer Ant. de Huybert, Heer van Cruiningen, zou hij niet zoo snel en doortastend hebben kunnen handelen. Reeds den 4den October was de magistraat van Philipsland bij missive van den Ambachtsheer gemachtigd, om in den zoo even aangeduiden geest te handelen, zoodat de schepen Izaäk van de Luister en de secretaris Johan van de Luister reeds den 5den, als vertegenwoordigers van den Ambachtsheer en op diens last, de samenstelling van een Collegium Qualificatum konden verzoeken.

Ds. Van Berlecom was onverrichter zake naar huis gegaan en waarschuwde zijn voor den dienst te Philipsland benoemde ambtgenooten, opdat zij niet insgelijks hun hoofd mochten stooten. „Ende heeft alsoo D. Van Hattem dry achtereenvolgende sondagen gepredickt tot groot misnoegen van de E. E. Classis" [1]).

Het laatste verwondert zeker niemand, — en evenmin, dat de stemming ter Classicale vergadering te Bergen, op den 22sten October, tegenover Van Hattem ver van vriendelijk was. Op de vraag tot dezen gericht, waarom hij zich niet aan haar resolutie had onderworpen en toch zijn dienstwerk verricht, ontving de Vergadering ten antwoord, dat de beklaagde dan had moeten overtreden de resolutien van verscheiden synoden en arresten van hun Ed. Mog. de Heeren Staten van Zeeland. Een drietal andere vragen (Waarom geen leden van Philipsland's Kerkeraad aanwezig waren? Waarom beklaagde had geweigerd zijn zeven laatste Lessen af te geven? en: Waarom aan Van Berlecom geen extract van de Handelingen van het Collegium Qualificatum was ter hand gesteld?) werd beantwoord met een uitvoerig en waardig schrijven van dat College [2]). Het herinnert de feiten; verklaart zich niet te zullen bemoeien met hetgeen in het bijzonder den predikant of den kerkeraad raakt, hoewel het namens den laatstgenoemden toch wil mededeelen, dat

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 237.
2) In zijn geheel te vinden *Akten T. en B.*, f°. 241—244.

hij geen genoegen neemt met de uitgesproken censuur, doch de zaak zal laten rusten, totdat kopie van de notulen, (die hij tevens verzoekt), zal zijn ontvangen. Daarop spreekt het College eerbiedig maar beslist zijn overtuiging uit, dat ter wille van de onpartijdigheid eerst de zaak in geschil tusschen Van Dooreslaer en Van Hattem had moeten en alsnog behoort te worden onderzocht; dat het niet wil treden in een beoordeeling van Van Hattem's leer, maar dat het zeker onbehoorlijk is, „ymant daartoe te perssen, dat hy syne partie waepens geve om 'er hem selfs mee te bestryden"; dat de suspensie is uitgesproken in strijd met verschillende resolutiën [1]), weshalve haar vernietiging of intrekking wordt verzocht. Daarna is het College bereid, op verzoek van de Classis, met den predi-

1) De ten bewijze aangehaalde artikelen laten in duidelijkheid niets te wenschen over. Zij zijn:

1°. Art. 58 Synod. Mediob. A°. 1591, aldus luidende: „Wanneer eenigen Minister beschuldiget wort eene sulcke sonde begaen te hebben, verdienende de straffe der opschortinge van synen dienst; In desen val sullen die Persoonen, by den welcken het beroepen der Ministeren als vooren bestaet, by een komen, ende naer dat sy over dese saecke naerstig ondersoeck gedaen sullen hebben, ende bevindende, dat dese beschuldinge waerachtig is, alsoo dat den beschuldigden overtuygt wort, sullen strax den selven, met advys des Classis, van synen dienst suspenderen, ende dat soo lange, tot dat hy by het oordeel der voornoemde, die hem opgeschort hebben, gevonden sal syn, dat hy met stichtinge wederom in synen dienst treden mach."

2°. Cap. 6, § 1 Synod. Tholana A°. 1638: „Aengaende den 58 Art. van de Kercken-ordeninge, raeckende de suspensie van de Dienaren; de Synodus verstaet, dat die klaer genoegh is: En wat de onttreckinge van de Gagien belanght, dat sulcx niet en behoorde te geschieden, dewyl dat de straffe der suspensie swaer genoegh is."

3°. Cap. 8, § 1 idem. „Over het stuck van de Discipline tegen de Predicanten, Ouderlingen ende Diaconen: Is geresolveert, dat men strictelyck zal houden en uitvoeren den 58, 59 ende 60 Art. van de gearresteerde Kerken-Ordeninge;" enz.

Ik heb deze artikelen afgeschreven naar de „*Acta Synodalia of gearresteerde Kerken-ordeningen van Zeelandt, van de jaren* 1591. 1620. *en* 1638. *uitgegeven, ingevolge de Resolutie van de Edele Mogende Heeren Gecommitteerde Raaden van Zeelandt, van den* 13. *Februari* 1755." Gedrukt te Middelburg bij Leendert en Johan Bakker, 1755. Het door mij gebruikte exemplaar bevindt zich in het Archief van den Kerkeraad der Herv. gemeente te Zierikzee.

kant te handelen overeenkomstig de voorschriften der bestaande Kerkenordeninge (A° 1591), mits eerst de bezwaren worden kenbaar gemaakt, die men tegen beklaagde mocht hebben gevonden.

Deze brief, hoe kalm en waardig ook gesteld, kon de Classis niet bewegen, een anderen dan den tot nu toe gevolgden weg in te slaan. Wel erkende zij blijkbaar, zonder het met zooveel woorden te zeggen, de juistheid der tegen haar ingebrachte beschuldiging, dat zij den Kerkeraad en het Collegium Qualificatum te Philipsland niet had mogen voorbijgaan, en dat zij met name, ter bereiking van het gestelde doel, behoorlijk rekening moest houden met politieke machten en invloeden. Doch zij legde deze schuldbekentenis af in den weinig voor haar waardigheid passenden vorm van onderhandsche aanzoeken bij den Ambachtsheer van Philipsland, alsmede bij H.H. Gecommitteerde Raden om „hulpe en assistentie", ten einde tegen Ds. Van Hattem „naar Godts H. Woord en de gearresteerde kerkenorders en widers te procederen, en datgeen te doen, wat bevonden sal worden te behooren". De heeren Maevius en Vay werden waardig geacht, de genoemde machten in dien geest, naar het hart der Classis, te bewerken [1]).

Intusschen werd besloten, het Collegium Qualificatum weleens later te antwoorden en den Kerkeraad mede te deelen, dat hij zich niet behoefde te verontrusten ter wille van de Classis, die machtig genoeg was, haar handelingen, zoo noodig, „te justificeren voor haar competenten rechter". Aan Van Hattem werd op zijn desbetreffend, herhaald verzoek kortaf geweigerd, eerst zijn geschil met Van Dooreslaer te laten afdoen; en op zijn vraag naar de redenen zijner suspensie eenvoudig geantwoord, dat hij der Classis voorkwam, „in alle syne stellingen, als een valsch en heterodox leeraar, het welck t' avond nader sal verhandelt worden en oock, des noots, gedemonstreert,

1) *Akten T. en B.*, f°. 241.

voor den competenten rechter en waar 't behoort" [1]).

De avond kwam, en nu vertoonden Gedeputeerden te dezer zake – nl. Maevius, Stamperius, Van Dooreslaer en Turceus – „soo schriftelyck als mondelyck, aan de E. E. Classis, verscheiden ergerlycke, schandelycke, jaa Godslasterlycke stellingen", die Van Hattem zijn gemeente voorhield, „regelrecht strydende tegens de H. Schrift, nederlantsche confessie ende Heydelbergsche catechismus, alsmede tegen het synode van Dordrecht" [2]). De Vergadering stemde hiermede in. En „siende in desen de wandevoiren van den kerckeraat tot Philippislant, om dit quaat tegen te gaan, jaa veel liever te stercken ende hem, Van Hattem, by continuatie daar in te styven en maintineren", hoewel zijn roeping, plicht, beloften en bij herhaling ontvangen waarschuwingen tot een ander gedrag moesten leiden, „soo ist, dat de E.E. Classis om haare conscientie voor Godt ende de werelt te ontlasten, en sigh in desen fonderende op die kerkenordres en wetten, by de synode van Zeelant beraamt en van Haar Ed. Mog. de Heeren Staten van Zeelant gearresteert, niet alleen heeft goed gevonden te verklaren, dat de suspensie op D. Van Hattem gedaan .... is naa ordre geschiet en over sulx wettig, neen maar weyders de voorn. suspensie als noch te continueren, tot nader ordre, alsoo hy dagelyckx in syn valsche leeringen en dwalingen voortgaat" [3]).

Alzoo: geen poging tot ontzenuwing van de door het Collegium Qualificatum aangevoerde gronden; geen aanwijzing, dat de aangehaalde artikelen in dit geval niet golden; maar een machtwoord in stede van een pleidooi, het verzoek om herziening van het vonnis beantwoord met zijn bevestiging en met de uitbreiding van zijn werking tot onbepaalden tijd.

De geschorste Predikant kon niet aanstonds „heyliglyck" beloven te zullen gehoorzamen en wilde zijn Kerkeraad

1) t. a. p., f°. 233. De heeren begrepen dan nu toch, dat er nog andere competente rechters waren dan zij.

2) t. a. p., f°. 239. De stellingen zelf worden niet genoemd.

3) t. a. p., f°. 239 v.

raadplegen, hetgeen hem evenwel niet werd toegestaan, omdat het met den naderenden winter moeilijk was, telkens te vergaderen, en belachelijk, de handelingen der Classis te onderwerpen aan de „judicature" van den Kerkeraad. Binnen drie à vier dagen moest hij zijn zeven laatste Lessen in handen van den Praeses stellen, „sonder eenige exceptie ofte tergiversatie". Aan laatstgenoemden eisch voldeed hij nu onmiddellijk [1]; maar tegen de suspensie bleef hij protesteeren, zeggende niet te willen gehoorzamen, niettegenstaande de Classis hem meermalen en „met minsame herhalingen presenteerde, tot syne genoege, met hem in conferentie te treden door eenige gedeputeerde over de discreperende stellingen". Zij zouden hem zijn dwalingen „sonneklaar toonen", zoowel uit Gods Woord, de Formulieren van eenigheid, den Catechismus, als uit den onderlingen strijd zijner positiën, „welcke soo weinig connen consentreren als licht en duisternisse". Nu het vonnis was gewezen, wilde men nog wel zoo goed zijn, de gronden in mondeling onderhoud bloot te leggen, niet om daarover van gedachten te wisselen, neen, maar om den schuldige eenvoudig te doen gevoelen en hem mede te deelen, waarom hij was veroordeeld. Daarom werd ook de geheele conferentie afhankelijk gesteld van Van Hattem's onvoorwaardelijke onderwerping [2]). In dat geval wilde men aan

1) Daarmede was de tweede helft der afgeperste bewijsstukken in handen van Van Hattem's vervolgers en kon men verder beproeven, hem met zijn eigenhandig gesmede en zelf geleverde wapenen dood te slaan. Het is opmerkelijk, hoe reeds Hasaeus de zaak anders voorstelt. Hij schrijft: „Ipse tandem in publicum prodit vulgando *Catechismum in lectiones suas*, ut vocabat, *divisum*. Venenum, quod in eo latebat facile subolfaciens Classis Tolobergensis scriptum examinat, scrupulos ex ejus lectione sibi subnatos, exponit, eos, ut sibi evellat auctor, sententiaeque suae rationem reddat, exposcit, variasque in eam rem cum coram tum per literas συζητησεις instituit." — Borsius, Glasius, Van Leeuwen, alle oudere en latere schrijvers volgen deze voorstelling en zeggen: hij gaf uit: Verhandelingen of Lessen over den Catechismus, die dan de aanleiding werden tot zijn vervolging. Had de E. Classis de ware toedracht der zaak niet eigenhandig in haar Akten geboekstaafd, niemand zou op het vermoeden daarvan zijn gekomen en misschien menigeen allicht aan een minder juiste voorstelling in de Akten van Philipsland hebben gedacht.

2) Dit vernemen wij niet uit de *Akten T. en B.*, maar uit de *Akten*

het einde niet „minzaam" weigeren, wat men in den aanvang, door plichtbesef gedreven, niet had moeten verzuimen. Zelfs zag men er nu geen bezwaar in, den veroordeelde kopie te beloven van de procedure, ten einde daarvan gebruik te maken, waar hij zulks „alderraatsaamst sal vinden", hoewel men slechts ten deele woord hield en op een afschrift van het verhandelde op den 1sten en 2den October vruchteloos liet wachten [1]). De insgelijks gevraagde kopie van de veroordeelde stellingen, uitdrukkelijk verlangd, „opdat hij (Van Hattem) gelegenheit bekomen mochte, om sigh door haar onderwijs (d. i. van de Commissie) te laten corrigeren", werd geweigerd op grond, dat hij ze lezen kon in zijn eigen Lessen [2]). Evenmin werd hem toegestaan, met Van Dooreslaer ten aanhooren van de Classis een geregeld gesprek te houden over de betwiste punten, „opdat hij dus, of selfs onderwezen worden mocht, of dat hij de Vergaderinge mocht contentement geven door het naarder uitleggen zijner leere" [2]). De heterodoxe leeraar was gewogen en te licht bevonden. Waartoe zou men zich nog verder met hem inlaten, tenzij om hem door onderwijzing te brengen in het rechte spoor? Zijn dienstwerk werd geregeld, als ware Philipsland een vacante gemeente, maar de zaak van den Kerkeraad, die in de voorgaande vergadering gecensureerd was, aangehouden, omdat hij zich

---

Phil., 27 Oct. 1680, die een zeer kalm gesteld verslag van de Classicale Vergadering van den 22sten bevatten. Daar zegt b.v. Van Hattem betreffende zijn weigering om zich aan het vonnis der suspensie te onderwerpen: „nadien hij dan wierde geperst om op staande voet antwoort te geven, dat de E. vergaderinge niet qualick geliefde te nemen, dat hij in zijne eige sake, zijn eigen oordeel volghde, dat hij protesteerde tegen deze hare handelingen, en tegen deze hare pretentie, dat hij niet was gezint sich te onderwerpen, aangezien het zyne plicht was wanneer de Classis discrepeerde van de Synodale ordres, sich veeleer nae de Synodens als nae de Classis te schicken; ende dan wel voornamelyck, wanneer deselve Synodale ordres soo mennigmaal en noch zoo vers en onlanghs van den souverein van den Lande waren gearresteert ende bevestight, gelijk in onse missive voorn. was aangewesen."

1) Het laatste is wederom alleen vermeld in de *Akten Phil.*

2) Ook hiervan zwijgen de Akten der Classis.

niet had laten vertegenwoordigen, wat toch niet ging, indien hij zich als gecensureerd moest beschouwen [1]).

Een weinig was alzoo de zegepralende Classis toch wel met zich zelf in strijd; misschien was ze ook niet volkomen gerust. Trouwens, het zou weldra blijken, hoe daarvoor reden bestond. Toen vier dagen later, Zaterdag 26 Oct. 1680, Ds. Van Berlecom met een „credentie" der Classis te Philipsland verscheen, om aldaar als Director en Praeses van den Kerkeraad op te treden en den anderen dag te preeken, werd hij beslist afgewezen. De notulen der vrij onstuimige vergadering, dien Zaterdag in de anders zoo stille pastorie gehouden, geven een vermakelijk verslag van de bochten, waarin de predikant van Halsteren zich wrong, en de kunstgrepen, waarvan hij zich bediende, om zijn doel te bereiken, maar ook van de standvastige trouw, door den Kerkeraad en de overige leden van het Collegium Qualificatum ten opzichte van hun predikant aan den dag gelegd. Genoemd Collegium was juist vergaderd, toen Van Berlecom de ouderlingen en diakenen verzocht, bij hem in de kerk te komen. Zij bedankten voor die eer, omdat zij als Kerkeraad nooit in de kerk vergaderden en ook niet te spreken waren zonder hun Voorzitter. Hij mocht bij hen komen, indien hij hun als Kerkeraad iets te zeggen had. Waarop de leden van den magistraat zich verwijderden en de „Director" binnentrad. Hij legde zijn last bloot, doch weigerde zijn credentie te toonen, tenzij eerst Van Hattem, dien hij hier niet mocht erkennen als voorzitter, de kamer had verlaten. Over dien eisch wilde men slechts besluiten, indien hijzelf buitenstond. Doch de heer Van Berlecom had geen lust, weder heen te gaan, en weigerde, maar eindigde met toe te geven, omdat hij vreesde voor de toepassing van „andere middelen", waarmede men hem begon te dreigen. Vooraf echter deelde hij mede, dat hij den ouderlingen en diakenen nog iets had te openbaren „tegen den predicants persoon", wat hij niet in diens bijzijn

1) *Akten T. en B.*, f°. 240.

kon doen. Wederom binnengekomen werd hem daartoe de gelegenheid gegeven, mits het niet zijn zou over de suspensie; waarop Van Hattem zich verwijderde. Hij had echter niets anders te zeggen, dan hetgeen men reeds wist betreffende de schorsing, en dat hij, die nu zelf zijn credentie voorlas, als Director moest optreden, waarna hij inderdaad beproefde, den ledigen voorzitterszetel in te nemen. Dit werd hem door de aanwezige kerkeraadsleden met geweld belet, waardoor een zoodanig tumult ontstond, dat Van Hattem, „schoon hy 'er twee vertrecken af was", begreep te moeten gaan vernemen „nae de rede van het geschal". De vertooning was nu weldra ten einde. Van Hattem nam zijn plaats weder in. De Gedeputeerden van den magistraat kwamen insgelijks terug. Het Collegium Qualificatum besloot, uit „respect, hetgene sy schuldigh syn te toonen aan de synodale gearresteerde ordres en bygevolgh aan de ordonnantien van den souverein van den Lande", volgens welke „het suspenderen eenes ministers (als hy dat sal bevonden worden te verdienen) het werk is, niet van de E. E. Classis, maar van het Collegium Qualificatum met advys van de Classis" [1]), zich niet te kunnen of te mogen onderwerpen aan de onwettig uitgesproken suspensie van D. Van Hattem en den aankleve van dien, weshalve het weigerde D. Van Berlecom als Director en Praeses te erkennen en Van Hattem gelastte, „om zijnen dienst als voren waar te nemen". Den predikant van Halsteren schoot niet anders over dan te doleeren en heen te gaan [2]).

Den anderen dag lichtte Van Hattem het Collegium Qualificatum verder in omtrent hetgeen ter Classicale Vergadering was voorgevallen, en werd besloten, voorloopig niets te doen, vóórdat men het oordeel van den Heer van Cruyningen had ingewonnen. Naar diens „advys" zou de Predikant, wien men daartoe „authoriseerde", verder handelen.

---

1) De gevolgtrekking vloeit rechtstreeks voort uit de blz. 287 aant. 1 genoemde artikelen.

2) *Akten Phil.*, 26 Oct. 1680.

De Heer van Cruyningen achtte het raadzaam, over de procedure der Classis te doleeren bij H.H. Gecommitteerde Raden van Zeeland. Juist te gelijk met Van Hattem verschenen aldaar te Middelburg de Gedeputeerden van de Classis, de predikanten Maevius en Vay Jr., om zich te beklagen over de houding van den Ambachtsheer en van het Collegium Qualificatum van Philipsland. De Edelmogenden namen nu beide partijen den 1sten November in het verhoor, gedoogden dat de Heer van Cruyningen zijn Philipslanders en hun Predikant wakker verdedigde, luisterden naar de uiteenzetting der beschuldigingen tegen Van Hattem, en konden in den beklaagde geen ketterijen ontdekken, doch lieten het oordeel daaromtrent gaarne aan de Classis over. De zaak, zoo besloten zij den 2den November, moest opnieuw worden onderzocht en de suspensie inmiddels afgedaan. Van Hattem mocht weer den stoel betreden, zijn plaats in de Classis innemen, „met expresse last ende ordre nochtans, om in syn prediken, catechiseren, besoecken en ander christelycke conversatien van de voorn. stellingen ende positien geheel en al te abstineren, sonder daarvan te roeren, en by aldien de voorn. Classis echter waarachtige redenen mochten vinden, haar tegens den voorn. Predt of syn leere te beswaaren, dat sy het selve sullen mogen doen, en vooreerst hem voor het Collegium Qual. van Phil. aanbrengen en beklagen, soo als de voorn. Classis in goede conscientie en naa waarheit sal bevinden te behooren. Welck Coll. Qual. oock gehouden sal syn daarop soodanige reflectie te nemen als tot Maintenie van de suiverheit van de leere noodig sal wesen" [1]).

Tegen deze uitspraak viel niets in te brengen. Gecommitteerde Raden waren niet getreden in de rechten der Classis. Zij hadden het vonnis der schorsing van Van

---

1) *Extract uit de Notulen van de Ed. Heeren Gecommitteerde Raden van de Ed. Mogende Heeren Staten van Zeelandt*, dd. 2 Nov. 1680, opgenomen in *Akten T. en B.*, fº. 248 v., waarmede te vergelijken *Akten Phil.*, 6 Nov. 1680.

Hattem alleen vernietigd, omdat de Classis daarbij niet den wettigen weg had bewandeld. Intusschen zou die steun der politieken den Predikant van Philipsland, al bezorgde hij hem een oogenblikkelijke zegepraal, weinig baten. Voorloopig kon hij zijn werk ongestoord voortzetten, maar ook de Classis vergat het hare niet. Zij legde zich neer bij de vernietiging van haar vonnis tegen Van Hattem en hief nu zelfs uit eigen beweging, den 12den November, de uitgesproken censuur over zijn Kerkeraad op, aangezien deze niet zoozeer gehandeld had „uit malitie als uit seductie van een anderen". Doch tevens wierp zij zich vol ijver op de zeven laatste Lessen van D. Van Hattem, „de welcke in getal van dwalingen, de voorgaande niet wycken"; waarna de E. Vergadering goedvond, „met het Corpus van dese veertien Lessen af te senden Dn. Berlecom naa de teologische faculteiten van Leiden ende Utrecht om daar op in te nemen des selfs advys en consideratie, ten einde de E.E. Classis, daar naa haare verdere Proceduere dirigere en Maintinere. Waartoe syn Ed. op costen van de Classis, eenige Extracten van de voorn. veertien Lessen, sal doen afvaardigen" [1]). Het stond dus reeds bij de Vergadering vast: Van Hattem is heterodox en moet veroordeeld worden. Alleen voor den vorm werd nu het oordeel van Leiden en van Utrecht ingeroepen.

Dat oordeel kwam, dank zij den spoed, waarmede de Predikant van Halsteren reisde, en den ijver, waarmede hij de in den arm genomen hoogleeraren wist te bezielen, reeds den 10den December 1680 ter classicale tafel [2]).

De Leidsche Faculteit, bestaande uit de professoren F. Spanheim, C. Wittichius, Steph. de Moyne en A. Hul-

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 249. Uit f°. 269 blijkt, dat de schoolmeester van Halsteren voor dat kopieerwerk 6 gulden ontving.

2) De „ampele advisen", beide in het Latijn gesteld en gedateerd: Leiden 26 Nov., Utrecht 21 Nov. 1680, komen voor *Akten T. en B.*, f°. 250—255 en, volgens Borsius, t. a. p., blz. 317, in het werkje van B. Hunnius: *Kerkelijke regtspleging* enz., blz. 85—96. Hasaeus zou de stukken mededeelen in een volgende aflevering van zijn Museum, maar hij deed het niet.

sius, somde een vijftiental uitspraken van Van Hattem op [1]), betrekking hebbende op de leer der zonde, der goede werken, van Gods genade, de verzoening door Christus, het zaligmakend geloof, de wet, het lijdelijk berusten, het geloof in God en in den Zoon Gods. Zij oordeelde, dat deze en andere proeven, waarvan het geschrift heette over te vloeien, ten deele paradox, ten deele kettersch en sociniaansch, ja godslasterlijk en goddeloos waren. De Classis handelde uitnemend, door den schrijver niet ongemoeid te laten, en indien deze van zijn „deliria" geen afstand doet en tot de zuivere leer der kerk terugkeert, zal men wèl doen, hem naar kerkenorde uit den heiligen dienst te ontslaan.

De Utrechtsche hoogleeraren, Petrus van Mastricht, Melchior Leydekker en Hermanus Witsius, zijn ietwat uitvoeriger. Zij omschrijven, niet letterlijk maar vrij, een aantal meeningen van Van Hattem en noemen die vervolgens niet in overeenstemming met het geloof of de belijdenisschriften der Gereformeerden, ja zelfs niet van eenige Christelijke sekte. Naar hun oordeel kan iemand, die zulke „deliria sociniana, antinomica, libertina, impia, blasphema, omni veritati pariter et pietati exi[ti]osa" durft huldigen, niet in de Gereformeerde Kerk worden geduld.

Dat was koren op den molen der rechtzinnige Classis. Nu konden haar bezwaren tegen de leer van Van Hattem aan het Collegium Qualificatum „in amplissima forma" worden voorgehouden. De „Heerschappe" van Philipsland zal worden uitgenoodigd, zelf tegenwoordig te zijn, of zijn gedeputeerden te zenden; evenzoo de Kerkeraad, zich gereed te houden voor het samenstellen van een Collegium Qualificatum, en Ds. Van Hattem, zich, zoo noodig, te verantwoorden. De beschuldiging zal nu „summierlyck" bestaan „in verscheide ergerlycke, schandeleuse, heterodoxe ende blaspheme stellingen", in de genoemde Lessen vervat en de

1) De laatste is aan „pag. 21" ontleend. Ik vermoed daarom, dat men den hoogleeraren werkelijk niet de „veertien Lessen", maar „extracten" uit die Lessen heeft voorgelegd.

gemeente van Philipsland „geimbueert", om welke oorzaak de Classis Van Hattem „de facto deportabel verklaart volgens 58, 59 artt. syn. Mediob. A⁰ 1591" [1]).

Aan de predikanten Stamperius, Van Dooreslaer en Van Berlecom wordt opgedragen, dit advies der Classis over te brengen en verder naar bevind van zaken te handelen. Een uitvoerige Instructie [2]) wordt hun medegegeven, waaruit blijkt, hoe voorzichtig men thans wil te werk gaan. In 't lange en breede moet worden geverbaliseerd over de geruchten nopens Van Hattem's onrechtzinnigheid. Nu heet het, dat de Kerkvisitatoren reeds in Juli verzekerd waren van Van Hattem's ketterijen, en men slechts om de maat vol te meten zich den 1sten en 2den October zoolang met hem had bezig gehouden. De Classis, heet het verder, was meer tot betoon van barmhartigheid dan van rechtvaardigheid gestemd. Op liefelijken toon wil zij thans aan het Collegium Qualificatum den raad gegeven hebben, om den onrechtzinnigen leeraar deportabel te verklaren, tenzij hij — wat God geve — „wilde palimodiam syngen en sigh tot een ander verstant laten brengen". In dat geval kon de Classis er voor zijn, hem, bij wijze van straf, gedurende zes maanden te schorsen, tevens om te zien, of het „berouw van den ketter" wel echt is en hij niet, „als de hond tot zijn uitbraaksel en de zeug tot de wenteling van het slijk" terugkeere. De Classis zou dan, op kosten van den gesuspendeerden predikant, den dienst willen waarnemen. De goedheid der heeren en hun lankmoedigheid stralen den lezer dezer Instructie schier uit elken regel tegen.

Ongelukkig, van het standpunt der ijveraars, moesten nog ruim twee maanden verloopen, eer de gewenschte vergadering met een volgzaam Collegium Qualificatum kon gehouden worden. Wat de oorzaak was van die vertraging, blijkt uit de verschillende Akten niet. Moet de winter de schuld

---

1) *Akten T. en B.*, f⁰. 256. — „Belangende de sonden, de welcke de straffe der afsettinge verdienen", noemt het bedoelde art. 59 in de eerste plaats: „valsche hartneckige Leere oft Ketterye".

2) In haar geheel medegedeeld t. a. p., f⁰. 257—260.

dragen? Had de vervolgde Predikant de hand in het spel, om de zaak zoo mogelijk op de lange baan te schuiven? Werden officieus onderhandelingen gevoerd, waarover in officieele bronnen niet behoefde te worden gesproken? Wij kunnen slechts gissingen wagen, en weten alleen, dat het Collegium Qualificatum, den 26sten December vergaderende, de Classis onder meer wilde gevraagd hebben naar de nog altijd ontbrekende kopieën van het verhandelde dd. 1 en 2 Oct. en van de heterodox geoordeelde stellingen des Predikants [1]). Den 27sten Februari 1681 kwam het wederom samen, doch nu zonder Van Hattem. Men had dus vooraf goedgevonden, de Commissie uit de Classis te ontvangen, om hare bezwaren tegen den pastor loci kenbaar te maken.

Tegenwoordig waren „de Ed. Heer Anthony de Huybert Heer van Cruyningen, mitschaders de Rentmr. Marinus van Rosevelt wegens de Heerschappe van St. Philipslant", de ouderlingen Willem Meyer en Jan Geertsen van den Bergh, de diakenen Reynier Anthonissen en Cornelis Pover [2]). „Naa aanroepinge van Godes naam" stonden de Gedeputeerden der Classis, de predikanten Stamperius, Van Dooreslaer en Van Berlecom binnen. Zij droegen voor, hoe Van Hattem „sich hadde misgrepen aan verscheide ergerlycke stellingen, aanloopende soo zy zeiden tegen de rechtsinnige gereformeerde leere, en soo oude als huydendagsche Godsgeleerden"; weshalve zij het Collegium Qualificatum

---

1) Zie *Akten Phil.*, 26 Dec. 1680. Dan volgen nog notulen van 1 en 4 Jan. 1681, de laatste door Van Hattem geschreven, en onmiddellijk daarop die van het Collegium Qualificatum van 25 Oct. 1683, dat samen was gekomen, om een opvolger voor den ontslagen en vertrokken predikant te benoemen. Vele bladzijden verder, tusschen kerkeraadsnotulen van 22 Dec. 1690 en van 24 Dec. 1690, staan in hetzelfde boek de notulen van drie zittingen van het Collegium Qualificatum, gehouden 27 Febr. 1681, 30 Mei 1681 en 6 Oct. 1681. Waarom deze in het destijds nog grootendeels onbeschreven boek zoo ver weg en niet in de gewone volgorde werden geplaatst, blijkt niet. De notulen van 27 Febr. en van 6 Oct. 1681 zijn, met andere stukken, geplaatst achter de gedrukte *Verantwoordinge van P. van Hattem*, blz. 1—3, 5—10.

2) Zie *Akten Phil.* Afschriften van deze notulen zijn bovendien te vinden *Akten T. en B.*, fo. 267 v., en in het Prov. Archief van Zeeland.

„verzochten te willen procederen tot deportement, immers suspensie van den voorn. Predicant". Tot ondersteuning van de juistheid der ingebrachte klachten, waaromtrent, blijkens de aangehaalde woorden „soo zy zeiden", nog wel eenige twijfel bestond, werden het schriftelijk „advys" der Classis en het „sentiment" van de theologische faculteiten van Leiden en Utrecht voorgelezen, waarvan althans de vier, straks medestemmende kerkeraadsleden zeker wel niets zullen hebben begrepen, tenzij men de stukken mocht hebben vertaald, hetgeen echter uit niets blijkt.

Nu werd Van Hattem gehoord en deed het Collegium Qualificatum, hoewel vruchteloos, „wederzyts parthien eenige voorslagen van accommodement". Daarop sloeg het zelf, nog niet genegen om aan den eisch der Classis gehoor te geven, en evenzeer bezwaard met een afwijzing van de ingebrachte klachten, een middelweg in, in de hoop wellicht, dat tijd gewonnen reeds veel gewonnen zou zijn en een lichte tuchtiging van den vervolgde zijn vervolgers tot kalmte zou stemmen [1]). Hoe dit zij, „naa serieuse en aandachtige deliberatie in de vreese des Heeren alles overwogen zynde", werd goedgevonden, dat Van Hattem werd „vergunt en toegestaen de tyt van huyden ses weken, om sich van syne stellingen te beteren, de selve te revoceren en aan gemelte Classis mitsgaders dit Coll. Qual. contentement te doen, mits sich onderwilen onthoudende van zynen Predickstoel met de gevolge en aankleve van dien, op pene, dat soo het eene als het andere niet naakomende met syn E.E. sal worden gehandelt, ingevolge van het 59e art. der gearresteerde kerckenordre van Zeelant de a° 1591, werdende de E. Classis versocht om gedirende den voorn. tyt, de Predickdienst naer ordre en gewoonte des Classis waar te nemen".

Zoo was dan toch de predikant van Philipsland geschorst en nu door de bevoegde macht, door het Collegium Qualifica-

1) Ik leid deze nergens genoemde overwegingen af uit de latere houding van het Collegium Qualificatum, toen het Van Hattem tegenover de Classis handhaafde.

tum zijner kerke. De Classis was verheugd, bedankte haar Gedeputeerden „serieuselyck voor haar getrouwe en vigilante diensten", wees predikers aan voor de zoo goed als vacante gemeente, en drong er op aan, dat haar Commissie toch vooral mocht zorgen, dat tegen het einde der zes weken de suspensie verlengd, of (beter nog) de zaak geheel werd afgedaan en Van Hattem voorgoed als predikant ontslagen [1]). Een vernieuwd bezoek van Gedeputeerden te Philipsland, op den 10den April, bracht de zaak wel niet veel verder, maar deed niettemin der Classis „genoegen" [2]). De schorsing was juist niet verlengd, doch evenmin opgeheven, zoodat zij feitelijk van kracht bleef. Den 30sten Mei, had men gehoord, zou de heer De Huybert van Cruyningen te Philipsland komen, weshalve men hem verzocht, dan tevens een Collegium Qualificatum te houden. Dit geschiedde [3]); en de Gedeputeerden der Classis, Stamperius en Van Berlecom, drongen er nu op aan, dat Van Hattem, die zijn gevoelens niet had herroepen, naar art. 59 der Kerkenorde van 1591, „van syn dienst sal werden gedeporteert", daar het genoegzaam was gebleken, dat hij met reden was beschuldigd van „valsche leere ofte ketterie". De beschuldigde wenschte, „in presentie van dit Coll." met Gedeputeerden „te spreken en eenige scrupules voor te houden". De theologische faculteiten van Leiden en Utrecht hadden hem niet overal begrepen, op andere punten zijn gevoelen niet juist omschreven; maar hij was voor 't overige bereid, zijn meeningen met hoop op gunstigen uitslag te „defenderen". Tot een dispuut kwam het niet. Gedeputeerden, nu op hun beurt zich houdende aan de geldende wetten, achtten dit „extra forum" en wilden, dat hij „catechorice moste antwoorden of hy wilde revoceren of niet" [4]). Aan dien eisch meende Van Hattem

---

1) *Akten T. en B.*, fº. 263, 268, 269.
2) t. a. p., fº. 270.
3) Zie de notulen dezer vergadering in *Akten Phil.* en, in afschrift: *Akten T. en B.*, fº. 273 v.
4) *Akten T. en B.*, fº. 276.

niet te kunnen voldoen, tenzij men hem eerst duidelijk wilde uitleggen, wat hij moest herroepen. Hiertegen viel niet veel in te brengen, en Gedeputeerden namen er „contentement" mede, terwijl zij Van Hattem tegen den 10den Juni binnen Tolen bescheidden, ten einde aldaar voor de Classis te hooren, wat hij had te „revoceren". Wel beklaagden zij zich te dien dage, „dat het Ds Van Hattem op de lange bane van disputen en exceptien sochte te schuiven" [1]; maar zij hadden moeten berusten tegenover de tastbare onbuigzaamheid van den heer De Huybert van Cruyningen, aan wien de Leidsche hoogleeraar Wittichius schriftelijk had verzocht, „dat de saake van D° Van Hattem noch eenige maanden mochte werden gedylaieert"; van welk schrijven aan Gedeputeerden een kopie [2]) werd medegegeven, evenals van de „nadere explicatie over eenige stellingen" door Van Hattem.

Aan het laatstgenoemde stuk werd, naar het schijnt, geen aandacht geschonken; daarentegen werd wel, in de schier uitsluitend voor deze zaak belegde vergadering, een schriftelijk ingediende memorie gelezen, waarin Van Hattem, na een mondelinge inleiding, voor de Classis trachtte te bewijzen, dat zijn stellingen niet ongereformeerd waren en integendeel herroeping van zijn Lessen gelijk zou staan met „de gereformeerde religie te verloochenen".

De vergadering zag echter in dat alles slechts uitvluchten en pogingen „tot meerder verduisteringe van de zake"; waarop zij besloot, „uyt syne Lessen verscheide positien t'samen te stellen, om hem daarop categorice te laaten antwoorden". Dat was in Van Hattem's oog iets anders dan de beloofde uitlegging dat hij dwaalde, waaronder hij verstond „een overtuyginge ad animum". Hij verlangde, op grond van hetgeen hem te Philipsland den 30sten Mei was toegezegd, een „breeder deductie van de valschheit syner dingen, met bekleedinge van schriftuurplaatsen".

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 276.

2) Zij zou *Akten T. en B.*, f°. 275 worden ingeschreven, doch dit is niet geschied.

„Of hij dan soude revoceren?"

Dat kon hij niet zeggen, voordat hij tijd tot nadenken en onderzoeken had gehad.

Uitvluchten, altemaal uitvluchten! meende de Vergadering. En „siende syn weygeringe van revocatie", oordeelde zij nu, „alle terminen van langhmoedigheit ten uytersten voldaan te zyn en niet anders overig te zyn, als syn deportement met alle spoedigheit te bevorderen" [1]).

Alzoo: zich verdedigen mocht de beschuldigde niet, en hem te overtuigen van dwaling werd niet noodig geacht. De Classis had in de afgeperste Lessen ketterijen gevonden; de theologische faculteiten van Leiden en Utrecht desgelijks; dat was genoeg. De „materie" der ontdekte heterodoxie behoefde niet nader te worden omschreven. Zelfs werd den beklaagde kopie van het hem voorgelegde „project syner revocatie" geweigerd, „alsoo het in syne Lessen selfs begrepen is" en hij natuurlijk geen recht had, te onderstellen, dat sommige dingen niet juist omschreven of niet nauwkeurig waren weergegeven [1]).

Dat men dien 10den Juni, na de gehouden heftige redewisseling, niet bijzonder vriendschappelijk scheidde, laat zich hooren.

Tot diepe smart van de E. Classis wilde bovendien deze „gevaerlycke zake voor de kerke Gods" voorloopig niet „ten beste avanceren". Haar Gedeputeerden waren wel ijverig in de weer en lieten niet af te beproeven, met het Collegium Qualificatum te vergaderen. Maar de Heer van Cruyningen liet zich citeeren en nogmaals en nogmaals citeeren. Hij antwoordde zelfs niet. Toen besloot men hem „te begroeten" en over de „bewuste zaak te aboucheren"; hetgeen wel den 25sten Juli binnen Ter Veere geschiedde, doch al weder zonder gevolg. De Huybert had het te druk om over te komen. Hij zou nader schrijven, en hij deed het, doch om alweer van uitstel te gewagen [2]).

Het was om radeloos te worden voor de doleerende

1) t. a. p., f°. 276 v.
2) t. a. p., f°. 279, 283.

Classis, die niets vuriger begeerde dan Van Hattem ontslagen te zien, maar het College, dat ontslag moest geven, niet kon bewegen te vergaderen. Men besloot zich te wenden tot de bijeenkomst der vier Classen van Zeeland te Middelburg. De Staten dezer provincie zouden in den arm worden genomen [1]). Dat hielp! De Edelmogende Heeren gelastten (23 Sept. 1681) het Collegium Qualificatum, binnen veertien dagen samen te komen en den predikant Van Hattem, indien hij zijn dwalingen niet herriep, af te zetten. Bleef het College verzuimen, zijn plicht te doen, dan zou de behandeling der zaak worden opgedragen aan vier leden van Gecommitteerde Raden en vier leden uit de vier Classen van Zeeland [2]).

Den 6den Oct. 1681 kwam het Collegium Qualificatum samen [3]). De Gedeputeerden van de Classis waren door den Heer van Cruyningen, bij missive van den 29sten Sept., gericht aan D. Van Dooreslaer, uitgenoodigd mede tegenwoordig te zijn, ten einde de vergadering „te dienen van hare goede consideratie". Edoch zij lieten zich wachten, „onder pretext dat het tegen den gemelten tyt (om redenen) onmogelyck was te verschynen".

Welke waren die „redenen"? Waardoor was eensklaps hun ijver bekoeld?

Naar het schijnt waren de heeren, of was met name hun aanvoerder, Van Dooreslaer, verlegen met den loop, dien de zaak juist in de laatste dagen had genomen, en vreesde hij een advies te geven, waarmede misschien de andere leden der Classis niet zouden instemmen, waarom hij liever eerst hen wilde raadplegen. In ieder geval was het veiliger, nu niet naar Philipsland te gaan, en ditmaal

---

1) f°. 283.

2) Het vertoog of adres der vier Classes aan de Staten van Zeeland is te vinden in het notulenboek dier Staten; de resolutie van 23 Sept. mede in *Akten T. en B.*, f°. 285, doch aldaar foutief gedagteekend 13 Sept.

3) De notulen dier vergadering staan in het Aktenboek van Philipsland op de boven aangeduide plaats en in de *Verantwoordinge*, blz. 5—10. Een afschrift werd door den schoolmeester bij de Classis „ingelevert", doch (f°. 286) niet opgenomen.

van de zijde der Classis de zaak slepende te houden [1]).

Wat toch was geschied?

Van Hattem had niet stil gezeten, maar Leiden bezocht en met name den hoogleeraar Wittichius. Deze had zich lang met de zaak bezig gehouden, in Mei den heer De Huybert van Cruyningen verzocht haar aan te houden [2]), doch eerst den 12den September het toegezegde nader schrijven gezonden. Van overrompeling kan dus geen sprake zijn. Evenmin is er eenige grond, om Van Hattem in zijn verhouding tot de Leidsche heeren van huichelarij te verdenken, of hem het gebruik van lage kunstgrepen toe te dichten, gelijk Hasaeus en op zijn voetspoor anderen doen [3]). Wittichius had, zooals hij den 12den September „in grooter haest" aan De Huybert schreef [4]), „nevens D⁰. Hollebeeck junior, waerde Predikant van dese Gemeynte, omtrent twaelf dagen met D⁰. Van Hattem soo gebesoigneert, dat alle syne Lessen, waarover hy in swarigheyd is geraeckt, zoodanig geredresseert zyn, dat wy achten de Eerw. Classis en het Ed. Collegium Qualificatum soodanig contentement sal konnen nemen, dat hy van syne suspensie worde gereleveert, ende met de Eerw. Classis worde bevredigt, tot welcken eynde ick niet kan nalaten, om hem aen U Wel. Ed. te recommanderen". Tevens zond hij een afschrift van de door hem goedgekeurde, door Van Hattem gestelde „Uytlegginge der beknopte verclaringe over het begin van het cort begryp van den Heydelbergschen Catechismus".

Terecht had de Heer van Cruyningen een en ander „geconsidereert als eene sake van gevolgh, en waaraen

---

1) Het Collegium Qualificatum oordeelde, dat het „niet duysterlyck bleek", dat de Gedeputeerden de zaak „schenen te willen accrocheren aen eenige dilayen". Ter Classicale Vergadering verontschuldigden de heeren zich met een beroep op „vele praegnante obstaculen", die evenwel niet worden genoemd. *Akten T. en B.*, f⁰. 288.

2) Zie boven, blz. 301.

3) Hasaeus, wiens verhaal hier eenigszins verward is, zegt, p. 156, dat Van Hattem de Leidsche professoren gunstig voor zich heeft weten te stemmen, „ut erat homo versipellis et mirus dissimulandi artis artifex, moribusque etiam severis et ad pietatis speciem compositis".

4) De brief staat achter de *Verantwoordinge*, blz. 4.

dese gemeynte ten uyttersten was gelegen, waarop hij den 29sten September de „Uytlegginge", met een kopie van den brief van Wittichius en een uitnoodiging om den 6den October te Philipsland te komen, aan D. Van Dooreslaer c. s. had gezonden. Maar de Gedeputeerden der Classis kwamen niet, gelijk wij reeds opmerkten.

Wat zou het Collegium Qualificatum nu doen? Ouderlingen en diakenen meenden, dat „langer traineren deser saecke niet konde geschieden sonder een merckelyck nadeel van dese soo lange fluctuerende kercke, alsmede niet sonder eene irreparible schade van de armen". De Classis had wel geregeld beurten uitgeschreven, doch er was in zeven à acht maanden slechts drie zondagen dienst gedaan en niet éénmaal „het H. avontmael uytgereyckt". Daarop besloot men, Van Hattem binnen te roepen en hem in het belang der gemeente te raadplegen. Hij verklaarde bovengenoemde „Uytlegginge te erkennen voor de syne, met vordere oprechte betuyginge tegenwoordig geene Lessen ofte Schriften voor de syne te houden als alleen dese dus uytgeleyde en door de voorn. heer Professor Wittichius geëxamineerde en geapprobeerde stellingen, verclarende geresolveert te syn, gelyck hy geresolveert was, mitsdien te seponeren en achtertelaten hetgene in de voorgaende lessen van de tegenwoordige was discreperende, en sulcx metterdaet afstant te doen van alle soodanige stellingen en lessen als hier waren en tot noch toe syn aenstootelyck en ergerlyck geweest, met betuiginge dat syn E., indien geweten hadde dat de voorgaende stellingen soodanige aenstoot soude hebben gegeven, deselve niet soude hebben geavanceert, belovende sich soo in het predicken als catechiseren daer na oprechtelyck te reguleren". Tevens gaf hij te kennen, dat hij geschreven had aan den Praeses der aanstaande Classis, „om alle mogelyck contentement aan de E. Classis met den eersten te geven".

Na rijp beraad werd nu besloten, de suspensie af te doen en den predikant in zijn dienst te herstellen; waarop Van Hattem, die intusschen had buitengestaan, nog eens

moest beloven en beloofde, voortaan zich aan de „Uytlegginge" te zullen houden en niets te leeren in strijd met de Heilige Schrift, de Confessie en de leer der Gereformeerde Kerk. Ten slotte werd hij „serieuslyck vermaent sich in allen deelen te bevlytigen om de waarheyt en vrede der gereformeerde kercke voor te staen" en door onderteekening der notulen de bovenstaande, door hem afgelegde verklaringen te bekrachtigen, hetgeen hij zonder aarzelen deed.

De Heer van Cruyningen kon tevreden zijn. Het Collegium Qualificatum had zijn plicht gedaan en de schorsing opgeheven, hoewel niet op advies van de Classis [1]), nadat de beschuldigde in voldoende mate schuld bekend, beterschap beloofd en zijn dwalingen, zoo zij er waren, had herroepen. De „kercke van Philipslandt" had haar herder en leeraar, de gesuspendeerde predikant zijn ambt en zijn gemeente terug.

Edoch, voor hoe lang?

De verbolgenheid der E. Classis was groot, omdat het Collegium Qualificatum zijn eigen weg had durven gaan en den in haar schatting onrechtzinnigen predikant in eere herstellen. Reeds den anderen dag, den 7den October, kwam zij samen te Bergen, nam kennis van de ingekomen stukken, het eene getuigende van de hulpvaardigheid der Staten, het andere sprekende van de zelfstandigheid van het Collegium Qualificatum, en zij begreep geen genoegen te kunnen nemen met de opheffing der suspensie. De verzoenende hand, door Van Hattem haar gereikt, werd bits afgewezen. Men kon niet aanstonds luisteren naar hem, die, „binnen gestaen", voordroeg en betuigde (volgens haar eigen aanteekeningen [2]), „bereyt te syn om sich

1) Wat trouwens ook niet noodig was. Zij die de schorsing hadden uitgesproken, konden haar opheffen, zoodra zij oordeelden, dat de betrokken persoon „met stichtinge wederom in synen dienst treden moch". Het Collegium Qualificatum was dus zijn bevoegdheid niet te buiten gegaan. Zie het boven, blz. 287, aant. 1, aangehaalde art. 58 van de Kerkenorde, A°. 1591.

2) *Akten T. en B.*, f°. 287.

(voor soo veel syn gemoet en eer lyden kan) in alles gevoeghlyck te stellen: ende de E. Vergad. contentement te geven". 's Avonds of 's anderen daags zou men hem de gelegenheid geven, zich te verantwoorden. Eerst moesten worden „doorsien en gelesen" zijn veertien Lessen, gelijk zij nu waren ter tafel gebracht „onder den naam van beknopte bedenkinghen, oversien, geredresseert en geapprobeert van D. Chr. Wittichius S.S. Th. D. ende professor tot Leyden" 1). De uitslag was, dat zij der Classis „om verscheyden redenen" voorkwamen, niet te kunnen worden „geapprobeert". Daarop besloot men, tegenover Van Hattem geen andere gedragslijn te volgen, dan die den 10den Juni 1681 was vastgesteld, d. w. z. aan te dringen op zijn ontslag, en zich schriftelijk te wenden zoowel tot het Collegium Qualificatum, als tot den Heer van Cruyningen en tot de Gecommitteerde Raden van Zeeland 2). De Classis nam den schijn aan, alsof zij diep beleedigd was en het Collegium Qualificatum een ongehoorde daad had verricht, door een zaak anders „los te maken" dan zij was „vast gemaakt". Op dien „algemeenen stelregel" en niet op eenig wetsartikel, alsook op het bevel der Staten (23 September 1681), dat het Collegium Qualificatum binnen veertien dagen de zaak ten einde brengen zou, grondde zij haar recht om de opheffing der suspensie „ipso jure nulla te estimeren", het Collegium Qualificatum te gelasten, binnen veertien dagen de zaak andermaal ter hand te nemen, en de schorsing van 27 Februari 1681 inmiddels van kracht te doen blijven.

Tegenover Gecommitteerde Raden werd een minder hooge toon aangeslagen, terwijl men dezen Edelmogenden „in alle spoedigheyt en per expressen" berichtte, wat te Philipsland was voorgevallen, waarbij men vooral niet verzuimde, te doen uitkomen, dat het bevel der Staten

---

1) Dit geschrift schijnt geen ander te zijn dan hetgeen elders, ook in de notulen derzelfde vergadering, „Uytlegginge", enz. heet.

2) De brieven zijn afgeschreven *Akten T. en B.*, f°. 289—291; die aan Gecommitteerde Raden ook gedrukt achter de *Verantwoordinge*, blz. 12 v.

(23 September 1681) niet was opgevolgd, in zoover daarvan de strekking zou kunnen heeten, Van Hattem naar den zin der Classis af te zetten of tot herroeping zijner dwalingen te dwingen. Het Collegium Qualificatum, zoo verzekerde de E. Classis, had zich uitsluitend laten leiden door een „ongefondeert en subreptief advys" van Prof. Wittichius, dat „van de E. Classis om verscheyden gewichtige redenen niet en kan geapprobeert werden". Zij kan in Van Hattem „tot noch toe de minste verbeteringe niet bespeuren" en smeekt daarom den Heeren, wel te willen zorgen, dat hij niet „tot groote onsteltenisse van alle vrome, op toekomende sondach den 12 deser, en vervolgens op de predickstoel moghte werden gebracht, maar dat de saack in surcheance en staet moghte werden gehouden als voren", totdat zij behoorlijk zou zijn onderzocht en ten einde gebracht.

Na het nemen van deze besluiten mocht het inderdaad een „speciale gratie" heeten — men zou even goed kunnen zeggen: een wassen neus — dat de Classis nog een laatste poging wilde wagen, om door samenspreking te beproeven, den onrechtzinnigen broeder te behouden. Hij verklaarde zich herhaalde malen bereid, haar „contentement te geven", indien zij maar zeggen wilde, wat in de geredresseerde Lessen „aenstootelyck" zou zijn. Maar zij bleef staan bij den eisch, dat hij zou herroepen wat men vroeger als stellingen uit zijn schriftelijk werk gelicht, gewogen en veroordeeld had; waarop hij daarvan, hoewel vruchteloos, een kopie verzocht. Hij kon niet inzien, dat hij inderdaad van de zuivere leer was afgeweken en geloofde veeleer, dat het verschil bestond „in eenige phraseologie en spreekwyse die hy wel genegen was af te laten en te veranderen". Evenwel kon hij zich niet onderwerpen aan de meergenoemde „forma van revocatie", omdat hij dan verklaren zou, te herroepen wat hij z. i. ten deele niet had geleerd en voor een ander deel niet mocht verloochenen.

Natuurlijk was de uitslag dezer samensprekingen, waarvan de Akten een niet bij uitstek helder verslag ge-

ven [1]), onbevredigend. De Classis eindigde met te wanhopen aan het behoud van den verdoolde en hem bij vernieuwing „absolute deportabel" te verklaren. De beklaagde ging heen, niet overtuigd, dat hij het recht niet op zijn zijde zou hebben, en zonder te hebben beloofd, dat hij in strijd met het bevel van het Collegium Qualificatum zich voorshands van alle „publ. ofte private oeffeningen syns diensten" zou onthouden.

Derhalve trad hij den 12den October 1681 des voormiddags nog op voor zijn gemeente, maar des namiddags, naar het schijnt, niet meer. Gecommitteerde Raden hadden zich den 11den gehaast, hem en het Collegium Qualificatum te verzoeken, „binnen den tydt van veertien dagen ofte drie weecken uyterlyck" hun „belangh" te zeggen op de „copyelyck" overgelegde Missive vol klachten van de Classis, doch beiden te gelijker tijd geboden, de zaak tot nader order te laten in den staat, waarin zij vóór den 6den October geweest was, zoodat Van Hattem zich had „te onthouden van den predickstoel en vordere bedieninge als predicant". Zij deelden een en ander aan de Classis mede [2]), doch schenen overigens niet genegen, geheel aan haar leiband te loopen.

Het Collegium Qualificatum en Van Hattem beantwoordden hun schrijven [3]) en rechtvaardigden hun gedrag, onder overlegging van de vereischte bescheiden; waarop Gecommitteerde Raden den 7den November hun handelingen goedkeurden. Zij waren van oordeel, dat het Collegium Qualificatum, gehoord de beloften van Van Hattem en de „getuigenisse van den Professor Wittichius", alsmede gezien de betreffende artikelen der Kerkenordeninge van 1591, in zijn recht en bevoegd was, de suspensie van den predikant op te heffen; weshalve zij hem „bij provisie en tot nader ondervindinge" vergunden, „syn functie navolgende syne gedaene belofte te bekleeden". Aan de

1) f°. 292 v.

2) Hun brief, bewaard in het Prov. Archief, komt voor t. a. p., f°. 292; en die aan Van Hattem achter de *Verantwoordinge*, blz. 11.

3) 3 Nov. en 27 Oct.

Classis werd evenwel „vry en open gelaten", langs wettelijken weg van de uitspraak der Philipslanders in hooger beroep te komen. Gecommitteerde Raden — ontstemd over de houding der Classis, die eerst op grooten spoed had aangedrongen en daarna geen tijd gehad, om den 6den October zich te Philipsland te doen vertegenwoordigen, en mede wellicht overtuigd van de wenschelijkheid om zoo mogelijk iets bij te dragen tot een onpartijdige behandeling der zaak, die zeker nog wel niet als afgedaan zou kunnen worden beschouwd — vonden goed, „tot haere meeste gerustheyd en noodige praecautie tegens alle verkeerde ende dwalende opinien", die Van Hattem nog mocht zijn toegedaan, zich rechtstreeks te wenden tot de Theologische Faculteiten van Leiden en Utrecht. Zij zonden afschriften van Van Hattem's geredresseerde Lessen, „hebbende de naem en opschrift van de beknopte verklaringe, over het begin, en kort begryp van den Heydelberghschen Catechismus en de uytleggingen van dien", met verzoek, de daarin begrepen stellingen en meeningen „zoo haest mogelyck te willen examineren, rypelyck overwegen, en aen Godes onveranderlyck Woordt beproeven, en vervolgens, die van de Classis van Tholen en Bergen op den Zoom, mitsgaders den voornoemden Predikant van Hattem, des versoeckende, daer op gehoort desen Raedt, het zy te saemen, ofte yeder Faculteyt in 't bysonder, daer op te dienen van haere consideratien, advys en oordeel, en namentlyck of in de voorsz. opinien en stellingen niet eenige vremde verleydende, harde, periculeuse ofte heterodoxe sustenuen en schuylen, ofte haer daer inne opentlyck vertoonen, om het selve zoo zynde, na gelegentheydt en meriten van dien, tegens den voornoemden Predikant van Hattem tot syne verbeteringe, herroepinge, suspensie of afsettinge te doen procederen; en in tegendeel zoo syne stellingen en opinien met de orthodoxe waerheyd souden mogen over een komen, en van alle verleydinge, noodeloose hardigheyd en aenstoot gesuyvert zyn, om den selven Predikant van Hattem, als dan sonder eenige bekommeringe in syn Predickdienst te mogen laeten continueren, en syn talent tot

inwinninge van vele zielen besteden, alzo Haer Ed. mog. niet meer ter herten gaet, alsdat Godts Heylige Woord getrouwelyck en onbevleckt van alle menschelijke inventien en verdichtselen magh worden geleert, en verkondight, en vervolgens de algemeene Gereformeerde Christelycke Kercke by haere suyverheydt geconserveert".

Deze Resolutie [1]) zou ook aan de Classis worden medegedeeld, doch kwam haar niet, of niet spoedig genoeg, in handen. Althans den 26sten November had zij van ter zijde een en ander daaromtrent vernomen [2]), hetgeen haar deed vreezen, dat Gecommitteerde Raden de zaak buiten haar om wilden afdoen, weshalve zij zich haastte, den hoogeerwaarden „broeders en vaders" te Leiden en te Utrecht vriendelijk te verzoeken, hun antwoord aan den „Staat" niet mede te deelen, vóórdat zij hen den 2den December aanstaande nader zoude hebben ingelicht; terwijl zij nu reeds even vertelde, dat Van Hattem ten stelligste had geweigerd, zijn, mede door hen veroordeelde Lessen te herroepen. Wat verder was voorgevallen, naar aanleiding van het schrijven aan Prof. Wittichius door den Heer van Cruyningen en het antwoord door dezen ontvangen, liet men wijselijk onvermeld. Overigens kan het ons niet verwonderen, dat men zich verontrustte over hetgeen men had vernomen aangaande het gedrag en de gezindheid der Edelmogenden, omdat men meende, dat de zaken voor de Classis uitnemend stonden en haar Gedeputeerden nog altoos te Middelburg bezig waren, de Staten te bewerken, of, om hun eigen woorden te gebruiken, het „werck nu noch binnen Middelb. by de Staatsvergaderinge onderhanden" hadden [3]). Het zal een rechte verkwikking voor de angstvalligen zijn geweest, toen zij van bedoelde Gedeputeerden den 2den December de bijzonderheden mochten

1) Gedrukt achter de *Verantwoordinge*, blz. 14—20.

2) Door tusschenkomst van een, f°. 297, niet genoemd lid van het Collegium Qualificatum, wiens houding lijnrecht staat tegenover die van den diaken, f°. 294 vermeld, die den bode der Classis „gansch seer qualyck" had durven toespreken.

3) t. a. p., f°. 297.

vernemen van hetgeen zij hadden gedaan, „om op het yverighste op te volgen de saak contra D. P. v. Hattem"; hoe zij een „requeste" hadden opgesteld en den raadpensionaris De Huybert overhandigd, nadat zij „het werck alvorens by de wel geintentioneerde heren leden van de Staatsvergaderinge met behoorelyke vigilantie hadden gepraepareert" [1]).

Intusschen kwam de waarschuwing der Classis, met het oog op de missive van Gecommitteerde Raden dd. 7 November, naar Leiden gezonden, aldaar ietwat laat. De Theologische Faculteit, die Van Hattem vroeger ongezien en ongehoord had veroordeeld [2]), had zich nu ernstig met hem bezig gehouden, hem „vyf daegen langh ondersoght ende geexamineert", en daarop den 28sten November „door den mondt van d'Heer Professor Spanhemius in aller tegenwoordigheyd" verklaard: 1°. „dat zy den selven van Hattem ontsloegen van alle suspicie van heterodoxie"; 2°. „dat zy selfs saegen, dat het geene te voren daer van suspicie gegeven had, dat dat voorgekomen was, uyt desselfs yver, om met alle kracht alle Pelagiaensche stellingen te bestryden"; 3°. „dat zy in zyne Morale hadden gevonden sulck een genoegen, dat selfs sy door deselve geëdificeert waeren geweest". Dit „gevoelen" [3]) werd nader omschreven in een missive, opgesteld door Spanheim, goedgekeurd en geteekend door allen [4]), en den 10den December verzonden zoowel naar Middelburg, als (in afschrift) aan Van Hattem [5]). De hoogleeraren berichtten aan de Zeeuwsche Edelmogenden, hoe zij, niettegenstaande hun

1) f°. 298.

2) *Verantwoordinge*, blz. 2.

3) Gedrukt achter de *Verantwoordinge*, blz. 21.

4) Spanheim, Wittichius, Le Moyne en Hulsius. De brief is afgeschreven in *Akten T. en B.*, f°. 301 en gedrukt achter *Verantwoordinge*, blz. 22—24.

5) Met een beleefd schrijven van Spanheim, die de kopie had toegezegd en bij deze gelegenheid Van Hattem nog eens op het hart drukt, „d'employer vôtre talent, qui est riche, à instruire d'une manière, qui soit plus conforme aux façons de parler du Catechisme, et à la méthode de tout de grands et preux Theologiens". Het briefje is gedrukt achter de *Verantwoordinge*, blz. 25.

„veelvoudige besigheden", „aanstonds in verscheyde conferentien soo met malkander als met D. P. van Hattem gehouden, syn geredresseerde schrift en de daar in begrepen stellingen rypelyk (hadden) geëxamineert en overwogen". Zij erkenden: „'t is waar, dat wel ware te wenschen geweest, dat hy in syne verklaringe over den Heydelbergschen Catechismus ende in het stellen van de lere die naa de godtsaligheyt is, hadde getracht volgens de vermaninge van den apostel 1 Cor. 10: hetselve met syne broederen te spreeken en te vermijden selfs allen woordenstrijt tot genen dingen nut, 2 Tim. 2 : 14: als tot misverstant, twistingen en scheuringen. T is ook waar, dat wy in syn laatste schrift aan ons door U Ed. mo. toegesonden, diergelyke nieuwe en twyffelachtige manieren van spreken noch hier en daar hebben gevonden, gelyck uyt dese nevensgaande marginale en bygevoegde explicatien en additien sal te sien syn [1]). Nochthans" — zoo vervolgden zij hun schrijven — „naa dat gemelden D^0^. van Hattem over alles is van ons gehoort geweest, naa dat hy onse aanmerkingen voor goet gekeurt en onse vermaningen heeft plaats gegeven, naa dat hy met syn eygen hant vry willigh en volgens syn eygen overtuyginge de voors. declaratien geschreven en aan ons overgegeven heeft, eyndelyck naa dat hy ons als voor Godes aangesichte heeft betuycht en verseekert, dat hy verders niet en hadde in synen boesem verborgen dat soude afwyken van de gesonde lere van alle de gereformeerde kerken ofte smaken naa eenige socineanerye, pelagianerye, manicheesche of diergelyke verworpen leeringen, soo is het Ed. mo. Heren dat wy geseyden D. Pontianum van Hattem hebben van alle diergelyke ketteryen, en van sodanige heterodoxe opinien, die met den kerckendienst in dese landen souden incompatibel syn, met e e n p a r i g e s t e m m e n geabsolveert en vry verklaart. mits beloften aan ons gedaan van te willen sich met de E. Classis in de behoorelyke maniere verenigen en aen deselve voortaan noyt meer occasie geven

1) Deze aanteekeningen zijn mij niet onder de oogen gekomen.

door syn leren en catechiseren, handel en wandel van offensien of kerkelyke censuren. Edoch dit is dat door U Ed. mo. alderbest en op het stichtelykste sal kunnen werden uytgevoert, dewelke wy hiermede aan Godes heylige protectie bevelen. Verblyvende" enz.

Daarmede had de Faculteit zich in hoofdzaak vereenigd met het vroeger aan den Heer van Cruyningen medegedeelde oordeel van haar medelid Wittichius. En toen en nu had men zich de moeite getroost, de zaak ernstig te onderzoeken, met den beschuldigde te spreken en niet meer alleen, gelijk de eerste maal, af te gaan op diens afgeperste Lessen, aangeboden en voor zoover noodig toegelicht door een beslisten tegenstander van den beklaagde. Het was duidelijk, dat de Faculteit haar voormaligen kweekeling, ofschoon zij hem volgens Spanheim „de toute hétérodoxie" had vrijgesproken, toch niet hield voor volkomen zuiver in de leer. Maar zij had goeden moed op zijn volledigen terugkeer in den schoot der Kerk en achtte in ieder geval, bij nader overweging, zijn afdwalingen niet van dien aard, dat hij deswege uit zijn ambt behoorde te worden ontslagen.

Minder gunstig oordeelden de hoogleeraren in de godgeleerdheid te Utrecht. Zij waren niet vrij van vooringenomenheid tegen den beklaagde, en verdiepten zich niet al te zeer in het hun opgedragen onderzoek. Van Hattem zegt, dat hij den indruk kreeg, toen hij in December bij hen was, „alsof 't haer leet zoude hebben geweest, zoo ick my hadde getoont Gereformeert van gevoelen te wezen". Zij spraken, vervolgt hij: „tot vyf reyzen, yder reys wat meer als een quartier uyrs met my, ende in die vyf quartier uyrs proponeerden zy my een interrogatoir van vier en tachtig vragen, zulks dat het al vrage op vrage en uythalinge op uythalinge was, zonder dat men oyt op eenig stuck eenen oogenblick stil bleef staen, in zulcker voegen, dat het eenen antwoorder quaet genoech zoude hebben gehadt, al had hy, gelyck een kindt voor de Predick-stoel, niet te doen gehadt, als het geene hy had van buyten geleert, op te zeggen". Zij zagen in hem „eenen

dien zy hadden gecondemneert", wilden blijkbaar hun vroeger advies „niet altereren", weigerden te zeggen of de ondervraagde contentement had gegeven, en maakten fluks hun eindoordeel op [1]).

Men bespeurt het aanstonds uit den aanhef van hun schrijven, waarin zij getuigen van hun smart over hetgeen de Zeeuwsche kerken onlangs en nu wederom verontrust, en van hun vreugde over den ijver der Edelmogenden voor de zuivere prediking van Gods Woord en van de Gereformeerde leer. Ook zij hebben de kopieën ontvangen van Van Hattem's Beknopte verklaringe over het begin des Heyd. Catechismus en van zijn Uytleggingе der beknopte Verklaringe, ze gelezen en herlezen, zooveel hun bezigheden toelieten „over alles wat ter sake nodigh scheen met allen ernst in de vrese des Heren gebesoigneert"; met Van Hattem „soo afsonderlyk als in Collegio verscheyde malen gehandelt; syn E. voorstellende ettelyke vraachstuckken, dewelke uyt de eerste en tweede Lessen tsamen vergeleken genomen synde, strekken konde, soo om syn gevoelen te onderstaan, als ook de rechte geschapentheydt van den geredresseerde Schrift". Wel vinden zij het onaangenaam, dat Van Hattem zijn antwoorden niet schriftelijk wilde geven. Toch meenen zij eenparig [2]) een „geraisoneert advys" te kunnen overleggen: er is in de hoofdzaken geen verschil tusschen Van Hattem's eerste en tweede Lessen. Ook de laatste bevatten „verscheyden onschriftmatige en onrechtsinnige stellingen welke en van de lere der waarheyt afwyken en ten besten genomen met de dweperyen van de antinomi en wederstrevers van de goddelyke wet overeenkomen". De geredresseerde Lessen drukken de punten van ons geloof niet klaar, krachtig en genoegzaam uit; zij zijn in voorname artikelen te mager, te onbeduidend, te dubbelzinnig; hetgeen dan met enkele voorbeel-

---

1) De tamelijk lange brief, zonder dagteekening, komt voor in *Akten T. en B.*, f°. 301 v.

2) P. van Mastricht, M. Leydekker en H. Witsius.

den wordt gestaafd en niet mag worden vergoelijkt, „bijsonder als men voortgangh in de kennisse voorgeeft en mijnt van Godt yts geleert te hebben 't gene anderen niet openbaar is, gelyck als D^o^. van Hattem sich laat voorstaan". Waarom bedient hij zich van zoovele verdacht klinkende en onrechtzinnige uitdrukkingen, indien hij instemt met de zuivere leer der Gereformeerden? Meer behendig dan waar is hij in zijn streven, om van de eerste Lessen eigenlijk niets te herroepen en den ouden inhoud in nieuwe vormen voor te dragen; gelijk hij zelf trouwens erkent, nog niet in zaken van eenige beteekenis van gevoelen te zijn veranderd, omdat hij nog niet van dwaling werd overtuigd. De Faculteit heeft het derhalve niet van haar gemoed kunnen verkrijgen, Van Hattem „voor orthodox en suyver in de Leere der gereformeerde kercken te verklaaren ofte die Collegien en Vergaderingen, onder welke hy staat, aan te raden denselven te ontslaan van sodanigen censure als over hem eens gestreken is. Des te meer wyl wy syn hypothesen en gevoelens van soo wyden uytstrekkinge over de gansche religie bevinden te syn, dat wy niet bevatten en konnen, hoe het mogelyck is, dat hy die int herte soude konnen behouden, of in syne predicatien en catechisatien seponeren, en de gronden van de gereformeerde kerck, volgens een versekerde conscientie, met alle gebruyken van wederlegginge vermaninge en bestraffinge aandringen. En int bysonder, dat het een ongelovich mensch is, al wie oordeelt dat Godt een wet heeft, die hy wil van den mensch gedaan hebben, sulx dat de 10 geboden die wet souden begrypen, dat die geoordeelt kan werden den ganschen raat Godts, rakende geloof en bekeeringe, of de lere des Cathechismi part. 123: met kracht en oprechtigheyt te sullen verkondigen, en konnen wy niet verstaan noch ons selven verbeelden. En dus mijnen wy Ed. mo. Heren, uw versoeck voldaan te hebben, en konnen Uw Ed. mo. uyt ons advys genoechsaam afnemen, dat wy de Classis van Tolen en Bergen geen ongelyck en souden geven indien se als noch over de gevoelens en opinien van D^o^. van Hattem

alle sorghvuldige bekommeringen hadden en deselve aan Uwe Ed. Mo. voeten nederleyden om met D°. Pontianus alsoo te handelen als naa den Woorde Godts en synodale wetten tot de bewaringe van de suyverheyt des geloofs en stichtinge der kerke J. Christi mocht bevonden werden te behoren. Middelerwyl blyven wy altyt bereyt D°. van Hattem, met ons confererende, syn misslagen, als wy alrede gedaan hebben, aan te wysen en syn E. onder de genade Godts tot betere gedachten te brengen, opdat hy het Talent welck mocht ontfangen hebben tot dienst der gem^te^ Jesu Christi aanlegge, waar toe wy hem den heyligen geest die in alle waarheyt leydt, toewenschen."

Ook van dit advies is de strekking niet te miskennen, noch de invloed, dien hier de Classis heeft gehad [1]).

Wat zouden nu Gecommitteerde Raden doen? Aan de vleierijen en waarschuwingen van Utrecht gehoor geven, of zich houden aan den kalmen, reeds toegepasten raad uit Leiden? M. a. w. Van Hattem prijsgeven aan zijn vervolgers, of hem handhaven op zijn post?

Het einde hunner overleggingen (den 5den Januari 1682 afgebroken en den 19den Februari voortgezet) was, dat zij afschriften van de brieven uit Leiden en uit Utrecht aan de Classis zonden, met verzoek om „consideratien en advys", die zij den 9den Maart 1682 door haar Gedeputeerden te Middelburg hoopten te ontvangen [2]). De predikanten Mevius en Aalstius, te dien einde afgevaardigd, roemden der Edelmogenden „christelycke yver en sorge". Zij stelden vóór, eenige van Van Hattem's „voornaame poincten en stellingen, die sij oordeelden dat hij behoorde te revoceren", den beklaagde voor te houden, benevens de tegenstellingen van deze, die hij ter contrarie zou moeten aannemen. Die voorslag vond bijval. Zij exhibeerden de stellingen en tegenstellingen, waarop de beklaagde, die

1) Wat dien invloed betreft, zijn reeds de in den mond der Classis bestorven en door Utrecht herhaalde „sorghvuldige bekommeringen" bij uitnemendheid welsprekend.

2) *Akten T. en B.*, f°. 300.

mede tijdig was ontboden, in twee sessiën „int lange" werd gehoord en ook zijn „gevoelen aangaande het gebeth ondertast". Nu werd het den Edelmogenden duidelijk, dat de veel besproken geredresseerde Lessen een explicatie en geen revocatie van de eerste waren. Beklaagde scheen dus nog altijd te volharden bij dwalingen, die veroordeelenswaardig moesten worden geacht. Zijn stellingen condemneeren wilde hij niet.

Wat zou men dan nu met hem doen?

De „voorgaande censure van suspensie" wederom stellen, adviseerden de Gedeputeerden der Classis. Gedurende drie zittingen werd nog „gedelibereert", en daarop besloten, aan Van Hattem drie maanden te gunnen „om hem gedurende dien termyn, nader en beter over sijne opinien, vervat in syne eerste stellingen en lessen, die eenparich by de Theologische Facultyten van Leyden en Uytrecht syn gecondemneert te bedenken, om daar van volkomen afstant te doen, en vervolgens deselve te revoceren en in tegendeel te keren tot die opinien en Lessen, die in de gereformeerde kercken gerecipieert en gewonelyck syn gebruyckt te worden". Bij gebreke van dien zal met hem gehandeld worden naar art. 59 van de Kerkenorde A° 1591. Inmiddels heeft hij „sich van de exercitie van syne bedieninge, soo het prediken, catechiseren; onderwysen en andersints te onthouden"; terwijl die van de Classis worden „geordoneert midlerwijlen vriendelyck en broederlyck" met hem te „handelen tot syne verbeteringe, overtuyginge en instemminge om denselven, en het goede talent dat in hem is, soo het mogelyk mochte wesen te behouden, en tot meerder dienst en opbouw van Christi kerck te mogen sien besteden" [1]).

Inderdaad, de Classis kon tevreden zijn. De uitslag harer Commissie was „gewenscht geweest en seer voordelich" [2]). Het was gelukt, de geredresseerde Lessen en daarmede

---

1) Zie notulen van Gecommitteerde Raden dd. 14 Maart 1682, ook in *Akten T. en B.*, f°. 308 v. en achter de *Verantwoordinge*, blz. 27—33.
2) f°. 309.

het tweede advies uit Leiden buiten het geding te werken, den beklaagde, gelijk in den aanvang, te plaatsen uitsluitend voor zijn hem afgeperste Lessen en zelfs zijn natuurlijke beschermers, de Gecommitteerde Raden van Zeeland, in den waan te brengen, dat hij hen had misleid en moest beoordeeld worden naar Lessen, waarin althans uitdrukkingen voorkwamen, waarvan hij zelf wenschte dat hij ze niet geschreven had, maar die hij onder deze omstandigheden niet kon terugnemen, zonder daarmede tevens hem heilige gevoelens te verloochenen. Bovendien: de zaak zou „niet politikelyck", d. i. niet zonder inmenging van den invloed der kerkelijken, worden afgedaan! Al was haar uitsluitend kerkelijke behandeling nog niet verzekerd, men bevond zich op den goeden weg der samenwerking, die wellicht nog kon leiden naar de zaligheid der alleenheerschappij [1]).

Bij een zoo groote overwinning kon de Classis zich de vermaning van de politieken getroosten, dat zij nu ook gedurende de nieuwe suspensie, ingegaan den 14den Maart 1682, de kerk van Philipsland geregeld moest bedienen, zoodat aldaar alle sabbatdagen gepredikt en het heilig avondmaal op zijn tijd gecelebreerd mocht worden. Zij besloot, haar Gedeputeerden voor hun „yver, aangewende moyten, voorsichtige wyshydt en wakkere neerstichydt hertgrondich danck te seggen". Haar vreugdebetoon was groot en ook haar opgewektheid om Van Hattem te verbeteren. Maar helaas, hij was niet aanwezig op dezen 7den April. Men zal hem en zijn Kerkeraad aanschrijven tegen 5 Mei te Tolen. Dan kan laatstgenoemde er getuige van zijn, hoe de gesuspendeerde wordt uitgenoodigd, te herroepen zijn meest aanstootelijke, — en zijn instemming te verklaren met daartegenover te plaatsen orthodoxe stellingen. Een lijst van beide soorten zal met de grootste zorgvuldigheid worden opgemaakt door de pre-

1) Hoeveel sommigen daaraan gelegen was, blijkt uit het besluit, door den Kerkeraad van Bergen-op-Zoom den 2den Maart 1682 genomen: „dat van dese kercke sal aengehouden werden dat dese saecke (die van P. van Hattem, waarover den anderen dag ter Classis moest gesproken worden) niet politikelyck, maer kerckelyck magh afgedaen werden".

dikanten Rodenburgh, Van Dooreslaer, Beukelaar, Maevius, Stamperius en Regius [1]). Brieven werden ontworpen [2]) ter dankbetuiging aan de Theologische Faculteiten en ter beantwoording van een deelnemend schrijven van de Classis van Walcheren. Leiden mocht in het voorbijgaan hooren, niet alleen hoezeer de onrechtzinnigheid van Van Hattem de Classis heeft „verwondert, vermoijt en wee aan het herte gedaen", maar ook hoe jammer het is, dat in het najaar haar nadere toelichtingen omtrent Van Hattem niet werden afgewacht, aangezien niemand zoo goed als zij bekend is met „dien man, syn sprake, conduite, leere en de droevige gevolgen en bittere vruchten van dien". Utrecht werd uitbundig geprezen om haar betoonden „godtvruchtigen ernst, yver en geroemde wakkerheydt", om de Classis „met alle vigilantie te secunderen en de hant te bieden"; Walcheren nader ingelicht en gedankt voor haar deelneming in de „droefhydt" van Tolen. Daarop konden allen goedsmoeds naar huis gaan, in afwachting van de dingen, die komen zouden den 5den Mei a. s.

Die dag brak aan en vond de broeders „buitengewoon als gewoon" vergaderd binnen Tolen. Met groot genoegen namen allen kennis van de ontworpen stellingen en tegenstellingen; allen, — behalve Van Hattem zelf. Hij achtte het niet mogelijk, zoo in eens ja of neen te antwoorden op de gestelde vragen, of hij de eene reeks herroepen en de andere aanvaarden wilde. Daarvoor waren de stellingen te talrijk [3]). Ook meende hij, dat de hem toegekende niet alle zijn gevoelen juist weergaven. Hij verzocht daarom een kopie en tijd om zich te beraden. Zoowel het een als het ander werd hem toegezegd, maar geen vrijheid gegeven, schriftelijk of bij deductie te ant-

---

1) *Akten T. en B.*, f°. 310.

2) De kopieën staan t. a. p., f°. 312—315.

3) Volgens de later overgelegde kopie waren er 105, t. a. p., f°. 337. Ze heetten samen *Kort Vertoog* en bestonden uit „78 Articulen, als zoo vele bezwaernissén, vergeselschapt met noch een byvoegzel van 27 quaestien", gelijk Van Hattem zegt in zijn *Verantwoordinge*, blz. 13.

woorden [1]), en tevens, terwijl hij buiten stond, besloten in geen geval eenige verandering te brengen in de vastge stelde lijst zijner dwalingen. Die moesten worden verworpen, gelijk zij nu door de Classis als juiste omschrijving zijner dwalingen waren aanvaard! Dit deelde men hem echter niet mede; daarentegen wel, dat men besloten had, met hem „vriendelyck om te gaan", ten einde hem zoo mogelijk te redden. Lag in dat besluit en in de mededeeling er van eenige bekentenis van schuld? Hoe het zij, nu scheen de Classis bijzonder humaan en broederlijk gezind tegenover den verdoolde, die de gevraagde kopie zou ontvangen en den 19den Mei voor de Commissie te Tolen zou worden gehoord.

Daarvan kwam evenwel niets, omdat Van Hattem niet verscheen. Wel maakte men hem daarvan een scherp verwijt; doch de overgelegde briefwisseling rechtvaardigt hem volkomen [2]). Den 5den Mei had men hem kopie van de theses en antitheses toegezegd; den 14den had hij nog niets ontvangen, niettegenstaande hij een „man die noyt met copieren opgehouden heeft, telkens als hem daartoe gelegenthydt is gegeven", onmiddellijk bij diens aankomst te Bergen, ter beschikking had gesteld van Ds. Aalstius, die met de levering der kopie was belast. Daarom schreef hij dien 14den aan D. Beukelaar, dat de tijd om zich voor te bereiden nu in ieder geval te kort zou zijn, dat hij niet wilde dat de Commissie te vergeefs samenkwam, en dat hij daarom nu vast mededeelde dat hij den 19den niet zou verschijnen, maar over 14 dagen op de gewone ver-

1) De broeders, meende Van Hattem, *Verantwoordinge*, blz. 13—14, wilden op deze wijze „alle verantwoordinge stuyten, die eenigh ondersoeck van noode soude hebben gehadt ende die over sulks mede eenigen tydt soude hebben vereyscht, om dezelve recht te examineren". Anderen, die toen niet tegenwoordig waren, vonden de weigering, waarover de Akten zwijgen, zoo „wansmaeckelyck, dat sy geen part of deel verklaerden in de geheele handelinge te willen hebben, zoo niet dese Resolutie wierde gealtereert". Zij werd dan ook den 2den Juni in zoo ver „gemitigeert", dat Van Hattem werd toegestaan zich „by geschrift en by deductie te verantwoorden", doch binnen vijf dagen tijds.

2) Zie de kopieën in *Akten T. en B.*, f°. 328—335.

gadering der Classis. Hij eindigde zijn beleefd schrijven, waarin geen enkel bitter woord voorkomt, met een dankbetuiging voor het „laatst belooft onthaal" en met de bede tot God, „dat Hy ons soo verlichte door synen hyligen geest, dat Hem die op den throon sit, en niet ons, Hem segge ik, en het lam dat geslachtet is, door ons ende door allen den zegen, de eere, de heerlykheydt ende de kracht in aller eeuwicheden eeuwigheit gegeven werde".

Beukelaar zond dien brief aanstonds per expresse bij zijn mede-gedeputeerden rond. Allen verbaasden en ergerden zich. Zij achtten „dese subterfugie en declinatie niet gegront, maar een teken van een desperate sake, alsoo dese comparitie tot syn verbeteringe, inwinninge en overtuyginge gelegt was". Beukelaar zond een allesbehalve vriendelijk antwoord, waarin hij, 16 Mei, alsnog Van Hattem opvorderde, tegen den 19den in Tolen te komen. Zijn uitvlucht beteekende niets. Een stuk van de kopie had hij reeds, gelijk Beukelaar meende. Doch al was dit zoo niet, drie à vier dagen waren voldoende om de stellingen aandachtig te lezen. Zij behelsden voor hem niets nieuws. Of was hij zijn eigen stellingen en de oude leer der Gereformeerde kerken vergeten?

Men ziet uit dezen gerekten, onhebbelijken brief recht duidelijk, dat de Commissie zich geen oogenblik kon verplaatsen op het standpunt van den beklaagde. Het komt haar niet in de gedachte, dat de zaak voor hem een hoogst ernstige was, of dat hij ook maar een enkele gegronde bedenking zou kunnen hebben tegen de omschrijving van een der 105 door haar opgemaakte stellingen. In haar oog waren theses en antitheses onberispelijk. De geheele Classis oordeelde desgelijks. Waarom zou Van Hattem het alleen beter weten en een nauwkeurig onderzoek noodzakelijk mogen achten?

Toen de beklaagde, gelijk wij reeds opmerkten, den 19den toch niet verscheen, sloeg de Commissie een anderen toon aan. Zij zocht nu te werken op zijn gemoed. Zij verklaarde, van zijn bekende „discretie en soo menighmaal geprotesteerde beleeftheydt" nooit zoo iets te hebben verwacht.

De Classis meende het zoo goed met hem, den verdoolde, met wien zij „minnelyck en broederlyck" had willen laten confereeren, ten einde hem „te onderrichten, de rechtsinnige waarheeden smakelyck te maken, een nieuwen geur te geven ende te doen rieken in syne (uwe) neusgaten". Hij had geen datum bedongen, waarop hij de kopie zou ontvangen. Er was hem „aangetoont", dat hij in ieder geval had behooren te komen. Hijzelf zou bij nader overweging moeten erkennen, dat hij voor de Commissie was „een man, die door ongesonde Leere, als een inetenden kancker quijnt, kranck is en gevaar loopt". Is het dan niet om bij te weenen, dat zulk een man „die aangebodene hylsame hulpmiddelen niet omhelst, maar door waan van welstant opgeblasen sich behaacht in syne wonde, den soeten balsem van minnelycke onderrichtinge schynende te vlieden en den plaaster wech te werpen?" Hoe gaarne zou men nog een anderen dag met hem samenkomen. Maar hij zal toch niet willen. Daarom besluiten zij liever hun brief, den 22sten Mei uit Tolen verzonden, met den wensch, „dat Godt almachtich aan dit werck, 't welk naa alle schynbaarheden soo vertwyffelt is, geliefde syne vingeren te slaan ende te ontwerren, UE. selfs te overtuygen, krachtelyck uytteroyen dien wortel der bitterheyt, die alle uwe heerlyckheydt verduysteren doet en verwelckeren, en soo te heyligen, dat naa desen de kercke Godts door UE. nimmer mocht werden gescheurt, de broederschap ontrust noch de gelovigen ontsticht, maar integendeel, door derselver anders niet verachtelyke gaven Jesu Zion veel licht en heyl mach werden toegebracht".

De Classis, den 2den Juni te Tolen vergaderd, keurde de handelingen der Commissie goed en betreurde de houding, aangenomen door Van Hattem [1]), te meer omdat hij vroeger zelf een conferentie had begeerd. Zij billijkte zijn nu nog eens mondeling voorgedragen „gesochte schynredenen" niet, maar toonde hem „haar rechtveerdigh misnoegen" [2]), waarop zij hem verzocht, thans zijn theses

1) a. w., fº. 335. 2) fº. 336.

te herroepen en de antitheses te belijden. Hij antwoordde schriftelijk [1]) en verklaarde, noch ja, noch neen te kunnen zeggen op de hem voorgelegde, den 14den Mei ter hand gestelde 105 positiën, omdat zijn theses met de antitheses evenmin in strijd waren als „ Godts drieheydt met Godts eenheydt en als de menschwordinge van Godt den Zoon met syn eeuwich en onveranderlyck wesen". Veeleer konden de antitheses niet bestaan, tenzij op de grondslagen aangenomen en ontwikkeld in zijn theses, evenals het onmogelijk is, „ dat de enighydt Godts van ymant oprechtelyck werde erkent, sonder dat hy de drieheyt van denselven mee erkenne: en dat Godts onveranderlyke eeuwigheydt van ymant van herten beleden werde, die onderwyl niet insgelyx belydt het menschwerden van denselven". Mocht de vergadering volharden bij haar besluit en het „voor Jesu Ryke" dienstig achten, dat hij enkel neen of ja zegt, dan zal hij zich blijven troosten „met de getuygenisse van een goet gemoet". Hij dankt God, dat hij erkent „de onfeylbaarheydt van Godes heylig woort", en „ de rechtsinnigheydt soo van den Catechismus en Confessie der nederlantsche gereformeerde. kercken, als van de gearresteerde canones vant Synode van Dorth; betuygende", dat hij gedurende de 10 jaar van zijn dienst niets heeft „getracht, dan de voornoemde waarheydt eerst selfs tot in den gront te mogen verstaen en dan deselve insgelyx aan andere grondelyck verstaan te geven; niets in de werelt soo seer ter herten nemende als de rechtveerdigmaakinge door het geloove sonder de wercken van de weth, van de rechtveerdighmakinge door de wercken met alle aandachticheydt soo te onderscheyden, dat de suyverheyt van die bron-ader van onsen eenigen troost onvermenght en onbemorst geconserveert mochte werden". Inmiddels wil hij niet ophouden te bidden, „ dat selfs dese sielbedroevendc onenigheydt eens tot meerder eenigheydt moge uijtbreeken, en dat Hy, by Wien niets onmogelyck is, eens licht oock uyt dese duysternisse te voorschijn brenge".

1) De kopie a. w. f°. 337—339.

Deze verklaring maakte, naar het schijnt, eenigen indruk. Althans, de Classis besloot niet te volharden bij den eisch, dat met een enkelvoudig ja of neen de theses herroepen en de antitheses beleden zouden worden. Het laatste was trouwens niet meer noodig. Den beklaagde zouden achtereenvolgens eenige zijner stellingen worden voorgelegd. Doch toen men eenmaal daarmede was begonnen, noemde hij het ééne kwalijk begrepen, het andere niet recht verstaan en ontspon zich een „lankwylich debat", dat eindigde met de overweging der Classis: dat Van Hattem inderdaad deportabel was, maar dat men hem, om de maat vol te meten, vergunde, over acht dagen, den 9den Juni, te Bergen voor een Commissie schriftelijk te bewijzen, „dat syne dwalingen syn de basis en gronden van onse orthodoxe tegengestelde waarheden" [1]).

Gelijk te verwachten was, leidde die nieuwe samenkomst te Bergen en een andere, daaraan vastgeknoopte, op den 16den Juni te Tolen, tot niets. Van Hattem had den 9den een verweerschrift gereed, waarin hij betoogde [2]), dat de Classis hem ten onrechte verdacht van „vercrachtinge van Jesu satisfactie en voldoeninge, verloocheninge van 's menschen ware gerechtigheit, vervalsinge van het salichmakende geloove"; dat „het gantsche gebouw van 's Classis leerstucken bouwvallig is en ter neder sijgt, ten sy sy door syne stellingen en beginselen, als door soo vele vaste pilaren vastelyck onderschraegt en opgehouden werden"; terwijl hij „opentlyck betuygde dat by meest alle soo leeraren als belyders was een overstroomende onkunde en diepe onwetentheyt van de leere der rechtveerdigmakinge des geloofs, sonder de wercken des wets, daer byvoegende datter was tweederhande slag van menschen, waervan de eerste soorte haer werck en krachten quamen te vergoden, en de andere vervielen tot een ander extremiteyt, daer in bestaende, dat se vol becommeringe synde, seyden: is Jesus wel myn Heylandt en salighmaker". Na een mon-

1) a. w., f°. 340.
2) Volgens de notulen dier samenkomst, a. w., f°. 348—350.

delinge uitweiding over besef van eigen kortzichtigheid, weshalve het mogelijk was dat hij dwaalde, hoewel hij zich aan den anderen kant verplicht achtte zijn overtuiging duidelijk uit te spreken, las hij dit geschrift voor. De aanwezigen vonden er geen licht in, maar „donckerheyt en verduysteringe". Toch zouden zij het over acht dagen beantwoorden, hetgeen den 16den Juni te Tolen geschiedde [1]. De Commissie noemde toen het voorgelezen en overhandigde betoog beneden haar verwachting, krachteloos en verwerpelijk. Van Hattem had zich niet verbeterd, maar was verslimmerd. Men kon niet meer met hem handelen, „alsoo alle middelen vruchteloos gebruyct syn". Er vielen van weerskanten harde woorden. Beide partijen beschuldigden elkander van onrechtzinnigheid. „Gebeden en betuygingen", dat Van Hattem toch schuld mocht belijden, baatten niet. Zijn „gewisse" overtuigde hem niet van dwalingen; de Classis had dit evenmin gedaan. Zijzelf dwaalde en was afgevallen van Maresius, Essenius, de Confessie en 't Synode van Dordt. „Ontstelt door soo sware beschuldiging van heterodoxie", besloot de Vergadering aan Gecommitteerde Raden te schrijven, dat Van Hattem onverbeterlijk was en aan de Zeeuwsche Classes, onder overlegging van Van Hattem's eerste Lessen met de eerste adviezen van de theologische faculteiten, een verhaal van den loop der proceduren.

De Classis hechtte haar zegel aan deze besluiten en weigerde den 7den Juli, nogmaals met Van Hattem, gelijk hij verzocht, in conferentie te treden en bepaald over „het poinct van de rechtveerdichmakinge des geloofs". Het onderhoud zou toch niet tot overeenstemming leiden, en de zaak was, van de zijde der Classis, beslist. Alleenlijk bood zij aan, „in 't particulier te allen tyden minnelyck en broederlyck met syn E. te willen confereren" [2]). Daarop kon hij heengaan en afwachten wat Gecommitteerde Raden zouden besluiten. Hun toch was verzocht, „een coetum ofte andere hooger kerkelycke wettige vergaderinge te

---

1) De notulen van deze bijeenkomst staan a. w., fº. 346—348.
2) a. w. fº. 343—344.

versorgen, in de welcke de saeke D. Pontiani van Hattem op een ordinare kerckelycke wyse mochte werden afgedaen". En toen zij „eenige weken" lieten voorbijgaan zonder iets van zich te doen hooren, ontvingen zij van de Classis, den 15den September, nog eens opzettelijk samen geroepen „om nader te vigileren over de trotterende saecke contra D. van Hattem", een tweede dringende bede om toch „met den eerste" aan haar verzoek te voldoen [1]).

Intusschen had Van Hattem ook niet stil gezeten en zich bij „requeste" aan Gecommitteerde Raden beklaagd over de houding der Classis en haar onwil om verder met hem te spreken, waarop de Edelmogenden den 2den October besloten [2]), dat de „afgebroken conferentie sal worden geredintegreert en wel alhier voor dese vergaderinge", d. i. „in 't Hoff van Zeelant te Middelburg", den 27sten (24?) der loopende maand. Dat dit besluit niet bijzonder in den smaak der Classis viel, liet zich begrijpen. Gelukkig legde aanstonds een andere missive een pleister op de wond. Ik bedoel een juist ontvangen, deelnemend en van hartelijke instemming met haar handelingen getuigend schrijven van de Classis van Schouwen, die Van Hattem vergeleek bij een „pestigen addre", die niet anders dan uit den poel des afgronds kon zijn voortgekomen, en dien ook zij zich bij de Staten zouden bevlijtigen, door een Synode te doen uitwerpen [3]). De Toolsche broeders meenden echter zelf ook het mogelijke te moeten doen om hun wit te bereiken. Zij droegen den 6den October hun Gedeputeerden naar Middelburg, Aelstius en Mevius, op, de Edelmogenden te „begroeten" en met het oog op Van Hattem's rekest „tot andere gedaghten te brengen" [4]). In hoeverre hun dit gelukte, is wel niet volkomen duidelijk, doch genoegzaam af te leiden uit de omstandigheid, dat de behandeling

1) a. w., f°. 351.
2) Volgens hun notulen, ook opgenomen a. w., f°. 355.
3) a. w., f°. 356—357.
4) f°. 357—358. Tevens moesten zij trachten vergoeding te krijgen voor de oploopende reis- en verblijfkosten naar Philipsland en naar Middelburg, ter wille van deze zaak.

der zaak tot den 24sten werd uitgesteld [1]). Intusschen kon men het volgende berichten: „Veele van de Gecommitteerde Heeren" lieten niet los, of de Classis moest toch nog eens opzettelijk met Van Hattem een conferentie houden. „Eenige" beloofden, dat zij „haast een gewenscht eynde van het werk soude zien, indien hij bleef by syne dwalingen persisteeren". De Gedeputeerden der Classis hadden gezocht aan te toonen, dat men al het mogelijke had gedaan om den verdoolde te recht te brengen; dat hij „niet beter maar erger en wierdt en sich in de laatste conferentie niet rekkelyker maer hard-nekkelyker hadde aengestelt"; en dat het werk nu toch eindelijk „op eene goede kerkelyke wyse" behoorde te worden afgedaan. De slotsom was, dat de Classis nog eens ernstig met den beklaagde zou spreken, terwijl de predikanten van Bergen „volgens de mondelinge ordre van eenige Heeren leden van de Vergaderinge" der Edelmogenden nog vijf onderscheiden conferentiën „boven alle voorgaande", met Van Hattem zouden houden, hetgeen ook geschiedde, evenwel zonder dat men daarmede iets won [2]).

Die nieuwe conferentie met de Classis had plaats den 10den en 11den November, doch leidde evenmin tot het beoogde doel: een verzoening der partijen buiten den sterken arm der politieken. „Een-maal, ander-maal en derde-maal afgevraagt synde, of hij noch niet, eeniger wyse, tot betere gedachten en was gekomen", verklaarde Van Hattem, dat hij op die vraag geen antwoord geven, noch „ongepremediteert" spreken kon, waarom hij een geschreven „request" overlegde [3]). Het stuk getuigt van vurige begeerte, dat men elkander zal verstaan en verdragen, van toegevendheid, van ootmoed en bescheidenheid, maar ook van vastheid van overtuiging. Geen onwaardig woord ontsiert den breeden inhoud. De schrijver heeft zich ernstig rekenschap gegeven van „de oirsake deser quale". Hij

---

1) Volgens het brievenboek van het Prov. Archief.
2) f°. 359—360.
3) In zijn geheel opgenomen a. w., f°. 360—362.

erkent, men oordeelt zijn gering talent niet geheel onnut voor den opbouw van het koninkrijk Gods. Daarom heeft men zich zoolang met hem bezig gehouden, „soo vele liefdebetuigingen en soovele blijken van estime" geschonken. Het rijk van Jezus zal dan ook van een verzoening geen schade lijden. „Alle vredelieventheyt" en het gezag der overheid manen daartoe aan. Gedane zaken nemen geen keer. Daarbij moet men niet stilstaan. Verschil van gevoelen is er in de Christelijke kerk altijd geweest. Hij verbergt het niet: in vele leden van de Classis vindt hij gedachten, die hij niet voor waarheden kan aannemen. Ook heeft God hem gedachten gegeven, die hij meent uit God te zijn, maar die de broeders achten van een anderen geest te zijn. De broederlijke liefde behoeft daaronder niet te lijden. Nog onlangs hebben de Edelmogenden den broeders van Zuid-Beveland gelast, in zake de leer alleen te vragen naar instemming met de formulieren. Welnu, die formulieren acht hij in volkomen overeenstemming met Gods Woord. Dat wil hij op alle manieren bewijzen. Alleenlijk dwinge men hem niet, uit zijn verleden dwalingen te noemen, wat hij geen dwalingen kan achten, al zou hij hetzelfde nu wel anders en „schriftmatiger" uitdrukken. Hij ziet geen noodzaak, de veelbesproken Lessen, al zijn ze z. i. waar, „te propageren". Men late dus het verleden rusten en stelle hem in staat, zijn Christusprediking voort te zetten op den grondslag zijner bij herhaling verzekerde hartelijke instemming met de belijdenis der Gereformeerde kerken. Mocht men evenwel meenen, dat bespreking van de Lessen onvermijdelijk is, dan trede — niet allen, maar één — liefst D. Van Dooreslaer, wiens bekwaamheid en vuur in deze zaak allen bekend zijn, tegen hem in het strijdperk, terwijl de overigen als rechters tegenover hen mogen zitting nemen. Hij zal bewijzen, dat Van Dooreslaer de Confessie niet grondig kent. Geen ijdele eerzucht drijft hem, noch slaafsche vrees. Dat betuigt hij in alle oprechtheid voor God, wiens heilige geest hen helpe in het opheffen „van de al te lang geduurt hebbende verschillen".

Herhaalde lectuur van het request overtuigde de Ver-

gadering, dat Van Hattem niet was „gebetert" en dat men hem niet „tot betere gedachten" zoude kunnen brengen. Het is wel waar, wat hij zeide: „hetgene gedaan is dat is gedaan"; maar onkruid, dat eenmaal gezaaid is, kan toch, ofschoon het gezaaid is, worden uitgerukt. Dat is noodig, nu het in de „herten en zielen van soo veele" wordt aangetroffen en „in soo veele landen, steden en plaatsen verleydde personen" wonen. Had beklaagde zijn „gruwelyke stellingen niet allessints in alle tyden, plaatsen en gelegentheden met soo veele force voortgeset", men zou kunnen berusten in zijn belofte, dat hij ze voortaan zou laten rusten. Nu is de „effectuele herroepinge en verlocheninge" noodig. Bovendien heeft hijzelf verklaard, dat hij de antitheses niet kan aannemen, zonder zijn theses vast te houden. Deze los te laten, is dus ook voor hem feitelijk onmogelijk [1]).

Aldus keerde de Classis, meer aardig dan waardig, een door hem zelf gesmeed wapen tegen den beklaagde, terwijl zij niet onduidelijk te kennen gaf, hoezeer de ruchtbaarheid, die zijn gevoelens hadden gekregen, en de bijval, dien zijn beginselen reeds velerwegen hadden gevonden, haar ergerden. Intusschen begreep zij, om aan de ontvangen opdracht getrouw te zijn, toch iets te moeten doen. De censuur zou kunnen worden opgeheven, indien de beschuldigde ten minste op enkele punten herroepen of zijn gevoelen wijzigen wilde. De predikanten Mevius, Dooreslaer, Vay Sr. en Regius begonnen andermaal gedurende eenige uren des middags en des avonds met Van Hattem over onderscheiden stellingen te redetwisten, zonder echter iets te winnen. Van beide zijden verweet men elkander: onkunde, dwaling en hardnekkig vasthouden aan eenmaal opgevatte meeningen. De Classis achtte den veroordeelde overtuigd en verslagen; maar hijzelf kon dit allerminst toegeven [2]).

Wat zou het baten, dèn anderen morgen, toen men te

1) a. w., f°. 363.
2) f°. 364—365.

8 uren wederom samenkwam, de conferentie voort te zetten? De Vergadering zag er van af, als van een volstrekt nutteloos werk, daar het haar immers was gebleken, dat Van Hattem niets wilde toegeven, integendeel „minder bescheyden" werd, en zij „om de eere Godts, om de richtinge der gemeynte, om de herstellinge der verleydde en oock om syns selfs wille, niet anders doen en konde, als haar te houden by de formuliere van revocatie, dewelke hem meer-malen, en onder anderen in de Thesibus en Antithesibus waren voor-gestelt" [1]).

Natuurlijk kon Van Hattem dit besluit niet goedkeuren. Hij weigerde te herroepen, doch legde een „Nader Request" over [2]), waarin hij nogmaals op gemoedelijke, ernstige en waardige wijze zijn grieven uiteenzette: dat men hem niet als broeder wilde erkennen, ofschoon hij met allen eensgezind is in den Catechismus, de Confessie en de Dordtsche canones, gelijk zijzelf daarvan overtuigd zijn; dat men hem niet vrij laat zich zoo te verdedigen, als hijzelf het beste en wenschelijkste oordeelt, iets wat nooit door eenigen rechter aan een misdadiger wordt geweigerd; dat men hem dwingen wil een weg te volgen, waarop conciliatie onmogelijk is. Waarom hem genoodzaakt, niet langs de trappen naar boven te klimmen, maar ineens op het huis te springen? Waarom hem gedwongen, door de gesloten poort binnen te komen, terwijl een andere open en het gebruik daarvan zeer voegzaam is? Andermaal betuigt hij, goed Gereformeerd te zijn en dit te kunnen bewijzen. Men late zijn stellingen rusten en blijve bij de Formulieren. Niet om zijnent-, maar om hunnentwil smeekt hij den broeders, aan wie hij „door soo veele liefdebanden verknocht" is, dat zij toch geen instrumenten mogen zijn, „waardoor Satan een dienaar Christi tegen staen en bestryden soude in het godtvruchtige en hoog-nodige voornemen dat hem Godt gegeven heeft van Godts koninckryk, door het reynigen van syn huys, op te bouwen en te verbreyden".

---

1) f°. 366.
2) In zijn geheel opgenomen a. w., f°. 367—370.

De Classis achtte dit geschrift, dat zij tweemaal las, „vol onwaarheden, injurien en dreyginge", en zocht daarvan, hoewel te vergeefs, den schrijver te overtuigen, — gelijk zij hetzelfde voor den naneef beproefde in een hartstochtelijke beantwoording van Van Hattem's grieven en „beleedigende" woorden [1]). De beklaagde verklaarde: „het is mij leed dat het zoo opgevat werde", en de voorzitter verklaarde: „het en kan niet anders genomen noch verstaen werden, want het en is niet anders". Daarop volgde nog een minder aangename woordenwisseling over kopieën, en Van Hattem ging heen, de broeders achterlatende, ten hoogste geërgerd, diep verontwaardigd, meer dan ooit overtuigd van des beklaagden onbuigzaamheid en onverbeterlijkheid, en vast besloten om nu geen enkele poging tot verzoening meer te wagen. Mevius en Aalstius konden Gecommitteerde Raden bekend maken met den uitslag der op 10 en 11 November gehouden drie zittingen [2]).

Hoe goed hun deze taak was opgedragen, zou weldra blijken. Door met „vele heeren" te spreken, hun „claarlyck" te vertoonen en „wijt lopich" aan te wijzen, welke gevaren dreigden, hadden zij het in Februari 1683" daartoe gebracht, „datter niet een van de Heeren Staten of gecommitteerde Heeren Raden was, die Pontiaan van Hattem niet en oordeelden dwaalachtich te sijn, en dat hij niet bequaem en was, om langer op Philippilant te blijven, maer dat hij van sijne plaetse behoorde geremoveert te werden en van sijn tractement gepriveert te werden". Het kwam er nu nog slechts op aan, te bepalen, op welke wijze hem ontslag uit zijn dienst zou worden verleend. De meerderheid der Staten wilde, overeenkomstig haar Resolutie van 23 September 1681 [3]), een gemengd college als rechtbank, bestaande uit vier politieken, Gecommitteerde Raden, en vier kerkelijken, Afgevaardigden van de vier Classes der Provincie. De Gedeputeerden der Classis achtten zulk een college zeer ongepast, in strijd met zeden en wetten en schadelijk voor de kerken. Zij drongen aan op een Coetus

1) a. w., f°. 371—374. 2) f°. 370, 375. 3) Zie boven, blz. 307.

of Provinciale Synode. Het kostte niet weinig moeite, de meerderheid voor dit denkbeeld te winnen. Maar dank hun onverpoosden ijver en de volhardende medewerking van den Toolschen ouderling en burgemeester Wouters, den W.Ed. Hr. van Odyck te Middelburg, en „eenige andere" hulpvaardige vrienden in de Statenvergadering, besloot deze den 23sten Februari 1683 [1]), „alvorens tegens den voorn. predikant Van Hattem te procederen in conformite van het 59 artyckel van de kerkenordeninge deser provincie soo als door de Classis van Tholen ende Bergen op den Zoom en andere [2]) versocht en aen deselve toegestaen is geweest; dat door de Heeren van den Rade hoe eerder hoe beter uyt de vier Classen van Zeelandt een coetus sal werden beroepen, alhier binnen Middelburg, ten overstaen en directie van twee gedeputeerde uyt den Raet, om kennisse van de saecken van den voorn. predikant Van Hattem te nemen en daer over soodanich te disponeren, als bevonden sal werden te behooren, sonder dat gemelde heeren Gedeputeerde sullen mogen toelaten, dat in de voorn. Coetus eenige andere saecke sal werden voortgebracht, of eenig versoeck of propositie buyten de voorschr. saecke van den predikant Van Hattem gedaen".

De Gedeputeerden werden „voor hare vigilantie en groote moeyten" met dank overladen, alsmede de heer Wouters, die juist zitting had in de vergadering van 2 Maart, waarin de Classis het heugelijk nieuws van den aanstaanden Coetus vernam; terwijl men Zijn Excellentie den Heer van Odyck schriftelijk zou bedanken voor zijn overvloedige hulp. Aanstonds werden voorloopig tot judices in den ophanden Coetus van wege Tolen en Bergen-op-Zoom benoemd: de predikanten Aalstius en Dibbetius, en tot actores om de zaak voor te stellen en tegen Van Hattem en zijn dwalingen „aen te dringen": Van Dooreslaer en Regius [3]). Deze keuzen werden den 4den Mei bevestigd,

1) Blijkens haar extract-akten, opgenomen *Akten T. en B.* f°. 384.

2) Hiermede zijn bedoeld de andere Zeeuwsche Classes, die mede mondeling en schriftelijk op Van Hattem's ontslag hadden aangedrongen.

3) a. w. f°. 378—380.

toen eigenlijk pas voldaan behoefde te worden aan den sedert, onder dagteekening van 8 April 1683, ontvangen last van Gecommitteerde Raden, om tegen 17 Mei a. s. „een ofte twee Godtsaelige, vrome en in Godts Heylich Woordt wel geleerde ende geoeffende predikanten nae dese stadt af te senden". Ds. Van Dooreslaer had dien tusschentijd gebruikt voor het schrijven van een „Deductie of kort vertoogh van de proceduren des E. Classis van Tholen en Bergen op den Zoom van tydt tot tydt tegen Pontiaen van Hattem gehouden". Dit geschrift, bestemd om te worden overgelegd op de Coetuale Vergadering, werd op zijn verzoek gaarne door de Classis „geapprobeert" [1]).

Nadat de afgevaardigden der vier Classes van Zeeland den 17den Mei te Middelburg waren aangekomen, had den 18den de „aperture van de venerandus Coetus" plaats, „ter presentie en overstaen" van de Edelmogende Heeren Van der Nisse en De Bils van Coppensdamme [2]), welke laatste den 26sten werd vervangen door Raadsh. Hoffer. De voorbereidende werkzaamheden hielden de vergadering een geheelen dag bezig, weshalve de actores eerst den 19den aan het woord konden komen. Hun „ample deductie viva voce gedaen" nam twee uur in beslag, maar vertoonde dan ook duidelijk het verloop der procedure en de redenen, waarom beklaagde „wegens syne manifeste heterodoxie en blasphemeuse haeresie, in de kercke Jesu Christi niet langer gedoogt noch geduldet konde werden". Toen nu Van Hattem zelf den 20sten gehoord werd, verlangde hij te weten, in welke hoedanigheid de Coetus bijeen was: als adviseerend of als rechtsprekend lichaam; en verzocht hij een kopie van de Deductie. Doch de vergadering, die zelf een goed gedeelte van haar eerste zitting had besteed aan de omschrijving van haar karakter en de grenzen harer bevoegdheid, besloot nu, zich door „soodanige dilatoiren en declinatoiren niet te laten ophouden, nemaer alle dese

1) f°. 364 v.

2) Aldus de *Akten T. en B.*, terwijl Gecommitteerde Raden, volgens hun notulenboek, den 8sten April hadden besloten, dat de Coetus zou vergaderen „ten overstaen en onder directie" van de genoemde heeren.

nugamenten afsnijdende over te gaen tot de zake ten principale", en den 21sten den beschuldigde met de E. actores te laten „confronteren" en te laten „debatteren". Zes dagen werden „geëmployeert" voor deze „collatien en disputen", waarbij de vroeger opgemaakte Theses en Antitheses tot uitgangspunt dienden. De strijd liep over „swaerwigtige artykelen van de godtsgeleertheit", als „van de dadelyke erffelyke sonden, van de schult en straffe der sonde, van de voldoeninge onses gezegenden heylants J. Christi, van syne verlossinge, van Godts toorn, mishagen en verdoemenisse, van het saligmakende geloove, van de ware regtveerdigmakinge, van de regte godtsdienst, van de wet Godts, van de wille Godts, van de wenschingen en begeerten, van de liefde Godts, van de liefde des naesten, van de staet van de protoplasten etc., in welke hooggaende pointen alle geene uytgesondert syne heterodoxe en wanschapene gevoelens evident en hanttastelyck zyn gebleken", — naar luid van het hier gevolgde rapport van Gedeputeerden, den 2den Juli 1683 uitgebracht in de Vergadering der Classis te Tolen [1]). Gezegde evidentie werd verkregen, voegen de heeren vriendschappelijk aan hun mededeelingen toe, „niettegenstaende alle syne (Van Hattem's) bemantelingen en momaengesigten onder welcke hy sich tragte te verbergen". De Coetus achtte hem „klaerlyck en kragtichlyck overtuigt, geconvinceert en overwonnen, werdende oock deurgaens gebragt ad ἀφανειαν en ad terminos non loqui". Wel beklaagde hij zich, dat hem de punten niet te voren waren opgegeven; dat hem geen tijd werd gelaten om zich te bedenken; dat hem niet geweigerd moest worden, zich schriftelijk te verantwoorden; maar de Coetus kon zich met deze „uytvluchten" niet ophouden.

Den 27sten leverde de beklaagde een vluchtig ontworpen en nog niet geheel voltooide „Verantwoordinge" in, „dienende tot een nader bericht". Op bescheiden toon herhaalt hij hier zijn bezwaren tegen den Coetus als recht-

1) a. w., fº. 394—396.

sprekend lichaam, omdat geen ouderlingen daarin zitting hadden en slechts twee politieke heeren met adviseerende, in plaats van vier met decideerende stem, zooals wet en gewoonten vorderden. Hij herinnert beknopt, hoe hij het slachtoffer is van de vervolgingswoede zijner Classis, „of beter te zeggen, van eenige al te hitzige leden van die Classis", waaronder hij met zijne kleine gemeente ressorteert. Men heeft hem verdacht van onrechtzinnigheid, doch den tijd niet genomen om grondig zijn gevoelen te onderzoeken. Daar was een gejaagdheid en een spoed om te veroordeelen, waarbij men er onmogelijk toe kon komen, hetzij hem beter te onderrichten, hetzij door hem juister te worden onderwezen. Hijzelf heeft geen schuld. „Noyt", zegt hij, „heb ick ymant in 't particulier geattaqueert, noyt iemants dienst verdacht, veracht, of hatelyck gemaekt; het eenige dat ick heb gedaen, en 't geene ick als noch met gantscher herte volharde te doen, is, de Gereformeerde belydenis den mensch aen te pryzen, als een zeer kostelyck kleynood van onsen God, maer hem met eenen oock tot eene ernstige waerschouwinge bekent te maken, dat ick er zeer weynige ontmoet, dien ick den naem durf geven van oprechte Gereformeerden; ick meen dat men de waerheyt zeght, als men zeght dat de Gereformeerde Belydenis waerachtigh is, maer ick vrees dat de meeste belyders valsheyt spreecken, wanneer zy deze waerachtige belydenisse, haer gevoelen, ende haer belydenis zeggen te wezen: midden in welcke bekommernis van myne ziel, ick echter altydt die palen van discretie hebbe geobserveert, dat ick my altydt by het generale gehouden heb, sonder immermeer te specialiseeren". Zijn Lessen beoogden niet anders dan hypocriten van recht Gereformeerden te doen onderkennen. Zijn streven was zuiver; maar zijn „tegenpartijen", de Classis en de Theologische Faculteit te Utrecht, hebben nooit geduld genoeg gehad, om zich behoorlijk door hem over den zin en over de rechtzinnigheid zijner stellingen „te laten informeren". Zijn strijd is dan ook niet gericht tegen hen, maar tegen de twee in hen schuilende, bijna „onafleggelicke overblyfselen van des menschen

naturelicke verdorventheydt, te weten precipitantie en praesumtie". Met hen staat hij op denzelfden bodem. Nooit heeft hij aan eenig mensch iets geleerd dan „het gene uyt de gronden van Godts H. Woort, door onze formulieren van eenigheydt, van het begin af der Reformatie geleert geworden is". Dit hoopt hij te bewijzen, als men hem aandachtig wil volgen. Maar daarvoor is het niet noodig, een menigte punten te bespreken. „Daar zijn twee zuylen van 't Gereformeerde Christelicke Geloof, namelick de grootheydt van des menschen verdorventheydt en de onbegrypelicke heerlickheydt van Godts genade". Over die „twee grondslagen der Gereformeerde Belydenis" wenscht hij onderzocht te worden en zijn veroordeelaars te mogen onderzoeken. Dienovereenkomstig zal hij niet stuk voor stuk de tegen hem ingebrachte bezwaren weerleggen, maar liever zijn denkbeelden ontwikkelen 1°. over des menschen zonde en ellende, 2°. over des menschen verlossing en 3°. over des menschen „gerequireerde ende door hem waer te nemen Godtsdienst en dus over desselfs dankbaerheydt". Dit doet hij dan, voor een deel zeer breed, na vooraf nog nader in het licht te hebben gesteld, waarin het punt in geschil met zijn tegenstanders eigenlijk bestaat, nl. niet in zijn mindere liefde voor de Confessie, maar hierin, dat hij staande houdt: slechts weinigen kennen de Belijdenis en houden zich werkelijk aan haar. De meesten leeren haar eenvoudig van buiten, zonder haar te begrijpen of toe te passen. Zij vormen gemeenten van „Gereformeerde exters en papegayen". De tijd laat hem niet toe, alle hoofdpunten, en met name die betrekking hebben op 's menschen verlossing en dankbaarheid, even uitvoerig toe te lichten. Dat is trouwens ook niet noodig, ter beoordeeling zijner hoofddenkbeelden. Uit hetgeen hij heeft geschreven met het oog op de zonde en 's menschen ellende [1]), zal nu wel duidelijk zijn geworden, dat hij geen Gereformeerde van zijn belijdenis wil aftrekken. Integendeel wenscht

---

1) *Verantwoordinge*, blz. 37—201.

hij, dat een iegelijk „het Woord Godts met meerder naerstigheydt ende aenhouden overpeynsen zal, en dat hy dus eerst desselfs schelp kraecken zal, eer hy goed voedsel zal wachten van de keerne, en van de pit der selver: op dat hy alsdan niet het woord Christi alleen, maer dat hy ook den zin Christi zoo in sich hebben mag, dat hy eens met gansch syn herte Godt dancken mag, wanneer hy de grootheydt van die genade Godts zal sien, die Godt den zelven heeft gedaen, met hem rechten grondt tot desen grooten roem te geven, dat hy hem in syne grondeloose barmhertigheydt, Gereformeert heeft gemaeckt van gevoelen". Hij wil, dat zijne geloofsgenooten den Bijbel en den Catechismus naarstiger onderzoeken, ophouden met het lezen van den Bijbel en het kerkgaan „by forme van devotie te doen", en leeren hetgeen wij in de kerk en buiten de kerk „hebben te practiseeren". Zij moeten zich in de catechisatiën „laten onderwyzen" en niet enkel luisteren naar preeken, die hen meer of minder aangenaam bezig houden. De tot heden gevolgde „methode" om goed Gereformeerd te worden, deugt niet. Dieper en ernstiger onderzoek is voor allen noodig. Nu zal het toch wel genoeg zijn gebleken, dat hij het niet heeft tegen de Belijdenis, maar tegen de belijders. Heeft hij dit vroeger door gebrekkige woordenkeus niet goed doen uitkomen, hij erkent in dit opzicht gaarne schuld. Doch nu hoopt hij, beter te worden begrepen, ofschoon hij zeer goed weet, dat hij nog vaak stamelt in plaats van te spreken. Hij zou dan ook hebben gezwegen en zijn gevoelens nog verder hebben laten rijpen in zijn hart, indien hij niet ware geperst zich te verantwoorden. Hij bidt, dat men thans „eenigh expedient" moge vinden en „compassie" hebbe met zijn gemeente, „die arme kleyne kudde, die mij Godt heeft vertrouwt, die by veertig weecken tydts niet meer heeft mogen hooren in hare plaets als een eenige Predicatie". Om harentwil zal hij alles toegeven, wat zijn gemoed slechts op eenigerlei wijze toelaat. Voor zichzelf ziet hij wel, „wat al facheuse gevolgen" hem boven het hoofd hangen, indien hij aan deze vergadering als onrechtzinnig

en onlijdelijk in Christus' kerkendienst mocht voorkomen. Toch mag hij zeggen, dat hem zijn ziel meer waard is dan zijn „tractement en reputatie".

Hoe kalm, waardig en ernstig deze Verantwoordinge [1]) ook mocht wezen, zij trof geen doel. De Eerwaarde Heeren, „vaerdiger zijnde tot condemneren als tot examineren", namen de moeite niet, haar in te zien [2]). Zij lieten zich mitsdien door haar, zoomin als door de vroeger gehouden besprekingen, bewegen hun aandacht te bepalen bij de groote hoofdzaak: of de beklaagde al dan niet Gereformeerd was. Zij bleven liever staan bij zijn opgespoorde „ketterijen". In den namiddag van denzelfden dag, den 27sten Mei 1683, maakten zij een einde aan de zesdaagsche worsteling. Zij roemden den ijver der Classis van Tolen en Bergen; beproefden vruchteloos, of de beklaagde nog iets tot zijn verschooning, of een ander iets tot zijn behoud wist in te brengen, en wezen zijn vonnis den 29sten Mei 1683, toegelicht en omschreven in de met algemeene stemmen aangenomen:

---

1) Hoe dikwerf ook daartoe aangezocht, heeft Van Hattem steeds geweigerd, dit stuk in druk te geven. Hij achtte het te onvolkomen en had later geen lust het bij te werken. Ook verwachtte hij voor de zaak, die hij voorstond, geen heil van dergelijke strijdschriften. Toen goede vrienden het voor eigen gebruik wilden afschrijven, gaf hij van de twee ontbrekende hoofdstukken niet den gereed liggenden tekst, maar een overzicht, dat eigenlijk behoort tusschen de hoofdstukken 12 en 13 en nu gevonden wordt *Verantwoordinge* blz. 233—245. Hij had die hoofdstukken teruggehouden, omdat daarin nog vrij wat verbeterd moest worden. Buiten zijn weten werd de *Apologie* in 1685 gedrukt, doch slechts in 30 à 40 exemplaren, ten behoeve van de vrienden, omdat drukken goedkooper was dan zoovele afschriften maken. Eerst na zijn dood verscheen voor het publiek de „*Verantwoordinge van P. van Hattem, dienende tot een nader bericht van de seer Eerwaarde Coetuale Vergaderinge, tegenwoordig vergadert binnen Middelburgh, overgelevert aen de selve op den 27ste Mey 1683. Door den selven Pontiaen van Hattem, Predikant van Philips-landt.. In 't light gebraght door een Liefhebber der Waarheydt. En gedruckt, voor den selven. In 't Jaar onses Heeren Jesu Christi M.DCC.IX.*" Het Provinciaal Archief van Zeeland bezit een exemplaar van dit werk.

2) *Verantwoordinge*, blz. 224.

»Sententie des Eerw. Coetus tegens D. van Hattem, gesuspendeert predt. in Philipslant."

»Alsoo D: Pont: van Hattem, predt. op Philips-lant onder het E. Classis van Tholen en Bergen op den Zoom wegens syne veelvoudige dwalingen by 't coll. qualif. aldaar met advys van de voorn. Classis van synen dienst was gesuspendeert, en dat syne zaken op ordre en authoriteyt van de Ed. mo. Heeren Staten van Zeelant waren gebragt voor de coetuale vergaderinge der gedeputeerde uyt de 4 classes van Zeelant, om aldaer zijne zaken te examineren en na ingenome kennisse en goede informatie eene sententie ten definitive daer op te formeren en uyt te spreken, zoo ist dat de voorn. gedeputeerden ter presentie van de Ed. Heeren Commissarissen der Ed. mog. Heeren gecomm. Raden, hare voorn. ordre en last nakomende, met groote lanckmoedigheit een geruimen tijt ondersoek hebben gedaen, en informatie genomen van alles, wat tot die zake en materie diende, en hebben bevonden, dat de voorn. D: Pont: van Hattem in der daedt schuldig was, gelyck uyt syne eygene lessen, syn sommierlyck antwoort opt verthoog des Classis van Tholen en andere syne schriften, gelyck oock syne mondelinge deductiën clarelyck is gebleken aen veelvuldige schrickelyke ketteryen en dwalingen, strijdig tegen Godts woort, de formulieren des gereform. geloofs en ware godtsaligheit; als om verre stootende de rechtsinnige leere van onse geestelycke wonde, sonde en straffe van de sonde, van Christi onses saligmakers dierbare genoegdoeninge en kragtige versoeninge, van onse genadige rechtveerdigmakinge uyt den geloove, van het geloove, bekeeringe, godtsdienst, en ware dankbaerheit, en andere notabele stukken onses geloofs, want hy is bevonden als met uytgedructe woorden in syne lessen niettegenstaende eenige syne bemantelingen te leeren.

I. Aengaende de sonde. 1. dat 's menschen sonde gelegen is niet in syn daet, maer in syn staet. 2. dat den eenen mensch niet sondiger is als de andere. 3. dat de mensche altyt even sondig is. 4. dat 's menschen werken niet sommige goet en sommige quaet zyn. 5. dat zy den sathan gelyck zyn, die hare broederen veroordeelen en haer over hare gebreken vergrammen. 6. dat de mensche door syne werke noch goet noch quaet wert gemaect, maer dat de werken den mensche late soodanig als hij is, en dat zy hem niet en kunnen veranderen, etc.

II. Aengaende de straffe der zonden. 1. dat het niet mogelijck is dat eene mensche sondig werde, sonder dat alle menschen schuldig werden. 2. dat yder mensche schuldig is in te staen voor de sonden van alle andere menschen, en dat deze verbintenisse den eenigen gront is, waer op onse sonde gelegt is op Christum. 3. dat de dadelyke sonden geen oirzaek zijn van Godts toorne en verdoemenisse. 4. dat Godts toorn en mishagen daer in gelegen is, dat Godt in dit leven syn besluit omtrent den mensche noch niet en heeft volbragt. 5. dat Godt den mensche noit straft om de sonde, maer alleen door de sonde.

III. Aengaende de verlossinge en regtveerdigmakinge. 1. dat Jesus ons met Godt bevredigt, niet met Godt te maken van een vyant tot een vrient, maer met ons versekeringe te geven, dat hy noit onse vyant is geweest, en dat hy alsoo den naem syns vaders ons heeft bekent gemaect. 2. dat Jesus ons heeft verlost, niet met ons te maken het gene wy niet en waren, maer met ons bekent te maken het gene dat wy waren. 3. dat Christus ons door syn doot heeft verkondigt dat wy van Godt syn geregtveerdigt, en dat dese regtveerdigmakinge daer in bestaet (twelck hy ons met eene openbaert) dat Godts wille door niemand kan overtreden werden. datter niet anders als Gods wille en wert gedaen, en dat den mensche is het gene hy behoort te wesen. dat Chr. den mensche verlost van de sonde, met hem bekent te maken dat hij nergens oirzaek van en is, en dat hy geene sonde en heeft bedreven, en dat dit is in Gode geregtveerdigt te zijn, soo wanneer als men niet in den mensche voor quaet, maer alles voor goet keurt, nademael men alsoo Godt regtveerdigt die het alles in den mensche heeft veroirzaekt.

IV. Aengaende het geloove. 1. dat het geloove niet anders is, als voor waragtig te houden het gene Jesus door syn doot verkondigt heeft. 2. dat het geloove ons met Christo vereenigt, als wy van syn oordeel en gevoelen werden.

V. Aengaende de bekeeringe. 1. dat niemant op syn selven moet gram zyn, wanneerder sondige begeerten in syn herte rysen. 2. dat van de belydenisse der sonde geremoveert moet zyn, te seggen, ick hebbe die sondige begeerte begeert, ick hebbe die sondige woorden gesproken etc. 3. dat van de bekeeringe te separeren is, te laten hetgene men te voren dede, en te doen hetgene men te voren liet. 4. dat die mensche in Godt niet en gelooft, die yets leet is. 5. dat niemant belydenisse van sijne sonden doet, als die erkent, dat hy nooit gesondigt heeft. 6. dat alle onse werken, werken van Godts Sone zyn. 7. dat

die mensche niet en gelooft in Godt, dien het leet is, dat hij niet beter en is etc.

VI. Aengaende de danckbaerheit. 1. dat er maer eene wille Godts is, nam. Syn besluit. 2. dat het onbedachtsaemheit is te denken, dat yemant Godt erkennen soude, die Gode soude soeken te behagen. 3. datter geen godtsdienst is als alleen de lijtsaemheit, en dat alles wat de naem van godtsdienst draagt, behalve de lijtsaemheit, afgoderye is. 4. dat de wille van den Scepper niet gedaen wert met doen, maer met lijden. 5. dat zy atheisten zyn, die gevoelen dat Godt een Wet heeft, dewelke hy van den mensche wil volbragt hebben, en dat de thien geboden daer van een kort begrip zijn. 6. dat wy in den Sone niet en kunnen gelooven, ten zy wy erkennen dat Godts wille geenen eysch en is, maer syn eeuwig besluit. 7. dat die niet gelooft in Godt, die acht dat het syn plicht is, Godts wille te doen. 8. dat het een misslag is te seggen, dat men Godt bemint met doen en laten. 9. dat het een misslag is te denken dat men synen naesten bemint, als men hem met woorden en werken behulpsaem is. 10. dat de geloovige volmaect zijn, vermits sy zijn, gelijck als Godt goet gevonden heeft haer te maken etc.

VII. Aengaende de begeerten en het gebedt. 1. dat niemant in Godt gelooft, dan die sonder begeerte is, en segt dat hy versadigt is. 2. dat die mensche in Godt niet en gelooft, die segt, dat hy liever hadde gesont dan sieck, sonder gebreck als gebreckelyk te zijn, dat syn knecht nuchteren mogt zijn dan dronken, etc. en die misnoegt is over eenige zaken. 3. dat het is een eygenschap der ongeloovige, dat hy soect syne staet te veranderen. 4. dat het gebedt geen middel is, om yets van Godt te verkrygen, etc.

Welcke dwalingen en noch veel meer andere bevonden zynde. zoo ist, dat met eenparige stemmen van de gedeputeerden der 4 classen van Zeelant in goede conscientie voor Godt, is geoordeelt en verstaen, oock volgens het wys oordeel en advys van de vermaarde Theol. faculteiten van Leyden en Uytrecht, over dese dwalingen nagesien en overwogen, dat D: Pont: van Hattem uyt oirzake en kragt van de voorn. dwalingen niet alleen deportabel is, maer oock de facto wert gedeporteert van synen predickdienst, met den gevolgen van dien; gelyck hy gedeporteert wert by desen, en dat vervolgens ten aldereersten na goeder ordre een ander regtsinnig leeraar in syne plaetse zal werden gestelt. met hope niettemin, alsoo D: Pont: van Hattem iteratyvelyck

betuigt heeft in de gereformeerde kercke te willen blyven, dat hy met ter tijt soodanig door Godts geest zal werden beweegt, dat hy waernemende alle goede middelen tot syne verbeteringe, tot het regt verstant en belydenisse der ware gereformeerde leere, met betooninge van bekeeringe en regtsinnigheit naer ordre der kercke, wederom kunnen herstelt werden" [1]).

De Classis van Tolen en Bergen-op-Zoom had alzoo ten slotte een volledige overwinning behaald. Zij had van haar standpunt volkomen gelijk, den 2den Juli het verhaal dezer dingen aan te hooren „met een bysonder gejuich". Al had het haar gedurende jaren veel moeite gekost, de vijand was verslagen, en wel met het wapen, dat zij hem daartoe in den aanvang van de worsteling behendig had ontfutseld. Zijn voor eigen gebruik geschreven Lessen, hoewel wat den vorm betreft ten deele verloochend en vervangen door andere, waaruit hetgeen aanstoot had gegeven althans ten deele was verwijderd; die eerste Lessen, waarvan hijzelf bij herhaling verklaarde: indien hij ze nog schrijven moest, zou hij het anders doen, waren ten einde toe gebleven het uitgangspunt en de grondslag der vervolging, de toetssteen van Van Hattem's rechtzinnigheid. Geen verklaring van hartelijke instemming met de belijdenisschriften der Gereformeerde kerken had daartegenover iets mogen baten. Hij zou de „dwalingen" herroepen, die de broeders in zijn Lessen hadden gelezen, maar die hijzelf daarin niet kon vinden, òf hij zou worden „gedeporteerd". Zoo had het de Classis van den aanvang gewild; en nu had de lang met smart verbeide Coetus de deportatie uitgesproken. Het laat zich begrijpen, dat „een yder van deselve niet nalaten konde, om dien grooten en goeden Godt hertgrondlyck te loven en te danken, dat het syn Oppermajesteit behaegt hadde sijn aengesigt over ons ten goede te verheffen, en dese soo sielverderffelyken ketter en schadelyken kanker uyt het midden van ons te weeren, tot behoudenisse veler kostelyke zielen; ons oock alsoo ontheffende van die facheuse en kostelyken arbeit nu soo

1) Overgenomen van de kopie in *Akten T. en B.*, f°. 396—399.

veel jaren tegens den meergemelten D: van Hattem aengewent. biddende vorders dat dese verdervinge des vleesches hem mag gedyen tot behoudenisse des geestes, en oock andere mag verstrecken tot een ontsacchelyck voorbeelt en exempel om nimmermeer te lasteren, en om noit af te wyken van dat dierbare geloove, dat eenmaal den heyligen is overgelevert". Ook de E. Gedeputeerden ad hanc causam, zoo judices als actores, „van Godt almachtig gebruict tot gezegende instrumenten tot uytvoeringe van soo importante en hoogwichtige zake", werden niet vergeten en „serieuselyck bedanct over hare getrouwe en manhafte aengewende devoiren" [1]).

Een oogenblik kon het schijnen, dat de Classis nog te vroeg had gejuicht. Gecommitteerde Raden ontvingen „twee requesten" van Van Hattem, „oock van den geheelen kerckenraet en gemeinte van Philippilant", die sterk aandrongen op het behoud van hun predikant. De Heeren lazen deze verzoekschriften den 8sten Juli 1683, en namen de mede ingekomen Sententie niet aan voor kennisgeving. Zij hadden bezwaren tegen de handelingen van den Coetus. Het kwam niet te pas, naar zij meenden, dat de predikanten aan hun Ed. Mo. Gedeputeerden het recht hadden betwist, om mede te stemmen in het aanstellen van een praeses en een scriba; te minder, omdat hun reeds zooveel was toegegeven. In hun eigen belang moesten de „kerckelyke zulcke oppositie voortaen niet meer maken". Wat de zaak zelve betreft, men had ter coetuale vergadering niet, gelijk had moeten geschieden, „hoofdelyck, maer classicaliter" gestemd. Art. 59 van de Kerkenorde A° 1591 draagt de eindbeslissing in zaken als de onderhavige op aan „vier gedeputeerden uyt de regeeringe en vier uyt de ecclesiastyquen". De Sententie kon mitsdien niet als een wettelijk vonnis worden beschouwd. Reden waarom Gecommitteerden besloten, haar te „considereren voor een advys en oordeel", dat Van Hattem behoorde te worden gedeporteerd. Edoch, onmiddellijk

1) a. w., f°. 399.

daarop en zonder verder acht te slaan op de ingekomen verzoekschriften, legden zij zich neer bij het ontvangen „advys" van den Coetus en veroordeelden zij iu optima forma Pontiaan van Hattem, dat hij „sich voortaen van den predickdienst en van de functien daer van dependerende zal hebben te onthouden, oock met der woon uyt Philippilant elders te begeven". Het Collegium Qualificatum zou worden gelast, voor een opvolger te zorgen [1]).

De mededeeling van een en ander mengde een bitteren druppel in den vreugdebeker der Classis. „kerckelyke bekommernisse met de jura coetualia en ecclesiastica" vervulden haar deswegen; weshalve zij het raadzaam achtte, de overgelegde extract-akten op een vijftal punten te weerleggen en aan te toonen, dat Gecommitteerde Raden veel te oneerbiedig de Sententie een dispositÿf genoemd, ten onrechte van oppositie bij leden van den Coetus gesproken, art. 59 verkeerd opgevat, zonder grond een nadere goed-

---

1) Zie het extract van de notulen van Gecommitteerde Raden in *Akten T. en B.*, f°. 402—404, ook gedrukt achter de *Verantwoordinge*, blz. 34—38. Daaraan ontbreekt evenwel het merkwaardige slot der Resolutie. Werd het misschien weggelaten, om de kerkelijken niet al te zeer te ergeren? Het luidt aldus, in het notulenboek van Gecommitteerde Raden: „Doch geconsidereert, dat in saecken van die nature als in de bovengemelte resolutie vermelt staat de intentien en den wensch altijt daar henen moeten gaan, om waer het mogelyck de dwalende en die tegens staen, daervan af te trecken en die alsoo te beteren en te heelen, soo is ten overvloede en om alles daertoe te tenteren, goet gevonden en verstaen, met den voorn. Pontiaen van Hattem de voorgemelte resolutie en decreet van Haer Ed. Mo. aan te seggen, denselven af te vragen, of hy jegenwoordigh syne sustenuen en stellingen wil herroepen soodanigh dat hy bereyt soude syn die voors. herroepinge publiquelyck ook van ganschen herten en sonder eenige mentale reservatie, soowel in de substantie als in de letter op de predyckstoel in Philippilandt te doen, en vervolgens aldaer te verklaren te condemneren en te verwerpen syne stellingen en theses en daer en tegens, aen te nemen te profiteren en te leeren de antitheses hem dikwyls en verscheyde malen voor gehouden en hem voorts van alle vordere suspicie van heterodoxie en dwalingen te suyveren; — om gehoort desselfs corte verclaringe van jae ofte neen, daerop sonder uytstel nader te resolveren. Het welcke gedaen synde en dat den voorn. Pontiaen van Hattem op dit laatste tentamen geen contentement heeft gegeven. Is vervolgens by de boven staende resolutie en decreet verbleven om die te doen erlangen hare executie."

keuring aan de Sententie verleend, en zich, in het opdragen van het nieuwe beroep aan het Collegium Qualificatum, bemoeid hadden met iets, dat niet hun taak maar de hare was [1]).

Desniettegenstaande kon zij, wat de hoofdzaak betreft, tevreden zijn en had zij „overvloedige stoffe om dien oppersten herder der schapen uyt gront des herten te danken, die de herten van hare Ed. mog. soodanig hadde gelieven te neigen, dat sy hare behulpsame handen hadden geleent tot effectyve uytwerpinge van soo schadelyken en tot noch toe ongeneeselyken kanker". Had zij onwillekeurig mede de stof geleverd tot een, wat de gevolgen betreft, voorbijgaande, en met het oog op de geschiedenis nieuwe vermakelijke bijdrage tot den naijver tusschen kerkelijken en politieken; zij zou wel zorgen, dat haar haan ten slotte koning kraaide, en zoo dikwerf herhalen, dat Pontiaan van Hattem was afgezet door den Coetus, krachtens Sententie dier kerkelijke vergadering, gewezen den 29sten Mei 1683, dat spoedig niemand meer dacht aan het feit, dat Gecommitteerde Raden van de Staten van Zeeland den 8sten Juli van hetzelfde jaar die Sententie vernietigd en, overeenkomstig het „advies" van den Coetus, op eigen gezag den predikant van Philipsland uit zijne betrekking tot die gemeente hadden ontslagen. Alleenlijk gunden zij den Edelmogenden den roem, dat zij den gedeporteerden ketter het verblijf in zijn voormalige gemeente hadden ontzegd, nadat de Coetus hem had afgezet [2]).

---

1) f°. 404—405.

2) Eene welsprekende proeve van de wijze, waarop de Classis haar beschouwing van Van Hattem en van den loop der procedure tegen hem als de eenig juiste en historisch betrouwbare wist voor te dragen, geven de notulen van het Collegium Qualificatum te Philipsland, den 25 October 1683 gehouden onder directie van Alb. van Rodenburgh, predikant te Oudvossemeer. Zij beginnen met het volgende verhaal:

„Ds. Pontiaan van Hattem gewesen predikant alhier, van synen Dienst met den aankleve van dien wettelyck gesuspendeert synde geweest; om syne enorme dwalingen, horribele gevoelens alhier in de kercke geleert, ende in syne soogenaemde Lessen, (dewelcke den Eerw. Classi van Tholen ende Bergen op Zoom authentycq van hem by geschrifte sijn overgelevert) begrepen ende uitgedruckt. welcke van haer Eerw. alsoock van

Streng genomen hadden in dit geschil zoowel Gecommitteerden als Classis ongelijk en bleef aan den vorm van het vonnis iets ontbreken. Het meergenoemde art. 59 draagt de afzettinge van eenigen Minister, indien het daartoe moet komen, aan die personen op, „by den welcken het beroepen des Ministers, als vooren, bestaat. Ende in dien daer yet voorviel, waer door deze afsettinge soude belet worden, het ware door ongehoorsaemheydt van den afgesetteden, oft door onachtsaemheyt van den genen dien

---

de Theologische facultijten der Universityten tot Leyden, en Utrecht, nae aendaghtighe overwegingen sijn gehouden en veroordeelt voor independentsche, antinomische, sociniaensche, kettersche, goddeloose, ja godslasterlycke stellingen: heeft eghter nae alle bedenkelycke middelen en mogelycke devoires tot sijn redress en inwinninge (nae uytwysen van de Classicale notulen) tot geen betere gedaghten konnen gebraght worden; maer sijne dwalinge hartneckelyck vastgehouden, en voor eene hoogere kerkelycke vergaderinge onbeschaemdelyck getraght staende te houden: Waerom hij oock gecondemneert en de facto van syne functie gedeporteert op den 29 May voorl: Ende van de Ed. mo. heeren Staaten van Zeelandt hem dit Eyland ontseydt ende gelast sigh metter wooninge elders te begeven op den 8 July daeraenvolgende. waerop dan syn vertreck is gevolgt op den seven en twintigsten augusti lestleden."

Opmerkelijk is dit verhaal vooral om hetgeen er in wordt verzwegen, bijv., dat de procedure begonnen was op grond van geruchten; dat de geschreven Lessen den predikant waren afgeperst; dat zij later door hem waren terug genomen voor geredresseerde Lessen, waaraan de Leidsche Faculteit haar goedkeuring had geschonken; dat de Classis die tweede uitgaaf buiten het geding had gewerkt; dat Van Hattem niet had opgehouden, zich goed Gereformeerd te gevoelen en in volkomen overeenstemming met de belijdenisschriften der Gereformeerde kerken dezer landen; dat Gecommitteerde Raden de Sententie van den Coetus als zoodanig ter zijde gelegd en zelf den aangeklaagde uit zijn dienst hadden ontslagen. Tusschen de woorden „waerom hy oock" en „is gecondemneert", was oorspronkelijk geschreven: „van den Eerwaardigen Coetus deser provincie, daertoe expresselyck en alleenlyck vergadert synde geweest binnen Middelburgh". Die bijvoeging is doorgehaald, wellicht op verzoek van de politieke leden van het Collegium Qualificatum; maar de 29ste Mei bleef als datum van deportatie staan! Zoo verkwikte Aalstius den kerkeraad zijner gemeente, Bergen-op-Zoom, den 17den Augustus 1683, met een verslag van de jongst gehouden vergadering der Classis en met de lectuur der Sententie, maar over het vonnis van Gecommitmitteerde Raden sprak hij niet.

Reeds in Maart 1692 spraken de Staten van Zeeland zelf, in hun notulen, over Van Hattem, als afgezet door den kerkelijken Coetus, ten overstaan van hun Gedeputeerden. Zie *Akten T. en B.*, f°. 605.

het Officie der afsettinge toecompt, in sulcken geval sal de Synodus van dese Provintie, met vier Gecommitteerden uyt de Heeren Staten, wesende Lidtmaten der Kercke, by een komen, ten eynde sy gesamentlyck kennisse deser sake genomen hebbende, Sententie definitive strycken, welcke Sententie sal by den voorsz. Heeren Staten (als daer toe geauthoriseert ende gequalificeert zynde) ter executie gestelt worden".

Aangenomen, dat men hier werkelijk „in sulcken geval" verkeerde en het Collegium Qualificatum, als nalatig in het vervullen van zijne plichten, kon worden voorbijgegaan, wat op zichzelf reeds minstens twijfelachtig moet heeten, dan kwam het recht van afzetting toch nog niet toe aan den Coetus, noch aan Gecommitteerde Raden, maar aan de Provinciale Synode met vier Gecommitteerden uit de Staten.

Intusschen: de Coetus had Van Hattem afgezet; Gecommitteerde Raden hadden hetzelfde gedaan. Wie zou durven zeggen en kunnen bewijzen, dat de procedure niet was geëindigd? De veroordeelde zelf twijfelde daaraan niet. Den 27sten Augustus 1683 verliet hij zijne gemeente, om, voor zoover ik heb kunnen nagaan, daar nimmer weder te komen [1]).

---

1) In mijn bovengenoemde verhandeling, opgenomen in *De Gids*, 1885, III, blz. 357—429 en IV, blz. 84—115, heb ik, III, blz. 363, het vermoeden uitgesproken, dat v. H. als proponent wellicht eenigen tijd buitenslands heeft doorgebracht. Mr. R. E. Hattink te Almelo had daarop de beleefdheid mij mede te deelen, dat v. H. zich in Nov. 1670 te Oxford bevond, blijkens een nu te Emden bewaard Album van Cornelius van Laher, die 17 Juni 1670 te Leiden als student ingeschreven, later in dat jaar te Oxford vertoefde. De inscriptie luidt:

Expetitus, temerarium non judicavit in Amicorum album a generossissimo doctissimoque viro Dno van Laher nomen suum conferre

Oxonii 3 Kal. Novembris 1670. — PONTIANUS VAN HATTEM, Berg op Zomio Braban.

EEN WEINIG BEKEND GEDICHT VAN HENDRIK VAN KALKAR,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

Reeds in mijn „Klooster te Windesheim en zijn invloed" heb ik Hendrik Aeger of Hendrik van Kalkar voor eene monographische behandeling aanbevolen [1]). Ik kan die aanbeveling hier slechts herhalen. Wie bedenkt, dat deze uitnemende man Gerrit de Groote tot bekeering heeft gebracht [2]), dat de geest der Karthuizer-orde, waartoe hij behoorde, op zijn bekeerling van grooten invloed is geweest [3]), en dat de Windesheimers allerlei zaken aan de Karthuizers ontleenden [4]), kan niet anders dan de belangrijkheid van het onderwerp inzien. En wie zich daarenboven herinnert, dat tot de mededingers naar de eer van het auteurschap der „Imitatio Christi" ook Hendrik van Kalkar behoort [5]), moet wel te dieper het aantrekkelijke van een onderzoek naar diens leven en werken gevoelen.

Nog eene andere bekoorlijkheid komt daarbij. Van Hendrik Aeger is tot dusverre niet veel bekend en van zijne

---

1) Dl. I, blz. 23, noot 1.

2) Thomas a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. 4.

3) *Vita* als boven, cap. 7.

4) Zie *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. I, blz. 206, noot 1; dl. II, blz. 274, noot 1; dl. III, blz. 304.

5) Zie bijv. Wolfsgruber, *Giovanni Gersen*, Augsb. 1880, S. 50.

geschriften zeer weinig uitgegeven [1]). Het zou wel vreemd zijn, indien er aangaande zijne geschiedenis niets meer te vinden was dan hetgeen daarvan vooral door Petreius in diens „Bibliotheca Cartvsiana", Col. 1609, p. 131—134, en door Hartzheim in diens „Bibliotheca Coloniensis", Col. 1747, p. 117, is verhaald [2]). Maar zeker bestaan er nog vele werken van hem. Zoo bevat bijv. HS. n°. 251 der „Medii aevi scriptores ecclesiastici" in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht een uittreksel uit zijn „Loquagium", en HS. n°. 14082 der Bourgondische Bibliotheek te Brussel zijn „Speculum Carthusianorum". Nog in het midden der vorige eeuw lag er een geschrift van hem in de Boekerij der Karthuizers te Keulen [3]). Voor vele andere te Straatsburg, Bazel, S. Gallen en Middlehill verwijs ik naar Haenel, „Catalogi librorum manuscriptorum", Lips. 1830, col. 451, 464, 630, 650, 710 en 812, al zullen die te Straatsburg wellicht voorgoed zijn verdwenen.

Ik laat thans een gedicht van onzen Hendrik volgen, dat wel is waar reeds in 1609 is uitgegeven, maar zóó weinig bekendheid heeft verworven, dat zelfs hymnologen als Daniël, Mone en Morel het niet hebben opgemerkt. Petreius, aan wien ik het ontleen, noemt het in zijne lijst van 's mans werken: „Psalterium B. Virginis, 150 dictiones continens" [4]). Inderdaad telt het zes achtregelige strophen van vier en twintig tot zes en twintig woorden, of liever, naar de berekening des dichters zelven in diens onderschrift, drie zestienregelige strophen van vijftig woorden, waarbij valt op te merken, dat de conjunctie que = et als een woord wordt geteld. Dat men hier met een knutselwerk te doen heeft, kan niet worden ontkend, maar

1) Zijn *Tractatus de imitatione Christi* is meer dan eens gedrukt, het laatst en 't best bij Hirsche in diens *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi,* Berl. 1873, Bd. I, S. 482—504. — Zie over zijne verdere geschriften Petreius, p. 132 s., en Hartzheim, p. 118.

2) Minder uitvoerig zijn Trithemius, Sweertius, Miraeus, Foppens, Fabricius e. a. — Paquot heeft blijkbaar Petreius en Hartzheim gevolgd.

3) Zie Hartzheim, l.l. p. 118.

4) Zie Petreius, l.l. p. 133.

evenmin, dat het geknutsel de kunst niet heeft verdrongen. Men lette slechts op sommige alliteratiën en woordspelingen, alsmede op de vier rijmwoorden in iedere strophe. Had de vervaardiger het geheim niet verraden, niemand zou ooit eenige berekening hebben vermoed. Zij heeft dus zijn werk niet bedorven.

En thans aan Hendrik van Kalkar het woord. Alleen zij nog gezegd, dat de afdeeling in regels, die bij Petreius ontbreekt, evenals de spelling en de interpunctie, waar dit ter verduidelijking wenschelijk scheen, door mij zelven zijn aangebracht; voorts dat HS. n°. 222 der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage eene Dietsche proza-vertaling van dit gedicht bevat, die misschien later als bladvulling zal volgen.

Ave Virgo Virginum,
  Laus et lux justorum.
Ad te clamat jugiter
  Turba populorum.
Nos a malis eripe,
  Quos, in via morum,
Detorquere satagit
  Tractus vitiorum.

Ave torrens gratiae,
  Torrens fontis vivi,
Torrens, de quo profluunt
  Ubertatis rivi.
Fac ut Deum sitiam
  Magis quam sitivi,
Qui per mundi scelera
  Currens circumivi.

Ave nostrum gaudium,
  Nostra spes et vita,
Per quam sunt remedia
  Aegris impartita.
Generalem generis
  Sortem non oblita,
Ad aeternae pabulum
  Vitae nos invita.

Ave fons clementiae
  Veniaeque vena,
Per quam nobis redditur
  Vitae cantilena.
A peccato libera nos
  Et ab eius poena.
Ad aeternae patriae
  Perduc nos amoena.

Ave nostri generis
  Parens et patrona,
Supra cunctos possidens
  Gratiarum bona.
Tuis sanctis precibus
  Meritisque dona,
Ne mens nostra solito
  Sit in malum prona.

Ave Virgo, suscipe
  Mentis in conclavi
Verba, quibus veniam
  Toties rogavi.
Et audito saepius
  Ave tam suavi,
Fac me quaeso, Domina,
  Procul a Vae gravi.

Offero verba tibi ter quinquaginta, Maria.
Hoc breve psalterium suscipe, Virgo pia.

DE REFORMATIE DER KERKEN IN HET GRAAFSCHAP LINGEN,

DOOR

S. D. VAN VEEN.

't Verdient inderdaad opmerking, hoeveel onze Vaderen gedaan hebben tot uitbreiding en instandhouding der Gereformeerde Kerk. Niet alleen, dat zij, hoewel in menig opzicht met wapenen, die af te keuren zijn, in de geüniëerde provinciën de te Dordrecht vastgestelde leer tegen Roomschen en Lutherschen, Mennonieten en Socinianen en andere afwijkende secten verdedigden; ook buitenslands breidde zich de kring hunner werkzaamheden uit. In Oost- en West-Indië, in Polen en Hongarije, in de Paltz en Gulik, in het land van Cleve en van Lingen, in één woord overal, waar de Gereformeerde Kerk maar uitgebreid kon worden of arme en verdrukte geloofsgenooten ondersteuning en hulp behoefden, vonden onze Vaderen hun arbeidsveld, en hun gebed, hun voorspraak, hun gave was in den regel niet vruchteloos. Deze arbeid der liefde ten behoeve van broeders in den vreemde wekt dan ook onze bewondering in gelijke mate, als de maatregelen tegen de dissenters hier te lande ons menigmaal met droefheid en weerzin vervullen. Er is veel, zeer veel gegeven en gedaan voor de buitenlandsche kerken. En wat men deed, deed men gaarne en met volharding.

Dit duidelijk te maken, is mede het doel der volgende bladzijden, waarin ik mij voorstel, het een en ander mede te deelen aangaande de Reformatie der kerken in het Graafschap Lingen. Veel wat hierin voor zal komen, ontleen ik aan een afschrift van twee requesten, dat mij onlangs in handen kwam [1]). Het eene request is, „uijt naeme der samptelijcke kercken int Graeffschap Lingen", onderteekend door Gisbertus Steenbergen, pastor te Lingen, en draagt aan 't hoofd het volgende opschrift: „Aen sijn Hoocheijt [2]). Een kort vertogh ende grondigh verhaell der voorleeden en tegenwoerdige staet der kercken in het Graeffschap Lingen ende haere successive veranderingen". Het andere is van de Deputaten der Synoden van Overijsel, Gelderland, Z.-Holland, N.-Holland en Groningen, en gericht aan Hare Hoogheid de Prinses Douairière van Oranje. Beide requesten bedoelen, de volkomen reformatie van Lingen te vragen, en zijn voorzien van verscheidene bijlagen. Het jaartal ontbreekt bij beide kopieën.

Toen den 12den November 1597 de stad Lingen door Graaf Frederik van den Berg bij verdrag aan Prins Maurits was overgegeven, kwam daar spoedig eene geheele verandering tot stand. Alles had tot nog toe onder de heerschappij van het Pausdom „als versoopen" gelegen. Die toestand moest nu ophouden. Zoowel in de stad als op het platteland liet de Prins „daetelijck alle vestigien des Pausdoms removeeren". Alle Roomsche geestelijken moesten het Graafschap verlaten; „de exercitie haerder gepraetendeerden Godsdienst" werd belet; heimelijke vergaderingen werden verhinderd en maatregelen genomen,

1) Dit afschrift berust te Leeuwarden in het Archief van de voormalige Friesche Synode, en komt voor in Portef. N°. 24, behelzende „Eenige gemengde stukken 1619—1802".

2) Prins Willem III.

dat „geen Papen offte eenige Mispreesteren tot sulcken eijnde int Graeffschap Lingen mochten opduijcken". Kerken en scholen werden nu van Gereformeerde predikanten en onderwijzers voorzien, en weldra ook de politie van Gereformeerde „bedienten". Den 17den Maart zwoeren de dienzelfden dag gekozene Burgemeesters Menco Craemer, Evert Roskamp, Johan Gravenkamp en Mr. Evert Smidt, benevens de pas benoemde Schepenen Gerardt Zwarte, Johan Wittbacker, Engelbert Wantscher en Hermann Schmidt den eed van getrouwheid aan den Prins, en beloofden zij „de Christelijcke Gereformeerde religie voor te zullen staen". Den volgenden dag werd „dorch den H. Drost ende Rentmeester, eenen Jedern Borgeren int particulier, den Eedt van getrouwicheijt, mits opgerichteden vingeren alsoo t' holden en nae te kommen, gehoirsamlijck geleistet en solemnelijck aengenommen". Ook bij dezen eed werd de belofte afgelegd, dat men niets zou „doen, ofte laeten geschieden, dat tegens de Christelijcke reformeerde religie soude moegen strijden" [1]).

Zoo was dan de reformatie tot stand gekomen, en voor „de kercken deeser Graeffschap, d'welcke met soo een dicke duijsternisse vande Pauselijcke blindtheyt waeren omvangen, het ligt der waerheijt" opgegaan. De Gereformeerde Kerk, hoofdzakelijk vertegenwoordigd door de predikanten, dacht nu ook al spoedig aan organisatie. Reeds had de Synode van Overijsel in 1598 besloten, zich met een verzoekschrift tot Prins Maurits te wenden, ten einde te verkrijgen, „dat de kerken der heerlykheit Linge mede de Synodaele en Classicaele vergaderingen der Overysselsche kerken moghten gadeslaen en waernemen" [2]). Dit verzoekschrift schijnt geen effect gehad te hebben. Ten minste eerst in het jaar 1603 werd op verzoek der predikanten van Lingen en daaronder behoorende dorpen, die reeds „een classicale vergaderinge op classicale ordre hadden", door de Synode van Overijsel „verclaert, dat de

---

1) *Request aan Prins Willem III, Bijlage A.*
2) *Acta Syn. Daventr.* 1598, art. 7.

Broederen der Classis Lingen in gelijcken grade met aenderen Classibus in der Landtschap van OverIssell staen sullen"; en reeds in diezelfde Synodale vergadering werd tot Deputatus Synodi „uyt der Classe van Lingen Joannes Speenhovius" gekozen [1]). Op de volgende Synode „sijn met behoorlijcke credentsen verschenen van Lingen, Joannes Speenhovius, Otto Frantsen, Joannes Ringelius, respective Dienaeren tot Lingen, Ibbenbuijren, Beesten", van welke de eerstgenoemde tot Scriba Synodi gekozen werd [2]).

Bij dezen uiterlijken welstand, scheen ook de inwendige toestand nog al goed genoemd te mogen worden. Althans ik vind vermeld, „dat alle de Ingeseetenen, sonder eenigh onderscheit, in de Gereformeerde Kercken de waere leere hoorden leeren, haere kinderen in de kercken lieten doopen, en de houwelijcke copulatien lieten geschieden: In vougen datter groote eenicheijt in den Lande wierde bespeurt, de kercken ende schoelen waeren wel bestelt.... de kercken wierden vervult met toehoorders, de sacramenten wierden vredelijcken bedient, ende de liturgie noch de kerckelijcke discipline leedt geen indraght" [3]).

Zoo stonden de zaken, toen Spinola in Augustus 1605 voor Lingen kwam, na Oldenzaal ingenomen te hebben. Tien dagen belegerde hij de stad, en reeds was het ontzet op handen, toen Maerten Kobben, de Goeverneur, mede door de burgerij daartoe gedwongen, haar bij verdrag aan den vijand overgaf. Het maakt geen aangenamen indruk, wat van Meteren verhaalt [4]), dat n.l. „de Predikant, Johannes Speinhoven (de ons bekende Speenhovius [5]) met

---

1) *Acta Syn. Camp.* 1603, art. 2 en 29.

2) *Acta Syn. Zwoll.* 1604 in fronte, en Art. 1.

3) *Request aan Willem III*, pag. 2.

4) *Hist. v. d. Oorl. en Gesch. der Nederl.* enz., dl. IX, blz. 9.

5) Hij werd den 2den September 1571 te Dortmont geboren. „Etlijke jaeren" was hij predikant te Lingen, zooals Brandt (*Hist. d. Reform.* IV, 654) verhaalt. Misschien is hij dus terstond in 1597 of 1598 hier predikant geworden. Toen Spinola de stad ingenomen had, werd hij te Utrecht beroepen, waar hij werkzaam bleef tot 1619, in welk jaar hij den 8sten Febr. met vier zijner ambtgenooten wegens Remonstrantsche gevoelens door de Vroedschap afgezet werd. Het bericht, door Trigland

den ganschen Kerkenraad, by den Kommandeur Kobben op de Wallen gekomen is, hem met schreijen biddende zo veel onnoozel bloed te verschoonen: als de Kommandeur antwoordde, dat hy beslooten had zyne eer te betragten, heeft de Predikant oopentlyk betuigd, dat alle het onnoozel bloed, dat door dit zyn styf voorneemen vergooten zou werden, op hem en zyne Kinderen zou komen, en is dus van daar gegaan". Indien deze houding van den godsdienstleeraar en de vertegenwoordigers der gemeente de mannen gesterkt heeft, die den Goeverneur openlijk dreigden, zelven de stad bij verdrag te zullen overgeven, en zóó hem daartoe dwongen, of indien deze houding mede aanleiding geweest is, dat Kobben Lingen overgaf, terwijl het misschien anders spoedig ontzet zou zijn geworden, dan zijn de Gereformeerden in het Graafschap zwaar genoeg gestraft voor deze daad van Lingen's predikant en kerkeraad. Immers Spinola bracht weder „de kercken onder het roomse jock" en herstelde den toestand van vóór 1597 geheel en al. De predikanten moesten het land ruimen [1]); de priesters, indien zij niet heimelijk gebleven waren, mochten terugkeeren, zich openlijk vertoonen en hunne functiën in 't openbaar waarnemen, en de Roomsche godsdienst kwam weer tot volle glorie. Het licht der Reformatie was „als in sijn opganck ondergegaen", en de uitkomst bewees maar al te zeer, dat de schildering van zooeven, alsof geheel Lingen Gereformeerd was geworden, overdreven moest heeten. Spoedig althans was weer een groot, zoo niet het grootste gedeelte der bevolking Roomsch geworden. Den 19den Februari 1606 werd door den Aartsbisschop van Filippi (en Utrecht), Sasboldus Vosmeer, eene

---

verspreid, dat hij daarna in Oost-Friesland tot de Lutherschen zou zijn overgegaan, is reeds door Brandt weersproken. Te Delft vertoevende, om de Remonstrantsche gemeente in stilte te bedienen, overleed hij aldaar plotseling den 29sten Juni 1621. (Zie over hem Brandt, *Hist. d. Reform.* dl. III, blz. 390, 391, 941—957, 970; dl. IV, blz. 37, 653, 654).

1) Behalve de reeds genoemden, vond ik nog vermeld als predikanten in 't Graafschap: Henricus Pollio, in 1601 uit Genemuiden beroepen en Melchior van Biezen, na Spinola's komst beroepen naar Mastenbroek.

nieuwe kerk aan de Heiligen Bonifacius en Walburgis gewijd. Eene andere kerk, die onder den ban der stad stond en aan de Moedermaagd was toegewijd, was, na in 't begin der geloofsberoerten omvergeworpen en later afgebrand te zijn, ten tweeden male weer opgebouwd, en de 27ste April 1612 zag den genoemden Aartsbisschop weer binnen Lingen's muren, ten einde in deze kerk een altaar te wijden ter gedachtenis aan Maria Magdalena. Daar de parochiekerk voor de burgerij en de bezetting te klein was, gaf Sasboldus verlof, eene nieuwe kerk te bouwen, 'tgeen ook geschied is door een regiment Italianen, dat hier in bezetting lag onder Pompejus Justinianus. Naar hen werd deze kerk, tot welker opbouw het Hof te Brussel de noodige gelden verschafte en in welke op Kerstdag 1613 de eerste mis gelezen werd, de kerk der Italianen genoemd [1]).

Uit een en ander, maar meer nog uit de latere gebeurtenissen, blijkt duidelijk, dat, niettegenstaande de schijnbaar krachtige reformatie in de jaren 1597—1605, Rome's kracht te Lingen nog bij lange na niet gebroken was.

Zoo bleef de toestand, inderdaad treurig voor de Gereformeerden, die er eens zoo bloeiden, tot het jaar 1633, „wanneer door een bijsonder bestieringe Gods, naer dat de stadt van Lingen gesleght, van Spanse, Keijserse, ende van de Catholijcke ligue verlaeten, als van selven wederom quam t'vallen in handen van haeren wettigen LandsHeere, verwachtende dat het licht, t welck als in sijn opganck was ondergegaen, wederom ontstoecken, en als op den kandelaer soude werden gesett" [2]). Deze verwachting werd ten deele niet beschaamd. Prins Frederik Hendrik toch „stellede daetelijck hier ende daer, tot troost der Gereformeerde, die alsnoch overigh waeren, eenige Praedicanten". Meer scheen hij voor 't oogenblik niet te kunnen doen. De Roomschen behielden dan ook „voor de tijt noch

1) Zie: *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer* met aanteekeningen van H. V(an) R(ijn), dl. II, blz. 600—602.

2) *Request aan Willem III*, pag. 3.

de vrijheijt van exercitie van haere religie". Het getal der priesters bleef echter dat der predikanten verre overtreffen. „De reformatie konde als doen niet wel t' eenemaell voortgesett worden, door dien het als doen noch was int heetste van den oorloogh, maer het is buijten alle twijffell, dat Sijn Hoocht. nochtans sulcx ter gelegener tijt heeft voorgehadt" [1]). De Roomschen, door dit verzuim aangemoedigd, staken gedurig driester het hoofd op. Zij hadden „contrarie belooffte" gevraagd, maar deze was hun geweigerd [2]). Nu beweerden zij, dat de Drost van Sallandt, de Heer Zwier van Haersolte, toen hij hun den eed van getrouwheid afnam, hun beloofd had, dat zij niet onderdrukt en vervolgd zouden worden; maar deze belofte, aangenomen dat zij gegeven was, gaf hun wel vrijheid van conscientie, maar geen vrijheid van openlijke godsdienstoefening, veel min van „publicq regeeringe", waarop zij, op grond dier belofte, aanspraak maakten.

De Gereformeerden zaten ondertusschen niet stil. De reformatie moest voortgezet worden. Al kon „door den geduijrigen aarbeijt des oorloogs" niet alles op eens gebeuren, als het dan toch maar langzamerhand geschiedde, als er maar voortgang te bespeuren was. Daartoe moesten de „paepsche stouticheden en exorbitante insolentien" ingebonden en het getal der predikanten vermeerderd worden. Om dit te bereiken, wendde men zich niet alleen tot de wereldlijke machten, maar de nood werd ook geklaagd aan de Gereformeerde Kerk van Overijsel. Bij haar werd het eerst om raad en hulp aangeklopt, omdat de voormalige Classis Lingen tot haar behoord had. Deze liet door hare correspondenten de assistentie der corresponderende Synoden verzoeken, opdat men alzoo eendrachtig ten behoeve der broederen zou kunnen werken [3]). Men onttrok zich niet, en al zeer spoedig waren Overijsel, Zuid-Holland, Noord-Holland, Gelderland en Utrecht, te

---

1) *Request aan Willem III*, pag. 3.
2) *Request aan Willem III*, pag. 3.
4) Zie o.a. *Acta Syn. Z.-H.* 1645, art. 50.

zamen of afzonderlijk, bezig om de reformatie van het Graafschap Lingen te bevorderen. Men wendde zich daartoe tot den Prins, die als Graaf van Lingen het bestuur aldaar uitoefende. De Gedeputeerden van Overijsel vervoegden zich in 1646 bij Z. Hoogheid, spraken hem ernstig aan over de reformatie van Lingen, en ontvingen de belofte, dat hij haar zou behartigen [1]). In het volgende jaar kon ter Synodale vergadering dan ook reeds door de Gedeputeerden, die rapporteerden, op ééne vrucht gewezen worden, nl. „dat de reformatie van turnen (m. z. tuinen, d. i. het dorp Thuynen onder Lingen) bij sijn hoocheyt toegestaen was" [2]).

De geheele reformatie kwam echter nog niet tot stand. Of het kwam door den oorlog „offt door de groote hoope van een algemeene vrede offt dat de doodt Sijn Hoochts. heylsam voornehmen heeft affgesneden, offt wel dat Godt die Heere belieft heeft sulcx te laeten geschieden door syn Heere Soon: Gelijckerwijs Godt die Heere wilde: Niet dat David (welcke well belooft hadde den Heere een Tempel te bouwen, dat oock goet was in des Heeren oogen), maer dat sijn Soon Salomon hem een huijs soude bouwen, de reeden voeghter die Heere bij, omdat David noch in oorlogh sijnde, maer Salomon in vrede leven soude in sijn Coninchl. regeeringe" [3]), — het zal wel niet uit te maken zijn. Zooveel is echter zeker, Prins Frederik Hendrik heeft voor de reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen maar weinig gedaan.

Na zijn dood was nu het oog gericht op zijn zoon Willem II. En niet te vergeefs. De nood van Lingen werd ook hem geklaagd door Gedeputeerden der verschillende provinciale kerken op last hunner Synoden [4]). Misschien

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1646, art. 48.

2) *Acta Syn. N.-H.* 1647, art. 30. Echter kwam er eerst in 1648 een predikant, namelijk Everhardus Deutchenius. Zie den brief van Ds. H. Loftinck achter het request aan de Prinses Douairière, gedateerd 1/11 Sept. 1659.

3) *Request aan Willem III*, pag. 4.

4) o.a. *Acta Syn. N.-H.*, 1648, art. 26.

was het onder hun invloed, misschien doordat hij na den vrede van Munster de handen wat ruimer gekregen had, maar spoedig trad hij met een forsche daad op. „De Geest Goddes" — zeggen de Requestranten aan Prins Willem III — „de Geest Goddes is veerdigh geworden over die Heere Prins Wilhelm de tweede onsterffelijcke geheugenisse, want sijn Hoocht. door den ijver tot Gods huys verslonden synde, heeft Anno 1648 den 28 Julij nae de vrede bevoelen, dat het geheele Graeffschap Lingen van alle vestigia des Pausdoms soude gesuijvert worden" [1]). Hij vaardigde daartoe het volgende mandaat uit [2]):

„Den Prince van Orange:

Edele, Erentveste, Discrete Lieve getrouwe, alsoo wij volgende het exempell vande Heeren Staeten Generaell deser vereenighter Neederlanden goet gevonden hebben, de roomse kercken in onsen Lande van Lingen te reformeeren en suijveren van alle vestigien des Pausdoms: Soo lasten en beveelen wij U.E. bij desen, t' selve terstondt bij de handt te nehmen, en de Papen offt roomse Pastoren en Capellanen aenteseggen, ende te beveelen, dat sij haer voortaen uijt de Kercken en Capellen sullen onthouden, sonder eenige dienst] meer te pleegen, offt haer met eenige kerckelijcke saecken aldaer meer te bemoeijen, doende voorts de Kercken ende Capellen suijveren ende reijnigen van alle vestigien des Pausdoms, en houdende deselve geslooten tot onse naerdere ordre. Hiermede

Edele, Erentveste, Discrete, Lieve getrouwe,
blijfft Gode bevohlen. In sGravenHaage,
desen 28 July XVI^{C} acht en veertigh
U.E. goede vriendt
H. f. d. Orange [3]).
Aen den Drossart van Lingen."

Als men dit bevelschrift leest en daarbij de verklaring hoort, dat het „oock met een gerequireerde vigeur is geexecuteert" [4]), dan zou men meenen, dat de geheele re-

1) *Request aan Willem III*, pag. 4.
2) Zie de kopie hiervan achter het *Request aan Willem III, Bijlage* C.
3) Deze onderteekening is een „lapsus calami" van den kopiïst.
4) *Request aan Willem III*, pag. 4,

formatie nu wel spoedig tot stand gekomen zal zijn. 't Moest echter nog meer dan dertig jaren duren, eer men verklaren kon, dat de zaak geëindigd mocht heeten.

Toch werden er nu reeds veranderingen bespeurd. De priesters verlieten met „alle haere ornamenten" de kerken en de scholen, en bedankten bij het overleveren van de sleutels den Drost van Haersolte „voor de genaede, de sij soo lange hadden genooten". De burgers van de Roomsche religie, die nu in het Graafschap geen gelegenheid hadden om in 't openbaar hunne godsdienstige plichten te vervullen, lieten stoelen en banken maken, plaatsten die in een gebouw te Scheptrup, in 't Sticht van Munster, en hielden daar hunne godsdienstoefeningen [1]). Zij zonden echter hunne kinderen naar de Gereformeerde scholen, gelijk blijkt uit de getuigenis, welke Margaretha ter Borchors, de weduwe van Henricus Caspari, die in 1649 „tot Rector vande Schoele beroopen" was, afgelegd heeft voor den Notarius Petrus Kappenbergh „mediante stipulatione aen Eedes plaetse" en onder getuigen [2]). Zij verklaart nl., dat „veele vande Papistische borgeren haere kinderen bij den Sal. Rector in de Schoelen hebben bestelt ende onderwijsen laeten", maar dat dit „niet heel lange geduijrt hebbe, overmits dat de Pape van Freren, genaemt Stoddebroeck [3]), de ouders soodaenigh instrueert hadde, dat sij de kinderen wederom, uijt d'ordinaire schole van haer sal. man hebben nehmen moeten".

Was de genoemde Henricus Caspari te Lingen tot Rector beroepen, nog niet overal in 't Graafschap waren Gereformeerde predikanten en schoolmeesters aangesteld. Behalve de stad waren ook de dorpen Langercke, Thuynen, Schapen, Recke, Plantlünnen (en weldra ook Ibbenbuyren) van predikanten en schoolmeesters voorzien. In de overige dorpen, Freren, Mettingen, Brochterbecke, Beesten, Braemsche, Bavinckel en Backum bleven de kerken

1) *Request aan Willem III*, pag. 4 en 5, en *Bijlage* Δ^1.
2) *Request aan Willem III, Bijlage* Δ^2,
3) De latere Aartspriester van Lingen.

gesloten tot nader orde. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat de Roomsche geestelijken, ziende, dat de maatregelen tegen hen en hunne kerk bij zulk eene halfheid niets baten konden, zich dan ook niet allen uit het Graafschap verwijderd hadden, maar „ten deele sich hier en daar verbergden om Dieffswijse het Landt intehouden, ende haere gepraetendeerden Godsdienst te oefenen", vooral in die dorpen, waar geen predikant gevestigd was; „maar ter plaetsen" — zoo verhalen de requestranten aan Prins Willem III — „daer Praedicanten stonden, daer wisten de Mispreesteren sich well van dan te houden".

De toestand zou echter nog erger worden. Er waren onderhandelingen aangeknoopt tusschen Prins Willem II en den Bisschop van Munster, om het Graafschap Lingen aan den laatstgenoemde te verkoopen. Het gerucht daarvan drong ook tot Lingen door. De Gereformeerden begonnen reeds te vreezen. Zij wendden zich al wederom tot de Synode van Overijsel en tot de andere provinciën. Reeds hadden de Deputati Synodi van N.-Holland een „beweechelijck request" [1]) aan Zijne Hoogheid gereed, toen gelukkig het bericht vernomen werd, dat de handel geen voortgang zou hebben. Ondertusschen hadden de Roomschen door het een en het ander, niet het minst door de genoemde onderhandelingen, weer nieuwen moed gekregen. En dat toonden zij. Zij begonnen weer „te missen, doch hier en daer heijmelijck"; stichtten, hoewel nog „bedecktelijck", scholen; richtten in particuliere huizen altaren op, en oefenden „haeren Godsdienst alsoo bedecktelijck heen".

Daar komt de tijding, dat de Prins is overleden. Dit sterven, „t' welck haeren aessem deste vrijer doet scheppen", is hun een oorzaak om verder te gaan met hun pogen om Lingen weer geheel en al Roomsch te maken en Roomsch te doen blijven. En dit mislukt hun niet. Integendeel, gewone huizen worden ingericht tot kerken, priesters aangesteld en godsdienstoefeningen weer in 't openbaar gehouden. De priesters wijden hunne heiligdom-

1) *Acta Syn. N.-H.* 1650, art. 24.

men en versieren ze; zij doopen de kinderen en trekken zelfs het sluiten der huwelijken aan zich, niettegenstaande „de geheele dienst van leeren, doopen, copuleeren aen de Gereformeerde predikanten staet"; ja zij dwingen de lieden, zich door hen te laten trouwen, „om haer profijten daer van te maecken". En niet alleen bij het platteland bepalen zij zich; zij dringen zich ook in de stad zelve in, en oefenen onder het oog der predikanten hun ambt uit. Niet zonder gevolg blijven dan ook hunne onvermoeide pogingen. Zij krijgen, naar de getuigenis der Gereformeerden, „de overhandt onder het volck", en „de Praedicanten moesten sulcx met bedroeffde oogen aensien". Zelfs de geestelijke tucht durven zij openlijk uitoefenen. „In somma" — zoo klaagden de Requestranten aan Willem III — „het was geheel paaps in alle sijn deelen; daer stonden de Praedicanten sonder toehoorers, de Meisters sonder kinderen" [1]).

In deze omstandigheden zagen de predikanten zich genoodzaakt, alles in het werk te stellen, om de deformatie der kerken te verhoeden en op eene spoedige en hoognoodige reformatie aan te dringen bij de bevoegde machten. Zij deputeerden dan Dr. Wynandus Rutgersius, predikant te Ibbenbuyren, en Ds. Henricus Wirtz, predikant te Lingen, tot de Prinses Douairière en de Prinses Royale [2]). Ik vermoed, dat deze deputatie in het jaar 1652 is uitgezonden, en dat zij niet de eerste was, die naar 's-Gravenhage ging. In 1651 toch waren de genoemde Rutgersius en Ds. Everhardus Deutgenius [3]), predikant te Thuynen,

---

1) *Request aan Willem III*, pag. 6.

2) *Request aan Willem III*, pag. 7.

3) Everhardus Deutgenius werd in 1641 conrector te Meppel en kwam van daar in 1648 als eerste predikant te Thuynen. Hij was reeds 14 April 1645 bij de Classis Meppel praeparatoir geëxamineerd, waarvan hij echter eerst 28 Juni 1647 het bewijs ontving, omdat hem opgelegd was zich om de twee of drie weken in tegenwoordigheid der predikanten van Meppel in het prediken te oefenen, waaraan hij traag voldeed. — Hij werd van Thuynen te Ruinerwold (Drenthe) beroepen 8 Aug. 1653, waar hij, niettegenstaande vele onaangenaamheden, toch bijna veertig jaren als predikant werkzaam bleef. Hij overleed daar den 30sten April 1693, oud 81 jaren.

reeds afgevaardigd geweest naar Holland [1]). Zij hadden den bedroefden toestand der kerken aan de Synoden van Z.- en N.-Holland te klagen, deelden daar „nieuwe Insolenties, mishandelingen ende Lasteringen" mede, en verklaarden, dat „alle d'Officieren ende Vorsters, uijtgenomen alleenl. drij", het Pausdom toegedaan waren [2]). Het volgend jaar kwamen er weer twee Gedeputeerden in de Z.-Hollandsche Synode [3]). Misschien zijn deze beiden de in het request bedoelde Rutgersius en Wirtz geweest.

Hoe men zich van Lingen uit ook wendde met verzoek om reformatie tot „haere Hoocheden ende desselffs raeden", en met klacht op klacht tot de bevriende Synoden over de toenemende deformatie, er werd van dit alles weinig vrucht gezien. Dit lag niet aan onverschilligheid bij de kerkelijken, en, volgens hare eigene woorden, evenmin aan gemis van belangstelling bij de Prinsessen. Het had zijn oorzaak in de tijdsomstandigheden. Eerst kon men bij de Moeder en hare Schoondochter niets gedaan krijgen wegens de geschillen, tusschen deze beiden gerezen betreffende de voogdij over het na den dood van Prins Willem II geboren prinsje [4]). En toen „de geresene differenten tusschen hooggemelte Princessen waeren geassopieert", hebben o.a. de Deputaten der N.-Hollandsche Synode wel „grote devoiren gedaen, doch niet met soo goet succes als wel gewenscht ware geweest". Toen zij bij de Prinsessen waren, om over de reformatie der kerken in Lingen te spreken, toonden deze zich wel genegen, „maer en saegen daer toe als noch gene gelegentheit, vermits

---

1) Ook elders werd hulp gevraagd. De Synode van Stad en Lande b.v. werd verzocht, gevolmachtigden ter hulp te zenden. Met toestemming van de Staten der Provincie benoemde deze daartoe Joh. Martini (den schoonvader van den bekenden Abr. Trommius en medewerker aan diens *Concordantie*), pred. te Groningen, en Richard Martinus, pred. te Stedum. (Zie *Gedenkboek van Stad en Lande* door H. H. Brucherus. Gron. 1792, blz. 283).

2) *Acta Syn. Z.-H.* 1651, art. 16; *Acta Syn. N.-H.* 1651, art. 16.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1652, art. 23.

4) *Acta Syn. N.-H.* 1651, art. 16; *Acta Syn. Z.-H.* 1652, art. 23.

de veelvoudige dispuijten en praetensien die over t graefschap van Lingen bij dese en gene Heeren wierden opgeworpen, en om andere redenen en insichten meer". Bovendien vonden de Prinsessen het in die „conjuncture des tijtds" ook ongeraden, verder op het tot stand komen dezer zaak aan te dringen, en de Douairière ried alle voorzichtigheid aan, opdat het goede werk niet verachterde [1]). Ook de pogingen, die aangewend werden voor Lingen, „dat hare kercken onder den eenen of anderen Synodum of Classem gereduceert mochten worden", bleven nu evenzeer zonder gevolg, als in het jaar 1640, toen de Synode van Overijsel den wensch had uitgesproken, „dat de praedicant der Stadt onder een van de Classen werde gestelt, gelijck in 't jaer 1603".

Met het oog op al deze teleurstellingen en op de omstandigheden, waaruit zij voortgevloeid waren, besloot dan ook de Synode van Overijsel, die in deze zaken de leiding had, vernomen hebbende, „datter tegenwoordich cleyne of gene apparentie was tot bevorderinge van de goede reformatie", voorloopig daarom ook niet meer te vragen, maar „van dat versoeck wat te supersederen" en betere tijden af te wachten [2]). Een gelijk besluit werd in Gelderland, Zuid-Holland, Noord-Holland en Groningen genomen [3]).

Toch was niet alles, wat men gedaan had, te vergeefs geweest. Een k l e i n succes was er te zien op de g r o o t e devoiren. Allereerst, dat de Drost, aan wien de kerken van Lingen meermalen door gedeputeerden „haeren desolaten staet" hadden doen klagen, „haer oock met verscheiden mandaten heeft getroost". 't Is waar, de Roomschen gingen toch hun gang, en „de impudente stouticheijt van dese geschooren hoop" wist zich hier en daar voorspraak te verwerven „ende de saecke in den slaep t' wiegen", wat zij gemakkelijk konden bewerken, daar zij wel

1) *Acta Syn. N.-H.* 1654, art. 19.
2) *Acta Syn. Overijs.* 1654, art. 43.
3) *Acta Syn. Gelr.* 1654, art. 10; *Z.-Holl.* 1654, art. 18; *N.-Holl.* 1654, art. 19; *Gron.* 1654, art. 46.

wisten, dat de „Procurator fisci" zelf een papist was en daarom niet tegen hen ageeren zou. Een tweede voordeel, dat verkregen werd, bestond hierin, dat de Prinses Douairière beloofde, den Drost te Lingen te zullen aanschrijven „om de reformatie te bevorderen, soo veel doenlyck soude zijn" [1]). Nu was de zin van deze uitdrukking wel zeer rekbaar, want het geval zou ook kunnen wezen, dat er niets doenlijk bleek te zijn; maar er werd dan toch iets gedaan, hoewel er eerst een jaar voorbijging; want toen de zaak te Lingen „by nae desperaet" was, gaf de Drost „opde groote clachten der Gereformeerden, die aldaer seer wierden gedruckt", aan zijn „Verwalther" last, om in alles strikt de order van den Prins van Oranje van 1648 na te leven, en liet hij het volgende mandatum publiceeren [2]):

„Alsoo ick seeckerlijck berichtet ben, dat in verscheijdene plaetsen van het Graeffschap Lingen, selffs de met Gereformeerde Leeraeren bestelt sijn, daegelijcx nieuwe Mispreesteren in kommen, die haer niet alleene en verstouten int openbaere haere gepraetendeerde Goddesdienst te verrichten, maer oock in diverse kerspelen haere Leeraeren in haeren dienst met den aenkleve van dien, merckelijcke indraght doen tegens de expresse ordre van Sijn Hoocheijt loffiijcke gedachtenisse, Prins Willem de tweede in den Jaere 1648 als Graeff van Lingen, genaedichlijck verleent: Soo isset, dat die Heere Palthe [3]) mits desen wort geordonneert, omme sonder conniventie opt spoodigste alles in het Graeffschap Lingen, nae de gedagte ordre van sijn Hoocht. te herstellen, de Papen serieusselijck t' gebieden, dat sij haer van alle kerckelijcke dienst, met de geene dien annex is, sullen hebben te onthouden, op poene van hondert goltgl. nae publicatie deses, telckers bij den Contraventeurs te verbeuren, dat mede van gelijcke alle paapse schoelmeisteren van haeren Schoeldienst, haer sullen hebben te onthouden, bij poene van arbitraele correctie, ten eijnde alsoo

1) *Acta Syn. N.-H.* 1654, art. 19.

2) *Request aan Willem III, Bijlage D.*

3) Arnoldt Palthen, Utr. Jur. Doctor, was in 1651 „Drostamptsverwalter" in het Graafschap Lingen geworden. Hij bekleedde die betrekking nog in Juni 1669. Zie *Request aan Willem III, Bijlage G*[1].

de genaedige wille van Sijne Hoocht. onsterffel. mem. met vigeur mochte geeffectueert en gemainteneert worden.

Actum. Den $\frac{4}{14}$ Junij 1655.
R. VAN HAERSOLTE."

De bewoordingen dezer publicatie waren duidelijk en krachtig genoeg, en toch heeft zij slechts weinig uitgewerkt, niettegenstaande ook de Overijselsche Synode besloten had, aan te dringen op de uitvoering der order van 1648 en daartoe mede de hulp der correspondeerende Synoden te verzoeken [1]. „Men heeft het eerder slimmer als beeter gevonden", daar de Roomschen steun kregen bij de Ridderschap, die tot hunne religie behoorde, en bij den Syndicus, die al mede „paaps" was, terwijl zij zich gesterkt voelden door den twist en de oneenigheid, die er onder de hoofdofficieren heerschten.

De Gereformeerden klaagden dan ook in 1656 al weer over „de stouticheden der papisten" in Lingen aan de Synode van Overijsel, die besloot daartegen maatregelen te nemen en de hulp der Z.- en N.-Hollandsche kerken in te roepen [2]. De predikanten uit het Graafschap deputeerden verder hunne collega's Ds. Rumpius en Ds. Loftinck, resp. predikanten te Schapen en te Thuynen, om met Ds. Hermannus Amya van Deventer en Ds. Rudolphus Crans van Zwolle hun nood te klagen aan „Haere Hoochheden en desselffs raeden" [3]. En eindelijk begaven zich, door Bernardus ab Eil, predikant te Zwolle, namens Deputaten der Synode van Overijsel bij missive van 11 Juni 1657 daartoe uitgenoodigd, de Deputaten van N.-Holland en Z.-Holland tot de Princes Douairière. Deze beloofde te zullen doen wat zij kon, maar zeide „om de tegenwoordige ongelegendtheit des tijds, de tedere jaren van sijn Hoogh. het disput over sijn Hoochts. opperste gesagh aldaar, en het gepretendeerde consent van vrije oeffeninge harer Paapsche Religie, bij Prins Maurits hooghloffel. ge-

1) *Acta Syn. Overijs.* 1655, art. 27.
2) *Acta Syn. Overijs.* 1656, art. 7.
3) *Request aan Willem III*, pag. 8.

dachtenisse, na haar seggen, in het Graaffschap van Lingen vergund, als nu niet wel een volkomen effective Reformatie aldaar magtigh te sijn" [1]).

Alles wat men deed hielp echter weinig. Wel gaf de Drost verscheidene mandaten en orders aan zijn Vice-Drost, naar aanleiding waarvan de Roomsche edelen en anderen „sijn klaghtigh gevallen van eenige indraght in haeren Godsdienst, ende van eenige persecutie" [2]), — maar met dat al vorderde de reformatie in het minst niet. Integendeel werd het meer en meer openbaar, „dat de kerken van dat Graefschap in eenen soberen staet waren, allesins het pausdom haer soekende meester, ende de aengevangene reformatie vruchteloos te maken" [3]). Het zag er dan ook inderdaad treurig uit, en, wat zeker den voortgang der reformatie wel belemmeren moest, ook het leven der predikanten was niet onbesproken. Met het oog daarop wilde de Synode van Overijsel, dat „de kerken van 't ampt Lingen onder t' Synodus van Overijssel" gebracht zouden worden [4]), en besloot die van N.-Holland: „alsoo gevreest word indien de Predikanten aldaar onder geen goede kerkelycke ordre gebragt worden, dat alsdan de Reformatie des te difficilder sal voortgaan, sullen oversulks DD. Deputati speciaal bij hare Hooght. de Princesse Douagiere daarop aan houden dat dog immers mag sorge gedragen worden, dat aldaar geen ander dan godvrugtige personen tot het ministerium mogen toegelaten worden" [5]), terwijl zij een volgend jaar hare Gedeputeerden gelastte, vooral mede te werken „dat de kerken aldaar onder enige Classicale of Synodale ordre gebraght werden, op dat de kerken en kerkendienaren onder beter tught mogen leven" [6]). Evenzoo wenschte de Z.-Hollandsche Synode, „dat oock nau moge gelet werden op het onstichtelyck

1) *Acta Syn. N.-H.* 1657, art. 29.
2) *Request aan Willem III*, pag. 8.
3) *Acta Syn. Z.-H.* 1657, art. 25.
4) *Acta Syn. Overijs.* 1656, art. 7.
5) *Acta Syn. N.-H.* 1659, art. 21.
6) *Acta Syn. N.-H.* 1660, art. 23.

leven der Predikanten in het selve Graefschap; en dat tot wechneminge des selfs dienstich ende nodich waere, datse gebracht werden onder een nabuyrige Classis en Synode" [1]).

Van dat brengen van de Lingensche kerken onder eene Classis of Synode kwam vooreerst nog niet veel, terwijl er nog jaren voorbij moesten gaan, eer gezegd kon worden, dat de kerken in 't Graafschap gereformeerd waren.

Klaagden de Gereformeerden onophoudelijk, ook de Roomschen onthielden zich daarvan niet. „Sij meenden", — zoo wordt door de Gereformeerden verhaald [2]) — „dat sij door lanckheijt van tijt, en door haer impudente voortkruijpingen, waerdoor sij nu tot openbaer oeffeningen waeren gekommen, niet waeren gebonden aen de voorige mandaten van Sijn Hoocht. sij beelden haer in, dat sij dat jock door haere inwickelingen van haeren halse hadden affgeworpen, sij praesumeerden dat wij ende niet sij in d' exercitie van religie moesten onderdruckt worden, en daerom de minste ordre van infórmatie [3]) was haer tegen, ende dat brandtmerckten sij met de naeme van persecutie, sij wilden het haere well voort setten, ende wij souden al t' vreden wesen in all haer onderdruckingen, de sij aen onse Kercke pleegden, en all voor lieff nehmen, wat indraght sij ons in onsen openbaeren Godsdienst deden, maer wat verstandigh mensche dese saecke insiende, sall niet konnen oordelen, dat wij ende niet sij persecutie leeden." Intusschen was de klacht der Roomsche ridderschap niet te vergeefs, daar de volgende ordre in het jaar 1659 aan den Drost gezonden werd [4]):

„Den Prince van Orange.

Edele, Ernveste, voorsinnige, Discrete Lieve getrouwe.

Alsoo de vande Ridderschap van onsen Graeftschap Lingen, als representeerende de Stenden van denselven Lande, ons

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1661, art. 24.

2) *Request aan Willem III*, pag. 8, 9.

3) Geen schrijffout voor „reformatie". Zelfs het minste onderzoek naar hunne zaken namen zij reeds euvel op.

4) *Request aan Willem III*, *Bijlage E.*

door haeren Sijndicus ende Agent Jacob Martens, ende Gerardt Bulsnick, wederom eenige klagten hebben gedaen, insonderheijt van dat haer eenige persecutie ende beswaeringe soude wedervaeren int reguardt van haeren Godsdienst, ende onder anderen in het doopen ende instrueeren van haere kinderen, mitsgaeders het trowen; soo hebben wij met deliberatie en goetvinden van Haere Coninckl. Hoocht. mitsgaeders van Haere Hoocht. de Princesse Dovariere van Orange, voor haer selver, ende als Gemachtigde van Sijne Churfurst: Doorl: van Brandenburgh, voogden van S. Hoocht. den Prince van Orange, U.Ed. wel willen anschrijven, dat wij reflexie nehmende op de gelegentheijt ende toestandt van onse voorsch. Lande van Lingen, voor het beste hebben aengesien, dat alles aldaer int stuck van religie gelaeten werde in soodaenigen staet en gebruijck, als het bij Hoochloff. mem. de Prince onsen Heer en Vader is gestelt ende noch gelaeten, allers bij provisie, ende dat tot bij ons daerinne anders sal worden versien, sijnde geensins onse meeninge, dat onse Onderdaenen van de roomse religie int reguardt van het kinderdoopen en trouwen, eenighsins sullen worden met breucken beswaert. Ende ten eijnde op het trouwen en andere bij ons, met kennisse van saecken soude konnen worden geprocedeert tot het statueeren van eene goede ordinnantie offte reglement, waernae onse goede onderdaenen haer souden hebben t' reguleeren; Soo sal U.Ed. sick bij de Naebuijren ende Landen daer omtrent, daer de LandsHeeren sijn van de Gereformeerde Christel. religie informeeren, wat voet ende ordre aldaer wort gehouden, soo in reguart van het trouwen van de persoone vande roomse religie als aenders; om ons daervan nae gelegentheijt informeeren van soodaenige reglement, als wij ten meesten dienste en ruste van onse goede Onderdaenen noodigh soude moegen vinden te kunnen dienen naer gelegentheijt van saecken. Hiermede

Edele, Erentfeste, voorsinnige, discrete, Lieve getrouwe, blijfft Godt bevohlen. In sGravenHaage ende tot Breda, den 28 ende 31 Janua. 1659.

MARIE AMILIA Pr. d. Orange."

De Roomschen hechtten niet weinig waarde aan deze aanschrijving en beriepen er zich op bij hun zeggen, dat de Prinsessen „geen reformatie wilden dulden", maar dat alles zou blijven, zooals 't bij den dood van Willem II

was, waarbij zij echter schenen te vergeten, dat zij zelven heel wat verder gegaan en, tegen de toen bestaande bepalingen in, nu reeds „tot openbaere exercitie uijtgeborsten waeren" 1). De Gereformeerde predikanten, die van deze aanschrijving geen inzage konden krijgen, klaagden, dat zij „als een blindt peerdt bij d' hand geleijt" werden en „hebben moeten swighten ende [zich] te vreden stellen, sughtende onder [hunnen] dienst tot Godt" 2).

Zich steeds krachtiger gevoelende, durfden de Roomschen ook gedurig meer bestaan. Niet meer in 't geheim, maar publiek hadden zij binnen de stad vier scholen gesticht, nl. twee lagere voor de jongens, ééne voor de meisjes, en eene Latijnsche school, waarvan de Rector gesalariëerd werd uit de publieke inkomsten der stad, wat te gemakkelijker geschieden kon, daar de halve magistraat Roomsch was. „Daerdoor" — zoó getuigt Hendrick Aerens den 6 October 1668 voor Notaris Kappenbergh 3) — „daerdoor is de Gereformeerde schoele 4) gedestrueert, en een Meister, genandt Brumlewe, heeft uijt gebreck van subsidie, 't welck hij van de kinder schoelgeldt te verwachten hadde, uijt dese Stadt moeten vertrecken" omstreeks 1658, waarna hij zich hoogstwaarschijnlijk te Oldenzaal heeft gevestigd. Wel vaardigde toen de Drost een mandaat uit, „dat de paapse schoelmeisteren haer van haeren schoeldienst sullen hebben 't ontholden"; maar „de Procurator Fisci, dewelcke de vilipendentie tegens de Contraventeurs hadde behooren te ijveren, heeft in alle dese dingen niet gedaen, dewijle hij oock een Papist was" 5).

't Was treurig gesteld in het gansche Graafschap Lingen. Dit was dan ook de oorzaak, dat in het voorjaar van 1659, toen de Prinses Douairière zich op reis bevond

---

1) *Request aan Willem III*, pag, 9.

2) *Request aan Willem III*, pag. 10.

3) *Request aan Willem III*, *Bijlage* Δ^2.

4) Hier wordt hoogstwaarschijnlijk de Latijnsche school bedoeld, waarvan Brumlewe dan Rector moet geweest zijn, als opvolger van den overleden Henricus Caspari.

5) *Request aan Willem III*, *Bijlage* Δ^2.

naar Groningen, twee Gedeputeerden der Overijselsche Synode haar „int' doorreysen van Hattum hyrover begroeteden, den jammerlycken staat der Lingensche kercken, rysende uyt de overgroote paepsche insolentien, vertoonden, en hulpe daertegen versochten" [1]). De Prinses antwoordde hun, „dat haer sulx vreempt voorquam, dat de oeffeninge der paepsche superstitien op bysondere huysen qualyck te weeren was, maer ongelooflyck dat misse, processien, schoolen etc. openbaerlyck daer gesien worden, te meer dewijl bij [haere] Hoocht. cort voor haer vertreck nae Gronningen contrarie last gegeven was" [2]). Tevens verklaarde zij: „haer geviel op t' hoochste de sorge des Sijnodi voor gemelde kercken en haer soude opt hoochste lieff ende angenaem sijn, wanneer men haer volcomene kennisse en claere documenten van alle de verhaelde stouticheden des pausdoms soude connen geven, met beloffte alsdan daer in te sullen voorsien, tot bevorderinge van Godts eere ende beste syner diergecofte gemeinte". 't Is te begrijpen, dat de Deputati Synodi hierover verblijd waren en met goeden moed de toekomst inzagen. Steunende op de belofte der Prinses, zonden zij, „nae voorgaende communicatie en met goetvinden der H.H. Gedeputeerden der Landtschap van OverIssel", ten spoedigste twee uit hun midden naar 't Graafschap Lingen, „om sich op den ganschen staat der Lingensche kercken wel ende ten vollen te informeren". Deze beide afgevaardigden, de predikanten Wilhelmus Alstorfius van Deventer en Joannes ab Olen van Kampen, kwamen in September na eene reis, die „bij heel quaet weder, met overgroote moeyte" gepaard ging, in het land van Lingen aan. Bijna twee weken brachten zij in het Graafschap door, overal de

1) Zie over dit en het volgende het bovenvermelde Request van de Deputaten van Overijsel, Gelderland, Z.-Holland, N.-Holland en Groningen, aan de Prinses Douairière overhandigd in het najaar van 1659.

2) De Prinses had hier zeker het oog op hetgeen zij in de aanschrijving van 28—31 Januari 1659 te kennen gegeven had, dat te Lingen in zake de religie alles zoo zou blijven, als het was bij den dood van Prins Willem II. Zie boven, blz. 371.

zaken onderzoekende en getuigen ondervragende, waarna zij, teruggekomen zijnde, hun rapport uitbrachten.

Dit rapport, dat een niet onbelangrijk licht werpt op de toenmalige toestanden in Lingen, komt voor in het request, dat daarna door de Deputaten der verschillende Synoden aan hare Hoogheid de Prinses Douairière aangeboden werd. Achter dit request zijn kopieën te vinden van stukken, die de in het rapport genoemde feiten waar maken.

Ik laat het rapport hier volgen, en plaats aan den voet der bladzijden enkele aanteekeningen daarbij.

Informatie over den staet der Kercken vant Graeffschap Lingen genoomen bij de Gedeputeerden Sinodi Transisalaniae a⁰ 1659.

De Gedeputeerden der Synodi van OverIssel in t' Graeffschap Lingen gecomen sijnde, en alles wat tot perfecte notitie van den staat der kerken aldaer dienen mochte ondersocht hebbende, hebben bevonden, tot haer groot leedtweesen als volgt.

1.

Ten eersten, dat het getal der Gereform. predicanten aldaer bestaet in seeven, t w. tot Lingen [1]), Ibbenburen [2]), Lengerick [3]), Schaepen [4]),

---

1) Verdient Loftinck (zie zijn brief) geloof, dan „sollicitierde" de predikant van Lingen niet met de anderen mede voor de reformatie. Lingen had nog altijd maar één predikant, hoewel er reeds in 1651 (*Acta Syn. Z.-H.* 1651, art. 16) twee predikanten noodig gekeurd werden. Het eerst vind ik er twee in 1664, nl. Gisbertus Steenbergen en Albertus van Westerhoff.

2) Dr. Wynandus Rutgersius.

3) Adolphus Conradus Schluiter. Hij stond in 1678 nog aldaar; ten minste hij zal wel dezelfde zijn als Dnus Schluter te Lengerike, die in genoemd jaar de Classicale Vergadering te Lingen bijwoonde. Zie *Archief v. h. Aartsbisd. Utr.* dl. VIII (Utr. 1880), blz. 292.

4) Adolphus Conradus Rompius. Hij stond reeds lang te Schaepen en was er vermoedelijk in 1678 nog, als hij nl. die Dnus Rompius is, die de eenige der predikanten in de toen gehoudene Classicale Vergadering te Lingen was, die de Registers van de pastorie-intraden niet bij zich had, en wien „opgeleijt is 't sijne in 8 dagen bij te schaffen, gelijck hij oock belooft en angenoomen heeft". (*Archief Aartsb. Utr.*, t. a. p., blz. 291).

Recke [1]), Plantlunne [2]) en Tunen [3]), blijvende in de 7 andere dorpen de kercken wel geslooten, maer geensints van alle vestigien des Pausdoms volgents de loffelijcke resolutie van sijn Hoochht. sal. gedachte: int' jaer 1648 genomen, gesuijvert.

2.

Ten 2[de] dat veele papen in t' selve Graeffschap woonachtig sijn, als namentlijck te Biesten [4]), Mettingen, Brochterbeecke, Bawinckel, Braams, Backum en Freren, zijnde te samen dorpen, die noyt met Geref. predicanten sijn voorsien geweest.

3.

Jae niet allene daer, maer oock in de plaetsen, alwaer alriede de kercken en rechtsinnige Leeraers geroepen sijn, te weeten in Lingen drie, te Ibbenburen een, te Recke een, te Lengerick een, te Plandtlunne een en te Tunen een.

Te Ibbenbuyren woont de Paep opt huys te Groen, toebehorende de Heere Drost Grotenhuijs.

Te Biesten woondt de paep in de Weeme [5]), en predickt op t' huys van Io[r]. Vos [6]), die Lidtmaet is van de Gerefor. kercke.

---

1) Wilhelmus Henricus Bernhardis. In 1678 stond te Recke Ds. Bernartius, naar alle waarschijnlijkheid dezelfde. Toen werd gevraagd, „dat den schwacken Heer Bernartius tot Recke een adjunct moge worden bijgevoegt" (*Archief* als boven, blz. 296).

2) Joannes Hundelius.

3) H. Loftinck. Hij is te Thuynen de opvolger geweest van Everh. Deutgenius. Volgens zijne eigene verklaring was hij het, „welcke eenige jaeren alle brieven ende remonstrantien, aen de Eerw. Sijnoden, Classen ende Gedep[den] derselven geschreven heeft" (zie zijn brief). Waarschijnlijk is hij dezelfde Loeffting, die door de Classicale Vergadering in 1678 „voor drij jaer gestelt is tot classical bursarius en in bedieninge van visitatie is gebleven" (zie *Archief* als boven, blz. 302).

4) „Zu Beesten, war sich der missprijster auffhalt, und aldaer synen gepretendierden Godsdienst verrichtet, nicht heimlich sonder int openbaer mit versamelinge etliche honderten, und ihr versamelinge so offenbaer, das de clocken werden geleutet, auff Sontagen nicht allein, sonder auch auff alle jahr feest und heiligen tagen, soo offenbaer als mitten in Pausdom, selbige bichtet, berichtet, taufft, copuliert, halt offentlijck kinderleer, das ihnen nichts mangelt, nur allein des ausserlichen gebauw, soo von holt und stein gemachet." (Verklaring van Ds. A. C. Rompius, Lubbert Roemer en Hermannus Greve, achter 't *Request a. d. Princes Douair.* sub Litt. D).

5) Weeme of Weemhuis = pastorie.

6) Van een Jr. Vos te Beesten wordt ook gesproken in de *Acta der*

Te Lengerick op een Edelmans huys.
Te Mettinge bij de kercke.
Te Recke bij de kercke.
Te Braams in de weeme.
Te Bawinckel in de weeme.
Te Freeren in de Weeme.
Te Thunen in een huys, specialyck daertoe gebouwt.
Te Backum in de Weeme.

4.

Ten 3den dat t' sedert de reformatie maer een paep, meer van die geene, die daer doemaels waeren, in 't leeven is, t. w. te Backum, all d' andere sijn van tijdt tot tijdt daer wederom ingecoomen, tegens de goede resolutie van haer Doorl. Hoocheijden, de Heeren Princen van Orangien.

5.

Ten 4den dat niet alleen dieselve paepen de Geref. Leere en religie lasteren, en seggen dat alle die deselve anhooren, vervloeckt ende verdoempt sullen sijn, maer oock int' openbaer haeren paepschen Godtsdienst met misse doen en prediken etc. oeffenen.

6.

Gelijck wij niet uijt het verhael alleen van andere hebben, maer selffs te Recke gesien ende gehoort, op den 11 Septemb. op Homeijers hof.

7.

Jae sich niet ontsien in sommige vacante plaetsen, als te Mettingen, Freren, Brochterbeecke, Braams, Backum, Biesten, ende Bawinckel de klocken te luyden op Sondagen en haere Paepsche feestdagen.

8.

Ten 5den dat de papen niet alleen doopen, ter plaetsen daer geen Gereformierde Leeraers sijn, maer oock daerse sijn, jae herdoopen de kinderen, die van de Predicanten gedoopt sijn, gelijck wij van de Ingesetenen te Schaepen gehoort hebben, die oock wel gewilt hadden, datselvige niet geschiet waere, en oock uijt die bijgaende attestatie sub Lit. A [1]) blijcken can.

Class. Vergad. te Lingen in 1678, waar sprake is van „velerhande injurien, den Pastor Metternacht tot Beesten van Jr. Vos huijsgesinde angedaen". (*Archief v. h. Aartsb. Utr.* t. a. p., blz. 298).

1) Onder Litt. A komt eene verklaring voor van drie getuigen, dat

9.

Ten 6[den] dat de papen seggen, dat beyde de kinderen, die van de Gereform. Leraers gedoopt sijn, ende Gevaderen, die daer bij staen, voor den Duyvel moeten vaeren, gelyck te sien uyt de attestatie sub lit. B [1]) en C [2]).

10.

Ten 7[den] dat de Papen de Ingesetenen soo seer houden onder dwangh, dat in plaetse voor de compste van den paep te Ibbenburen daer wel hondert te kercke quaemen, nu naulix dertich, omdat hij t' den Luyden soo scherpelijck verbiedt [3]).

11.

Veele der Ingesetenen souden wel willen ter kercken coomen, wanneer maer de papen geremoveerdt, en sij van haere dreijgementen bevrijdt waeren: gelijck wij selffs gehoort hebben van de Ingesetenen en oock blijcken can uijt de attestatie sub Lit. D [4]).

„der Catholische Preister" van Ibbenburen het kind van zekeren Hendrik Gerderman uit de buurtschap Dorete (kerspel Ibbenburen) uit de wieg heeft laten nemen en tegen den wil des vaders gedoopt heeft, en dat hij daarna tot den vader gezegd heeft: „er solte nuw vrij heen gehen, und sagen, das er das kint wetter des vatteren willen hette getauft".

1) Onder Litt. B komen twee verklaringen voor aangaande de brutale handelingen en dreigementen in zake het doopen van kinderen, waaraan de mispriester Joannes Hoffgaerden te Lengerick zich schuldig had gemaakt.

2) Onder Litt. C komt eene door getuigen geteekende verklaring voor, dat de genoemde Joannes Hofgaerten „soodanige heerschappie uber de Ingesessenen und derer Conscientien habe, das sie Predicanten zu Lengerich nicht ein kindt zu tauffen bringen durften, oder sie mussen gewertigen, das sie von misprijsteren zu fuesse oder zu pfeerde geimportuniert und zum hause dieswegen verketsert und verdammert werden".

3) Nog erger was het gesteld te Thuynen. Ds. Loftinck verklaart (in zijn brief), dat de paepe aldaar „alles doet nae sijn welgevallen, niet anders off hij staet in Munsterlandt, soo dat niet een mensche coompt tot onse gehoor als allene de Coster".

4) Sub Lit. D wordt verhaald, dat de priester van Biesten „bijnae alle kinder im Curspel Schaepen zum anderen mael getauffet" heeft, en „nicht allein das, sonder auch de leute, de voor 9 a 10 jaeren sint gecopuliert, zum anderen mahl gecopuliert". Voor het een en het ander moest hij echter betaald worden. Verder wilde hij de kranken niet helpen, of zij moesten hem beloven, dat zij, gezond geworden, niet weer naar de Gereform. kerk zouden gaan, „waerdorch viele sint abgeschrochen, die 8 a 9 jaeren vleissighlich zu kirchen gegangen und nimmer einen predigen versuympt haben, Ietz den mispriesteren volgen mussen, die sie doch niet lieber wolten, als das sie in der reformierten kirchen gaen mochten".

12.

En enige van Brochterbeecke sijn gecomen bij D. Doct. Rutgersium, predicant te Ibbenbuijren, en hebben versocht, dat bij aldien sij geen paep mochten hebben, sij alsdan met een predicant mochten versien worden [1]).

13.

Wanneer int' Graeffschap van Lingen bededagen gehouden worden, soo coomen op sommige plaetsen de Ingesetenen vlijtich ter kercke, omdat sij dan sulx te vrijer doen moegen.

14.

Gelyck oock in voortijden geschiet is, wanneer sijn Excell. Prins Mauritius hoochloffl. Ged. de Stadt Lingen had ingenoomen, en de paepen uyt het gansche ampt verjaegt, doen gingen de Ingesetenen deurgaents ter kercken, volgents de verclaringe van Willem Mettingen in de 80 jaeren out, aen ons te Freeren gedaen.

15.

Ten 8sten dat de Ingesetenen tot haere grote beswaernis de papen moeten onderhouden.

16.

Tot onderhout van den Paep te Biesten moeten de Ingesetenen van Biesten geven alle jaer elck 4 st. ende van Schaepen [2]) ijder 2 st.

---

1) Reeds in 1652 kwamen „eenige kerspelmannen" uit ditzelfde Brochterbecke bij den Drostamptsverwalther A. Palthen, om hem te vragen of hij bevorderen wilde „dat sie lieden met een Praedicant mochten erfreuwet werden". Als reden, waarom zij dit gaarne wilden, gaven zij op: „also denselven die kosten tot onderhoudt van een Romisch Mespriester heel beswaerlijck vielen". — Ook hier merken wij weer op, dat het eigenlijke der reformatie bij het volk al zeer weinig gold. De geheele beweging ging meest van de predikanten uit. Het volk, de goeden uitgezonderd, liet zich vaak leiden door motieven, die met de beginselen der reformatie niets te maken hadden. (Zie *Request aan Willem III*, *Bijlage G*).

2) De priester, te Beesten woonachtig, had tevens het opzicht over de Roomschen, die te Schaepen woonden en te Beesten kerken moesten. Hij had echter „in Schapen ein secher haus, daer alle alte Leute soo ihm nicht naer Biesten folgen connen, zu samen comen mussen". (Zie sub Litt. D, achter 't *Req. a. d. Princes Douair.*).

17.

Te Recke moet ijder een, de over de 12 jaeren out is alle jaer aen den Paep geeven 6 st.

18.

Te Ibbenbuijren d' een een gl. d' ander 12 st. d' ander 6 st. nae advenant, En van jeder out mensch, die gestorven is, neemt de paep eenen rixdl. van wegen die zielmissen, en sijne bichtpenningen neempt hij op alle vier hooghtijden.

19.

Soo dat de paepen eenen grooten schat trecken uijt de Graeffschap Lingen tot merckelijck nadeel van sijn hoochts. incompsten [1]).

20.

Ten 9den dat de paep tot Lingen genaemt Stoetbroeck sich, als archidiaconus, de macht aenneempt, om t' elckens, als jemant der Priesteren vertreckt off sterfft, een ander in desselffs plaetse te stellen.

21.

En hij neempt ondertusschen waer de vacante plaetsen, gelijck hij tegenwordich doet te Recke van waer de paep is beroepen naar Greven: een dingh op t' hoochste nadelich de souverainiteyt van sijn hoocht. [2]).

22.

Ten 10en van de Stouticheijt der papen en hoese gebeeten sijn op de Gereformierde, connen verscheyden insolentien getuijgen, de Paep te Recke heefft omtrent Jacobi 1659 eenen seeckeren huijsman, genaempt Herman Berckmeijer eerst met vuijsten, ende daernae met stocken geslagen, omdat hij de koster van de Gerefor. kercke op enen der paepsche Feestdaegen had helpen bouwen als te sien is uyt de attestatie sub lit. E. [3]).

---

1) Later klaagde dan ook de Rentmeester van Zijne Hoogheid, dat de pachters in gebreke bleven, hunne pachten te betalen. (Zie *Request aan Willem III*, pag. 14).

2) De souvereiniteit van Z. H. werd gekrenkt doordat de Aartspriester van Lingen zich de macht aanmatigde, de priesters op de dorpen aan te stellen. Immers als Heer van Lingen kwam aan Z. H. het recht toe, de volgende pastorieën te begeven, nl. die te Lingen, Bavinckel, Braamsche, Plantlunne, Backum, Freren, Brochterbeecke en Mettingen. Verder begaf de Abt van Werden die te Lengerick, Schapen en Recke; de Abdis van Hervoirden die te Ippenburen, en de Heeren in 't Hang en Groemsmollen die te Thuynen. (*Oudh. bisd. Deventer*, Dl. II, blz. 600—615).

3) Onderteekend door Wilhelm. Henr. Bernhardis, Pastor in Recke,

23.

De paep te Ibbenbuijren is in t' openbaer opt kerckhoff bij de begravenis (alwaer sij den Heere Dr. Rutgersius na gedaene begravenis in de kercke plachten te volgen, en gesamentlijck den Heere aen te roepen) gecoomen, en heeft de lieden daer van te rugge gehouden, jae vant kerckhoff doen wechgaen, tot groote bedroefftheijt en onsteltenis van D. Rutgersius voornt.

24.

Een seecker paep van Osenbrugge, Dr. Matthias, dorft op het kerckhoff te Ibbenbuijren in de tegenwoordicheijt van Dr. Rutgersius opentlijck sijne gesangen te leesen.

25.

Een barvoeter munnick van Rheenen, genaempt pater Gerhardus is te Ibbenbuiren onder de predicatie coomen gaen door de kercke, en coomende ter plaetse daer t' altaer gestaen heefft bewees daertegents eenige reverentie, en ginck doen weder wech, t' welck niet con strecken, dan om den Godsdienst te hoonen, en predicant en toehoorders te turberen.

26.

Ten 11ten dat de papen niet alleen trouwen, maer oock die lieden dwingen tot hertrouwen, gelijck gedaen heefft de Paep te Ibbenburen, die de huysf. van seecker man aldaer, de Dobbele genaempt, niet wilde laeten bieghten off sij soude haer van hem opt' nieuwe laeten copuleren.

27.

Ten 12^{en} Dat de papen seggen consent daertoe te hebben van de regenten der Graeffschap Lingen.

---

en Johan van Limberch, Custor zu Recke. Tegenover deze en andere buitensporigheden gebiedt de eerlijkheid te erkennen, dat ook de predikanten zich niet altijd ontzagen, buiten hunne bevoegdheid te gaan. Om één voorbeeld te noemen: toen in 1659 des Vrijdags vóór Pinksteren een mispriester voor het eerst te Plantlunne kwam, om daar de biecht af te nemen, heeft de predikant dier gemeente, Joannes Hundelius, volgens zijne eigene verklaring, „met sijnen Coster daer hen gaende, daer ter plaetsen twie boecken t' eene van Brevier, ende noch een Foliant gevonden, ende dieselve noch tot bewijsdom verwahrt beholden".

28.

Gelijck blijcken can uijt de brieff van Joannes Gerlacus de Tongeren paepsche pastoor in Hobsten waervan de copie hijr volgt.

„Accepi literas Dominationis vestrae ratione proclamationis quarundam personarum proclamandarum Nullas copulo sine testimonijs, et unàm partem proclamavi. Caeterum praestabunt jura consueta Dominationi vestrae; sine illis praestitis non copulabo nec 'Wilcheri filiam Gebbe, quam semel tamen proclamavi, non alios nec alias, sed juribus praestitis hic copulari possunt, ut decreta Lingensia et ordinationes Principis et Satrapae subscriptio munerat, cujus copiam si desiderat apud affinem meum habere, poterit sicut sit in aliis parochiis Lingensibus. Et haec est forma, quod liberum sit illis copulari, ubicunque volunt, sed jura suo parocho praestent. Maneo ad omnia paratissimus. 1659. 12 Januarii.

Joannes Gerlacus de Tongeren, Pastor in Hobsten."

29.

Ten 13en dat de predicanten aldaer presenteren de vacante plaetsen, sonder enich proufyt daervan te genieten, waer te neemen, die van Ibbenbuijren Brochterbeecke, die van Recke Mettingen, die van Schaepen Biesten, die van Lengerick Bawinckel, die van Plantlunne Braams, die van Thunen Freren [1]).

30.

Ten 14en dat opentlijck schoolen soo wel aen de sijde van de papisten t' gansche landt deur, als van de Geref. worden gehol-den, waerdoor de goede resolutie van sijn Hoocht. hoochloffl. gedachtenisse wordt verijdelt en veracht, de voortplantinge der religie bij die jonge jeucht gestudt, en de Schoelmrs. der Gereformierde kercken merckelijck geprejudiciert en benadeelt [2]).

31.

Een paepsche schoelmeester te Ibbenbuijren genoempt Godt-

---

1) Backum, dat ook een parochie-kerk had, wordt hier niet genoemd, evenmin als de predikant van Lingen. Dat deze niet genoemd wordt, maakt het bericht van Ds. Loftinck (blz. 374, noot 1) des te geloofwaardiger.

2) De Roomschen eischten anders van hunne geloovigen meer geld dan de Gereformeerden. Naïef is de klacht van den Leeraar van Plantlunne: „dat se noch eenmael soo veele aen den Papen moeten contribueren, als an haeren Predicant nae ouder gewoonheyt gegeven wordt". (Zie de *Bijlagen* achter 't *Request a. d. Princes Douair.*).

schalck gestrafft, en in de kaeck aldaer geset sijnde, heeft sulx ongeacht tot spijt der Gereformierden opt' huijs te Groen, dicht bij Ibbenbuyren gaen school houden.

32.

Ten 15 dat de meeste Onder officieren paepst sijn te weeten de Generale Ontfanger Kloppenburch, de Schrijver van de Herost Elckema, de Ontfr. van de Heer rentmeester Meijknecht, de Landt Sindecus Jacob Martens, de Voogden te Mettingen, Lengerick, Bawinckel, Biesten, Schaepen ende Freeren en alle Ondervoogden.

Dat dit alles angaende den staet der kercken des Graeffschaps Lingen aldus bij ons bevonden is, nae vlitige ondersoeck getuijgen wij oprechtelijck ende in goede conscientie,

(was onderteickent)
Wilhelmus Alstorphius, v. d. m. te Deventer.
Joannes ab Olen, v. d. m. te Campen.

Oorspronkelijk schijnt het plan geweest te zijn, dat de Gedeputeerden van Overijsel hare Hoogheid, als zij op haar terugreis uit Groningen die provincie doortrok, nogmaals in het belang der reformatie van Lingen zouden aanspreken [1]). Ik vermoed dat zulks niet geschied is, maar dat in plaats daarvan de Deputaten der genoemde Synoden in het laatst van 1659 hare Hoogheid het reeds genoemde request hebben ter hand gesteld [2]). In dit stuk, dat door verscheidene vleierijen aan 't adres van hare Hoogheid ontsierd wordt [3]), maar overigens goed en met gloed — men zou toen gezegd hebben „seer beweechelyck" — gesteld is, verzoeken de Deputaten der verschil-

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1659, art. 26.

2) Dat het te 's-Gravenhage door de Deputaten persoonlijk aan de Prinses is overhandigd, blijkt uit het request zelf.

3) Bijv. waar sprake is van de Gemeente van Christus wordt gezegd: „Waervan U. Hoocht. een lidt is, niet min in Godtsalicheyt als in voortreffelijckheyt van staet, uytsteeckende". Verder: „Sulcken werck (nl. het reformeeren enz.) past doorluchtige princessen als uwe Hoocht., die van de H. Geest Voestervrouwen der kercke gehieten, en kinderen des Alderhoochsten, vooral poogen besich te sijn met Christus in de dingen haeres Vaders". Eindelijk, om maar niet meer te noemen, „Groote Personagien als uwe Hoocht. sijn meer gesegent en verheven en geluckiger dan andere", enz.

lende Synoden, die het onderteekenen [1]), zes dingen, nl. 1°. dat de publieke uitoefening van den Roomschen godsdienst verboden en belet worde; 2°. dat de „enorme insolentie en moetwil der papen" tegengegaan en gestraft worde; 3°. dat de paapsche scholen niet meer geduld worden, en 4°. evenmin de paapsche officieren „sonder welcker weringe alles vruchteloos is"; 5°. dat de kerken van Lingen als een halve Classis onder de Synode van Overijsel of van Groningen gebracht mogen worden, of vrijheid verkrijgen, jaarlijks een correspondent daarheen te zenden; 6°. dat de reformatie ook in de andere plaatsen van 't Graafschap voortgezet moge worden.

Ook nu verkreeg men echter al weer nul op 't request. De Prinses stond wel verwonderd over de driestheid der priesters in het Lingensche; zij stond wel toe, de remonstrantie te stellen in handen harer Raden; van wege de Overijselsche Synode mocht de Drost van Lingen een en andermaal worden begroet; de Drost zelf kon beloven, gunstig te zullen adviseeren en streng te zullen waken tegen het gewraakte; maar eene doortastende reformatie kwam niet tot stand [2]). Integendeel, de Drost ontving in het voorjaar van 1660 — was dat het antwoord op het request? — twee missives van H.H. de Prinses Douairière en H.K.H. de Prinses Royale, gedateerd 11 en 16 Januari, waarin hem gelast werd „om de Roomsgesinde in 't Sticht van Lingen niet te persequeren soo int trouwen, als Doopen vande kinderen en het instrueren vande juegt" [3]). Het eenige, dat voor de Gereformeerden gedaan werd, was, „datter eenige ordre gestelt werd bij de Raa-

1) De onderteekenaars zijn: Voor Overijsel: Johannes Vollenhovius, pred. te Zwolle (de bekende dichter), en Herm. Hollius, pred. te Blokzijl; voor Gelderland: Gerlacus Ribbius, pred. te Arnhem; voor Zuid-Holland: Arnoldus Bornius, pred. te Delft, en Tobias Tegnejus, pred. te 's Gravenhage; voor Noord-Holland: Petrus Wittewrongel, pred. te Amsterdam, en Henricus Schalkenius, pred. te Hoorn; voor Stad en Lande: Johannes Columber, pred. te Groningen.

2) *Acta Syn. N.-H.* 1660, art. 23.

3) *Acta Syn. N.-H.* 1661, art. 24.

den van sijn Hoocheijt op het hertrouwen", waaraan de priesters zich, zooals wij zagen, schuldig maakten [1]). Geen wonder dan ook, dat er in het volgende jaar al weer geklaagd werd over den bedroefden toestand der kerk van Lingen en „de groote stouticheit en licentie der incomende papen, die alle dagen droeviger staet te worden" [2]).

Spoedig daarna schijnt er echter eenige verbetering gekomen te zijn. Ten minste, er werd niet meer zooveel geklaagd, zoodat dan ook bijv. de Zuid-Hollandsche Synode, die van 1645 af tot 1662 toe zich telken jare met deze zaak had bezig gehouden, er in de jaren 1663—1668 geheel het zwijgen toe deed. Het meest waarschijnlijke zal wel zijn, dat de Gereformeerden, ziende, dat hun jarenlang klagen en vragen toch vruchteloos bleef, moedeloos zijn geworden en zich in de toestanden geschikt hebben, reeds dankbaar zijnde, als hun ook maar eene geringe begunstiging gewerd. Zoo is misschien te verklaren, wat de Deputaten van Overijsel in 1662 berichtten, „dat wel verscheyden exorbitante stouticheden, ook tot feytelyckheden [3]) toe, aldaar in verscheyden plaatsen gepleecht waren, doch dat alles voor tegenwoordich tot een beter

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1660, art. 28.

2) *Acta Syn. N.-H.* 1661, art. 24.

3) Een paar voorbeelden mogen hier eene plaats vinden. Voor hunne bedevaarten, catechisatiën „en andere ceremoniën" gebruikten de Roomschen eene gewijde kapel, even vóór de poort te Lingen, „de Capelle opt oude kerckhoff genoomt". De Gereformeerden, die de lijkpredikaties gewoonlijk in de open lucht hielden, wilden, om de kapel bij regenachtig weder tot dit doel te kunnen gebruiken, er in plaats van het altaar een predikstoel in brengen. Toen zij het altaar afgebroken hadden, kwamen er „well 200 met stokken, grepen, sweerden, schuppen" gewapend, op hen aan, roepende „met een gedruis: slae doodt, slae doodt", zoodat men genoodzaakt was, de sleutels aan de Roomschen terug te geven, die toen het altaar weer opbouwden. Dit had plaats ult° Dec. 1661. — Toen de Roomschen in 1662 de kerken, die Willem II had doen sluiten, weder openen durfden, de mis daarin vierden en processiën celebreerden o.a. te Backum, en de Voogt aldaar op last van den Drost dit wilde verhinderen, „siet, soo hebben de boeren t' saemen gerott ende sulcx geweert". — De feitelijkheden gingen dus beurtelings van Gereformeerden en van Roomschen uit. Niet ten onrechte werd er geklaagd:

toestant was gebracht" [1]). Die betere toestand was echter niet zichtbaar in het inwendig leven der kerk; immers in 1663 werd door de Noord-Hollandsche Synode, die gehoord had, „dat de excessive insolentien en stouticheden de papisten aldaer nu vrij wat ingebonden" waren, en de hoop koesterde „dat de Lingersche kercken misschien nu tot een Classis souden connen gebracht worden, de Correspondens van Overijssel hooch-vriendelyck versocht bij de Synode van Overijssel te bearbeijden, dat sulcx mochte worden getenteert, opdat onder deselve goede ordre mochte worden gehouden tot meerder stichtinge als nu tegenwoordich" [2]). De stichting liet dus nog al wat te wenschen over. Was het, omdat het leven der predikanten nog altijd onstichtelijk moest heeten, zoodat er van hen bezwaarlijk eene reformeerende kracht kon uitgaan? En was dat weer mede een reden, dat de predikanten niet alleen moedeloos werden, maar ook geestelijk slap en traag in het benaarstigen, zoodat wij twee jaren later hooren verhalen, „dat de pressure deselve was, die de Gereformeerden geresolveert schenen te willen verdragen" [3])? Hoe dit zij, het ging met de Reformatie in 't Graafschap Lingen niet naar wensch. Verschillende oorzaken werkten ongetwijfeld daartoe mede; maar te ontkennen valt het niet, dat de hoofdoorzaak in den eigen boezem der Gereformeerden gezocht moest worden. Zooals uit vele voorbeelden blijkt en uit de rapporten der predikanten in 't Graafschap duidelijk aan 't licht treedt, was het Lingensche volk meegaande en — exceptis excipiendis — tamelijk onverschillig, of 't Roomsch dan wel Gereformeerd was. Menschen, die acht of negen jaar geregeld de Gereformeerde kerk bezoeken en dan, door bedreigingen van een priester, zich tegen

---

„O bedorven tijt en schadelijcke inbreeckingen in de kercke Gods". Zie *Request aan Willem III*, pag. 12. Eene eenigzins andere, maar veel uitvoeriger lezing komt voor in de *Acta van de Vergadering der Gedeputeerden tot de visitatie der autographa*, 29 en 30 Juni 1662, art. 4.

1) *Acta Syn. N.-H.* 1662, art. 23; vgl. *Acta Syn. Z.-H.* 1662, art. 22.

2) *Acta Syn. N.-H.* 1663, art. 16.

3) *Acta Syn. N.-H.* 1665, art. 13.

hun eigen wensch daar uit laten houden, geven den indruk van, indien zij al een beginsel hebben, althans niet beginselvast te zijn. Die het machtigst is en het meest imponeert, heeft dezulken gewonnen. Voorts is het openbaar, dat de predikanten niet opgewassen waren tegen de priesters, maar in menig opzicht bij hen achter stonden, den goeden niet te na gesproken. En vreemd is het dus niet, als men de overigens ook ongunstige omstandigheden in aanmerking neemt, dat, na een jarenlange worsteling, ten slotte nog de klacht door de predikanten geslaakt moest worden: Het is in 't Graafschap Lingen „geheel op sijn paaps gestelt. Het Landt heeft de naeme van Gereformeerde t' sijn, maer de waere religie is ontwortelt, sij heeft de naeme dat sij leeft, maer de suijvere Gereformeerde Godsdienst is ontkrachtet, jae sij is bijnae heel doodt" [1]).

Bijna — maar niet geheel. Dat bleek weldra. Er kwam weer een tijd van werking. Wel was den Deputaten van enkele Synoden door hunne lastgevers jaar op jaar geboden, indien van Lingen uit hulp gevraagd werd, die te verleenen zooveel zij konden, maar de hulp werd niet meer gevraagd en kon dus ook niet verleend worden. Eindelijk begon in 1668 weer een nieuwe worsteling om het begeerde te verkrijgen, eene worsteling, die, alweer jaren volgehouden, eindelijk dan toch ook gevolgd en bekroond werd door vervulling van de wenschen der Gereformeerden, de volkomene reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen.

Deze waren reeds tot eene Classis bijeengevoegd [2]). Van de Classis begonnen in het genoemde jaar dan ook bemoeiingen ten opzichte van de reformatie uit te gaan. Naar de omliggende kerken van Steinfurt en Tecklenburgh, naar de regeering van Steinfurt, naar de magistraten der steden

1) *Request aan Willem III*, pag. 12.

2) Gelijk blijkt uit het antwoord aan de „Classis des Ampts Lingen" van de predikanten van Steinfurt, Rudolphus Snethlage en Joh. Adamus Metternach, d°. 24 Oct. 1668. Zie *Bijlage F* achter 't *Request aan Willem III.*

Schuttorf en Oldenzaal werd geschreven om inlichtingen, hoe het ten opzichte van verschillende punten van reformatie bij hen gesteld was [1]; de predikanten van de stad Lingen, Gisbertus Steenbergen en Albertus van Westerhoff [2], leverden gegevens voor een schets van de geschiedenis der reformatie in 't Graafschap; en men maakte zich gereed, om van Zijne Hoogheid, die weldra meerderjarig zou worden, redres der grieven te vragen. Al spoedig werd er dan ook bij den Prins van Oranje een request ingeleverd [3] „uyt naeme der samptelijcke kerken int Graeffschap Lingen" en bij de verschillende Synoden om hulp aangeklopt. Schijnt het Request vooreerst niets uitgewerkt te hebben, de Synoden zeiden gaarne bijstand toe. Er viel echter weinig voor hen te doen.

De broeders uit Lingen hielden aan. Zij zonden in 1671 eene missive aan de Gedeputeerden der Provinciale kerken, die te 's-Gravenhage samengekomen waren, om de nationale schriften na te zien, waarbij zij verzochten, dat de Synoden hen wilden assisteeren bij den Prins, opdat de Reformatie voortgezet mocht worden. De Gedeputeerden beloofden, te zullen doen wat zij konden [4]. Zoo gelastte dan ook de N.-H. Synode haren Deputaten in dat

1) Zie *Bijlage F* achter 't *Request aan Willem III*, waar de verschillende attestatiën uit genoemde plaatsen enz. voorkomen.

2) Albertus van Westerhoff was reeds in 1662 predikant te Lingen, gelijk blijkt uit de *Acta der Gedeputeerden tot de visitatie der autographa* A⁰ 1662, art. 4.

3) Daar in de kopie van 't request, die ik gebruikt heb, geen datum voorkomt, op welken het request is ingeleverd, kan ik daaromtrent niets zekers berichten. Er komen echter onder de Bijlagen attestatiën voor, gedateerd 4 Junij 1669 en 20 Junij 1669. Zijn deze gelijktijdig met het request aan den Prins gezonden, dan zal de verzending in dat jaar hebben plaats gehad. In het request zelf wordt echter naar deze attestatiën niet verwezen, wel in margine (met eene andere hand daar geschreven). Ik vermoed nochtans, dat het request toch eerst in 1669 ingeleverd, en wel door Gecommitteerden uit Lingen persoonlijk aan den Prins ter hand gesteld is. Kopie er van schijnt tevens gezonden te zijn aan de verschillende Provinciale Synoden in de Nederlanden. Vgl. *Acta Syn. N.-H.* 1669, art. 25; *Z.-H.* 1669, art. 37.

4) *Acta Syn. Z.-H.* 1671, art. 39.

jaar, om, in vereeniging met die van Z.-Holland, „de kerken van Lingen de behulpsame hand te bieden, en bijsonderlyk syn Hoogheijd den Heere prince van Orangie int vrindelyke, nomine hujus Synodi daar over eens te begroeten, en bij syn Welgemelte Hoogheijd de noodige Reformatie in het Graafschap voornoemt te versoeken" [1]). Dat „vrindelyk" begroeten had plaats, en de Gedeputeerden tot dit werk konden niet alleen rapporteeren, dat zij vriendelijk met den Prins gesproken hadden, maar ook, dat Z. Hoogheid „desen aangaande seer genegen sijn hulpe ende devoiren hadde belooft" [2]), ja zelfs dat hij „de reformatie in de Kercken, in t' Graefschap Lingen aengenomen had te bevorderen" [3]).

Dat deze beloften door den Prins ernstig gemeend waren, mogen wij, met het oog op hetgeen hij later voor Lingen gedaan heeft, gerustelijk aannemen. Hij werd echter door de tijdsomstandigheden verhinderd, ze vooreerst te vervullen. Er braken inderdaad voor Lingen, en voor de Gereformeerden inzonderheid, treurige tijden aan. De Roomschen konden er, wat betreft de uitoefening van hun godsdienst, niet anders dan voordeel uit trekken, toen het Graafschap in 's vijands macht viel. De Classis van Lingen verzond dan ook in 1674 alweer een brief o.a. aan de Synode van Noord-Holland, waarin over „seer veel enorme stoutigheden der papisten aldaer" geklaagd en de hulp der Synode tot wegneming daarvan gevraagd werd [4]). En de predikanten der stad Lingen zonden „twe distincte Brieven" aan de Z.-H. Synode, „meldende den gans droevige en erbermelyke toestandt van de Kerke in t' Graefschap t' sedert den ruineusen oorlogh, waerinne seer nadruckelyke verhaelt werden, vele onlydelyke violentien en smaetheden den gereformeerden aengedaen, uytberstende tot feijtelykheden, so dat de doode Lijken selfs niet ver-

1) *Acta Syn. N.-H.* 1671, art. 26.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1672, art. 25.
3) *Acta Syn. Z.-H.* 1672, art. 25.
4) *Acta Syn. N.-H.* 1674, art. 23.

schoont sijn geworden door den moetwil der Papen en Paepsgesinden, naulix kunnende gebraght werden ter aerde" [1]. In de maand Juli van het genoemde jaar (1674) kwamen drie Gecommitteerden uit het Graafschap te 's-Gravenhage, om persoonlijk de belangen hunner kerken aan te bevelen bij de Commissie voor de autographa, en hulp en voorspraak van haar bij den Prins te verzoeken [2]. Toen de Prins uit het leger van vóór Grave in den Haag teruggekeerd was (Nov. 1674), begaven zich nu de Zuid- en Noord-Hollandsche Gedeputeerden tot Zijne Hoogheid, om dezen de reformatie van het Ambt Lingen „ernstelik" te recommandeeren en hem te wijzen op hetgeen de Gecommitteerden uit het Graafschap hadden medegedeeld aangaande de woelingen der Roomschen. Zij werden allergunstigst ontvangen. De Prins dankte hen voor al hetgeen zij voor deze zaak deden, beloofde niets te zullen verzuimen om Lingen dienst te doen, „en hoopte noch meer metterdaad te betoonen als [hij] nu uyterlijk met woorden betuijgde" [3].

Deze ontvangst en de belofte van den Prins deden goede verwachtingen voor de toekomst koesteren. De hoop werd niet beschaamd. Reeds in Juli van het volgende jaar kon met dankbaarheid vermeld worden, dat „de Papen uitgeseyt" waren en „de reformatie herstelt" was [4]. De Broeders uit Lingen verzochten den Deputaten der N.- en Z.-Hollandsche Synoden, hiervoor hunnen dank te willen brengen aan Zijne Hoogheid, alsmede aan „de Heeren Bentingh, Drossaert van Lingen, de Heer Wevelinckhoven en de Heer Raetsheer Wiers, door welkers wijse directie dus verre dit heijlsame werk was ten eijnde gebraght" [5].

Toch was nog niet alles, zooals het begeerd werd en

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1675, art. 21.
3) *Acta Syn. N.-H.* 1675, art. 21.
4) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.
5) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.

zijn moest. Het getal predikanten, nog altijd maar acht, was veel te gering voor de veertien kerspelen, waaruit het Graafschap bestond en waarvan sommige zeer uitgestrekt en volkrijk waren. Op de Synode van Overijsel verscheen dan ook in 1675 een Gecommitteerde van Lingen (Ds. Steenbergen), om haar te verzoeken, de behulpzame hand te bieden, opdat er meer predikanten geplaatst mochten worden, daar er in 't Graafschap nog zeven kerken waren, „die noodsakelijk eenigen dienst vereyschten" [1]).

Die behulpzame hand werd geboden van verschillende zijden. Den 14den November van datzelfde jaar 1675, juist op 's Prinsen 25sten verjaardag, vervoegden zich de Deputaten van N.- en Z.-Holland bij Zijne Hoogheid met verzoek, dat de vacante plaatsen met predikanten en schoolmeesters bezet mochten worden. De Prins antwoordde, dat hij alles in 't belang van Lingen wilde doen en de vacante plaatsen zou voorzien, „soo haast als Hij soude vernemen, datter door de predikanten reets aangesteld, enige vrucht in de openstaande plaatsen mochte vernomen worden, en datter bevonden wierden soo veel toehoorders ter kerke komen" [2]). Ook deze gunstige toezegging werd spoedig vervuld. Een jaar later kon reeds in de verschillende Synoden worden medegedeeld, dat vier plaatsen van predikanten voorzien waren [3]).

Men oordeelde dan nu ook, „dat het stuk der reformatie aldaar, tot so verre ten einde gebraght" was [4]), en hoewel nog een paar jaren het artikel „reformatie van Lingen" in de Synoden „levendigh" gehouden werd, de hulp der broederen werd niet meer gevraagd en was niet meer noodig tegen de „exorbitantien", „insolentien",

---

1) *Acta Syn. Overijs.* 1675, art. 39.

2) *Acta Syn. N.-H.* 1676, art. 19.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1677, art. 22. De mededeeling, ten vorigen jare door Ds. Amya, op gezag van een predikant uit Lingen, in de Z.-H. Synode gedaan, dat er reeds zeven plaatsen vervuld zouden zijn, en wel drie door predikanten en vier door proponenten, schijnt dus onjuist geweest te zijn.

4) *Acta Syn. N.-H.* 1677, art. 19.

„violentien", i. e. w. tegen de „stoutigheden der papisten".

De Reformatie ging gelukkiglijk voort. Scholen en kerken werden voorzien van Gereformeerde onderwijzers en predikanten, en het land was gezuiverd van den Roomschen „suyrdeesem".

Of Henricus Pontanus [1]) op de verdere lotgevallen der kerken van Lingen nog invloed gooefend heeft? Men zou het haast moeten opmaken uit het doel, waarmede hij te Lingen gekomen is. Predikant te Meppel zijnde, kwam hij naar de genoemde stad, voorzien van eene commissie van Zijne Hoogheid en van de Synode van Drenthe, „om voor een tijdt alhier den dienst der kerck helpen waer te nehmen ende het werck van reformatie te bevorderen" [2]). In Nov. 1678 had hij zich reeds „eenige maenden" conform die commissie „gedraegen, t' welck alle de broederen bekenden en daerin haer contentement namen". Kort na zijne komst was hij reeds Praeses der Classicale Vergadering, en later is hij de man, die de belangen van het te stichten Seminarium het meest behartigt en, als het tot stand gekomen is, de betrekking van Hoogleeraar daaraan vervult.

Mede door zijn invloed, of geheel buiten hem om, het doet er niet toe, maar in het laatst van 1678, mocht de Reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen geheel en al tot stand gebracht heeten. De Acta van de Classicale Vergadering, 8 Nov. 1678 te Lingen gehouden, naar het origineel gepubliceerd door den Heer L. P. A. Gompertz in het „Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbis-

1) Geboren te Steinfurt, werd hij 1 Jan. 1675 predikant en rector te Meppel. De Synode van Drenthe stond hem in April 1678 voor den tijd van zes maanden ter leen af aan de kerk van Lingen. Hij kwam echter niet terug, maar werd op zijn verzoek en op dat der gemeente te Lingen, door Drost en Gedeputeerden van zijne betrekkingen te Meppel 5 Maart 1679 ontslagen. Hij bleef predikant en hoogleeraar te Lingen tot 1699, toen hij tot professor te Utrecht benoemd werd, waar hij 15 Sept. 1714 overleed. Zie: *De Hervormde Predikanten van Drenthe* enz. door T. A. Romein, Gron. 1861, blz. 148 v.

2) *Acta der Class. Vergad. te Lingen* 8 Nov. 1678, sess. 1ma, art. 1.

dom Utrecht", dl. VIII, geven ons een blik te slaan in den inwendigen en uitwendigen toestand der kerk.

Wel was de Reformatie tot stand gekomen, maar er waren toch nog vele dingen, die gereformeerd moesten worden; de „Godtshuysen, Pastorijen, Costerijen, Scholen en Geestelyke wooningen" zagen er „veelweegs schandelijcks" uit en eischten reparatie; de sabbath werd ontheiligd; er waren er, die alle contact met de Roomsche priesters nog niet afgebroken hadden; de „paepsche costers" vervoerden het volk; er was „hier en daer veel speel over het recht van collatie en andere privilegien van kercken ende kerckelijcke goederen, chargien en bedieningen"; de kerkegoederen werden nog „als bij erfpacht beseeten" en niet „an de meest biedenden bij openbaeren opschlag" verpacht; vele kerke- en pastoriegoederen waren „ondergeschlaegen"; sommige predikanten genoten in 't geheel geen of een zeer klein tractement; bij den doop geschiedde „veel profanatie"; in sommige gemeenten deden zich droevige en schandelijke dingen voor; het onderwijs eischte verbetering; de „kercken- en armenreeckeningen waren hier en daer geheel verwildet" [1]. Al deze dingen en vele andere, waarover geklaagd werd, waren gebleken bij de gehoudene kerkvisitatie. De Heer Tollius beloofde echter, voor zoover daarin niet reeds voorzien was, tot verbetering te zullen doen, wat mogelijk was.

De kerkelijke zaken waren nu tamelijk wel georganiseerd. Eene kerk-orde was gemaakt; de Classis was verdeeld in drie consistoriën, die van Lingen, Ibbenburen en Lengerycke; de onderwijzers waren geëxamineerd en allen „eenigsins bequam" bevonden, uitgenomen een, die niet schrijven kon, terwijl op het leven van een ander aanmerking gemaakt werd; de schoolmeesters waren verplicht, den Heidelbergschen Catechismus te onderteekenen; de kerk had hare candidaten tot den Heiligen Dienst [2]) en

1) Zie het Request aan den Heer Tollius, richter en gograaf van Lingen in de *Acta der Class. Vergad.* 8 Nov. 1678, sessio 5ta.

2) Everhardus Engelinck en Albertus Mejerinck, beide van Steinfurt.

hare adspirant-schoolmeesters, die op plaatsing wachtten; er ontbrak echter, nu „alle paepen uytgebannen" en de kerken van den „Paapschen Afgodendienst" gezuiverd waren, toch nog iets. Wel bestond er vooreerst geen vrees meer, dat het werk der Reformatie verstoord zou worden; wel was spoedig het getal van predikanten tot achttien gestegen; wel had de Prins van Oranje jaarlijks 10.000 Car. guldens toegestaan tot onderhoud van den predikdienst [1]); men wilde echter nog meer, namelijk een Seminarium, waarin de kinderen in de Gereformeerde leer onderwezen en de bekwaamsten onder hen tot het predikambt opgeleid konden worden, opdat zoo „'t sijner tijt" het gansche Graafschap met de leer der waarheid vervuld zou mogen worden [2]).

En dit Seminarium kwam er. Niet het minst, gelijk men zelf erkende, „door de milde goedertierenheyt van syn conincklyke Majesteyt van Groot Brittannien en van de Christelycke Synoden deses Vaderlandts" [3]).

. Het ligt niet in mijn plan, de geschiedenis van dit Seminarium uitvoeriger te behandelen, dan noodig is voor de bereiking van het doel, dat ik mij bij het schrijven dezer bladzijden voorgesteld heb. Waar de medewerking onzer vaderen eindigt, loopt dus ook mijne taak ten einde. Slechts wat zij gedaan hebben voor het tot stand komen en in stand houden dezer stichting, heb ik nog mede te deelen.

Eerst echter merk ik op, dat ook in deze zaak de Prins van Oranje zich niet onbetuigd heeft gelaten. Hij heeft veel voor Lingen gedaan. Niet alleen door de Reformatie te decreteeren, maar ook door met krachtige daden zijne belangstelling in haar voortgang te toonen. Zoo gaf hij niet enkel de genoemde 10.000 gld. tot onderhoud van den predikdienst jaarlijks „uijt sijn opkomsten" [4]), maar later stichtte hij uit eigen middelen eene Latijnsche school

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1680, art. 6.
2) *Acta Syn. Z.-H.* 1680, art. 9.
3) *Acta Syn. Z.-H.* 1690, art. 2.
4) *Acta Syn. Friesl.* 1680, art. 10.

„met sijn Aenkleven vrij kostelijck", waarvoor hij jaarlijks de som van 1250 gld. schonk [1]). Ook meen ik ergens gevonden te hebben, dat men tot de stichting van het Seminarium de kapitale bijdrage van 16.000 gld. uit zijne particuliere fondsen van hem had ontvangen.

Toen het plan tot deze stichting gerijpt was, zond de Classis afgevaardigden naar de Synoden in de Nederlanden. Nevens hunne credentie-brieven konden zij ook vertoonen „een sekere Acte van authorisatie ende recommandatie van Sijn Hoogheit, van woord tot woord aldus luijdende" [2]):

„Sijn Hoogheit gesien hebbende de supplicatie, uijt de name en van wege de Classis des Graafschaps Lingen overgegeven, en het Request daar bij gedaan, omme na de gelukkige inauguratie der Latijnsche en Duijtsche Schoolen, tot meerder voortsettinge daar van, en van het groot werk der Reformatie aldaar, te fonderen en bouwen een Seminarium van Jonge lieden, en deselve in de ware Christelijke Religie op te voeden en te onderwijsen in goede hoope en vast vertrouwen van heijlsame vruchten voor Gods kerke aldaar, heeft sich de voorseijde Supplicatie wel laten gevallen, approberende deselve bij desen, en authoriserende nevens den Richter Tollius, de Heeren Steenbergen en Pontanus, predikanten binnen Lingen, als Gedeputeerde van de voorseide Eerw. Classis, tot uijtvoeringe van het voorseijde werk, en daar toe gerequireerde Middelen, om hier in met allen yver en bedenkelijke vlijt te procederen en voort te varen, versoeckende hoogh-gemelte Sijne Hoogheit bij desen wel ernstlik en vriendelik d'Eerw. Christelijke Synoden van de resp. Provincien, en voort allen en een yeder, van wat stand of conditie die zij, waar aan sigh gemelte Gedeputeerden desenthalven met alle goede ordre souden mogen addresseren, deselve in het uijtvoeren van haren last, en tot voortsettinge van soo heijlsamen werk allesins de behulpsame hand te bieden, en te assisteren.

Gedaan in den Hage, desen 28 May, 1680.
G. Prince d Orange.
Ter Ordinantie van Sijne Hooght.
A. Buijsero."

1) *Acta Syn. N.-H.* 1687, art. 14; *Z.-H.* 1687, art. 2.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1680, art. 6; *Z.-H.* 1680, art. 9.

Van deze aanbeveling voorzien begaf Ds. Pontanus [1]) zich in 1680 naar de Synoden van Stad en Lande, Friesland, Overijsel, Zuid-Holland en Noord-Holland [2]), ten einde daar mededeelingen te doen aangaande het voorgenomen werk en steun daartoe te vragen.

Blijkens die mededeelingen was het doel voornamelijk, de kinderen uit Roomsche gezinnen te brengen onder den invloed der Gereformeerde leer. Reeds hadden dan ook sommige Roomschen hunne kinderen hiertoe aangeboden, „en ongetwijffelt een grooter menichte soude volgen, nadien alle Papen geweert zijnde, veele Paapsche toehoorders, ja bij honderden teffens, tot hare [Gereformeerde] kerken quamen toevloeijen, die nu van 18 Predikanten bedient wierden, niet alleen met voor- en namiddaghs te prediken, maar ook overal te catechiseren sonder exceptie, selfs kinderen der Papisten, sonder eenige tegen-sprake van de Ouders". Het noodig onderwijs zou licht te bekomen zijn, als de Latijnsche en Duitsche scholen in gewenschten bloei mochten verkeeren, waarover nu juist niet te klagen viel [3]), daar deze „van alle inlandsche kinderen, ja oock van verscheijden vreemde seer aansienelijke uijt dese Nederlansche Provincien alreede gefrequenteert" werden. Men wilde nu een huis stichten, maar de gelden, die men hier vroeg, zouden tot den opbouw daarvan niet worden gebruikt, omdat men elders de benoodigde sommen daarvoor krijgen kon, „wellight

1) Van de beide andere Heeren vind ik in het jaar 1680 nergens melding gemaakt. In 1682 verscheen echter alleen Steenbergen in de Synode van Overijsel. 't Ligt voor de hand, het genoemde drietal dus niet allereerst als afgevaardigden voor één jaar te beschouwen, maar aan te nemen dat zij zooveel waren als financieele commissie voor de oprichting van een Seminarium. Pontanus was, als Praeses Classis, misschien ook van deze commissie de voorzitter. Althans de meeste moeite kwam voor zijne rekening.

2) In de Synodale Vergaderingen van Gelderland en Utrecht, die zooveel later gehouden werden dan die der andere provinciën, kon Pontanus niet persoonlijk verschijnen, zoodat daarheen missives gezonden werden.

3) *Acta Syn. Overijs.* 1680, art. 24.

met eenige comoditeijten tot benefitie van hetselve". In dit huis wenschte men zoovele kinderen op te nemen, als mogelijk was, hoewel niet meer dan er uit de intresten van een kapitaal, dat men trachten zou bijeen te brengen, gealimenteerd zouden kunnen worden. Verder, er behoefde, mits God Zijnen genadigen zegen verleende, voor de vernietiging van dit „salutaire werk" niet zeer gevreesd te worden, vermits door de zorg van Zijne Hoogheid en van den Heer Bentink als Drossaart van Lingen, als ook van den Heer Richter Tollius, de invloed der Roomschen geheel en al gebroken mocht heeten. „Ende indien het oyt moghte gebeuren dat het selve moghte verydelen door onverhoopte revolutien, en Calamiteyt van tyden daer geen dinck in de weerelt absolut van exempt is", dan behoefde men over de gestorte gelden nog niet bezorgd te zijn, daar „het Capitael op een vast comptoir in Holland beleght, Stante hac Republica, altoos soude bewaert blyven en tot de geevers kunnen wederkeeren". En eindelijk, „het eerste bestel van de geheele sake" zou geschieden met communicatie van mannen, die daartoe door de verschillende Synoden zouden worden geautoriseerd [1]).

En wat verlangde Pontanus nu, uit naam der kerk in Lingen, van de Nederlandsche Synoden? Hij vroeg geldelijken en zedelijken steun. Zoo verzocht hij in de Friesche Synode, dat deze de zaak zooveel mogelijk bevorderen zou, „1. door de liberaeltheyt van het Collegie van Haer Ed. Mogenden. 2. uyt de Kercken en Diaconien, daer die in staet syn om yts tot sulcke ende diergelijcke godsalige gebruijcken te konnen uijt reicken. 3. door een collect te doen bij de aensienlijckste liefhebbers van de goede saecke Godts binnen dese Provincie" [2]). De Synode echter, „wel

1) Zie *Acta Syn. Z.-H.* 1680, art. 9; *N.-H.* 1680, art. 6.

2) Eenigszins anders luidde het drieledig verzoek, door Pontanus gedaan in de Synoden van Z - en N.-Holl, nl. 1°. dat de Classen en kerken dezer Provinciën voor het op te richten Seminarium „een gunstigh en liberaal subsidium" mochten geven en dat iedere Classis in hare eerste vergadering iemand mocht benoemen, die er zijn werk van maakte dit geld op te halen en over te zenden; 2°. dat niet alleen Deputati Syn.

wetende" — treurige erkentenis der onder voogdij van de Overheid staande Kerk! — „dat sulx tot geen effect kon komen sonder goetvinden van Haer Ed. Mog. de Gedep. Staten", zond Ds. Pontanus tot dezen. De Commissarissen Politiek beloofden echter bij genoemde Heeren, „die kercke aldaer gunstelyck te rapporteren en faciliteren". Alle leden der Synode namen op zich, „het versochte in haer respective Classen smaeckelijck te maecken", terwijl de Deputati Synodi den last ontvingen, „daer voor door alle bequame middelen op het kragtigste te yveren" 1). Met dat al is het mij niet gebleken, dat men in Friesland iets anders gedaan heeft voor het Seminarium, dan in sommige Synodale Vergaderingen over de zaak spreken.

De Synode van Groningen, die mede verzocht was om hulp te verleenen, excuseerde zich eerst wegens hare onmacht, en later omdat „voor haer geen instantie gedaen" was.

De overige provinciale kerken lieten zich niet onbetuigd, waartoe ongetwijfeld niet weinig medegewerkt heeft het voortdurend „met allen ernst" recommandeeren van deze zaak door de Synode van Zuid-Holland. Utrecht begon het laatst met geldelijken steun te verleenen (a⁰ 1685), Gelderland hield het eerst daarmee op (a⁰ 1684). Het meeste is echter gedaan door de kerken van Zuid-Holland en Noord-Holland 2), waar, vooral in de eerstgenoemde provincie, de hulpvaardigheid groot was en de liefde met de jaren niet verflauwde. Zoo waren reeds dadelijk in het jaar na de eerste aanvraag om hulp, in 1681, sommige

maar ook de resp. predikanten in de steden de gecommitteerden, die van Lingen gezonden werden, helpen en hunne zaak bij den Magistraat en ook bij anderen recommandeeren mochten, opdat de gift zóó grooter worden mocht; 3⁰. dat de correspondenten, die van hier naar de andere Synoden gaan zouden, gelast zouden worden „om aldaar haar pieus versoek uijt haren name te beyveren".

1) Zie *Acta Syn. Friesl.* 1680, art. 10.

2) Eene lijst van hetgeen in deze beide provinciën door de kerken voor het Seminarium gegeven is, laat ik hieronder volgen:

Classen van Zuid-Holland in de Synode bij machte te verklaren, dat zij al „tot drie vier jae ses hondert guldens" bijeen gebracht hadden. Op voorstel van Leiden werd toen echter besloten, dat men niet zou trachten „een groot capitael te fourneren", maar dat iedere kerk jaarlijks voor iedere predikantsplaats in haar ressort ten behoeve van Lingen's Seminarium zou storten één ducaton, met bepaling echter, dat, waar arme kerken waren, „de magtiger", d. w. z. de rijkere, verzocht zouden worden deze te hulp te komen. Op last van de Synode moest deze resolutie in alle Classicale en Kerkeraadsboeken „ingelijft" worden [1]). Van nu aan was 't het zoeken der Synode, om door middel harer correspondenten ook de kerken der andere provinciën tot gelijken maatregel te brengen, wat haar echter nergens is mogen gelukken [2]). Haar voorbeeld

---

In Zuid-Holland:	a° 1682 . . .	452 gl.	16 st.	4 penn.	
	„ 1683 . . .	738 —	1 —	8 —	
	„ 1684 . . .	483 —	2 —	0 —	
	„ 1685 . . .	467 —	18 —	0 —	
	„ 1686 . . .	428 —	8 —	8 —	
	„ 1687 . . .	521 —	16 —	8 —	
	„ 1688 . . .	596 —	19 —	0 —	
	„ 1689 . . .	540 —	13 —	0 —	
	„ 1690 . . .	478 —	15 —	8 —	
	totaal	4708 gl.	10 st.	4 penn.	
In Noord-Holland:	a° 1683 . . .	364 gl.	12 st.	0 penn.	
	„ 1684 . . .	183 —	17 —	8 —	
	„ 1685 . . .	151 —	4 —	0 —	
	„ 1686 . . .	300 —	0 —	0 —	
	„ 1687 . . .	231 —	10 —	0 —	
	„ 1688 . . .	307 —	2 —	0 —	
	„ 1689 . . .	188 —	0 —	0 —	
	„ 1690 . . .	164 —	15 —	0 —	
	totaal	1891 gl.	0 st.	8 penn.	

In aanmerking nemende, dat ook voor andere noodlijdende kerken gegeven werd en dat o.a. wat men voor Gulik gaf, de genoemde bedragen nog verre overtrof, mag men deze sommen met recht groot en van veel belangstelling getuigende noemen.

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1681, art. 9.

2) Een gelijksoortig besluit nam in 1686 de Classis Amersfoort, dat nl. voor elke predikantsplaats onder haar een halve ducaton zou gecon-

werkte evenwel voor anderen als een prikkel, om deze zaak „met beyde de handen te bevorderen" [1]).

Te Lingen gingen de zaken goed. In de verwachtingen, die men koesterde ten opzichte van het verkrijgen der gelden, benoodigd voor den bouw van het Seminarium, werd men niet bedrogen [2]). In 1684 kon Ds. Pontanus meedeelen, „dat het gebouw van 't seminarium tot Lingen seer avanceerde en apparentelijck dat jaer noch soude voltrocken zijn", terwijl hij verder verhaalde, dat er „oock alrede eenige kinderen wierden onderwesen, die noch in andere huijsen woonden, tot het seminarium volbouwt soude zijn" [3]).

Van de commissie uit de contribueerende Synoden, waarover Pontanus in 1680 gesproken had, schijnt niets gekomen te zijn. Evenmin blijkt het, dat er aan de gevers rekening en verantwoording van ontvangsten en uitgaven gedaan werd. Veeleer het tegendeel, terwijl men met het geven van inlichtingen over den staat van zaken te Lingen soms zóó lang toefde, dat er om gevraagd moest

---

tribueerd worden. Deze Classis hield ook vol met contribueeren, zoolang 't noodig was. Iets minder ijverig was de Classis Utrecht, terwijl ik van die van Rhenen en Wijck maar eenmaal (*Acta Syn. Utr.* 1687, art. 16) gevonden heb, dat zij „bezig" was.

1) *Acta Syn. N.-H.* 1683, art. 12.

2) Waar deze gelden vandaan zijn gekomen, is mij niet gebleken. Misschien wel uit de kerkelijke goederen of uit de inkomsten daarvan. Eenigen grond voor dit vermoeden vind ik in hetgeen Ds. Pontanus in de Synode van Zuid-Holland van het jaar 1684, sprekende over het Seminarium, gezegd heeft. In de Acta dier Vergadering (art. 1) lees ik: Bedanckte (nl. Ds. P.) voorts mondelingh desen Synodus voor hare bewesene mildadigheijd, en versochte, dat met allen ijver volgens hare loffelijcke resolutie, daer in mocht worden gecontinueert: dat sijn doorluchtige Hoogheijd den Heere Prince van Orange, wel goedwillighlijck aen die kercken dede toekomen alle de kerckelijcke goederen, die daer waren, maer dat echter de behulpsame hand van andere noch seer van noode hadden tot opbouwinge van het rijcke Christi in die plaetsen". Daar Pontanus alleen voor de instandhouding van het Seminarium bijdragen vroeg en dit zelf eene kerkelijke stichting was, ligt het m. i. wel eenigszins voor de hand, dat de kerkelijke goederen, blijkens deze mededeeling, tot den opbouw gediend hebben.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1684, art. 1.

worden. Immers in 1686 „wenschte Amsterdam over 't besteden dier penningen en den staat van dat Seminarium onderright te zijn", en op voorstel van deze Classis werd besloten, dat bij het overzenden der gecollecteerde gelden het „uitdrukkelik begeeren" van de Synode kenbaar gemaakt zou worden: „als vorens over vordere gifte ons te beraden, dat ons nopende den staat van dat Seminarium, en 't gebruik der penningen daartoe verstrekt, genoegsaam beright magh worden toegesonden" [1]). Dit hielp; de gewenschte berichten bleven nu verder niet uit. In 1687 deelde Ds. Pontanus, in een gesprek 'twelk hij had met de Deputaten der Zuid- en Noord-Hollandsche Synoden, mede, niet alleen „dat het Graefschap Lingen geheel [was] gesujvert van het Pousdom, soo dat er eenige Jaren herwaerts geen de minste exercitie van den Roomschen Godtsdienst [was] gepleegt"; maar ook, „dat men nu een aenvangh hadde gemaeckt van de fundatie van't bekende Seminarium, waer toe nu al 70 kinderen werden onderhouden, meldende voorder veele loffelijcke diensten door sijn Hoogheijt in allen desen gecontribueert" [2]). In het volgende jaar ontving de Zuid-Hollandsche Synode eene missive van D. D. L. Musgovius en A. Alberthoma [3]), Curatoren van het Seminarium te Lingen, gedateerd 14 Juni 1688, waarin zij o.a. meldden, „dat ook al bereyds een begin was gemaakt, van beyde de fundaties, soo wel van de burse als van het kinderhuijs" [4]). Begrijp ik het verband goed, dat er moet wezen tusschen deze verschillende korte mededeelingen, dan blijkt uit deze berichten, dat het wèl ging met het Seminarium, dat het zich reeds in eenigen bloei en uitbreiding mocht verheugen. Was het

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1686, art. 12.

2) *Acta Syn. Z.-H.* 1687, art. 2.

3) Albertus Alberthoma was predikant te Lingen. Hij was de zoon van den Appingadamschen pred. Engelbertus Alberthoma en dus de kleinzoon van Albertus Thomae pred. te Groningen en stamvader van het geslacht der Alberthoma's. Zie *Gedenkboek van Stad en Lande* door H. H. Brucherus, Gron. 1792. blz. 53.

4) *Acta Syn. Z.-H.* 1688, art. 2.

gebouw, indien de gekoesterde verwachting althans niet beschaamd is, in 1684 voltooid geworden, drie jaren later was het kinderhuis, een soort van opvoedingsgesticht, reeds in druk gebruik, terwijl een jaar dáárna melding gemaakt kon worden van eene „burse" voor studenten, die, aan het Seminarium verbonden, gesticht was. De zaken waren dus op streek en marcheerden flink. Wel deden in 1689 de Curatoren van 't Seminarium nog eenmaal aan de Zuid-Hollandsche Synode het verzoek, dat deze „noch een korten tijdt in hare liberaelheit geliefde te continueren" [1]; maar reeds in het volgend jaar verscheen in de Synoden van Zuid- en Noord-Holland als afgevaardigde van de school en 't Seminarie van Lingen „de Eerw. Heer en Meester Bernard Stuurman", agent van 't Graafschap, om de Synoden voor al hetgeen zij jaren achtereen gedaan hadden, te bedanken, met de verzekering, dat men nu den grootsten nood te boven was en „genoegsaam alles in een goede staat was gebragt", zoodat men verder niet meer om hulp zou vragen [2].

De verklaring van den Heer Stuurman was tevens eene erkentenis, dat de reformatie in Lingen thans volkomen tot stand gebracht mocht heeten. De kerk kon nu, vrij van allen tegenstand der Roomschen, zich verheugende in de bescherming der Overheid, zich zelve redden en hare stichtingen onderhouden. 't Was eene langdurige worsteling geweest, van 1597 tot 1690. Maar eindelijk was de strijd dan toch bekroond met de gewenschte uitkomst en, naast God, kwam de dank wel allermeest toe aan Prins Willem den Derde en aan de Gereformeerde Kerk in Nederland.

Rijperkerk.

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1689, art. 3.
2) *Acta Syn. Z.-H.* 1690, art. 2; *N.-H.* 1690, art. 2.

ADVIEZEN BETREFFENDE HET DOOPEN VAN DE KINDEREN DER ROOMSCHGEZINDEN IN DE GEREFORMEERDE KERKEN TE GRONINGEN,

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. W. B. S. BOELES.

[De hieronder medegedeelde adviezen zijn afgedrukt naar kopieën, door Mr. W. B. S. Boeles genomen van de oorspronkelijke stukken, destijds in het Archief-A. J. de Sitter, nu in het Archief van Groningen berustende. Mr. Boeles had de vriendelijkheid, mij die kopieën af te staan, met de vergunning, om er voor ons „Archief" zoodanig gebruik van te maken, als der Redactie wenschelijk zou voorkomen.

Wij meenden niet beter te kunnen doen, dan de merkwaardige adviezen, onder dankbetuiging aan Mr. Boeles, in hun geheel te laten afdrukken.

Toelichting hebben de stukken niet noodig. Alleen veroorloof ik mij eene korte mededeeling van hetgeen tot het vragen en opstellen de adviezen de naaste aanleiding heeft gegeven.

Den 30sten December 1667 werd te Groningen eene ordonnantie uitgevaardigd, later bekend als het „Stadsplakkaat tegen de Pausgezinden". Dat plakkaat, groot niet minder dan zeven bladzijden in 4^{0}, bevatte bepalingen op

de bijeenkomsten enz. der Roomschgezinden [1]. In Art. 5 komt het bevel voor, „dat alle Pausgesinde haere kinde„ren, die na desen gebooren worden, in onze publycke „kercken sullen moeten praesenteren, ende den heyligen „doop laeten ontfangen bij poena van 150 Car. gl. voor „jeder kind, dat aldaer den h. doop niet sal hebben ont„fangen, sullen oock de naemen der kinderen, mitsgaeders „de naemen van de vaeder ende moeder des kindts op „een cedulle geschreven, door diegeene, die de kinderen „ten h. doop brengen, an de Coster overleveren om ge„registreert te worden" [2].

Van Roomsch-Katholieke zijde werd al zeer spoedig — hetgeen niemand verwonderen zal — een request naar aanleiding dier ordonnantie ingediend. Tot mijn leedwezen ben ik niet in staat, dat request mede te deelen; het is in het Groninger archief niet meer voorhanden [3]. Zijn inhoud kan men evenwel in hoofdzaak opmaken uit de hieronder volgende adviezen van de Predikanten en van de Theologische Faculteit.

Ook wat aan het einde van het advies der Faculteit voorkomt betreffende de Groninger Doopsgezinden, verdient de aandacht.

AEM. W. W.]

---

1) Men vertrouwde de Roomschgezinden niet, toen de Bisschop van Munster (gelijk sedert 1665 geschiedde) de provincie met invallen bedreigde. In 1666 heeft de stadsregeering hun dan ook de wapenen ontnomen en hun, evenals aan de Doopsgezinden, die geene wapenen meenden te mogen dragen, in plaats van persoonlijke wacht, eene belasting als wachtgeld opgelegd. Dat het plakkaat hoofdzakelijk eene contrôle beoogde op de getalsterkte der Roomschen, schijnt aannemelijk. Na den vrede van Keulen (1674) liet men de Roomschen te Groningen in hunne eigene kerkjes doopen, blijkens de doopboeken, die van 1676 af nog voorhanden zijn. Zie P. Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen.* Gron. 1832, blz. 84 vgg., 154.

[Mr. W. B. S. B.]

2) Ik dank de kennismaking met de woorden der bepaling aan de vriendelijkheid van Mr. H. O. Feith, Archivaris van Groningen.

3) Volgens mededeeling van Mr. H. O. Feith.

I.

Advijs aen de Ed. Mog. Heeren Borgemeesteren en Raedt overgegeven van de samptelike Predikanten deser Gemeinte, over seker Request door enige Roomsgesinde bij haer Ed. Mog. ingedient, om te verkrijgen de veranderinge van haer E. M. placaat nopende de Doop van de kinderen der Papisten in de Gereformeerde kercke alhier.

EDELE MOGENDE HEEREN.

Om U. E. M. opt' bekende Request door twee Roomsgezinde jongst ingegeven te dienen met onse geringe advijs, so konnen wij niet naelaten

Vooreerst, gelijck als int voorbijgaen aenteteyckenen dat de exeeptie van praematuriteit, so genoemde Remonstranten maken op de actie van de Advoc. Fiscael elusoir is en bijnae spottelick, doordien gansch onnodigh was, dat haer E. M. een bepaelden tijt stellen souden voor de presentatie der kinderen tot den H. Doop, also de gewoonte van alle ijverende Christenen genoechsaem bekent is van niet te trainéren in sulke een heilige actie, en alle opschortinge in desen sonder pregnante redenen sondigh is en ergerlick. En past dese exceptie dies te minder voor de gemelde Requestranten, vermits sij de absolûte nootsakelijckheit van de kinderdoop tot de salicheit in haer request vaststellen, en dienvolgens âlle dilay in desen gevaerlick.

Edoch also sij daer op niet staen, sal nodich zijn wat nauwer te overwegen, of de voorss. supplianten gefundeert zijn in haere klachte van in cas subject beswaert te worden in hare conscientien.

Waer bij wij eerst in t' gemein verklaren, dat wij dit haer werck moeten opnemen als een bewijs van singuliere quaedtwillicheit tegen de Gereformeerde Kercke, dien sij oock niet eens behoorlijck in haere Deductie noemen, vermits sij door dit versoeck bekent maken, dat sij gansch niet goedts of gesondts in onse Gemeinte willen erkennen.

Daerbeneven schijnt dit listelijck aengeleeht, dat sij niet supplicerende om eenige moderatie van d' andere artijckelen int' gemelde Placaet tegen haer geemaneert, als waer tegen sij bedectelijk konnen aengaen, nu alleen veranderinge versoecken in

een sake, die publijcq moeste geschieden, en wiens overtredinge geensins verholen konde blijven.

Waerbij noch komt, dat indien genoemde supplianten van U. E. M. verkregen de non executie van de 5. artijckel des Placaets, sprekende van de Doop harer kinderen in onse kercke, sij oock daermede souden gewinnen een merckelike alteratie in de 1. art. *waerin alle hare Geestelike van hier uitgewesen worden*; welcker tegenwoordicheit nochtans in hare ordinarise en solemnele Doop vereyscht wordt. Item een veranderinge in de tweede artijckel waer in haer verboden sijn *alle oock de minste vergaderingen tot de oeffeninge van eenige Roomsche Ceremonien*: Waer toe mede behoiren hare Exorcismi en vele andere superstitien bij haren Doop. Item enige verminderinge van de 6. art. waer in de Roomschgesinde gelast zijn *wech te doen alle kercklike ornamenten en Priesterlike gewaden*, die nochtans bij hare solemnele Doop mede gebruickelick zijn.

Doch int' besonder staet te considereren de reden van hare bezwaerenis, dien de Requestranten aen U. E. Mog. voordragen.

Sij formeeren haer propositie uit de 6. art: van de reductie deser Stadt, luidende, *dat niemant in sijn conscientie of gewissen sal worden geinquisiteert, ondersocht of beswaert.*

Waer op wij nu niet anders sullen aen mercken, als dat wij wenschten, dat dusdane conscientien dwangh in het Pausdom niet wierde geoeffent tegen de Gereformeerde: Waer van de exempelen U. E. M. niet onbekent konnen zijn ende twelcke oock daer uit blijckt, dat sij op vrije straten de Gereformeerde dwingen om hare knijen voor den BroodtGodt te buigen.

Maer de assumptie, die sij op sodane voorstel maken, dat sij door meergemelde Edict van de Doop harer kinderen in onse Kercke beswaert souden worden in hare conscientien is valsch en gansch niet aennemelick.

Om sulcks te bewijsen voeren wij U. E. M. te gemoete 1. Het uitdruckelike decreet van het Concilie van Trenten, wiens decisien de Roomschgesinde t' enemael subject sijn. Onder desselfs artikelen de Baptismo wordt gevonden dese Canon: Si quis dixerit baptismum, qui etiam datur ab haereticis in nomine Patris, Filii et Spiritis Sancti, cum intentione faciendi quod facit Ecclesia non esse verum baptismum, anathema sit. En tot illustratie van dese Canon dient het verhael van Paulus Venetus, in »Historia Concilij Trident": l. 2. pag. 216. In articulo tertio de baptismo qui datur ab haereticis, omnium opinio innitebatur

doctrinâ Scholasticâ à Concilio Florentino recepta, Sacramentum tria requirere materiam formam et intentionem: Aquam esse materiam, formam vero actionis ipsius expressionem in nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti; intentionem esse propositum faciendi illud, quod facit Ecclesia. Unde conclusio ex pro indubitatâ est posita, haereticos quibus convenit nobiscum in tribus illis, verum habere baptismum traditionemque esse Apostolicam à Stephano, S. Pontifice Romano, sub principium tertij seculi olim stabilitam et ab universa Ecclesiâ posteâ approbatam. Et paulo post pergit idem Author: Patres doctrinae vulgatae affixi haerebant, haereticum veré baptisare, si verbis institutionis utatur et Ecclesiae sequatur intentionem. Gratianus distinct: 32 can: praeter hoc autem, idem refert, Stephanus et Cornelius Martijres et Pontifices Romani et Augustinus in libr: de Baptismo affirmarunt baptisma, sive ab haeretico sive in schismatico Ecclesiastico more celebratum ratum esse baptisma.

En de Roomschgesinde konnen tegen ons niet excipieren dat in de voor verhaelde Canon vereyscht wordt ***intentio faciendi quod facit Ecclesia.*** Want haer eigene Cardinael Bellarminus sal haer daerin voldoen. Hij seght aldus Controv. tom. 3. p. 27, lit. H. de Sacr. in genere, c. 27: Petes, quid, si quis intendat facere quod facit aliqua Ecclesia particularis et falsa, quam ipse putat verum, ut Genevensis, et non intendat facere, quod facit Ecclesia Romana? Respondeo, etiam id sufficere, nam qui intendit facere, quod facit Ecclesia Genevensis, intendit facere quod facit Ecclesia generalis. Ideo enim ille intendit facere, quod facit talis Ecclesia, quia putat illam esse membrum Ecclesiae verae universalis, licet fallatur in cognitione Ecclesiae verae. Non autem tollit error Ministri circa Ecclesiam efficaciam Sacramenti sed defectus intentionis atque hinc est, quod in Ecclesia Catholicâ non rebaptisantur baptisati a Genevensibus, etc. Et postea addit: Ecclesia Romana et Ecclesia falsa Genevensis non dissentiunt quoad substantiam baptismi, sed solam quoad accidentarias ceremonias.

Hier uit besluiten wij dan niet alleen, dat de Papisten haer geensins mogen beswaert vinden in onsen Doop (hoewel sij ons voor ketteren houden) volgens de decisie van haer eigene Concilie, maar wij concluderen insgelijx, dat sij haer geensins konnen beroepen op sodane Paepsche Theologanten, dewelcke van een contrarie gevoelen zijn, als haer reedts hebbende ingewickelt in het Anathema Tridentinum.

2°. Daerenboven sal het ons seer licht zijn tegen de supplianten intebrengen nubem Testium uit haer eigene Kercke.

In Summâ Sylvestrinâ haec verba leguntur: Sacramentum Baptismi in formâ Ecclesiae à quocunque collatum proficit ad salutem.

Bonaventura 4. Sent. dist. 3. q. 4. a. 3 sic ait. Baptismus non est singularis personae, ideo fides personae nihil prodest vel obest: Sed est Sacramentum Ecclesiae Christi, unde quicquid sit de fide cordis personae baptisantis, judicandum est secundum expressionem oris.

Cornelius à Lapide, in Ioan. Cap. IX. p. 396, edit: Antv. anno 1639, idem statuit. Dico ergo, alia est vis Sacramenti, alia orationis. Sacramentum habet vim ex opere operato, oratio vero ex opere operantis, puta ex sanctitate, et meritis orantis. Quare si peccator v. gr. haereticus baptiset, validum est Sacramentum, suamque habet vim ex institutione Christi, qui per Sacramentum gratiam confert, etc.

Becanus, Manual: contr. l. 5. c. 8. licet statuat non licere baptismum petere a Lutheranis aut Calvinistis, etc. addit tamen licere accipere ab haeretico baptismum, si sit urgens necessitas, et non adsit Catholicus: additâ hac ratione, quia baptismus qui a Lutheranis et Calvinistis confertur non est institutus ad cultum falsae sed verae Religionis. Est enim idem baptismus cum nostro, nec in eo differunt à nobis Lutherani et Calvinistae.

Videantur etiam Magister Sententiarum. 1. 4. dist. 6. Beda homiliâ 36, super Matth. Toletus, Summa Cas. 1. 2. c. 20 § 1. Angelus de Clavasio in Summâ Angelicâ.

3°. Mede is aenmerckelick dat de Gereformeerde Theologanten de ordinarise doop der Pausgesinde, quoad essentialia, voor goedt keuren, en die niet mach gereitereert worden, niet tegen staende haere bijkomende superstitien en corruptien. Sulx toont de vermaarde Rivetus, Summae Controv. tract. 3. q. 6. En dit versterken de woorden Calvini sprekende van sijn eigen doop: Instit. l. 4. 2. 15. § 16. Ut maxime Dei et totius pietatis ignari aut contemptores fuerint qui nos baptisabant, non tamen in suae ignorantiae vel sacrilegij consortium nos tinxerunt, sed in fidem J. Christi, quia non suum sed Dei nomen invocaverunt nec in aliud nomen nos baptisarunt. Indien dan de Gereformeerde dusverre haren doop approberen, wat reden hebben sij om de onse te verwerpen als beswaerende hare conscientien?

4°. Daerbeneven is dit seer injurieus voor de Gereformeerde

en onlijdelick in een welgestelde Republijck, dan de Remonstranten heer soo seer beswaert achten door de doop harer kinderen van Gereformeerde Leraers. en ondertusschen in haer Request goedtkeuren (in casu necessitatis) de doop die bedient wordt door vaders, moeders, leecken, etc. hoewel sulx gansch strijdet tegen Godts woordt. Te meer nadien de Jesuit Suaresius apud Chamierum, Paustrat. tom. 4, l. 5. c. 14. § 6. uitdruckelijck seght: Quemlibet hominem qui loqui possit et lavare, posse esse sufficientem ministrum baptismi in casu necessitatis, sive sit vir sive foemina, sive fidelis, sive infidelis, baptisatus vel non baptisatus, dummodo sciat lavare et verba proferre cum debitâ intentione. Hiermede komt t' eenemael overeen Cardinalis Toletus, loco dicto.

5⁰. En gewis, soo wanneer de Supplianten verklaren dat se alleen de doop van hare Ministers mogen ontfangen, stellen haer in desen gelijck de Oude Donatisten, die de kracht en weerdicheit van hare Sacramenten suspendeerden *à dignitate Ministri.*

6⁰. Bovendat verhalen de Supplianten abusivelijck in haer request, dat sij volgens haer leere niet vermogen enich Sacrament ontfangen van een Minister buiten de Roomsche Religie. Want behalven dat hare houwelijcken in onse kercken bevestight werden: (cum tamen Matrimonium ipsis sit Sacramentum) soo seght Gratianus in Iure Canonico, causa 24. q. 1. In extremo positus etiam ab haeretico poenitentiam accipere valet.

T'gene de Supplianten bijbrengen ex Syst. Clar. Dn. Maresij, om haer sustenue daermede te verstercken, sullen wij niet wijtloopich beandtwoorden, also d. Rev. Facultas Theologica deser Academie haer advijs aen U. E. M. ingelanght, ongetwijfelt daer op bondich heeft geandtwoordt.

En dieswegen verklaren wij ondergess. concludendo, dat de Roomschgesinde alhier geen inquisitie konnen voorwenden, en door geen praetext van de beswaerenis harer conscientien haer konnen onttrecken van gehoorsaemheit te bewijsen aen de resolutie van Haer E. Mog. in de welgemelde 5. art. van haer placaet geexpresseert.

De conclnsie van haer Request, waerin sij seer ruim spreken van hare getrowicheit en gehoorsaamheit in alles, hebben wij nu niet te examineren. Wij gedragen ons tot de genoechsame kennisse, soo U. E. Mog. daer van hebben, om nu niet te reppen van haer heftige dispuiten contra Iuramentum fidelitatis.

Versoecken daerom U. E. Mog. instantelijck en eerbiedichlijck, dat sij volstandichlijck gelieven te inhaereren op de voorgemelde loflike resolutie, en deselve vigeureuselijck te executeren, te meer, nadien U. E. M. billick het Burgerrecht konnen ontseggen aen alle sodanige, welcker namen in het Kerckelike Prothocol of Doopboeck alhier niet gevonden werden.

Aldus geadviseert en ondergeteickent van ons ondergess. Predikanten, Den viii Mey C.I.Ɔ.I.Ɔ.C.L.X.V.I.I.I.

Gualterus Picardus. *Eccles.*
Otto Zaunslifer. *Eccles.*
Johannes Columbier. *Eccles.*
Gulielmus Hatzfeld. *V. D. M.*
Thomas Alterthoma. *V. D. M.*
Gregorius Mees. *Eccles.*
Antonius Matthaeus. *Eccles.*
Robertus Keuchenius. *Eccles.*
Johannes Abbring. *Eccles.*

II.

Quaeritur An jure potuerit Nobilissimus et Amplissimus Senatus, Edicto suo, xxx. Decembris 1667, solemniter promulgato, obligare cives communionis Romanae ad suorum liberorum deinceps nasciturorum, Baptisma procurandum in templis publicis, vnaque scedulam exhibendam, continentem infantis et parentum nomina, vt catalogo in rei destinato inserentur, et num hoc Edicto vis vllą fiat civium conscientijs?

Nos infrascripti S. S. Theologiae Doctores ejusdemque Facultatis professores in Academia Provinciali Groningae et Omlandiae de hac quaestione publicâ authoritate rogati, Id jura sancitum arbitramur, nec in eo grauari vllo modo conscientias ciuium communionis Romanae judicamus.

Primo enim est penes Magistratum ea constituere quae sunt boni ordinis in Republica: Ad hunc vero pertinet extare catalogum certum omnium eorum qui nascuntur; vt de singulorum aetate, conditione et consanguinitate extent tabulae publicae ex quibus constet

ad quosnam jus ciuitatis pertineat, et infinitae controuersiae circa haereditates et successiones praecaueantur aut definiantur; adeo vt istiusmodi tabulas extare intersit singulorum ciuium et singularum familiarum, quaecunque sacra colant. Non posse autem commodius has tabulas fieri, quam per catalogos baptismales, in comperto est: vnde ijs in locis in quibus obtinet exercitium publicum, diuerse sentientium, debet vtraque pars suos habere libros baptismales solemnes et authenticos, ad quos in omni casu dubio recurratur; vt fit in Gallia, tum apud Reformatos. tum apud Romanenses. Et cum hi postremi nolint hic jus ciuitatis Ethnicis competere, nec id debeat ferre Magistratus, quid quaesumus aequius, quid ipsis optatius, quam ut publice constet, suos liberos ex Ethnicis, quales eos censent et habent, quamdiu non sunt baptizati, factos esse Christianos per Baptismum, et sic in Christiana civitate, civitatis jus fuisse consequutos? Deinde cum Nobilissimus et Amplissimus Magistratus, per illud Edictum, exigendo ex sua Rep. omnes Sacerdotes tam saeculares quam regulares (in quo nihil delibari de libertate conscientiarum in confesso est, et satis agnoscere videntur Libelli supplicis oblati contra hunc ordinem authores, in caeteris Edicti capitibus illi aequiescentes, et omnem obedientiam pollicentes) ad ipsius Ampliss. Magistratus, ceu communis parentis, curam et sollicitudinem piam pertinuit, viam suis civibus, communionis Romanae commonstrare, per quam destituti suorum sacrorum ministris ordinarijs, procurent, nihilominus sufficienter et validè sacrosanctum Baptismum suis liberis, per quem initientur Christo et pro Christianis habeantur.

Longe etiam satius fuit Ampliss. Magistratum hunc Baptismum procurare suorum civium Romanensium liberis, quem ipsimet Romanensis validum et verum religionis, Christianae Sacramentum agnoscunt, quam post omnes Sacerdotes exactos. eos redigere ad necessitatem clandestini et privati Baptismi, per Laicos vel etiam mulierculas collati, quem non solum illicitè, sed etiam invalide administrari, nec pro vero Baptismo haberi posse, ipse Magistratus sentit et statuit. Annon magis facit ad tranquillitatem conscientiae Romanensium, eo Baptismo tingi suos liberos, quam ipsimet, eorumque omnes Doctores validum agnoscunt, quam is quem suus Magistratus et major pars suorum concivium habet pro vitioso et invalido; Nonne ex Christianae conscientia, eo casu id eligere, quod eo saltem tutius est, quo majoris est proximorum suorum, suique Magis-

stratus satisfactionis et aedificationis. Adhuc in Baptismo qui in nostris templis administratur, nihil est quod offendere possit conscientias Romanensium; nihil comparet, quod *oculi Christiani horreant*, ut hic phrasim adhibeamus Optati Milevitani *lib.* 3, *contra Donatistas*; nihil in quo vel aliquid essentiale ad Baptismum desideretur, vel aliquid culpetur ceu superfluum et vitiosum. Cur ergo in suis conscientijs grauarentur Baptismnm illum suis liberis recens natis procurare? Audiant si placet Concilium ipsum Tridentinum. *Sess.* 7 *Can.* 4 *de Baptismo. Si quis dixerit Baptismum, qui etiam datur ab Haereticis, in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, cum intentione faciendi, quod facit Ecclesia, non esse verum Baptismum, Anathema sit.* Ad quem canonem id insuper annotatur in *Declarationibus Cardinalium*, congregationem dictam Concilij constituentium; *S. D. N. Pius V, probavit sententiam congregationis Concilij dicentis Calvinistarum Baptismum verum esse: Et ideo baptizati ab eis non sunt iterum baptizandi: non enim Caluinistae, discesserunt ab Ecclesia circa Baptismum; proinde adhuc servant formam Ecclesiae, sed non reliqua solemnia*: quae solemnia reliqua utique, nec de essentia, nec de integritate Baptismi censentur.

Cum itaque juxta omnes Calvinistas, in tutiorem partem semper sit, quoad conscientiam inclinandum, cur non potius eligant Romanae communionis homines, in dubie verum baptismum, qui in nostris Templis publice administratur, quam privatum et dubiosum mere Laicorum aut faeminarum, circa cujus validitatem mille scrupuli quotidie sólent enasci et formari, ut ad majorem cautelam reiterari saepe debeat sub hac conditione, *Baptizo te si non es Baptizatus*, imo ea *consuetudo* multis in dioecesibus obtineat, annotante et probante Escobare de Mendoca, Iesuita celebri, *Theol. Mor. lib.* 11 *Sect.* 2, *cap.* 15, *probl. b. quia*, inquit, *raro contingit Baptismum a Laicis administrari, in qua administratione probabile dubium non subsit, sufficiens quidem ad hoc, ut infans sub conditione rursum abluatur: Ita Syluest. in* 3 *p. q.* 66, *art.* 9, *dub.* 2. *Molanus tract.* 4 *suae pract. cap.* 3; *Leandi tract.* 2, *dist.* 3, *q.* 43.

Distinguunt Doctores Pontificij inter Baptismum privatum ac non solemnem, per Laicos aut Mulieres, quem etiam ut plurimum appellant *simplicem innovationem*, et solemnem atque publicam, qui fit in templo per Parochum aut illum qui vices ejus tenet, et ut vulgo loquuntur *ad fontes Ecclesiae*: neque

dubitant quin hic posterior sit omnino praeferendus priori. Quin audimus inter Leges Municipales hujus civitatis comprehensas in libro qui *Stadtsboeck* appellatur, caveri neminem civibus hic natis accenseri posse, qui ad *fontes* publice non fuerit baptizatus: Atqui Baptismus, qui in nostris Templis celebratur publicus est, et suo modo ad *fontes* confertur. Quidni igitur bonâ conscientiâ eum multis parasangis praeferant Romanae communionis homines, privatae illi *innovationi*, cui revera non est Locus nisi infans versetur *in vitae periculo*: juxta ipsummet Rituale Romanum, editum Pictavij, mandato Pauli V. P. Romani, anno 1619.

Praeterea Matrimonium habetur aeque ac Baptismus in Ecclesia Romana pro Sacramento Ecclesiae, circa quod *sacrilegium* omne non minus sit praecavendum quam circa Baptismum. Hactenus tamen absque ullo conscientiae scrupulo Romanenses hujus urbis, — Matrimonium suorum trinundinam denuntiationem fieri in Templis nostris et ibidem ea copulari curarunt per Ministros Ecclesiae nostrae, quos hoc in casu habent pro suis Parochis respective; Siquidem ex Decreto Concilij Tridentini, *Sess.* 24, *cap.* 1, *de Reform.* Matrimonium omne, ut sit legitimum, debet celebrari *coram Parocho in facie Ecclesie.* Ut igitur nulla vis fit eorum conscientijs, cum tenentur publice in nostris templis, et sub poena nullitatis Matrimoniorum suorum celebrationem, copulationem et benedictionem consequi per nostros ministros; licet nostri credant et doceant contra sedem Romanam, matrimonium non esse Sacramentum novae legis et e contrario nihil sit dissensus inter eam et nos circa essentiam et naturam sacramentalem Baptismi; Sic non potest Libertas suarum conscientiarum turbata vel imminuta censeri, dum melioris ordinis in Rep. gratiâ tenentur Baptismum suorum Liberorum procurare in nostris Templis.

Et cum certum sit, Romanensibus in Germania et Belgio, ut Martinus Becanus Iesuita *Manual. Controv. lib.* 5. *cap.* 13, fas esse contrahere Matrimonia cum haereticis, nec eo casu peccare Catholicum, recipiendo Sacramentum Matrimonij a parte haeretica, vel illud ei conferendo, ut affirmat ibi Becanus; citatis in eandem sententiam Azonio, *Lib.* 8, *Instit. Moral. cap.* 11, *q.* 5. et Sanchez, *lib.* 7, *de Matr. disp.* 17. *n*°. 5, quod peccabit Catholicus procurando a nostris Sacramentum Baptismi, suis infantibus mere passive in eo habentibus.

Notum est quoque non tantum libertatem conscientiarum,

sed etiam libertatem Religionis et exercitij Reformatos per Regum Edicta quae abierunt in Legem fundamentalem, obtinere in Gallia: Notum etiam est Reformatos statuere celebrationem religiosam festorum in cultum et honorem sanctorum esse idololatricam et Dei verbo adversari. Et tamen per Edictum Nannetense *art.* 20, et *Articulum Secretorum*, § 3, tenentur suas tabernas et officinas claudere diebus illis festis, nec quicquam sui opificij in illis exercere, quod ex platea audiri possit; imo pati ut in festo corporis Dominici, (quod alias execrantur) tapetibus pretiosis suae aedes ornentur per vicinos Pontificeos.

Quod si per eam constitutionem nulla fit vis conscientiae vel libertati Reformatorum, cum spectat tantum externam in Rep. ordinem, quo etiam exemplo in celebri quadam urbe Foederati Belgij potuerunt obligari Romanenses ad tabernas et officinas suas aperiendas in istiusmodi festis, ne ullum discrimen externum inter ipsos et Reformatos observari posset, multo minus potest status delibatum [sic] esse.

Conscientiarum libertatem Romanensium hoc Amplissimi Magistratus Edicto circa baptizandos infantes, quod magis est ordinis quam religionis, siquidem nihil est dissensus religiosi circa hoc caput inter ipsos et Reformatos; ut caput de claudendis vel aperiendis fenestris et officinis, tapetibusque ornanda antica parte aedium, in se consideratum, ad politiam spectat, non ad religionem.

Nihil etiam scandali vel subversionis metuendum est Romanensibus, si eodem modo curent suos liberos baptizari, quo baptizantur caeteri infantes civium; prout missis scrupulis casuistarum eodem ritu, eadem pompa, ijsdem in locis, cives utriusque religionis sepeliuntur.

Agnoscunt Romanenses quod *in casu necessitatis* Sacramentum Baptismi peti et recipi possit bonâ conscientiâ a Ministro non tolerato et haeretico. Ita definit Escobar *Theol. Mor. lib.* 8, *Sect.* 2, *Cap.* 13, *probl.* 70 *et* 71. Iam vero per Edictum Magistratus Ampliss. ad eam necessitatem rediguntur; siquidem nullos possunt habere Sacramentorum ministros toleratos sui ordinis. Imo si dicendum quod res est, non alia de causa nonnulli eorum tergiversantur isti legi poenali circa liberorum suorum Baptismum obtemperare, quam ut Amplissimo Magistratui extorqueant totius sui Edicti abrogationem, contra ipsam legem fundamentalem hujus Reip. et VI. articulum Deditionis, quâ ita cautum est liberas fore conscientias singulorum, ut tamen silere aeternum debeat exercitium Religionis Romanae, pro ut

per Mystas illius solet peragi, Myssarum nempe celebratione et Sacramentorum administratione. Aut enim debebit Ampliss. Magistratus connivere contra suum propositum reditui in urbem Sacerdotum Romanensium, ut illâ necessitate cives Pontificij liberentur; vel horum est illi se accommodare et quod per proprios Sacerdotes consequi non possunt, per Reformatos Pastores, citra ullum gravamen suarum conscientiarum decenter obtinere.

At inquunt N. N. in suo libello supplici: ***Homines communionis Romanae credunt quod non possint ullum Sacramentum ac Speciatim S.S**tum* ***Baptisma recipere vel curare conferri a Ministro qui non sit religionis Romanae, prout ipsis non licet aliorum concionibus interesse aut ad eorum Coenam accedere.***

Verum enimvero hic foret novus fidei Romanae articulus, qui nec in professione fidei Pij IV, nec in Canonibus Concilij Tridentini legitur. Ejus certe fidei non sunt multi Angli Pontificij, qui citra scrupulam conscientiae per Protestantium Ministros suos infantes in Parochijs suis respectivis tingi curant et curare debent.

Quin etiam extat Author anonymus Pontificius libri qui inscribitur: *Safeguard from Shipwrack*, qui ex professo disputat *Licere Catholico Sacris Protestantium uti, quia nec Dei, nec Ecclesiae lege sit interdictum*: ***nihil in Ecclesijs Protestantium fiat quod vel per accidens malum sit, sed ad summum indifferens, adeoque quod bonum non evadat accedente bonâ intentione: nec possit concipi quid in eo fiat mali moralis, vel quod etiam ullam mali speciem habeat.*** Citat in suam sententiam Azonum *Lib.* 8, *Inst. Moral. cap.* 11 *et* 27, nec non Navarrum *lib.* 5, *consil.* 10, 12, 15. Ait Sorbonam cousultam a Matrona Catholica, quam nonnulli ex Clero Romano volebant abducere a frequentandis templis et concionibus Protestantium, censuisse ac respondisse *id in Anglia Catholicis licitum esse.* Imo eo usque procedit ut permittat etiam Catholicis sacrae coenae Reformatorum interesse, quod licet nec presentiam realem corporis Christi per indistantiam loci, nec Transsubstantiationem credant Protestantes, tamen nequeat ***malum censeri pane et vino illic uti in memoriam Christi.*** Idem de coena antea scripserat quidam Theologus celebris inter Pontificios, cognominatus a sancta Clara, in libro qui inscribitur: Natura, Lex, Gratia; sed qui nunc non est ad manus. Quid quod ipse Escobar Hispanus Jesuita disertis verbis ***loco proxime citato***, statuit ***recipi posse Eucharistiam in mortis articulo, licet Minister sit haereticus.***

Martinus Becanus, magni nominis Iesuita, *lib.* 5. *cap.* 6. *Man. Controv.* quaerit, *an liceat orare cum Haereticis aut alijs infidelibus in publico loco*, et respondet, *si naturam rei spectes, non esse id per se malum, sed indifferens*, et quod *bene* possit fieri, *si bonâ intentione oremus Deum et aliunde sit rationabilis aliqua necessitas cur ibi potius quam alibi id praestare opus sit*, quod probat *exemplo duplici*, quorum prius est *Catholicorum qui habitant permixti cum Haereticis;* Nam, inquit, *si princeps eorum sit haereticus, et mandet ut omnes subditi cujuscunque sint fidei orationis causâ ad unum idemque templum conveniant, poterunt Catholici bonâ conscientiâ id praestare, modo Princeps non mandet hoc in odium aut detrimentum religionis; sed ob alium finem licitum et honestum:* Ita, inquit ille *Azonus*, Iesuita etiam celebris, *Lib.* 8. *Mor. Inst. cap.* 27. *q.* 5.

Idem Becanus, *Ibid. cap.* 7, hanc aliam movet quaestionem, *an liceat conciones haereticorum audire*, in *illis* nempe *locis*, ut explicat *ubi Catholici cum haereticis permixti sunt, ut in Germania, Gallia, Polonia, Belgio.* Propositâ autem distinctione inter *habere conciones haereticas, et audire* statuit *prius per se malum* esse, *posterius* vero *indifferens*. Et *cap.* 8 circa quaestionem, *an liceat Sacramenta cum haereticis participare*, conceptis verbis definit, *quod si esset urgens necessitas et non adesset Catholicus qui Baptismum conferret, liceret accipere ab haeretico: Ratio est quia Baptismus, qui a Lutheranis et Calvinistis confertur, non est institutus ad cultum falsae sed verae religionis. Est enim idem Baptismus cnm nostro, nec in eo differunt à nobis Lutherani et Calvinistae; Igitur in necessitate possumus illum ab ipsis petere.* Similia habet idem Becanus in *Theologia* sua *Scholastica, tract. de Virt. Theolog. cap.* 10 *de fide, q.* 5. *n*o. 19. Addo Synodum Provincialem Mechlinensem habitam anno 1607. Praeside Matthiâ Hovio Archiepiscopo Mechlinensi, suorum Decretorum, excusorum Antverpiae per Moretum anno 1608, *tit.* 3, *cap.* 6, satis aperte statuere, posse *ad baptizandum admitti haereticos, ubi aliquis Catholicus* sacerdos *praesto non est.*

Haec autem omnia, ut ostendunt male instructos esse de fide Romana N. N. in suo libello supplici ita continent decisionem quaestionis hic propositae et demonstrant perspicue, potuisse Romanenses Edicto Magistratus obligari positive ad procurandum Baptismum suorum infantium in nostris templis, siquidem id ab ipsis bonâ conscientiâ posse fieri, eorum Doctores et Casuistae rotunde definiunt; et fumum vendidit scriptor Libelli supplicis,

cum aliud esse de fide Catholico-Romana asserit. Eo autem major est casus necessitatis in quo versantur hic, quod revera debeant cavere suis Missionarijs et Sacerdotibus qui Baptismum conferant. Ne addamus quod per Edictum Amplissimi Magistratus non teneantur vel audire conciones nostras, vel personaliter suos liberos offerre baptizandos; et nihil plane sit in totâ nostra Liturgia Baptismali, ut hic obtinet, quod eorum conscientiae reluctetur aut implicet ullam nostrae religionis professionem, vel expressam vel tacitam ac interpretativam hoc in casu ab eorum parte.

Nec etiam absolute congruit cum fide ordinaria Romanorum, quod additur in libello supplici N. N. ***in casu necessitatis vel periculo mortis posse baptismum ceu creditum absolute necessarium ad salutem a patre vel matre aliquove alio conferri:*** nam primum Laicis aut mulieribus non licet baptizare nisi in solo periculo mortis. Deinde in alio omni casu necessitatis, aeque potest conferri Baptismns ab haeretico, ac ab alio: atque ubi potest haberi Minister non toleratus, id est haereticus, tum nefas est Laicis et mulieribus id attentare. Nam ut privatim non licet mulieri baptizare praesente viro, nec Laico praesente clerico ac sacerdote, ita ubi non urget vitae periculum, non est locus per doctrinam Romanam privato Baptismo, sed publicus est quaerendus, etiam a Ministro non tolerato, si toleratus non adsit. Id omne colligere est ex Rutuali ipso Romano, ***pag.*** 6 ***et*** 7. ***Legitimus Baptismi Minister est Parochus, vel alius Sacerdos, a Parocho vel ab ordinario Loci delegatus. Sed quoties infans, aut adultus versatur in vitae periculo, potest sine solemnitate a quocunque baptizari in qualibet lingua, sive clerico sive laico etiam excommunicato, sive fideli, sive infideli, sive Catholico, sive haeretico, sive viro, sive foemina***: Et paullo post, ***Quapropter debet curare Parochus, ut fideles, praesertim obstetrices, rectum baptizandi ritum probe teneant aut servent: Pater aut mater propriam prolem baptizare non debet praeterquam in mortis articulo, quando alius non reperitur qui baptizet.*** Itaque ut solus ***mortis articulus*** jus facit patri aut matri baptizandi; ita baptismi privati per Laicos aut mulieres conferendi, non est alia causa legitima, vel alius necessitatis casus quam ***vitae periculum***, extra quod id omnino illis nefas est. Alias enim Sacerdos est adhibendus, vel si desit, non toleratus Minister, à quo licite potest peti Baptismus, et qui illum valide conferre potest.

Quod itaque pertendunt N. N. in suo supplici libello, posse

per varios Theologos probari id pugnare directè cum conscientia Romanensium, frustra sectatur, sive suae communionis Theologos intelligant. quos jam notavimus contrarium sentire, sive nostrae. Nec illis favent ullo modo verba quae citant unius ex nobis, ex *Syst. Theol. loco ult.* § 60. tum quia necessitatem quidem *praecepti* credimus Baptismi, sed *medij*, ut per conscientiam possimus urgeri ad procurandum Baptismum infantium nostrorum, per Ministrum alienae religionis, potius quam ut decedant non baptizati: tum quia nihil est in Baptismi nostri celebratione quod offendat conscientiam Romanam, sed e contrario plurima in Baptismo Pontificio quae nostrae reluctantur et quorum admissio vel susceptio tacita foret approbatio; ut oleum, sputum, sal, aquae et salis exercitationes, exorcismi ipsius infantis ceu a Diabolo possessi, varia, repetita signa crucis, *Ave Maria* per modum orationis ad B. Virginem, sermo peregrinus, nec intellectus ijs qui infantes offerunt baptizandos, etc.

Neminem etiam nostrorum Theologorum unquam dabunt, qui vel statuat non posse orthodoxos in certis casibus Baptismum petere à dissentientibus in religione; (videatur in contrarium ὁ μακαριτης D. D. Henr. Altingius *Theol. probl. p.* 2. *probl.* 15) vel non posse Romanenses suos liberos in nostris Templis curare baptizari: unus ex nobis, plures olim tales baptizavit in hoc Belgio, quamvis quibusdam in locis id non fiat, nisi sub certis conditionibus, quae sunt politiae duntaxat Ecclesiasticae et particularis, ac penitus hic cessant. Potuissent equidem majori cum specie N. N. prouocare ad Mennonistas, qui ad tale hic non obligantur. Sed primum illi obtinent ab aevo Libertatem non tantum conscientiae, sed etiam exercitij, quâ Pontificij non gaudent. Deinde premerentur in sua conscientia errante, si cogerentur procurare suorum infantium Baptismum quem improbant: Et quantum ad eorum Matrimonia et ordinem nascendi inter suos liberos, posset forte Ampliss. Magistratus aliquid eo respectu caeteris analogum constituere, ad majorem uniformitatem inter omnes cives in externis, ne Matrimonia instituantur vel solvantur absque ulla Magistratus vel publici conscientia. De quo tum deliberabit Amplissimus Magistratus, cum grassanti clanculum inter Anabaptistas Socinianae impietati, pro sua authoritate, prudentia et pietate, dignum et conveniens oppone t repagulum; ut etiam alibi in hoc Belgio, Ultrajecti nominatim, factum est.

Sed quantum ad Edictum xxx Decembris anni superioris,

statuimus et censemus illud debere permanere ut jacet, nisi forte definito insuper tempore unius mensis aut sex septimanarum, intra quod omnes civium infantes, qui Paedobaptismum credunt, debeant in Templis publicis, more solito, baptizari.

Deliberatum in Curia Academica 16 Aprilis 1668.

SAMUEL MARESIUS.
SS. Th. D. ejusdemque Facult. prof. prim. Hist. Eccl. ordin. et pastor Eccl. Ling. Gall.

IACOBUS ALTING.
S. Theol. Doct. ejusdemque et Ling. Hebr. Prof. ordin. nec non Eccles.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE DE NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS OVER DE JAREN 1884 EN 1885.

Het Overzicht, dat de Redactie van dit „Archief", overeenkomstig haar vroeger aangekondigd voornemen, aan het einde van het Eerste Deel aanbiedt, worde beschouwd als eene proeve. Aangenaam zal het haar zijn, omtrent de wijze, waarop die proeve is ingericht, opmerkingen te vernemen, waarmede zij, in het belang der gebruikers, haar voordeel zal kunnen doen.

Neemt ons Tijdschrift geene boekbeoordeelingen op, ons Overzicht bedoelt dan ook slechts de vermelding van titel en inhoud van zoodanige werken en verhandelingen, als de belangstelling der beoefenaren onzer wetenschap schijnen te verdienen.

Eerst doen wij verslag van den inhoud der ons ter hand gekomen Boeken; daarna laten wij de lijst volgen der artikelen van Tijdschriften, die bepaaldelijk aan eenig deel der Nederlandsche Kerkgeschiedenis zijn gewijd; eindelijk noemen wij de artikelen, die wij aantroffen in Tijdschriften van meer algemeenen aard.

Uit de Tijdschriften, die òf geheel òf grootendeels met Kerkgeschiedenis zich bezighouden, zooals het „Archief van het Aartsbisdom Utrecht", de „Doopsgezinde Bijdragen" enz., zal men de titels vermeld vinden der artikelen, die rechtstreeks of zijdelings op het vak betrekking hebben.

De artikelen, die wij aantroffen in Tijdschriften van meer algemeenen aard, hebben wij, zoo goed dit geschie-

den kon, aangeteekend naar de chronologische volgorde van de onderwerpen, die zij behandelen.

Wij kunnen ons Overzicht niet als volledig aanbieden. Wel hebben wij ernstig getracht, zóóveel onder ons bereik te brengen als mogelijk was; maar wij vonden daarbij, vooral ten opzichte van tijdschriftartikelen van jonge dagteekening, eigenaardige moeielijkheden. Ook in het belang van volgende Overzichten moeten wij den wensch uitspreken, dat de Schrijvers van opstellen over onderwerpen, tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis behoorende, voortaan de vriendelijkheid mogen hebben, ons een exemplaar van hunne werken of een overdruk van hunne verhandelingen toe te zenden.

November 1885. DE REDACTIE.

I.

Mr. L. A. J. W. Baron Sloet, *De Heilige Ontkommer of Wilgeforthis. Een geschiedkundig onderzoek.* 's-Gravenhage, 1884. Prijs *f* 2.50.

In dit geschrift heeft de auteur alles samengebracht, wat nog te vinden was omtrent deze Heilige, en voorts nieuwe berichten omtrent hare vereering medegedeeld. Hij toont aan, dat zij oorspronkelijk eene heidensche godin was, en later door de legende werd voorgesteld als de dochter van een koning van Portugal en als martelaresse voor hare belijdenis van het Christendom. Voorts handelt de Schrijver over hare vereering te Steenbergen. De onderzoekingen, in 1706 door G. Cuperus ten behoeve van de Acta Sanctorum ingesteld naar de vereering der H. Ontkommer te Steenbergen, leidden tot geen uitkomst. Thans is het den heer Sloet gebleken, dat vóór de Hervorming een beeld der Heilige te Steenbergen werd bewaard, waarbij wonderen geschied zullen zijn en dat vele bedevaartgangers trok. Dertien afbeeldingen luisteren den tekst op.

G. H. van Borssum Waalkes, *Friesche Klokke-Opschriften, met andere van elders vergeleken*, enz. (ook in *De Vrije Fries*, dl. XVI, afl. 2). Leeuwarden 1885.

Na in zijne Inleiding te hebben gewezen op het belang van deze „monumentale bronnen der geschiedenis", handelt de Schrijver in zijn Eerste Hoofdstuk over „Klokken, waar niets op staat", in het Tweede over „Klokken, met opschrift maar zonder jaartal", in de zeven volgende over Klokken uit de dertiende, uit de veertiende eeuw enz. tot de negentiende. Overal licht hij zijne mededeelingen toe met uitvoerige aanteekeningen, en telkens vergelijkt hij de door hem vermelde opschriften van Friesche klokken met die, welke in andere gewesten van Nederland in dezelfde eeuw werden vervaardigd. Aan het einde van zijn boek geeft hij een uitvoerige lijst der in zijne mededeelingen vermelde Klokkegieters, en daarenboven een „Naamlijst der Plaatsen". Vier platen versieren het werk.

O. A. Spitzen, *Les Hollandismes de l'Imitation de Jesus-Christ et trois anciennes versions du livre. Réponse à Mr. le Chevalier B. Veratti.* Utrecht 1884. Prijs *f* 1.50.

O. A. Spitzen, *Nouvelle défense de Thomas a Kempis, spécialement en réponse au R. P. Denifle.* Utrecht 1884. Prijs *f* 3.—.

De heer O. A. Spitzen is, sedert zijn in 1880 verschenen werk: „Thomas a Kempis gehandhaafd als Schrijver der Navolging van Christus", bij alle belangstellenden in de vraag naar den auteur der „Imitatio" — buiten en binnen de grenzen van ons vaderland — bekend als een welgewapend kampioen voor de aanspraken van Thomas van Kempen. Tegen Veratti, die in zijn strijdschrift: „Degli assorti Neerlandismi nel libro De Imitatione Christi" beproefd heeft, uit de Latijnsche dictie van het beroemde boek zijn Italiaanschen oorsprong te bewijzen, heeft de heer Spitzen vele en krachtige argumenten ingebracht. Daarbij bleek intusschen, dat de Schrijver zich verplicht

zag, enkele plaatsen te schrappen uit de vroeger door hem als Neerlandismen aangeduide uitdrukkingen in de „Imitatio". (Men zie bijv. blz. 24, 40, 49).

In deze beide geschriften heeft de heer Spitzen niet alleen zijne stelling verdedigd tegen hare bestrijders, maar ook uit zijn arsenaal nieuwe wapenen te voorschijn gebracht.

[Men zie voorts, betreffende de vraag naar den auteur der „Imitatio", de hieronder volgende lijst van Tijdschrift-artikelen.]

F. O. zur Linden, *Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer* (*Verhandelingen rakende den natuurlijken en geopenbaarden Godsdienst, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*. Nieuwe Serie. Elfde Deel. 2e Stuk). Haarlem 1885. Prijs *f* 2.50.

In hunne vergadering van den 27sten October 1882 namen Directeuren van Teylers Stichting en de Leden van Teylers Genootschap eene beslissing omtrent twee verhandelingen, hun toegezonden als antwoord op eene prijsvraag, waarbij eene levensbeschrijving van Melchior Hofmann verlangd werd. Volgens die beslissing wilde het Genootschap, mits de Schrijvers zich bereid verklaarden „hun werk te voltooien", de beide geschriften in zijne Werken opnemen, onder aanbieding aan elk hunner van de zilveren medaille en een honorarium in geld. De beide schrijvers, de heeren W. I. Leendertz, predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden, en F. O. zur Linden, Lic. Theol., namen het aanbod aan. Met behoorlijken spoed, immers reeds in het najaar van 1883, verscheen de verhandeling van den heer Leendertz; eerst geruimen tijd later werd het belangstellend publiek in de gelegenheid gesteld, haar te vergelijken met hare mededingster; de Voorrede toch van het boek des heeren Zur Linden is gedagteekend: „Berlin, im Juni 1885".

In zijue Inleiding tracht de Schrijver eerst het Anabaptisme vóór den tijd van Hofmann's optreden te kenschetsen, om daarna de beteekenis van Hofmann voor de „radi-

kale Oppositionspartei der Reformationszeit" te bespreken. Het Eerste Deel der levensbeschrijving beschouwt Melchior Hofmann „ als Agitator für die Reformation Luthers", en geeft alzoo — na eenige mededeelingen over Hofmann's jeugd en enkele opmerkingen over zijn karakter — in een viertal hoofdstukken de uitkomst van des Schrijvers onderzoekingen naar Hofmann's werkzaamheid en strijd in Lijfland, te Stockholm en in Holstein, — naar zijne zwerftochten in Duitschland, — naar zijn optreden en werken te Kiel, onder den deftigen titel: „Der Koninckliker Majestat tho Dennemarcken gesette Prediger thom Kyll", — en naar het twistgesprek te Flensburg.

Het Tweede (verreweg het kortste) Deel handelt over „Melchior Hofmann unter den Zwinglianern", een onderwerp, voor Hofmann's biographie van zeer groot belang. Wij volgen hier den zwerveling naar Oost-Friesland en naar Straatsburg, en nemen kennis zoowel van zijn verhouding tot Melchior Rink als tot Caspar Schwenckfeld; voorts zien wij hem te Straatsburg als auteur werkzaam.

In het Derde Deel stelt de Schrijver ons zijnen man voor als „Haupt einer enthusiastischen Täuferpartei", en leert ons den wederdooper-chiliast, na zijne breuke met de Straatburgers, kennen in zijne vernieuwde werkzaamheid in Oost-Friesland; — hij neemt ons uit Emden mede naar Amsterdam, waar wij nogmaals Hofmann samen met Jan Volkerts Trijpmaker ontmoeten. Aan het slot zijner verhandeling geeft hij eenige beschouwingen over Hofmann's „Verhältniss zur Münsterischen Bewegung". — De Bijlagen achter de Verhandeling geven veel, dat voor de meeste lezers nieuw is.

De boeken van Leendertz en Zur Linden vullen elkander aan.

Dr. C. Sepp, *Kerkhistorische Studiën.* Leiden 1885. Prijs *f* 3.—.

De jongste verzameling „Studiën" van Dr. Sepp werd door den Auteur bestemd tot eene feestgave aan zijnen

vriend Dr. De Hoop Scheffer, bij diens gedachtenisviering van vijf-en-twintigjarige ambtsvervulling als hoogleeraar. Zij bevat allereerst een opstel over Henrick Rol, waarin de Schrijver aanleiding vindt tot diep doordringende opmerkingen over de geschiedenis van het Anabaptisme. Daarna geeft Dr. Sepp ons eene, uit een aantal wijdverspreide berichten samengestelde, levensbeschrijving van Justus Velsius, Haganus, een man, wiens leven, al moet het als mislukt worden beschouwd, onze belangstelling waardig is, omdat zijne geschiedenis vele bijdragen levert tot eene juiste waardeering van velerlei toestanden tijdens den geloofsstrijd in de zestiende eeuw. In het daarop volgend opstel over Caspar Franck grijpt de Schrijver de gelegenheid aan, om zijn oordeel uit te spreken over de Roomsche polemiek tegen de Hervorming en tegen de Hervormers, en om dat oordeel te staven door verscheidene opmerkingen betreffende Janssen's bekende „Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters". De verhandeling, getiteld: „Antonius Corranus en Doede van Amsweer", bevat eene voortzetting en nadere toelichting van vroegere studiën van den Schrijver betreffende Corranus. (men zie vooral zijne „Bibliographische Mededeelingen", Leiden 1883). Het laatste opstel, over Daniël Sudermann, vermeerdert onze wetenschap aangaande de Schwenckfelders en levert bijdragen tot de kennis hunner stichtelijke liederen.

Dr. I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot* 1566. *Academisch Proefschrift.* Schiedam 1885. Prijs *f* 2.70.

De Schrijver heeft gemeend, zijn onderzoek niet te moeten uitbreiden tot de Zuidelijke Nederlanden, maar zich bij zijne mededeelingen beperkt tot de tegenwoordige grenzen van ons vaderland. Uit merkwaardige, in druk uitgegevene, bronnen en uit bescheiden in handschrift, berustend vooral in het Rijksarchief te 's-Gravenhage, in het Archief der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam en in het Rotterdamsch Archief, heeft hij zijne berich-

ten opgemaakt. Hij wijdt opzettelijke beschouwingen aan het maatschappelijk zoowel als aan het geestelijk leven onzer martelaren, en aan hunne godsdienstige richting; hij doet onderzoek naar de rechtsvervolging, tegen hen ingesteld; hij bespreekt hunne geschriften en vorscht den invloed na, dien zij hebben uitgeoefend. Het viertal Bijlagen achter het proefschrift deelt eenige tot nog toe onbekende, voor het onderwerp belangrijke stukken mede.

Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsch Protestantisme. Akademisch Proefschrift.* Zierikzee 1884. Prijs *f* 2.75.

Wij ontvangen hier de resultaten van een uitgebreid onderzoek naar het leven (blz. 7—87) en den schriftelijken arbeid (blz. 88—172) van Guido de Bray (zooals, naar des Schrijvers meening, de naam moet gespeld worden van den man, die algemeen bekend is als Guido de Bres). De Schrijver heeft een groot aantal onuitgegevene bescheiden geraadpleegd, meerendeels bewaard in het Belgisch Rijksarchief te Brussel. De Bijlagen, tot toelichting achter zijn werk gevoegd, beslaan niet minder dan 152 bladzijden; daaronder vindt men verscheidene tot nog toe onbekende documenten van groote beteekenis voor de studie van het onderwerp.

Dr. M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden. 1530—1586. Proefschrift.* Amsterdam 1884. Prijs *f* 2.50.

In het Eerste Hoofdstuk dezer biographie handelt de Schrijver, na eenige mededeelingen betreffende de afkomst en de eerste levensjaren van Gaspar van der Heyden, over diens werkzaamheid in de kruisgemeente te Antwerpen. Daarna slaat hij, in het Tweede Hoofdstuk, Van der Heyden gade gedurende de jaren, die hij doorbracht in de ballingschap. Eindelijk wordt een Derde Hoofdstuk gewijd aan de beschouwing zijner werkzaamheid in de gevestigde

Kerk, eerst te Middelburg en later weder te Antwerpen. Op Van der Heyden's geschriften wordt telkens, waar dit in de biographie eene plaats kan vinden, de aandacht gevestigd.

De Schrijver gebruikte ook onuitgegevene bescheiden: niet alleen een brief van Van der Heyden, die te Genève berust, maar bovendien eene verzameling van niet minder dan vier-en-twintig brieven, die te Delft worden bewaard en hem door prof. Van Toorenenbergen waren aangeduid. Die brieven zijn afgedrukt in de Bijlagen, waar men bovendien bijdragen voor de genealogie der Van der Heydens vindt, door den Schrijver medegedeeld naar inlichtingen, hem verstrekt door den heer J. H. Veldhuyzen.

In zijn Proefschrift tracht Dr. Van Lennep aan te toonen, dat aan Gaspar van der Heyden „eene eerste en eene eereplaats toekomt in de geschiedrol van de Nederlandsche Hervormde Kerk, van welke niemand meer dan hij de grondlegger verdient te heeten".

Mr. J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch?* (1572—1631). Utrecht 1884. Prijs *f* 3.90.

In dit boek heeft de Schrijver den indruk kenbaar gemaakt, dien hij ontving van hetgeen èn door oudere berichten èn door onderzoekingen van lateren tijd is aan het licht gebracht omtrent de veelbeteekenende beroeringen in Staat en Kerk, waardoor het Vaderland geteisterd werd in het laatst der zestiende en het begin der zeventiende eeuw. Van die worstelingen, door hem aangeduid als strijdvoeringen tusschen Calvinistische en Libertijnsche beginselen, geeft hij een omstandig verhaal. De gang van dit verhaal kan worden aangewezen door eene opgave van de hoofdstukken, waarin hij zijn boek verdeelde: I, De strijd der partijen tot op den dood van Willem I (1572—1584); II, Voorloopige zegepraal der Libertijnsche beginselen (1584—1588); III, Besliste overmacht der Libertijnen (1588—1609); IV, Aggressieve politiek der Libertijnsche partij (1610—1616); V, De regeeringspolitiek tot staan

gebracht (1616—1617); VI, Aanstalten tot de omverwerping van het gezag (1617—1618); VII, De revolutie (1618); VIII, De theocratie aan het staatsroer (1618—1625); IX, Het evenwicht hersteld (1625—1631).

In zijn Tiende Hoofdstuk deelt de Schrijver, ten besluite, zijne beschouwingen over het gansche tijdperk mede. Hij schrijft daar o.a. (blz. 207): „Zonderlinge ironie van het lot! Waarin ook Libertijnen en Calvinisten uiteenliepen, daarin kwamen zij overeen, dat beiden de staatkundige en kerkelijke belangen als onafscheidelijk beschouwden, zoodat de vraag tusschen hen alleen deze was, welke dier belangen vóór moesten gaan. Doch de uitkomst van den strijd was juist deze, dat de staat in nog strenger zin werd verwereldlijkt, dan zelfs de Libertijnen zich hadden voorgesteld. Eigenaardig het gevolg, dat daar voor de afwijkende gezindten uit voortvloeide: de vrijheid, die de staatskerk zich verworven had, kwam allen ten goede," enz.

De Auteur heeft gemeend, de aanteekeningen, waarin hij de „Bewijsplaatsen" voor zijne mededeelingen en opmerkingen wenschte ter kennis te brengen, niet aan den voet der bladzijden, maar aan het einde van zijn boek te moeten mededeelen.

Hugo Blind, *le Synode de Dordrecht*, 1618—1619. *Étude historique.* Genève 1884.

Dit geschrift werd uitgegeven als „thèse présentée à la faculté de Théologie de l'Université de Genève, pour obtenir le grade de Bachelier en Théologie". Na eene breede inleiding behandelt de Schrijver de zittingen en besluiten der Synode van Dordrecht en bespreekt ten slotte hare gevolgen. Tot kenschetsing van de wijze waarop hij zijne taak heeft opgevat en afgewerkt, kan wellicht de opmerking dienen, dat hij in zijn Eerste Hoofdstuk („Etat politique des Pays-Bas à la fin du XVIme siècle et au commencement du XVIIme. Maurice de Nassau et Oldenbarneveld") in de noten als zijne zegslieden uitsluitend noemt: „Schiller, Histoire de la défection des

Pays-Bas de l'Espagne", „Schlosser, Histoire Universelle", en „Châtelain, Histoire du Synode de Dordrecht"; — en dat hij in zijn Tweede Hoofdstuk ons mededeelt (p. 19): „C'est ainsi que Jean de Goch fonda la secte des frères de la vie commune; il prétendait que la norme de notre foi était la Bible. L'Eglise romaine fut encore attaquée par des hommes, tels que Jean de Wesel, Jean Wessel, Groen de Deventer, qui tous l'avaient prise en haine à cause de ses déficits".

C. A. L. van Troostenburg de Bruyn, *de Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie* (1602—1795). Arnhem 1884. Prijs *f* 6.50.

De Schrijver van dit werk onderzocht tijdens zijn langdurig verblijf als predikant in Oost-Indië, vooral te Batavia, een tal van schriftelijke oorkonden betreffende de geschiedenis onzer Indische kerk; later te Leiden wonende, raadpleegde hij gedurende geruimen tijd de boeken, welke de Universiteits-Bibliotheek in betrekking tot zijn onderwerp beschikbaar heeft. Bovendien had hij toegang tot de schriftelijke nalatenschap van Prof. Millies, die, gelijk bekend is, een aanzienlijk deel van zijn leven gewijd had aan den voorbereidenden arbeid voor het schrijven eener geschiedenis van onze Oost-Indische kerk.

Het werk is verdeeld in dertien hoofdstukken, handelende over Kerkelijke Statistiek, Eeredienst, Kerkbestuur, Kerkrecht, Predikanten, Krankbezoekers, Uitbreiding van het Christendom, Onderwijs, Weldadigheid, Kerkleer, Beoefening der Theologie, Stichtelijke Lectuur, Christelijk Leven. Het bevat bovendien eene groote menigte aanteekeningen, en wordt besloten door twee uitvoerige registers.

Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending. Dl. I en II. Utrecht 1884 en 1885.

De onderteekening van het Voorbericht leert ons Mr.

J. A. Grothe kennen als den verzamelaar der hier medegedeelde oorkonden. In de overtuiging, dat de geschiedenis der Oude Hollandsche Zending „eigenlijk nog moet worden gemaakt", en dat wij tot nog toe al te weinig weten van hetgeen onze Vaderen „voor de uitbreiding van het Christendom hebben gedaan, toen de protestantsche Christenheid in andere landen daaraan nog niet dacht", wijdde de heer Grothe aan dit onderwerp eene langdurige archiefstudie, waaraan de bovengenoemde boekdeelen te danken zijn, en waarvan nog meer vruchten mogen worden te gemoet gezien.

De kerkelijke Classen in Nederland bleven voormaals steeds met predikanten en kerkeraden in Indië in briefwisseling door hare „deputati ad res Indicas", die eerst aan de Classen, later in de Synoden, jaarlijks verslag deden omtrent de ingekomen brieven, enz. Ten gevolge daarvan bevatten de Acta der Provinciale Synoden „een doorloopend verslag van wat op het gebied der Zending plaats greep".

Die Acta heeft Mr. Grothe ten behoeve van zijn onderwerp doorzocht. Het was daarbij niet zijn doel, bouwstoffen te leveren voor eene geschiedenis der Oost-Indische kerken, maar „alleen voor dat deel dier geschiedenis, dat op de Zending betrekking heeft".

Het Eerste Deel van dit „Archief" biedt ons de aanteekeningen uit de Acta der Provinciale Synoden van Noord-Holland, wier Amsterdamsche Classis met de invloedrijkste Kamer der Compagnie een levendig verkeer onderhield. „Het modeste bundeltje, dat ik hierbij aanbied", — zoo spreekt Mr. Grothe — „is dus eene objectieve bloem- „lezing uit hetgeen de vijftien lijvige folianten der Noord- „Hollandsche Acta bevatten omtrent de O.- en W.-In- „dische Kerkzaken."

In het Tweede Deel is samengevat „wat in de verdere „Acta van Provinciale Synoden en van Classicale Vergade- „ringen omtrent de Evangelieprediking staat aangeteekend".

De volgende Deelen zullen de Brieven en Memoriën te onzer kennis brengen.

H. van Druten, *Hoe Dr. H. F. Kohlbrugge predikant werd.* Leiden 1884. Prijs *f* 1.20.

Het boekje geeft meer dan zijn titel belooft: immers het bevat eene uitvoerige levensbeschrijving van Kohlbrugge. Vooral de omstandigheden, die er toe geleid hebben, dat hij als Luthersch proponent werd afgezet, worden hier nauwkeurig verhaald. Ook heeft de Schrijver een opzettelijk onderzoek gewijd aan de merkwaardige geschiedenis zijner herhaalde doch vruchtelooze pogingen, om tot het lidmaatschap der Hervormde gemeente te worden toegelaten. Vooral voor de kennis der kerkelijke toestanden in ons vaderland omstreeks het jaar 1830, geeft deze levensbeschrijving bijdragen.

S. van Velzen, *Gedenkschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk, bij Vijftigjarig Jubilé,* 14 *October* 1884. Kampen 1884.

Dit Gedenkschrift biedt, in een geregeld overzicht, vele belangrijke mededeelingen aangaande de geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk, vooral aangaande de gebeurtenissen, die tot haar ontstaan hebben aanleiding gegeven. Hef verhaalt ons den arbeid en de wederwaardigheden van mannen als H. de Cock en H. P. Scholte, en het stelt de houding van de Hervormde Synode en van de kerkelijke overheid in het licht. De aanteekeningen leeren ons een aantal officieele stukken kennen.

Dr. J. G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Tweede Stuk.* Uitgegeven en ten geschenke aangeboden door den Kerkeraad dier gemeente. 1884.

Met dit Tweede Deel is de uitvoerige arbeid voltooid, waardoor Prof. De Hoop Scheffer gezorgd heeft, dat het Archief der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam met vrucht kan worden geraadpleegd.

Het Eerste Deel (in 1883 verschenen) gaf eene uitvoerige beschrijving der archiefstukken betreffende de Doopsgezinden in 't algemeen (beginnende met belangrijke bescheiden aangaande de Anabaptisten).

Dit Tweede Deel bevat twee afdeelingen. De Eerste geeft eene beschrijving van de archiefstukken betreffende de Gemeenten te Amsterdam. We vinden hier achtereenvolgens de stukken vermeld, die betrekking hebben op het lidmaatschap dier gemeenten, op hare goederen, hare samenkomsten, haar bestuur, hare innerlijke gesteldheid, hare verhouding tot andere Doopsgezinde gemeenten (binnenslands en daarbuiten), hare verhouding tot niet-Doopsgezinde gemeenten (o.a. Hernhutters, Schwenckfelders, Socinianen, Collegianten, Baptisten, Waldenzen) en tot maatschappijen, en eindelijk hare verhouding tot den Staat.

De Tweede Afdeeling beschrijft een aantal archiefstukken, afkomstig van Doopsgezinde gemeenten buiten Amsterdam en aan de Amsterdamsche gemeente òf in eigendom afgestaan òf ter bewaring toevertrouwd. Zij vermeldt niet alleen archiefstukken van een groot aantal Nederlandsche Doopsgezinde gemeenten, maar daarna ook, in 't oorspronkelijk handschrift of in kopie, stukken afkomstig van buitenlandsche (Altona, Oost-Friesland, Palts, Pruisisch Litthauen, Rijnstreek, Sleeswijk-Holstein, Zwitserland).

Het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst. Gedenkschrift van zijn honderdjarig bestaan. 1785—1885. Niet in den handel. Gedrukt voor het Genootschap bij E. J. Brill te Leiden.

Dit Gedenkschrift werd uitgegeven ingevolge een besluit van Bestuurders, die de taak der samenstelling aan hunnen Secretaris, Dr. A. Kuenen, opdroegen. Het biedt een historisch overzicht der werkzaamheid van het Genootschap.

Die werkzaamheid heeft zich moeten bepalen tot het uitlokken en uitgeven van verhandelingen over allerlei theologische stoffen.

Over de wijze, waarop de Auteur de geschiedenis van dien arbeid geteekend heeft, mogen wij, getrouw aan ons

program, hier geen oordeel uitspreken. Maar met de vermelding van den titel van 't Gedenkschrift te dezer plaatse is reeds de meening geuit, dat de geschiedenis van het Haagsche Genootschap, na de beschrijving, die haar thans ten deele viel, een „stuk" Nederlandsche Kerkgeschiedenis is geworden.

II.

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen, verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van Z. D. H. den Aartsbisschop. Twaalfde Deel. Utrecht 1884. Prijs per afl. *f* 1,—; jaarlijks minstens drie afleveringen.

Het kerspel Schalkwijk, door G. Hilhorst. — Necrologium van St. Salvator, door A. A. J. van Rossum. — „Descriptio status, in quo anno 1638 erat religio Catholica in Hollandia et in conterminis Belgii provinciis sub illmo D. Philippo Rovenio Archiepiscopo Philippensi, et istarum partium Vicario Apostolico, exhibita Emmis et Illmis Cardinalibus et Praelatis S. Congregationis De Propaganda Fide per Jacobum de la Torre, Abraham de Brienen et Nicolaum Heynot sacerdotes deputatos, et missos ab eodem Archiepiscopo Vicario, et toto Clero", door A. J. J. Hoogland. — „Annotitio eorum, quae stationem in Didam et pro Catholicis ibidem emptum oratorium concernunt, A° 1716", door W. B. G. Jansen. — „Copie van een stuk op perkament over de parochiekerk van Beek bij 's Heerenberg" [Datum Avinione secundo die Novembris A. D. MCCCXXXIX], door W. B. G. Jansen. — „Relatio ablegationis ad Aulam Romanam, factae a Clero Ultrajectino in causa postulandi Vicarium Apostolicum pro Foederato Belgio, ad instantiam praefati Cleri peractae a Theodoro de Cock (I).". — Het protest van Gebhard, Aartsbisschop van Keulen, en zijne Suffraganen tegen de regeling der hiërarchie in de Nederlanden van het jaar 1595, door Dr. Andr. Jansen. — Het Collegie van Propaganda

te Douai, door Dr. Andr. Jansen. — Privilegie aan de Congregatie van Windesheim, verleend door Frederik Schenk van Toutenburg, 30 April 1562, door W. F. N. van Rootselaar. — Een Utrechtsch Jesuiet [nl. Joannes van der Goude † 1630], door A. v[an] L[ommel].

Id. Dertiende Deel. Utrecht 1885.

„Relatio ablegationis", etc. (II et III). — Sinte Hieronymus Broederschap te Amersfoort, door W. F. N. van Rootselaar. — Vervolging van Philippus Rovenius en Johan Wachtelaar, door W. F. N. van Rootselaar. — Z. D. H. Nicolaas Zoes, van Amersfoort, vijfde Bisschop van 's Hertogenbosch, door W. F. N. van Rootselaar. — Kort Verslag van den toestand der R. C. godsdienst der voormalige Hollandsche Zending, 1629, door A. v[an] L[ommel]. — Bijdrage tot de Geschiedenis der Parochie Steenwijkerwolde, 1657, door W. F. Elsen. — Eenige niet onbelangrijke brieven van J. Putkamer aan den Vikaris Volquerus Herkinge, door W. F. Elsen. — Gifte ter herstelling van de Sint-Plechelmus-kerk te Oldenzaal, A° 1628, door A. v[an] L[ommel]. — De Martyribus Fratrum Minorum Provinciae Germaniae Inferioris, in Hollandia, A° 1572, door A. van Lommel. — Rhenoy (Met Bijlagen). — Biographie van Leopoldus Pastijn, Ord. Praem. [1757—1836]. „Catalogus eorum, qui per archiepiscopum Philippensem ordinati et confirmati sunt in dioecesi Mechliniensi, necnon altarium ab eodem consecratorum cum consensu illustrissimi Domini archiepiscopi Mechliniensis, a die 8 Julii ad 4 Octobris A° 1636", door A. v[an] L[ommel]. — „Relatio status missionis Batavae, ab anno 1763 usque ad annum 1775 producta, sub auspiciis Exc. et Rev. Domini Thomae Mariae Ghilini, a Joanne Antonio Maggiora", door A. v[an] L[ommel]. — Amersfoort. Godsdienst en Onderwijs, 1510—1680, door W. F. N. van Rootselaar.

Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem. Elfde Deel. Haarlem 1884. Prijs per afl. *f* 1.—; jaarlijks drie of twee afleveringen.

Bedevaart naar Jerusalem in 1525. Toegelicht en uit-

gegeven door C. J. Gonnet. (Ook afzonderlijk verkrijgbaar onder denzelfden titel: „Bedevaart", enz. Haarlem 1884).

Id. Twaalfde Deel. Haarlem 1884.

De Parochie Nieuwkoop, door P. M. Bots. — Pastoors der Statie Oud-Ade c. a. [vervolgd in dl. XIII], door J. P. G. — Volglijst van de Pastoors van Hoogmade sedert de Reformatie, door J. P. G. — Twee grenspalen der ballingen te Amsterdam, door B. H. Klönne. — Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie van de geestelijke goederen in Holland en Zeeland enz., door Mr. J. B. J. N. Ridder De van der Schueren. — Oorkonden [in aansluiting bij vroeger, dl. X, blz. 377 medegedeelde stukken, betreffende de oprichting der Bisdommen in 1559], door J. F. Vregt. — De Kerkelijke Goederen en de Staatsregeling van 1798, door J. F. Vregt [voortgezet in dl. XIII]. — Regulae Archipresbyterorum van den Apost. Provicaris Theodorus de Cock, door J. H. Hofman. — Keuze van een Deken van St. Pancras of de Hooglandsche Kerk te Leiden, A^0 1551, door A. van Lommel. — „Catechismus Compendiatus", door J. P. Görtz. — R. K. Pastoors en andere Parochiepriesters, op bijgevoegd tijdstip aanwezig in het tegenwoordig Bisdom van Haarlem, door A. v[an] L[ommel]. — Keuze van een' Kapitteldeken der Sint-Catharinakerk in den Briel, A^0 1545, door A. van Lommel. — Mededeelingen over de Parochie Oudorp, door J. L. A. Nabbeveld. — „Extractum ex testamento piae memoriae Magri nostri Guilielmi Estii Duacensis cancellarii, A^0 1614", door A. van Lommel.

Id. Dertiende Deel. Haarlem 1885. Afl. I en II.

Reguliere Geestelijken, vooral Paters Franciscanen in Schagen, door Chr. Philippona. – Mundanus, door den „Amstelkring". — Wilhelmus Ignatius Christiaens, Pastoor te Lathum en te Overveen, Heer van Neerheyden, door J. H. Hofman. — De laatste Kanunnik van 't Hof in den Haag, door J. H. Hofman. — Mededeelingen: (Delft, Oude St. Hippolytuskerk, door C. J. Giudici. — Permissiegeld aan den Baljuw, door W. C. Koevoets. — Brielle, Vrouwenconvent, door J. C. Giudici). — De Re-

kening en Verantwoording van den laatsten Memoriemeester der Oude Kerk te Amsterdam, door B. H. Klönne. — Bijdragen voor de Kerkelijke Geschiedenis van Oudewater uit de 18de eeuw, in het Stedelijk Archief verzameld door J. Putman. — Limmen, door L. Scholte. — Antwoord op gedane vragen [betreffende zijn opstel over Reguliere Geestelijken te Schagen], door Chr. Philippona.

Doopsgezinde Bijdragen, verzameld en uitgegeven door Dr. J. G. de Hoop Scheffer. Leiden 1884. Prijs *f* 1.25.

De bevestiger van Menno Simons, door J. G. de Hoop Scheffer. — Uit het verleden der Doopsgezinde gemeente te Aardenburg, door H. Broese van Groenou. — Het tweede eeuwgetijde van de vestiging der Duitschers in Noord-Amerika, 6 Oct. 1683, door J. G. de Hoop Scheffer. — De oudste tegenstanders der slavernij in Amerika, 1688, door J. G. de Hoop Scheffer. — Iets over de houding der classis Walcheren tegenover de Doopsgezinden binnen haar ressort, door N. A. de Gaay Fortman.

Hetzelfde werk. Jaargang 1885.

Bezoekreizen in Duitschland, door Dr. S. Cramer. — De Hernhuttersche Gemeente te Akkrum, door G. ten Cate. — De legende van Aardenburg, door A. M. Cramer.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes. Tome Premier. La Haye 1885. Prijs *f* 5.—.

Avant-propos, par le Secretaire, M. W. N. du Rieu. — Rapport des travaux de la Commission depuis son origine, par le même.

Etudes Historiques: Introduction, par M. F. H. Gagnebin. — Lambert Daneau à Leyde; fondation de la communauté wallonne à Leyde, le 27 mars 1581, par M. W. N. du Rieu. — Généalogie de la famille Marron, par M. W. N. du Rieu. — Pasteurs de France réfugiés en Hollande, par M. F. H. Gagnebin. — L'église wallonne de la Brille, par M. H. de Jager. — Généalogie de la famille Rigail, par M. A. J. Enschedé. — Etablissement

de l'église wallonne de la Haye, par M. F. H. Gagnebin. — La famille du Peyrou, par M. C. van Breugel Douglas.

Documents inédits et originaux: Lettre du Sénat de Leyde au Prince d'Orange avec sa réponse, Mars 1582. — Lettre d'Armentières à l'église d'Emden, 1553. — Résolution concernant les Français réfugiés, Amsterdam 26 déc. 1697. – Lettre du pasteur Philippe le Noir au Synode de Harlem, avril 1683. — Lettre de Jean Marteilhe, 9 août 1718. — Requêtes aux Etats Généraux, N°. 1—10, 1685—1688. N°. 1—4, 1686.

Questionnaire. N°. 1. Les lettres de Jean Taffin.

Tome deuxième, 1e *livraison.* La Haye 1885. Prijs *f* 1.50.

La Révocation de l'édit de Nantes et ses conséquences pour les églises wallonnes des Pays-Bas, par M. M. A. Perk. — Documents inédits concernant le réfuge du XVIIe siècle: Résolutions synodales concernant les pasteurs français réfugiés en Hollande, 1684—1687, communiquées par M. F. H. Gagnebin. — Reeckeningh van Jan Umbgrove van sijnen ontvanck en uijtgave wegens de franse refugiez en piemontoise dalluijden sedert Martio 1686 tot den jaere 1696 incluijs. — Rekening van de secretaris de Ruever aan de vroedschap van Utrecht omtrent zijne ontvangsten en uitgaven voor de fransche gevluchte predikanten, gedurende de jaren 1686 tot 1688. — Extraits des résolutions des Etats de la province d'Utrecht concernant les pasteurs français réfugiés et leur famille, 1681—1693. — Extraits des résolutions prises par les Etats de Zélande concernant les pasteurs réfugiés en 1683—1707. — Correspondance relative à la commémoration de la revocation de l'édit de Nantes: Circulaire de la Commission wallonne aux membres de l'église wallonne. — Lettre de la Commission wallonne aux protestants de France. — Lettre du Comité de la Société de l'histoire du protestantisme français à la Commission wallonne. — Planche. Médaille de reconnaissance frappée par les descendants des réfugiés français.

III.

R. Corten, De Heilige Servatius, eerste Bisschop van ons Vaderland (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XIX, Leiden 1884, blz. 352—391).

Dr. H. Hahn, Die angeblichen Predigten des Bonifaz (*Forschungen zur Deutschen Geschichte*, Bd. XXIV, Göttingen 1884, S. 583—625).

Mr. S. Muller Fz., Stukken betreffende de groote en kleine Kalende-Broederschappen te Utrecht (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. VIII, Utrecht 1885, blz. 117—153).

Dr. Herquet, Das Archidiakonat von Friesland Münsterscher Diöcese (*Jahrbuch der Gesellsch. für bildende Kunst und vaterländische Altertümer in Emden*, Bd. VI, Emden 1884, S. 107—114).

Necrologium van het klooster Bethlehem te Zwolle (*Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis*, st. XIV, Zwolle 1885, blz. 1—13).

V. Becker, Een brief van Johannes van Schoonhoven (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XX, Leiden 1884, blz. 199—210 en 352—361; dl. XXI, Leiden 1885, blz. 126—141).

V. Becker, Het „Système de M. Loth" en de Schrijver der Navolging (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XIX, Leiden 1884, blz. 230—266).

The „De Imitatione Christi". Who wrote it? (*The Scottish Review*, N°. 8 October, London 1884, p. 259—287).

Thomas à Kempis and „the Imitation of Christ" (*The Scottish Review*, N°. 11 July, London 1885, p. 59—69).

Prof. Dr. Funk, Die neueste Literatur über Thomas à Kempis (*Görres-Gesellschaft: Historisches Jahrbuch*, Bd. V, Heft 2, München 1884, S. 226—245).

V. Becker, Eenige Meditaties uit den Windesheimer kring (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XIX, Leiden 1884, blz. 29—47, 101—116).

V. Becker, Fragment uit een sermoen van Brugman (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XX, Leiden 1884, blz. 56, 57).

Dr. Franz Jostes, Drei unbekannte deutsche Schriften von Johannes Veghe (*Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, München 1885, Bd. VI, Heft 3, S. 345—412).

H. de Jager, Bijdrage tot de geschiedenis van de Brielsche kloosters van St. Catharina en St. Clara (*Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Dr. R. Fruin*, Derde Reeks, Tweede Deel, 's-Gravenhage 1885, blz. 136—206).

Quellen zur Bremischen Reformationsgeschichte. Bremisches Jahrbuch. Zweite Serie, Erster Band, Bremen 1885, S. 1—311. [Bevat talrijke mededeelingen en oorkonden betreffende Hendrik van Zutfen].

Dr. J. J. van Toorenenbergen, „Het oudste Nederlandsche verboden Boek" (Summa der Godliker Scrifturen). (*Theologische Studiën*, Tweede Jaargang, Utrecht 1884, blz. 145—162).

Dr. H. G. Kleyn, Nog eens de auteur der „Summa" (*Theologische Studiën*, Tweede Jaargang, Utrecht 1884, blz. 447—451).

H. J. Allard, Dirk Adriaansz van Heeze (Theodorus Hezius) (*Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, Nieuwe Reeks, dl. XXII, Utrecht 1884, blz. 203—281).

Travaux du cours pratique d'histoire nationale de Paul Fredericq, Deuxième Fascicule, Gand 1884. [Bevat bijdragen tot de geschiedenis van de Inquisitie in de Nederlanden].

S. A. van den Hoorn, Zacharias Ursinus. (*Theologische Studiën*, Derde Jaargang, Utrecht 1885, blz. 234—248).

Dr. R. Fruin, Les Huguenots et les Gueux (1560—1585), par M. le baron Kervyn de Lettenhove. (Bruges 1883—1886) 6 vol. (*Nederlandsche Spectator* ['s-Gravenhage 1885] N°. 47 en 48).

Dr. J. J. van Toorenenbergen, De omkeering in

den Kerkstaat te Amsterdam van 1578, door den Prins van Oranje veroordeeld (*Oud-Holland*, Derde Jaargang, Amsterdam 1885, blz. 81—84).

Dr. J. Hartog, Iets over Peter Cornelisz., van 1564—1608 dienaar des goddelijken woords te Alkmaar en eersten predikant van de Hervormde Gemeente in die stad (*Geloof en Vrijheid*, Achttiende Jaargang, Rotterdam 1884, blz. 325—345).

UBBO EMMIUS. — Verhandelingen en opstellen van General-Superintendent Bartels in Aurich; Dr. Deiter in Aurich; Dr. Kohlmann in Emden (*Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und Vaterländische Altertümer in Emden*, Bd. VI, Emden 1884, S. 1—84).

D. C. Meijer Jr., Luthers volgelingen te Amsterdam (*De Gids*, Vierde Serie, Tweede Jaargang, Amst. 1884, dl. I, blz. 66—92).

P. van Wijk, De Lutherschen te Enkhuizen (*De Gids*, Vierde Serie, Derde Jaargang, Amst. 1885, dl. II, blz. 519—536).

Mr. R. E. H[attink], Iets omtrent de kerk te Goor. (*Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis*, St. XIV, Zwolle 1885, blz. 28—53).

Stukken uit het Archief van Oudewater [A⁰ 1582 en A⁰ 1711] (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. VII, Utrecht 1884, blz. 360—363).

Acte van resignatie eener Vicarie in de Domkerk te Utrecht, 31 Juli 1591 (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. VII, Utrecht 1884, blz. 357—359).

Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593 (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. VII, Utrecht 1884, blz. 186—267).

T. I. Welvaarts, Levensschets van Cornelius van Boesdoncq (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XX, Leiden 1884, blz. 245—278).

J. C. Naber, Dissenters op 't kussen (*De Tijdspiegel*, dl. II, 's-Gravenh. 1884, blz. 45—57).

J. E. Heeres, Dissenters op 't kussen [in Stad-en-Lande] (*De Tijdspiegel*, dl. III, 's-Gravenh. 1884, blz. 436).

Merkwaardig Uittreksel uit de Acta van de Provinciale Synode van Overijsel, 19—22 Junij 1688. (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. VIII, Utrecht 1885, blz. 269—271).

Dr. W. C. van Manen, Pontiaan van Hattem. Een bladzijde uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken dezer landen (*De Gids*, Vierde Serie, Derde Jaargang, Amst. 1885, dl. III, blz. 357—429; dl. IV, blz. 85—115).

Dr. P. J. Veth, Johan Mauritz Mohr [Predikant te Batavia] (*De Gids,* Vierde Serie, Derde Jaargang, Juli, Amst. 1885, blz. 55—87).

Dr. J. van Loenen LLzn., Geen gunst, maar recht. Een onderzoek naar den oorsprong en de geschiedenis van de Predikants-traktementen, voornamelijk in Friesland (*Geloof en Vrijheid*, Negentiende Jaargang, Rotterdam 1885, blz. 197—258).

Mr. S. J. Hingst, Beraadslagingen over den Eed in de Bataafsche Republiek, van 1796—1798 (*Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, Amst. 1884, blz. 504—542).

Dr. Pr., Bijdrage tot de geschiedenis van Maasland [A° 1798—1802] (*De Katholiek*, Nieuwe Reeks, dl. XX, Leiden 1884, blz. 1—19).

Dr. W. J. F. Nuyens, De Katholieken van Nederland en de Grondwetsherziening van 1848 (*Onze Wachter*, Utrecht 1884, Juli, blz. 79—126).

Nov. 1885. AEM. W. W.

Het **Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis** verschijnt op onbepaalde tijden in afleveringen van omstreeks 7 bladen druks.

Vier afleveringen vormen een deel. De prijs van iedere aflevering is *f* 1.25. Platen en muziek-bijlagen, voor zooveel die noodig zijn, worden in mindering van het drukwerk gebracht.

Alle stukken en brieven, voor de Redactie bestemd, te zenden aan den Heer AEM. W. WYBRANDS te Leiden.

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.